

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZKILENCZEDIK KÖTET.

(301. 302. 303. SZÁM)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1902.

Ua 41

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA

21720 1967

TARTALOM.

CCCI. SZÁM.

	Lap
MAGYARORSZÁG ÉS II. FRIGYES VILMOS POROSZ KIRÁLY. — Wertheimer Edétől	1
XENOPHON. — Péterfy Jenőtől	27
AZ AGRÁR KÉRDÉSEK ÉS MOZGALMAK. (I.) — Németh Józseftől	40
BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI. (I.) — Közli Kézdi Kovács László	56
MAGYAR ÉLET. Elbeszélés. — b. Eötvös Józseftől	86
HALKET PÉTER KÖZKATONA ESETE MASHONA-LANDBEN. Elbeszélés. (I.) — Schreiner Olivia után, angolból — H. R. J.-től	110
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ha rózsát látok</i> ... — Hatvany Lajostól. — Az öz- pár. — Kozma Andortól	139
A TÉLI TÁRLAT. — Meller Simontól	144
ÉRTESÍTŐ: Endrődi Sándor: <i>Isten felé</i> . — z-től. — Duka Tivadar: <i>Lerelek a búr-angol háborúról</i> . — Naville Eduard: <i>A transvaali kérdés</i> . — t.-től. — E. Halperine-Kaminsky: — <i>Ivan Turgeneff d'après sa correspondance avec ses amis français</i> . — Wildner Ödöntől. — Emanuel Löwy: <i>Die Naturwiedergabe in der älteren griechischen Kunst</i> . — m. s.-től. — <i>Levél a szerkesztőhöz</i> . — Márki Sándortól. — <i>Még egyszer a Bánk bán regény</i> . — Heinrich Gusztávtól. — <i>Új magyar könyvek</i>	154

CCCII. SZÁM.

HUSZ ÉV HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL. — H. Ö. —	177
AZ AGRÁR KÉRDÉSEK ÉS MOZGALMAK. (II.) — Németh Józseftől	210
BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI (II.) — Közli Kézdi Kovács László	230
HALKET PÉTER KÖZKATONA ESETE MASHONA-LANDBEN. Elbeszélés. (II.) — Schreiner Olivia után, angolból — H. R. J.-től	262
SERÉDY GÁBOR. Regény. (I.) — Ifj. Korányi Frigyesztől	294

KÖLTEMÉNYEK: <i>Hiü remény.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Ha kétség...</i> —	
Lecky Edw. W. után, angolból — Szász Károlytól	312
ÖRDÖG RÓBERT. — Heinrich Gusztávtól	314
ÉRTESÍTŐ: <i>Farkas Jenő munkái.</i> — ves—la. — Gombos F. Albin:	
<i>Középkori krónikások.</i> — Farkas Imre: <i>Versek.</i> — Herczegh Jenő:	
<i>Marion. Költemények.</i> — o. — <i>Petőfi-Társaság</i> — i. — <i>Felhívás a m. t.</i>	
<i>Akadémia könyrkiadó vállalatára.</i> — <i>Új magyar könyvek</i>	321

CCCIII. SZÁM.

FICHTE ÉS A TUDOMÁNY SZABADSÁGA. — Rácz Lajostól	337
VELENCZEI KÖVETJELENTÉSEK A MAGYAR TÖRTÉNETRŐL.	
(1657—1661). — Angyal Dávidtól	368
BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI. (III.) — Közli Kézdi Kovács	
László	381
MAGYARORSZÁG ÉRDEKELTSÉGE AZ ANGOL-INDIAI POSTA	
SZÁLLITÁSA KÖRÜL. — Heim Pétertől	406
FRANCE ANATOL ÚJABB MŰVEL. — Hatvany Lajostól	420
SERÉDY GÁBOR. Regény. (II.) — Ifj. Korányi Frigyesztől	435
KÖLTEMÉNYEK: <i>Hervadt szivek.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Lekaszált fű.</i> —	
Theuriet A. után, francziából — Hegedűs Istvántól	465
A KATONAI BÜNTETŐ TÖRVÉNYEKRŐL. — Kármán Elemértől	468
ÉRTESÍTŐ: Erdélyi Zoltán: <i>Margitsziget és más költői elbeszélések.</i> —	
ó.—v. — Sklarek Elisabeth: <i>Ungarische Volksmärchen.</i> — h. g. —	
Muther Richard: <i>Studien und Kritiken.</i> — mf. — Haeckel E: <i>Aus</i>	
<i>Insulinde.</i> — ggy. — <i>Captain John Smith.</i> — Kropf Lajos. — <i>Új</i>	
<i>magyar könyvek</i>	476

MAGYARORSZÁG ÉS II. FRIGYES VILMOS POROSZ KIRÁLY.¹⁾

(Kiadatlan okmányok alapján).

Magyarország viszonya II. Frigyes Vilmos porosz királyhoz, a XVIII. század vége felé nemcsak a hazai, hanem a világtörténelemre nézve is kiváló jelentőségű. Hisz mind a két tényezőnek közös és jelentékeny része volt II. József hatalmának aláásásában és abban, hogy őt Magyarország elleni küzdelmében nagyobb engedékenységre kényszerítsék. Egy porosz történettudós állítása szerint²⁾ még homály borítja Poroszországnak Magyarországon folytatott üzelmeit. Igaz ugyan, hogy Marczali tisztelt barátom már 1878-ban értékes anyagot hozott e nagyérdekű kérdés tekintetében napvilágra,³⁾ mely először vetett fényt Poroszország XVIII. századbeli magyarországi politikájára. Tekintve a tárgy nagy fontosságát, helyén levőnek találtam e viszonyokat újabb fejtegetés tárgyává tenni, a mire annál inkább jogosultnak véltem magamat, mivel e kísérlet céljaira a porosz titkos állami levéltár eddigelé nem értékesített okiratok állottak rendelkezésemre, melyek II. Frigyes Vilmos személyes részvételét hazánk forrongásba hozatalában sokkal világosabban tüntetik föl, mint az eddig ismert adatok. Kötelességem kiemelni, hogy a berlini titkos levéltárban nemcsak a részemről kért

¹⁾ Fölvilágított mint székvogláló a m. t. akadémia 1901. okt. 14-én tartott ülésében.

²⁾ P. Wittichen: *Die polnische Politik Preussens*, 1788—90. Göttingen, 1899. 84 l.

³⁾ Marczali: *Porosz-magyar viszonyok 1789—90-ben. Századok*, 1878, 305 l.

okiratokat bocsátották, tartózkodás nélkül, a legnagyobb előzékenységgel rendelkezésemre, hanem még ezen is túlmenve, a közönségesen hozzá nem férhető repertoriumokat is átengedték. Csakis így vált rám nézve lehetségessé II. Frigyes Vilmosnak Magyarország irányában elfoglalt állását tüzetesen vázolni.

* * *

Ismeretes ugyan az az állítás, hogy Magyarország közleledését Poroszországhoz II. József megbuktatására, nem szabad komolyan venni, mert az csak néhány főúrnak és nemmesnek magánérdekből származó kedvteléséből fakadott. *) Ez a nézet azonban tarthatatlan. Nincs alapunk arra nézve, hogy csupán vagy legfőképen maganérdekekről beszélhessünk. Az összes tudósítások megegyeznek abban, hogy az akkori magyar társadalmat mélységes elégtelenség és az az égető vágy hatotta át, hogy II. József germanizáló és egységesítő törekvései megghiusittassanak. Az irányadó köröknek ez az izgalma szolgált mindazok működésének háttéréül, kik a porosz udvart a császár nyomasztó igájának megsemmisítése érdekében tevékeny közreműködésre szólították föl. Ezeknek a személyeknek föllépését, a kiket most már név szerint is megjelölhetek, nem szabad valamely elszigetelt áramlatnak tekinteni. Ellenkezőleg. Annak hullámai a legszélesebb körökre terjedtek ki. Olyan főurak, mint például gróf Fekete, Orczy, Vécsey, Semsey, Sztáray állottak a komoly, Magyarországot II. József uralmától megszabadítani hivatott mozgalom élén. **) Azon állítással

*) Marczali id. m. 312. l.

**) Egy a legközelebbi időben dr. Schlitter bécsi államlevéltárnok által közzéteendő: *«Geheime Correspondenz Josef II. mit seinem bevollmächtigten Minister in den Niederlanden Ferdinand Graf Trauttmansdorf»* című könyvből kitűnik, hogy egy bizonyos gróf Széchenyi, kinek keresztnévét nem tudjuk, Német Alföldön intriguált abból a czélból, hogy annak lakosait II. József ellen fölláztassa. Minden valószínűség szerint ez az ismeretlen gróf Széchenyi szintén azon magyar mágnások sorába tartozott, kik Poroszországot II. József ellen fölhatalmálni kívánták. Idézem itt a Széchenyire vonatkozó passzusokat, melyeknek közléseért dr. Schlitternek itt e helyen köszönetet mondok. József Trauttmansdorffhoz, Semlin 1788 október 30-án: «Je me réfère au reste à la lettre que je vous ai écrite il y a deux jours et me borne aujourd'hui à vous faire part que j'ai découvert qu'un certain

szemben pedig, hogy ezek a magyarok csak II. Józsefet, a meg nem koronázott királyt és nem magát az uralkodóházat akarták eltávolítani, nyomatékosan kell hangsúlyoznunk azt, hogy ezekre a férfiakra nézve József és a Habsburg-ház egészen azonosak voltak. Egyetlen-egyszer sem hallhatjuk az ő szájából azt a kívánságot, hogy Poroszország őket II. József eltávolítására a célból segítené, hogy utóbbi fivére Lipót, toscanai nagyherceg, követhesse a trónon. Hisz jól tudhatták ők, hogy Poroszország ilyesmiért egyetlen újját sem mozdíttatja vala meg. De még ha hihettek volna is ebben, akkor is föltevésök ellenkezőjéről győzte volna őket meg az a leirat, melyet II. Frigyes Vilmos 1790 februárius 27-én, bécsi követéhez: Jacobi báróhoz intézett. «Azok a hírek» --- úgy ír a király --- «melyeket ön velem a magyarok kedvező hangulatáról közöl, nagy örömömre szolgálnak és nem kétkedem, hogy ön mindent el fog követni, miként a magyarokat egy rám nézve oly nagyfontosságú érdek alapelveinek megóvására bírja rá. Természetes, hogy én nem fogok senkit magyar királyul kijelölni vagy ajánlani. De azt hön óhajtom, hogy a nemzet ne válaszszon osztrákot. Ez rám

Otranche ou Autrange que je crois ministre de Liège à Bruxelles doit intriguer avec les Hongrois et entretenir sous des noms empruntés une correspondance avec un comte Széchenyi qui a voyagé l'année passée avec sa femme aux Pays-Bas et cela par un abbé, gouverneur de son fils, et un certain Markovics. — Trauttmansdorf a császárnak. Brüsszel, 1788 nov. 15. J'étais encore en Allemagne que j'ai écrit au comte de Belgiojoso et fait un rapport à la chancellerie d'état touchant deux émissaires hongrois que je savais positivement se trouver aux Pays-Bas et y prendre beaucoup de part aux troubles qui ne faisaient que commencer soit en les dirigeant soit en examinant leurs progrès. J'ai appris depuis que le comte de Belgiojoso n'avait donné aucune suite alors à ma lettre et pendant tout mon séjour dans ces pays je n'ai plus trouvé aucun autre vertige à ce sujet qu'une lettre anonyme très-impertinente, qui était censée avoir écrite par un Hongrois à un certain Beckman grand fanatique et principal boutefeu pour exciter les Pays-Bas à la révolte et leur promettre de la part de la nation hongroise d'occuper V. M. de son côté par le même moyen et de leur envoyer même du secours. — József Trauttmansdorffhoz Buda, 1788, november 28-án. Je vous suis obligé pour les dispositions préalables que vous avez faites pour observer ce d'Otrange et surtout pour découvrir les lettres qu'en dit qu'il écrit à un certain abbé Bartholemy en Hongrie qui est auprès d'un certain comte Széchenyi (Szeczeny).

nézve a földolog». ¹⁾ Abba az állásba, melyet a nyugtalankodó, vagy Ausztriával szemben egyenesen nyílt fölkelésben álló magyarok szemében egykoron Franciaország foglalt el, I. Lipót napjai óta, Poroszország lépett. Kezdetben ez a hatalmasság kizárólag mint a magyar protestánsok egyházi sértetlenségének védnökeként szerepelt. ²⁾

II. Frigyes jelentékeny lépéssel haladott előre. Ő a nemzeti ellenzékét is igyekezett táborába vonni, hogy aztán ezzel osztrák vetélytársát még jobban gyöngíthesse. ³⁾ A nagy király, a mily hitetlen volt, még attól sem tartózkodott, hogy Ausztria ellen a törökkel szövetezzék. ⁴⁾ Konstantinápolyi nagykövetét egyenesen arra utasította, hívna föl a törököket, hadd törjenek be Magyarországba és foglalják el, tetszésök szerint, annak egy részét. ⁵⁾ A Habsburgok megrendítésének ezt a politikáját követte II. Frigyes utóda: II. Frigyes Vilmos is, ki ellentétben miniszterével, Hertzberg gróffal, nem hagyott föl azzal, hogy titkos emissariusaival a magyarokat a bécsi udvarral szemben való ellenszegülésre izgassa.

¹⁾ Por. titk. áll. levélt. Rep. 96. Ausztria. 154. J. vol. IV.

²⁾ I. Frigyes Vilmos gróf Metternichhez, Regensburgban, 1720 febr. 17. U. a. Gotterhez, Bécs, 1734. febr. 20. Rep. XI. Magyarország. 278. Por. titk. áll. levélt. Berlinben. «Wir müssen wohl bekennen, dass unser dieser armen Leute Noth und bedrängter Zustand tief zu Herten geht, und dass wir ihre Condition, wo nicht ganz gebessert, dennoch wenigstens gerne einigermassen gemildert sehen mögten; Ihr habt auch solches denen kaiserlichen Ministris, und wenn Ihr sonst kein Bedenken dabey findet, des Kaisers Majestät selbst in einer deshalb exprès zu nehmenden Audientz beweglichst vorzustellen mit der angehengten Versicherung, wir wollten dasjenige was Ihre kais. Majestät aus Consideration von Unser Vorwort zur Conservation des Religionswesens in Ungarn Ihrer höchsten Gemüths-Billigkeit nach zu verfügen geruhen, auf unsere eigene Rechnung setzen».

³⁾ Kienast: *König Friedrich II. von Preussen und die Ungarn* Mittheilungen des k. u. k. Kriegsarchivs N. F. IX. k. 225 l.

⁴⁾ II. Frigyes Podewilshez, Potsdam 1749 máj. 22. Por. titk. áll. levélt. Rep. 257-d. Törökország: «Comme elles (a két császári udvar) ont pris jusqu'ici à tâche à se lier tout à l'entour de moi, l'on ne saura raisonnablement désapprouver que je pense aussi à mes surtés et que je tâche à me fortifier d'une alliance (Törökországgal) qui ne laissera pas de leur imposer. Si malgré tout cela elles en vondront crier, nous crierons à notre tour en recriminant contre elles».

⁵⁾ II. Frigyes báró Kneyphausenhez Londonban, 1759 máj. 20. Por. titk. áll. levélt. Rep. XI 257-d. Törökország.

II. József szerencsétlen külső politikája szolgáltatott Poroszországnak először alkalmat arra, hogy Ausztria ügyeibe beleavatkozzék. A császár, ki szövetségben Oroszországgal és megerősítve Francia- és Spanyolország segítségével a porosz királyt másodrangú uralkodóvá remélte alászülyeszteni, most már abba a veszedelembbe került, hogy vetélytársa őt fogja elnyomni. A Törökország elleni hadjárat, melyre Józsefet II. Katalin cárnő csábította, a hadi dicsőség és hódítás után sóvárgó fejedelemlere nézve a balsors forrásává vált győzelem helyett. Az ő erőfeszítései csakis vereségekre vezettek, melyek Poroszországot az ellenséges szomszéd elleni merész föllépésre bátorították. II. Frigyes Vilmos most látta bekövetkezettnek az igazi pillanatot, hogy egy hatalmas hadsereg élén, Danzig, Thorn, Posen és más lengyel területrészekre nézve igényt támaszszon és hogy a császárt egyben arra is kényszerítse, hogy Galicziát Moldva- és Oláhországgal cserélje ki. A császár azonban egyetlen falu elfoglalását sem akarta a porosz királynak megengedni, míg Törökországot legyőznie nem sikerül. Mikor pedig kénytelen volt észrevenni, hogy szándékai megvalósításánál egyáltalában nem számíthat Katalin nyomatékos segélyére, azonnal kész volt Oroszország szövetségéről lemondani, hogy minden eshetőségre tekintettel, szabad keze legyen. Esze ágában sem volt Török- és Poroszország ellen egy kettős hadjáratot nyakába venni, mert ez a monarchiát a megsemmisülés útjára terelte volna. Ezért igyekezett a portával megegyezésre jutni, hogy aztán egész erejével Poroszországra vethesse magát. A Törökországgal létesítendő békeségben látta ő a leghatékonyabb eszközt arra nézve, hogy a porosz király és miniszteriuma «szándékait megghiúsítsa, őket megelőzze és ezzel irántam táplált gonosz törekvéseiktől visszatartsa».*) József úgy gondolkozott, hogy neki Poroszországgal gyorsan le kell számolnia, mert máskülönben annak rohamosan elért sikerei Ausztriát föloszlatással fenyegetik. Ő igen jól ismerte ellenfele üzelmeit és ismételten hangsúlyozta oly kézzelfogható bizonyítékok birtoklását, melyek igazolják, hogy

*) L. *Baron Hompesch u. Josef II.* című értekezésemet. *Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung.* VI. kieg. köt. 651. l.

Poroszország úgy Magyarországon, mint Galicziában a fölkelést szítja.¹⁾

Poroszország, tényleg kezdettől fogva, figyelmes szemlélője volt II. József magyarországi fölforgató törekvéseinek. Midőn utóbbi a vármegyék föloszlatásával, a törvénykezés terén a német nyelv behozatalát rendelte el, a bécsi porosz nagykövet a következőket írta Berlinbe: «A magyarok élénken érzik ezeket a változásokat és vannak még férfiak, kik vissza nem riadnak hazájok kiváltságainak erőteljes megvédésétől.²⁾ Ez a hír a porosz királyt, ki készen állott Ausztriával együttütni, igen kellemesen érintette. Bécsi képviselője sürgönyére írónnal a következő megjegyzést írta: Gondolja-e ő — Podewils — hogy a császár, tekintettel a magyarok érzületére, kénytelen volna háború esetében Magyarországon csapatoikat hátrahagyni és hogy a katonák kivonása esetében fölkelésre kerülhetne a sor?³⁾ 1786 novemberében pedig örömmel értesül Podewilstól arról, hogy egy valódi vagy színeskedő rajongónak a lovasság gyors beavatkozása nélkül majdnem sikerült volna a Szerbiával és Boszniával határos vidékeken, e fölkiáltással: «Magyarország trónja megürült», József alattvalóit új királyválasztásra rábírní.⁴⁾ Ebből ő azt a biztos reménységet merítette, hogy a császár sohasem lehet elég merész birodalmából minden katonai erőt elvonni.⁵⁾ Sőt, midőn meghallotta, hogy Magyarországon az elégedetlenség üszke a parázs alatt ég és csak valamely esemény kell ahhoz, hogy az föllángoljon, örömteljesen kiált föl: «Azt hiszem, hogy egy általános hadjárat alkalmával megtaláljuk útját és módját annak, hogy Magyarországon pártot szerezzünk magunknak».⁶⁾ Diez, a konstantinápolyi porosz követ szintén meg-

¹⁾ L. *Baron Hompesch und Jozsef II.* című értekezésemet. 653. l.

²⁾ Podewils a királyhoz. Bécs, 1786 október 28. Porosz titk. áll. Ausztria. Rep. 96. 154. C.

³⁾ A király megjegyzése Podewils sürgönyére, 1786 október 28. Por. titk. áll. levélt. Ausztria. Rep. 96. 154. C.

⁴⁾ Podewils a királyhoz. Bécs, 1786 november 1. U. o.

⁵⁾ A király megjegyzése Podewils 1786 november 1. sürgönyére: «Ceci me confirme d'autant plus dans l'idée qu'en cas de guerre prochaine ils ne pourront pas retirer toutes leurs troupes de la Hongrie.

⁶⁾ A király megjegyzése Podewils 1786 november 15-iki sürgönyére. Ausztria Rep. 96. 154 C. Por. titk. áll. levélt.

erősítette őt abban a föltevésében, hogy Magyarország elszakítására Ausztriától, a kellő pillanat immár elérkezett.¹⁾ A király előtt a helyzet annyira komolynak tűnt föl, hogy második, de sokkal befolyásosabb követét, báró Jakobit, szóbeli jelentés-tétel végett Berlinbe hívta.²⁾ Ámde mindezekkel az intézkedésekkel a vezető miniszter: gróf Hertzberg nem értett egyet. Ő erélyesen sikra szállott egy olyan ország föllázításának terve ellen, melynek uralkodója Poroszországgal még mindig barátságban él és a Diez-féle javaslatot keresztülvihetetlennek jelentette ki.³⁾ Frigyes Vilmos azonban egyáltalában nem volt hajlandó attól az eszméjétől elállani, mely annyira szívéen feküdt. Erre annál kevésbbé látott okot, mert 1788 október 4-én bécsi képviselői immár jelentették, hogy: minden jel szerint, a magyar nemzetnek csak egy derék vezetőre volna szüksége, hogy a forradalom zászlóját kitűzze.⁴⁾ Most már nem akart a király többé a döntő lépéssel késni. «Mindazok után» — így irt ő 1788 október 14-én Jacobihoz — «miket a magyarok gondolkozásmódjáról, úgy az Ön sürgönyeiből, mint együtt folytatott beszélgetéseink alkalmával megtudtam, kérdem Önt, hogy úgy a mint Ön ezeket a dolgokat ismeri, lehetséges volna-e részemre ott párthiveket szerezni, kik két különböző helyzetben állhatnának szolgálatomra. Az egyik az volna, ha alkotmánya biztosítását kívánná Magyarország. Kérje tehát azt én tőlem az ország, azzal fenyegetődve, hogy máskülönben függetlennek jelenti ki magát, az e miatti aggodalmat pedig félre nem érthető módon kell a császár lelkületébe csepegtetniök, mint például azzal, hogy az én támaszomat és a törököket sürgetik. Ekkor én, közvetítésemmel, közbelephetnék, a mennyiben az alkotmány biztosítójának nyilvánítanám magamat és pedig azon föltétel mellett, ha a császár Felső-Szileziát nekem átengedi. A másik eset akkor állana elő, ha a császár meghalna. Ekkor eszközöket kellene találni Magyarország függetlenítésére és arra, hogy az soha se alkothassa többé az osztrák országok részét. Ezek az én gondo-

¹⁾ Marczali id. m, 308. l.

²⁾ Césár jelentése 1787 április 1. Por. titk. áll. levélt.

³⁾ Marczali id. m. 308. l.

⁴⁾ Podewils és Jakobi a királynak. Bécs, 1788. október 4. Ausztria, Rep. 96. 154 E. F. Por. titk. áll. levélt.

lataim, melyeket itt papírra vetek és most már elvárom tudósítását, hogy miként lehetne a dolgot keresztülvinni». ¹⁾ Világosabb, határozottabb szavakkal alig szította valaha uralkodó egy baráti viszonyban álló szomszéd birodalomban a forradalmat. Pontosan megjelöli azokat a körülményeket, melyek közepett az alattvalók lázadását uralkodóházuk ellen elvárja. És eddig az a föltevés uralkodott, hogy a király legbuzgóbb segítője ezen a végzetes úton báró Jacobi volt, az a porosz diplomata, kit a magyar összeesküvők bécsi bizalmi emberének tartottak. Úgyde az a kimerítő emlékirat, melyet utóbbi 1788 október 22-én sürgöny alakjában uralkodójához intézett, egészen más fényt vet az eseményekre. Jacobi ugyan nem szól egyenesen ellene Magyarország föllázításának, de ezt bizonyos, most még hiányzó föltételektől akarja függővé tenni. Bár elismeri, hogy az ország többsége mélységes gyűlölettel viseltetik a bécsi kormány iránt és évek óta nyeli le boszúságát, hogy az elégedetlenség immár tetőpontra hágott és hogy a nemzet legelőkelőbb férfiai örömmel ragadnak meg minden alkalmat, kiönteni szívök keserveit mindazok előtt, kik részéről sorsuk iránti érdeklődést tetelezhetnek föl. Első tekintetre tehát úgy tűnhetik föl a dolog — úgymond Jacobi — hogy ily hangulat mellett és kellő rendszabályok alkalmazásával nem volna kárbavesztett fáradság Magyarország függetlenítése. De Jacobi még sem nagyon bízik egy ilyféle kísérlet sikerében. Nem bízik magyar²⁾ kortársai erejében, hogy velök szövetkezve diadalra juttathasson ilyes vállalkozást. «A magyar nemzet szellemének általános szemlélete» — így ír ő a királynak — «azt mutatja, hogy az vajmi sokat vesztett abból az erélyéből, mely egykoron arra ösztönözte, hogy a kényuralmi törekvéseknek, akár vére és jólléte föláldozásával is, ellene szegüljön. Most, mikor már egy évszáz óta megszokta, hogy nyakát az igába nyujtsa és magát, lassanként, összes ősi kiváltságaitól megfosztva lássa, csak csekély számban léteznek Magyarországon oly egyének, kik képesek volnának fejedelmökkel szemben erőteljes életjelt adni magokról. Ugyan mindnyájan hangosan kiabálnak és bizalmas körben sikra szállanak az ellen, a mit zsarnokság és kényuralomnak

¹⁾ A király Jakobihoz, Potsdam, 1788 október 14. Ausztria. Rep. 96. 154. F. Por. titk. áll. levélt.

neveznek; de az udvar is elég ügyes volt a főrangnak megbízható részét ajándékok és kitüntetések segélyével magához bilincselni: másik részök, házasságkötések útján, az osztrák főnemességgel került összeköttetésbe; viszont a protestáns nemesség egy csekély része, az újabban kibocsátott türelmi rendelet miatt, hálával viseltetik a császár iránt. Föl kell tehát tételezni, hogy a magyar nemzetnek mintegy fele része ragaszkodik az osztrák Házhoz. «A mi pedig a parasztokat illeti» — így folytatja Jacobi — «ezek nagyrészt abban a hitben élnek, hogy azok a változtatások, melyeket a császár a magyar alkotmányon eszközölni szándékozik, rájuk nézve igen hasznosak lesznek; ők abban bizakodnak, hogy a császár megvédi őket a nemesség ellen. Igaz, hogy nemsokára csalatkozni fognak. De az is kétségtelen, hogy ha a nemesség elégedetlen része az uralkodó terveinek ellene szegülne, a parasztság segélyére nem számíthatna. A végső ok — úgy mond a nagykövet — mely miatt a magyarok nem mernék elégtelenségeket nyíltan tanúsítani, a hadseregben rejlik, mely itt fegyver alatt áll. A szót gyorsan torkukra forrasztanák. Ha azonban mégis akadna olyan párt, mely elég erős lehetne az álarcz eldobására, úgy, hogy a császár tanácsosnak láthatná kiabálásuk előtt meghátrálni, akkor az uralkodó jól ismert ingadozó és félénk jelleme mellett, úgy vélem, biztosra lehet venni, hogy ő, a körülmények előtt fejet hajtva, gyorsan helyreállítaná a magyarok kiváltságait, persze, mindig abban a reményben, hogy majd csak eljövend az a nap, mikor azok annál biztosabban megsemmisíthetők lesznek. A jogok újjáébresztése bizonyára fölélesztené azt a lelkesedést, melyet a magyar nemzet, a hétéves háború alatt, az osztrák uralkodóház érdekében, tanúsított és ekkor nem kezeskedhetném a felől, ha vajon a magyarok csupa hálából, nem épen azon hatalmak ellen fordítanak-e erejüket, melyek hajlandók lettek volna az ő függetlenségüket örök időkre biztosítani.¹⁾

Látható, hogy Jacobi, királya terveit az adott viszonyok között nem helyeselte. De ez nem tartá őt vissza azoknak az előfeltételeknek megjelölésétől, melyek mellett azokat mégis keresztülvihetőeknek tartotta. Nézete szerint, II. Frigyes Vil-

¹⁾ Jacobi a királyhoz. Bécs 1788 október 22. Rep. 92 No. 1. 1785—1788. Hertzberg levélváltásában Jacobival. Porosz titk. áll. levélt.

mosnak mindenekelőtt a lengyeleket kellene Oroszországtól való elszakadásra rábírnia és velők aztán szövetséget kötni. Csak ezekkel egyesülve volna szabad, ha a körülmények kényszerítőleg követelnék és a magyarok fejedelmökkel még kibékülve nem lennének, Magyarországra fegyveres erővel betörni. «Ebben az esetben» — úgymond Jacobi — «hinni merném, hogy Magyarországon lehetséges volna előnyös fordalmat támasztani és ezt a nemzetet függetlensége helyreállítása és biztosítása útján magunkhoz bilincselni». E nagy művelet előkészítéséül ő szükségesnek tartá a király számos hívét már most a legjobb hangulatban tartani. Ezenfölül ő két vagy három magyarnak, kiknek érzületét jól ismerte, érté- sére akarta adni, hogy ura a magyar nemzetet meg fogja védeni, sorsa iránt élénk részvéttel viseltetik és leghőbb vágya, hogy annak helyzetén, kedvező alkalom adtával, könnyítsen. «Efféle biztatgatások» — így végzi a követ emlékiratát — «legalább némi erőt kölcsönöznének időközben a magyaroknak, aztán majd csak rákerülhetne olyan eseményekre a sor, melyek Felséged terveinek megfelelnének».*)

II. Frigyes Vilmos, ki jól tudta, hogy az ő magyarországi tervei Hertzbergnél nem találnak visszhangra, Jacobi jelentését Möllendorff tábornoknak küldte meg. Utóbbi teljesen magáévá tette a bécsi követ fejtegetéseit és azt a nézetét fejezte ki, hogy be kell várni az időpontot, midőn József más háborúk miatt kényszerítve lesz sergeit Magyarországból kivonni. De akkor aztán legott ki kell keresni azt a férfit, ki képes a mozgalom élére állani. Épen így szükséges a nemzet- tel, a vele szemben tanusított jogtalanságot és megvetést már most éreztetni, hogy annál erőteljesebb ellenállásra legyen előkészítve. «Ha azonban» — így végzi Möllendorff véleményét — «a dolgot már most meg kellene csinálni, akkor, nézetem szerint, ez csakis a törökök útján és pedig egy szerencsés hadjáratot követőleg, mehetne végbe. Mihelyt ugyanis ezek néhány tartományt vagy kerületet elfoglalnának, utóbbiakat szabaddá és függetlenné kellene, hogy nyil- vánítsák, egyben csatlakozásra szólítván föl a többi tartományokat, sőt az egész királyságot, hogy egy szabad államot

*) Jakobi a királyhoz. Bécs, 1788. október 22. Por. titk. áll. levélt. Rep. 92 Nr. 1, 1785—88.

alkossanak, saját törvényeik szerint kormányozzák magokat és hogy a császár államai és a törökök között, a közvetítő hatalmasságok garantiája mellett, független országgént rendezkedjenek be. Ez, Felség, nézetem szerint, az egyetlen módzat, mely mellett ezt a dolgot a jelen pillanatban keresztül lehetne vinni. Mindazáltal azt hiszem, hogy az sokkal sikeresebben létesíthető, ha Felséged egy napon a császárral háborúba keverednék, a mennyiben a hadsereg ebben az esetben a királyságon kívül tartózkodnék és a nemesség könnyebben fölkelhetne». ¹⁾

Az összeütközés veszélye II. József és Poroszország között — egyik sem akarván engedni — csakugyan küszöbön állott. Ezzel a magyarok ellenállásra való ingerlésének gondolata is mindinkább tért foglalt. Most már a magyarok is előtérbe lépnek és mindaz, mit Jacobi és Möllendorf egy hadjárat esetére kilátásba helyeztek, tényleg megvalósulni látszott. A magyarok hön óhajtják a porosz király tevékeny beavatkozását. A török hadjárat szerencsétlen kimenetele, mely Magyarországot újabb pusztulással fenyegeté, az első okot szolgáltatva a porosz kabinethez való közeledésre. Néhány magyar hazafi el volt határozva a porosz fővárosba utazni és II. Frigyes Vilmost fölkérni, eszközölné ki a portánál, hogy ne elnyomó, hanem — a Habsburgok igájával szemben — szabadítóként lépjen föl. Mások ismét Jacobihoz fordultak, bírná rá urát, hogy küldjön egy hadtestet a Jablunka-szorozhoz, mely magyar katonákkal is megerősítenék. De mert az ellenségeskedések még nem törtek ki, a követ kitérő választ adott, lehetetlen lévén szerinte urának egy oly hatalmasság alattvalóit fölláztatni, melylyel még most békeségben él. Világosan hangoztathatja azonban, hogy ura csak szeretettel viseltethetik oly nemzet iránt, mely mint a magyar, erőteljességének ilyen nyilvánvaló jeleit képes adni. ²⁾ Gróf Hertzberg tökéletesen helyeselte Jacobi kijelentéseit. A míg Angolország és a porta magatartása ismeretlen, nem lehet szilárd elhatározást létesíteni. ³⁾

¹⁾ Por. titk. áll. levélt. II. Frigyes Vilmos kabinetjének aktái. Rep. 96. 154 B. Möllendorf a királyhoz. Berlin, 1788 november 17.

²⁾ Jacobi Herzberghez, Bécs 1789 márczius 28. Rep. 92 No. 2. Por. titk. áll. levélt.

³⁾ Hertzberg Jacobihoz, Berlin, 1789 áprtlis 4. U. o.

Ő volt az, ki akkoriban, épen a bécsi fogságból kiszabadult és Berlinbe jött báró Hompescht, állítólag magyar emissariust, az ő forradalmi ajánlataival rövidesen visszautasította.¹⁾ Báró Hompeschnek ebben az ügyben játszott szerepét már más helyen megvilágítottam.²⁾ Szükségesnek látszik azonban erről a különös férfiúról ezen a helyen is még egyet-mást elmondani. II. József, ki jól ismerte Poroszország törekvéseit, Hompesch német birodalmi bárót, ki pár év óta Magyarországon tartózkodott, mint állítólagos porosz bizalmi férfit, 1789 januárban, midőn Bécsbe jött, elfogatta. A mint Jacobi 1789 februárius 18-iki sürgönyéből látható, utóbbi a bárót nem ismerte és vele semmiféle személyes érintkezésben nem állott.³⁾ Hompesch azonban bécsi tartózkodását minden valószínűség szerint fölhasználta volna, hogy Jacobihoz közeledjék, hacsak közbejött elfogatása és Ausztriából történt kiutasítása ebben meg nem akadályozzák vala. A nélkül tehát, hogy a porosz követtel, ki iránt amúgy is bizalmatlansággal viseltetett,⁴⁾ egyetlen szót is válthatott volna, Hompesch, ki lelkes magyar hazafinak adta ki magát, Németországba ment. A weimári herczeg, ki őt korábbi időkből ismerte,⁵⁾ a braunschweigi herczeghez ajánlotta. Utóbbi őt egy levéllel látta el, melylyel Berlinbe ment. Károly braunschweigi herczeg, ki előtt Hompesch új honfitársai jelentékeny részének küldöttjeként mutatkozott be, hogy Poroszország segítségét a Habsburgok uralmának megbuktatásához kieszközőlje,⁶⁾ óvakodásra

¹⁾ *Budapesti Szemle* 1895. és *Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung*. VI. kieg. köt., Berlin 1789 április 11. U. o. «Un certain emissaire hongrois est aussi venu ici, mais je l'ai renvoyé tout court». Hompesch épen ekkor jött Berlinbe.

²⁾ *L. Báró Hompesch és II. József* című ért. Hertzberg Jacobihoz.

³⁾ Jacobi Hertzberghez, Bécs, 1789 febr. 18. Rep. 92 No. 2. Por. titk. áll. levélt.

⁴⁾ Károly braunschweigi herczeg Hertzberghez. Braunschweig, 1789 ápr. 4. Por. titk. ill. levélt. Magyarország. Rep. XI. No. 279. titk. áll. levélt. «... duquel (Jacobi) il parait se défier».

⁵⁾ A weimári herczeg a braunschweigi herczeghez. Weimar 1789 márcz. 26. U. o.

⁶⁾ A braunschweigi herczeg Hertzberghez 1789 április 4. «Son (Hompesch) projet est de faire des propositions au roi de la part d'une partie considérable de la nation hongroise pour secouer le joug de la maison d'Autriche».

figyelmeztette a porosz minisztert ez ember irányában, ki esetleg még osztrák kém is lehet.¹⁾ Hertzberg a gyanút nem találta alaptalannak és abban a véleményben volt, hogy a király efféle emberekkel mindaddig ne álljon szóba, míg a béke a császári udvarral fönnáll.²⁾ II. Frigyes Vilmos, ki tekintetét folyvást Magyarországra irányozta, nem akarta, úgy mint Hertzberg, Hompescht meghallgatás nélkül elutasítani. Meghagyá tehát Hertzbergnek, adná Hompeschnek értésére, hogy most még nem érkezett el az az idő, midőn utóbbi javaslataival élni lehetne. A miniszternek egyben elrendelte, hogy a nevezett férfiút, a nélkül, hogy iránta különös bizalmat tanusítana, igyekezzék alkalmasabb időkre, mint használható eszköz, rendelkezésre tartani. Együttal fölvetette azt a kérdést, ha vajon Brandenburgnak, lévén az utolsó magyar király neje ennek a háznak herczegnője, nincsenek-e jogai Magyarországra nézve? Hisz a magyarok erről Jacobi előtt említést tettek.³⁾ Hertzberg, királya parancsára, 1789 április 11-én hosszas beszélgetést folytatott Hompeschsel, melynek folyamata alatt utóbbi többször hangoztatta, hogy ő a nemzet többségének és a legelőkelőbb főuraknak a követe⁴⁾ és hogy a magyarok leghőbb óhajta, hogy egy angol vagy porosz herceget választssanak királyukká.⁵⁾ Szavai megerősítéséül Hompesch Károly, német birodalmi báró, egy állítólag «a magyar rendek» szerkesztette iratot nyújtott át «hazájok nyomorúságairól». A kísérő irat a magyar nemzet bizalmi szavazatát tartalmazta «a legnagyobb miniszter és erényekben gazdag böcs» irányában és részére hálából a magyar nemes-

¹⁾ A braunschweigi herczeg Hertzberghez, 1789 április 4.

²⁾ Hertzberg a királyhoz, Berlin, 1789 április 8. «Le duc de Bronsvic soupçonne non avec tort à ce qu'il me paraît, que cet homme qui n'est pas Hongrois de nation, pourrait être un emissaire de la cour de Vienne. Je crois qu'en général V. M. ne vondra pas éconter de gens de cette sorte aussi longtems qu'elle est en paix avec la cour de Vienne».

³⁾ Marczali id. h. 309. Wittichen, id. m. 85. l.

⁴⁾ Hertzberg a királyhoz, Berlin, 1789 április 12. Magyarország. XI. No. 279. Titk. Por. titk. áll. levélt.

⁵⁾ U. o. «... qui (les Hongrois) étoient prêts a se révolter contre leur domination présente et ne souhaitoient pas mieux que de s'élire un roi d'une des maisons d'Angleterre ou de Prusse».

séget «jövedelmező uradalmakkal» kapcsolatban helyezi kilátásba.¹⁾

Hertzberg csak nagy nehezen szánta rá magát erre a kihallgatásra. Hisz ő előtte Magyarország föllázításának gondolata a béke ideje alatt nagyon gyűlöletes volt, mert ez csak ok nélkül ingerelné a császár bizalmatlanságát.²⁾ Igyekezett tehát Hompescht Berlin elhagyására és incognitója megóvására rábírni. Ezt ő annyival szükségesebbnek tartotta, mivel Hompeschben, ha nem is kémet, de egy «archikalandort» látott, ki a főurak részéről semmiféle küldetést sem nyert és a kívül szóba állani szörnyű veszedelmesnek látszott.³⁾ A porosz király azonban mindezek ellenére, megtűrte Hompescht székvárosában, sőt nemsokára tárgyalásokba is bocsátkozott vele az iránt, hogy II. József trónja Károly Ágost weimari herczeggel töltsék be.⁴⁾ E tervbe bizonyos Beck is beavatottnak látszott lenni, hihetőleg ugyanaz a magyar nemes, ki egy hóval Hompeschnek Berlinbe érkezése után, Jacobi előtt ugyanolyan tervekkel állott elő, mint a milyeneket a birodalmi báró II. Frigyes Vilmos előtt pendített meg. Ez fogadkozott a követ előtt, hogy őt a legelső családok tagjai bízták meg, kik közül némelyek csakugyan lelkes hazafiakként voltak Jacobi előtt ismereteseek.⁵⁾ Habár a porosz követ nem kételkedett Magyarország mélységes izgalmában, még sem akart 1788 október 22-iki sürgönyében kinyilvánított alapelveitől eltérni és vonatkozott a magyar nemes részéről a magyarországi állapotokra vonatkozólag átnyújtani szándékolt emlékiratot elfogadni. Csak hosszas huzódózás után és miután meggyőződött az iratnak mód fölött érdekes, de jelenlegi birtokosára nézve veszélyes tartalmáról, határozta el magát annak átvételére. Mikor azonban a nemes leleplezte honfitársainak azt a szándékát, mely

¹⁾ Magyarország. XI No. 279. Titk. Por. titk. áll. levélt. Wittichen di. m. 85. l.

²⁾ Hertzberg a királyhoz. Berlin, 1789 ápril 12. Magyarország. XI. No. 279. Titk. Porosz titk. áll. levélt.

³⁾ U. o. Ce (Hompesch) n'est pas un homme sûr; il n'est sûrement pas autorisé par les magnats de Hongrie et on ne sauroit entrer en rien avec lui sans se compromettre beaucoup.

⁴⁾ L. erre nézve Hompesch báró és II. József cz. értekezésemet id. h. 669—674. l.

⁵⁾ Jakobi Hertzberghez. Bécs. 1789 május 19. Rep. 92. No. 1. Por. titk. áll. levélt.

szerint a királyhoz bizalmi emberöket öhajtanák kiküldeni, ő határozottan rosszalta ezt a tervet. «Nyomatékosan tanácsoltam neki» — így szól Jacobi 1789 május 19-iki tudósítása — «akadályozná meg illetén lépés végrehajtását, mert egyrészt föltételezem annak teljes sikertelenségét, másrészt az az egész nemzetre nézve végzetessé válhatnék. Úgy látszik azonban, hogy intelmeim nem gyakoroltak rá benyomást». ¹⁾ Alig lesz téves az a föltevés, hogy 1789 novemberének elején ugyanaz a férfiú utazott több magyar főúr küldöttjeként Berlinbe, kit Jacobi a magyar követnek Poroszországba menesztéséről lebeszélni igyekezett. Ez pedig a már említett Beck volt, ki Vécsyvel, Semseyvel és más előttünk ismeretlen befolyásos személyekkel, benső egyetértésben, folytatta a tárgyalásokat. Míg azonban a király a magyar emissariust a lehető legbarátságosabban fogadta és őt arról is biztosítá, hogy 1790 tavaszán megindítja Ausztria ellen a hadjáratot, így akarva a magyarok bizalmát megszilárdítani: Jacobi Bécsben el volt határozva, hogy minisztere, gróf Hertzberg hozzájárulása nélkül, Poroszország segélyét illetőleg semmiféle kijelentést sem fog tenni. Folyvást aggódott, hogy az uralkodójukkal elégtelen magyarok őt a végső pillanatban cserben fogják hagyni. És mennyire örült óvatosságának, midőn II. József összes újításait egyetlen tollvonással megsemmisítette, hogy így a fölizgatott nemzettel kibékülhessen. «Előre megmondottam» — így ír ő, 1790 február 5-iki sürgönyében Hertzberghez — «1788 október 22-iki jelentésemben, mindazt, mi a magyarokra nézve bekövetkezett és Nagyméltóságod fejtegetéseimet akkoron helyeslésével tüntette ki. Hacsak a császár iránti gyűlölet és bizalmatlanság nem vert volna már igen mély gyökereket, nem kezeskedem arról, hogy a magyarok ne tennének erőfeszítéseket a császárnak katonákkal és pénzzel leendő támogatása érdekében.» ²⁾ Persze nemsokára kitűnt, hogy József önföláldozása nem találkozott azzal az általános lelkesedéssel, ³⁾ melyet

¹⁾ Jacobi Herzberghez, Bécs, 1789 május 19. Rep. 92 No. 1. Por. titk. áll. levélt.

²⁾ U. a. 1790 febr. 5. Rep.; 92. n. 3—4. 1790—1 Por. titk. áll. levélt. L. ugyanannak sürgönyét is ugyanarról a napról a királyhoz. Ausztria. Rep. 96. 154. J. U. o.

³⁾ U. a. Bécs 1790 febr. 20. Rep. 92. No. 3—4. Por. titk. áll. levéltár. «Il s'en faut beaucoup que toute la Hongrie soit dans

Kaunitz és Pergen gróf, a rendőrminiszter, a régi alkotmány visszaállításától vártak, a mit ők tanácsoltak a halálos beteg császárnak.*) A porosz királyra nézve tényleg mi sem lett volna kellemetlenebb, mint a magyarok kibékülése a császárral. Ő tehát sietett is őket figyelmeztetni, nehogy József szavainak hígyenek. «Őn jól teszi» — így utasítja bécsi képviselőjét — «ha megmondja Becknek, Semseynek, Vécseynek, hogy még ha a magyar nemzet elég balga is volna a császár ígéreteiben bízni, mégis föl kell felőle annyi józan ész tételezni, hogy kiváltságait csakis az én garantiám és Törökországé mellett fogja elfogadni, hogy megóva legyen mindazoktól a szerencsétlenségektől és elnyomatásoktól, melyeket a Habsburg-háztól tapasztalt».**) Ily utasítás után nagy elégtételére szolgálhatott tehát II. Frigyes Vilmosnak, midőn Jacobi jelentette, hogy Magyarországon a kormány nagy előzékenysége mellett is, van egy erős párt, mely az osztrák iga lerázásához ragaszkodik, mi több, hogy Brandenburg garantiáját is érvényesíteni akarják, mint a melynek jótállása mellett jött volna 1606-ban Magyarország rendei és II. Mátyás között a béke létre, úgy hogy a király leghőbb kívánsága már-már

l'enthousiasme de la reconnaissance pour la restitution des privilèges, une grande partie persiste dans le system de pousser la pointe et de tâcher de se rendre independante. Leur idée me parait de la dernière difficulté dans l'exécution, mais si cette nation se soulève, ce seroit le comble de la disgrâce pour le nouveau souverain». Lásd még ugyanannak sürgönyét a királyhoz, ugyanarról a napról. Ausztria. Rep. 96. 154. J.

*) Jacobi a királyhoz, Bécs, 1790 febr. 17. Ausztria. Rep. 96. 154. J. Por. titk. áll. levélt. «Il n'est plus douteux que la restitution des privilèges Hongrois a été arrachée à l'empereur par les rapports que le comte Pergen lui a faits sur les propos qu'on tenoit en Hongrie et les mouvemens qui s'y faisaient. Ces rapports ayant été l'objet de plusieurs conférences entre le prince Kaunitz et les chanceliers d'Hongrie et de Transsilvanie il en a résulté les représentations les plus fortes de la part de ces trois ministres; aussi ont-elles si bien intimidé ce souverain qu'à l'heure qu'il est il n'est pas encore entièrement rassuré sur la réconciliation sincère de cette nation avec lui et si les notions préalables qu'on a de la Hongrie se confirment; il se pourroit fort bien que la condescendance de S. M. au lieu d'être reçue avec reconnaissance, animat encore d'avantage les mécontents de ce royaume et haussent leurs prétentions».

**) A király Jacobihoz, 1790 február 10-én. Ausztria. Rep. 96. 154. J. Por. titk. áll. levélt.

megvalósulni látszott. A legnagyobb titoktartás terhe alatt azt is közölték Jacobival, hogy a császár ellenfelei időnyerés céljából, az országgyűlés egybehívásához és ahhoz fognak ragaszkodni, hogy egyetlen magyar katonát se szabadjon az ország határain kívül alkalmazni, hogy továbbá a katonák csak az ország zsoldjában álljanak. Az összeesküvők figyelmeztették a nagykövetet, ügyelne a legnagyobb gondossággal arra, ne hogy neve az övékkel kerüljön összeköttetésbe, mert csak így lesz lehetséges őket szóval és tettel támogatnia.¹⁾

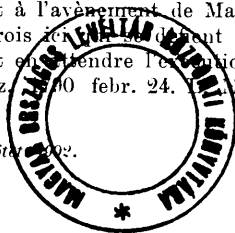
Így alakultak a viszonyok, midőn József szemei 1790 február 20-án örökre lecsukódtak, a mit hosszabb idő óta sokan, mint megváltást a fenyegető veszélyből, óhajtottak.²⁾ Utódja, Lipót, toscanai nagyherceg részére, egy alapjaiban megrendült monarchiát hagyott hátra. Vajon fog-e sikerülni az utódnak, ki fivére erőszakos politikáját soha sem helyeselte, az izgalom hullámaait lecsillapítani? A ki csak a Bécsben élő magyarok szavát hallotta, a kiket magánérdekők a bécsi udvarhoz kötött, az könnyen juthatott arra a gondolatra, hogy az alkotmány helyreállítása a nemzet és uralkodó kibékülését teljessé tette.³⁾ Maga Jacobi, ki még rövid idő előtt más nézetben volt, most, annak a lelkesedésnek hatása alatt, melyet a szent korona hazavitele idézett elő, arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarországon nem is fordulhatott volna elő forradalom.⁴⁾ De még ugyanazon a napon, melyen ezt a kijelentést tette, sietett is azt visszavonni és egyáltalában nem lát-

¹⁾ A király Jacobihoz, 1790 febr. 20. U. o.

²⁾ U. a. ugyanahhoz 1790 jan. 2. U. o. «Il est révoltant en quelle sorte d'entendre combien ses propres sujets souhaitent d'en être délivrés. Il n'y a qu'une voix pour dire que sa mort seule peut sauver la monarchie du précipice aux bords duquel elle se trouve. U. a. 1790 jan. 27. U. o.

³⁾ Jacobi a királyhoz, 1790 febr. 3. Ausztria. Rep. 96. 157. J. Por. titk. áll. levélt. «La grande partie des Hongrois qui sont ici étant d'ailleurs créatures de la cour ne parlent que des ressources immenses que l'empereur peut tirer de leur pays; ils promettent d'avance un don gratuit de plusieurs millions et, à les entendre, ils sauveront une seconde fois la monarchie autrichienne de sa ruine totale comme ils l'ont fait à l'avènement de Marie Thérèse au trône. Il n'y a que peu d'Hongrois qui ne croient pas encore de ces résolutions et pensent qu'il faut en attendre l'exécution».

⁴⁾ U. a. ugyanahhoz, 1790 febr. 24. Marczali id. m. 312. 1. 1. jegyzet.

szott megbánni, hogy február 20-án azt tanácsolta az elégteleneknek, miként egy bizalmi férfiukat, késedelem nélkül Berlinbe, a királyhoz küldjék ki.¹⁾ «A magyar ügyek» — írja ő február 24-én — «mind rosszabbul alakulnak az udvarra nézve. Eddigél minden bekövetkezni látszik, a mi Felségednek erre a nemzetre vonatkozó szándékait előmozdithatja».²⁾ Most már egy pillanatig sem kételkedett többé, hogy Magyarország nem egyhamar fog nyugalomhoz jutni. Hisz az elégtelenek el voltak határozva, hogy ha már meg is tűrik József utódját, őt mindenesetre árnyékkirálylyá teszik. Jacobi tudósítása szerint szilárd elhatározásuk volt, az uralkodó hatalmát minden irányban korlátozni és a magokét minden áron kiterjeszteni. Arról is biztosította őt Beck, hogy Lipótnak a különben három hó alatt összehívandó országgyűlésen kívül semmi kilátása sincs a legkisebb segélyhez is jutni. Ha pedig a rendek egyszer összegyűltek, folytatá a magyar nemes, akkor a király számíthat rá, hogy minden attól a támogatástól fog függni, melyet az ő részéről elvárnak. Csakis borzadva gondolhatnak II. Frigyes Vilmos gondolkozásmódjának megváltozására. Beck egyidejűleg azt is tudatta, hogy Pitthez, Londonba is, egy követet akarnak küldeni.³⁾ Bármily nagy volt legyen azonban az izgalom, annyi bizonyosnak látszott, hogy a porosz hadsereg behatolása nélkül, nyílt fölkelésre sohasem kerül a sor. Még a legvakmerőbbek sem mertek, saját szakállukra, semmit sem kezdeményezni. Úgyde Frigyes Vilmos mindaddig még csak nem is gondolt Szent István országaiba leendő betörésre, míg a háborút Ausztriának meg nem üzeni. Rá nézve Magyarország csak politikai eszköz volt ellenfele megalázására. Mihelyt utóbbi az ő kívánságait és követeléseit kielégíti, édes keveset törődött ő a magyar nemzet függetlenségével. Persze most, mikor Ausztria még nem hátrált meg, megkövetelte a porosz politika az elégtelenség ébren- és a király támogatásának és segélyének kilátásban tartását. 1790 márczius 13-án a király következőleg rendelkezett: «Jacobi adja a magyar elégtelenek értésére, hogy én a lovasságot Felső-Szilézia határánál immár összevonom és hogy az összes

1) Jacobi a királyhoz, 1790 febr. 20. Ausztria. Rep. 96. 154. J.

2) U. o.

3) U. o.

sziléziai csapatok szabadságoltjait április 8-án behívatom és pedig legelsőbbben az ittenieket».¹⁾ Egészen hasonló politikát követett Lipót is magyar alattvalóival szemben. Poroszország harcziás magatartására tekintettel, mindent elkövetett az ő lecsillapításukra. Kaunitz-czal egyetértve, a legszelidebb hűrokat kezdette pengetni.²⁾ Jóllehet módfölött megbotránkoztató az a, bár csak közvetve értésére adott kíváncsolom, hogy tűrje el a magyar alkotmánynak Poroszország részéről való biztosítását, mégis, tekintve az erről az oldalról fenyegető veszélyt, jobbnak látta haragját elfojtani és a magyar nemzettel folytatott alkudozás rendjén, az engedékenységg és engesztelődés szellemét éreztetni. Az udvar úgy viselkedett, mintha a porosz garancia iránti mozgalomról mit sem sejtene és igyekezett ilyféle törekvések ellensúlyozására maga részére, kéz alatt pártot szerezni.³⁾ A magyar ellenzék jól tudta, hogy Lipót csak kénytelenségből tanusít engedékenységet; ezért iparkodott a porosz királyt, József utódja iránti ellenséges magatartásában megszilárdítani. Kérte II. Frigyes Vilmost, hogy Lipóttal, az országgyűlés megnyitása előtt semmi szín alatt se kössön békét.⁴⁾ Mi sem verte tehát azt jobban le, mint az, a bécsi udvar részéről hihetőleg szándékosan terjesztett hír, hogy a porosz

¹⁾ «Jacobi doit faire valoir aux Hongrois mécontens que je rassemble déjà de la cavalerie au (sic!) frontière de la Haute-Silésie et que les congédiés de tous (sic) les troupes de la Silésie rentrent le 8 avril et celle (sic) d'ici le premier. Ausztria. Rep. 96. 154. J. Por. titk. áll. levélt.

²⁾ Jacobi a királyhoz, Bécs, 1790 márcz. 10. U. o. «Quant aux conseils du prince Kaunitz pour gagner la confiance des sujets, je sais de science certaine qu'il est d'avis que dans les conjonctures actuelles le nouveau roi doit montrer la plus grande condescendance à l'égard des prétentions des Hongrois et des états des autres provinces et on voit bien partout ce qui se passe jusqu'ici à cet égard que les conseils du prince Kaunitz sont d'accord avec l'inclination du souverain».

³⁾ U. a. Bécs, 1790 május 8. Ausztria Rep. 96. 154. K. Por. titk. áll. levéltár. «La cour est informée en partie des pourparlers des comitats sur cet objet, mais elle fait semblant de l'ignorer et tâche sous main de gagner un parti qui puisse contrebalancer les mécontens».

⁴⁾ U. a. «On m'a prié de faire connaître à V. M. les desirs des Hongrois afin que cette signature ne se fit pas au moins avant l'ouverture de la diète en Hongrie».

király kész Ausztriával békés kiegyenlítést létesíteni.¹⁾ Az elé-
gületlenek, kik magoknak bizonytságot akartak szerezni, egye-
nesen Jacobit kérdezték meg, mi való a dologból? A porosz
diplomata, ki nem akarta őket elkedvetleníteni, nyugodtan azt
válaszolta, hogy ő az egész dologról mit sem tud. Újból is biz-
tosította a kérdezőket, hogy ha alkotmányuk biztosításáért a
királyhoz fordulnának, ez kívánalmukat a legjobb fogadtatás-
ban részesítené.²⁾ Maga Frigyes Vilmos pedig, ki egy oly pom-
pás és hatékony kényszereszközzel, mint a milyen az ő kezé-
ben a magyar ellenzék volt, nem szívesen mondott le, saját-
kerüleg ezeket írta követe jelentésére: «Igyekezzék a magya-
rokat jó szándékaikban megtartani. 12-én (junius) Sziléziában
a hadsereg élén leszek. Jacobi csak ennyit mondjon nekik».³⁾
A király, ebben az időben, valójában, csak a háborúra gondolt.
A hadsereg élén, így nyilatkozott ő most, kevésbé kell enge-
dékenynek lennie, mint a kabinet csöndjében. Fényes ered-
ményekről álmodozott és számítása szerint Poroszország Tö-
rökországnak, Bécs előtt, Svédországnak Szent-Pétervár előtt,
fog kezet nyújtani.⁴⁾ Ebbe, a szakavatott férfiak részéről már
akkor légvárnak kijelentett számításba nagyon jól beleillett
Magyarország föllázítása és maga a király által támasztandó
az a követelés, hogy Magyarország alkotmánya Poroszország
részéről biztosítsák.⁵⁾

Bármily harezrakész volt azonban Frigyes Vilmos, mégis
beleegyezett a békealkudozások bevezetésébe, czélul tűzve ki
az orosz-török béke előtti status-quo helyreállítását. A bécsi
udvar jól tudta, mit csinál, mikor engedékenynek mutatkozott,
hogy így Magyarország minden kilátását az idegen segély te-
kintetében elvonja és ezzel ellenállását megtörje. De épen
ekkor újból kérték az elégületlenek Jacobi útján a porosz
királyt, ne hagyná el őket. Július 3-án tudósítja urát a kö-
vet, hogy, a közbeszéd szerint, a magyarok készek alkotmá-
nyuk Poroszország részéről leendő biztosítását követelni, ha-

¹⁾ Jacobi a királyhoz, Bécs, 1790 máj. 26. U. o.

²⁾ U. a. ugyanahhoz, Bécs, 1790 május 8.

³⁾ A király resolútiója a máj. 26-iki sürgönyre. Por. titk. áll.
levéltár.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Érdekes, hogy Bismarck 1866-ban szintén tervbe vette a
magyar alkotmány garantícióját. Abban az instructióban, melyet 1866

csak eleve megnyugtatót nyerne, hogy a király nem fogja őket a békealkudozások alkalmával a bécsi udvar boszujának kiszolgáltatni.¹⁾ Mély benyomást gyakorolt Berlinben, midőn Jacobi néhány nap multával, jelentette, hogy egy, az egész mozgalom élén álló főúr Budáról egyenesen Bécsbe ő hozzá utazott, megbízható értesítést kérve az iránt, ha vajon minden körülmények között számíthatnak-e a magyarok Lipót elleni állásfoglalásukban a király hathatós védelmére. Ha — így nyilatkozott a főúr — erre a fontos pontra nézve teljes megnyugtatót nem nyernének, akkor nem kezeskedhetik pártja elhatározásairól. Hisz kétségtelen, és ezt mindenki tudja, hogy Lipót, mihelyst szabad kezét nyer, erőszakos rendszabályokhoz fog a hazafiak ellen folyamodni. Ezért kívánják, hogy a király késlekedjék még legalább 3—4 hétig a békekötéssel. E közben követelhetnék az alkotmány biztosítását és Lipót, Poroszország részéről szorongatva, nem merné őket e szándékukban megakadályozni. Egy gyors béke — úgy mond a főúr — elkedvetlenítené és minden további lépéstől visszattartaná a «jobbérzelműeket».²⁾ Ezek a hírek nem is téveszték el hatásukat Hertzbergre. Ő maga, ki eddigelé visszautasító magatartást tanúsított Magyarország irányában, ebben a pillanatban mélyen átérezte, mily nagy fontossággal bír a magyarok egyszer fölszított ellenállásának ébrentartása. Most már ő tanácsolta urának, elegyedjék bele Ausztria zavaiba. Ha Lipót — így vélekedett Hertzberg — vonakodnék a porosz békepontokat aláírni, követeljen II. Frigyes Vilmos teljes bocsánatot az összes, elégtelenséggel gyanúsított magyarok részére és ragaszkodjék alkotmányuknak Poroszország részéről leendő biztosításához. A legkönnyebben ez úgy mehetne végbe, ha maga a nemzet nyilvánosan lépne föl alkotmányának Poroszország részéről leendő biztosítása érdekében és pedig ezzel nem a királyhoz, hanem saját uralkodójához for-

julius 9-én gróf Goltz, párisi követhoz intézett, említi, hogy a porosz király a magyar alkotmány esetleges biztosítására is gondol. Sybel, *Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I.* V. kötet. 251 lap.

¹⁾ Jacobi a királyhoz, Bécs, 1790 júl. 3. Ausztr. Rep. 96. 154. L. Por. titk. áll. levélt.

²⁾ Jacobi a királyhoz, Bécs. 1790 júl. 6. Ausztr. Rep. 96. 154. N. Marczali id. m. 320. l.

dulna.¹⁾ Erre II. Frigyes Vilmos, ki a béke és a háború között ingadozott, és nem akart Lipót lázongó alattvalóinak támogatásáról lemondani, schönwaldei főhadiszállásából júl. 12-én ezeket írta Jacobinak: «Ha a magyarok hajlandóknak látszanak tőlem kiváltságaik biztosítását kérni, azok följújtásával, melyeket 1606-ban egy brandenburgi vagy jägerndorfi ögróftól nyertek, akkor elvárom, hogy ily ajánlattal a magyar király előtt lépjenek föl, azt nyomtatvány útján terjeszszék, hogy, az igazsághoz hiven, elmondhassam, miként a magyarok ilyes kívánságáról a nyilvános lapokból értesültem, mely kívánság sokkal jobban össze van kötve saját érdekeimmel, hogysen azt, alkalmilag, Ő apostoli Fölsége előtt föl ne említsem. A mi pedig a magyar főúrnak a békekötés idő előtti aláírása miatti aggodalmát illeti, ezt magok a tények fogják megezáfolni és az ő barátainak elegendő idejük lesz arra, hogy az Ön említette rendszabályokhoz nyúljanak».²⁾ A király nem is akart többé a tevékeny beavatkozással késlekedni. Megparancsolta tehát már most miniszterének, tegyen a Berlinben tartózkodó osztrák követnek, Reuss herczegnek, a biztosításra vonatkozó ajánlatot.³⁾ Úgy látszik azonban, hogy az mégsem történt.⁴⁾ Annyi bizonyos, hogy mindazok a hírek, melyeket II. Frigyes

³⁾ Herzberg a királyhoz, Reichenbach, 1790 júl. 9. Acta Reichenbach. Rep. 96. 154. N. Por. titk. áll. levéltár. Herzberg még megjegyzi: «Si V. M. approuvait ces idées, je pourrais instruire en conséquence le Sr. de Jacobi et l'autoriser d'en informer les Hongrois confidens et bien intentionnés et de les assurer de la protection de V. Mté. en cas de paix ou de guerre».

¹⁾ Ausztia. Rep. 96. 154. K. Por. titk. áll. levélt.

²⁾ Hertzberg a királyhoz, 1790 júl. 12. Acta Reichenbach. Rep. 96. 154. N. Por. titk. áll. levélt. «Si j'ai pris la liberté d'ouvrir mes idées sur la garantie de la constitution hongroise, c'est que V. M.-té m'avait ordonné d'en faire la proposition au prince Reuss et qu'on ne peut pas aisément revenir d'une proposition qu'on a une fois faite officiellement». Ezt a «proposition»-t illetőleg lásd Ranke *Sämtliche Werke* 31. 32. köt. 550. l.

³⁾ Ranke, *Sämtliche Werke* 31. 32. köt. 551. A király Hertzbergnek, 1790 júl. 12. Quant aux Hongrois, je ne sais d'où Vous prenez que je veux faire de leur garantie une condition sine qua non. Il s'entend avant toute chose qu'ils me demandent eux-mêmes cette garantie, ce qu'ils ont voulu faire le 14 prochain et alors il y aura lieu moyen d'en glisser quelque chose aux ministres Autrichiens d'une manière modérée.

Vilmos Magyarországból kapott, csak megerősíthették őt abban a nézetében, hogy Ausztria elleni esetleges háborújában erről az oldalról erőteljes támogatásra számíthat. Lusi ezredes, ki akkoriban mint porosz követ, Konstantinápoly felé utaztában, Bécsben tartózkodott, úgy vélekedett, hogy ha Frigyes Vilmos kénytelen volna valamikor kardot rántani, erre sohasem nyílnék kedvezőbb alkalom, mint most. «A magyarok» — úgy mond 1790 júl. 26-iki levelében — «többé már nemcsak izgatott és nyugtalan emberek, hanem egy egész nemzetet alkotnak, egy harcziás és hatalmas nemzetet, mely szavát fölemeli uralkodója ellen. Az osztrák trón alapjaiban meg van ingatva és Felséged Európa egyik legelső monarchiájának sorsát tartja kezei között». ¹⁾ De épen azokon a napokon, midőn Lusi gróf ekként nyilatkozott, az alkalmazkodó Lipót belenyugodott sorsában és aláíratta Reichenbachban a békepontozatokat, melyek a kitörni készülő háború veszélyének véget vetettek.

Gróf Hertzberg úgy érezte, hogy Poroszország a legnagyobb szolgálatot tette Ausztriának a reichenbachi conventióval, a mennyiben három királysággal, azok közt Magyarországgal, ajándékozta meg, a melyek már készen állottak az elszakadásra. ²⁾ Jóllehet a békepontozatok aláírtak, a nyugalom még sem akart helyreállni. II. Frigyes Vilmos még egyszer föl akarta a hirhedt Hompescht a magyarok föllázítására használni. De Jacobi kijelentette, hogy most már minden további beavatkozás idejét múlta, minthogy a királyi hitlevél, mely a nemzet és királya közötti viszonyt szabályozza, immár elkészült. ³⁾ Nem tudjuk, ha vajon követte-e

¹⁾ Lusi ezredes jelentése, Bécs, 1790 júl. 26. Por. titk. áll. levéltár. Reichenbach. Rep. 96. 154. N. Lusi gr. ezredes a Törökországgal kötött szerződés ratificálása érdekében utazott Konstantinápolyba. Lusit illetőleg l. Bailieu czikkét a *Deutsche Biographie* című gyűjtemény 19-dik kötetében.

²⁾ Hertzberg Césarhoz, Boroszló, 1790 aug. 10. César hagyat. Rep. 92. No. 6. Por. titk. áll. levélt. «Je trouve cette paix plus favorable pour l'Autriche que pour la Prusse. Celle-ci perd tous les frais d'une campagne et toute espérance de consolidation pendant qu'elle rend à l'Autriche trois royaumes, la Galicie, la Hongrie et la Belge qu'elle était presque sûre de perdre dans le cas d'une guerre». Épen így nyilatkozik Césarral szemben aug. 13-án. U. o.

³⁾ Jacobi, Bécs 1790 aug. 21. Reichenbach. Rep. 96. 154. N. Por. titk. áll. levélt. «Il paraît selon le contenu de mon très-humble

Frigyes Vilmos azonnal képviselője tanácsát. Tény, hogy csak 1790 októberében szánta rá magát a teljes lefegyverezésre. Ebben az időben ment parancs Knobelsdorff báróhoz, a konstantinápolyi porosz követhez, szólítaná föl a törököket, hogy ne izgassák többé ellenállásra a magyarokat Ausztriával szemben.¹⁾ Most, midőn Poroszország az ingadozó politika terére lépett és nem rántott merészen kardot, minden ilyen kísérlet hihetőleg kárba veszett fáradság lett volna. Lipót jól ki tudta szomszédja habozó magatartását a maga javára aknázni. Dolgait igen ügyesen vitte, sikerült neki az elégületleneket megosztani és őket azzal az álhirrel megfélemlíteni, miként Poroszország az összeesküvők neveit elárulta.²⁾ E mellett a katolikus papság tagjaiban hatalmas udvari pártra tett szert.³⁾ Utóbbiak oly nagy túlsúlyra jutottak az országgyűlésen, hogy most már a porosz garantiára vonatkozó minden javaslatot bizonyára magok a rendek hűtlenségnek jelentettek volna ki.⁴⁾

rapport d'aujourd'hui que toutes les insinuations que le Sr. Hompesch pourrait encore vouloir faire de bouche en Hongrie seroient trop tard, le pacte inaugural étant une fois rédigé; la nation ne peut plus rien demander au delà que par supplication».

¹⁾ Utasítás Knobelsdorffhoz Konstantinápolyba. Berlin, 1790 okt. 1. Rep. XI. Törökország. 275 d. Porosz titk. áll. levélt. «Depuis que la paix est assurée entre la Porte et l'Autriche vous ne devez plus échauffer ni exciter les Tures à fomentier et à entretenir le mécontentement des Hongrois afin qu'on ne puisse pas me faire aucune reproche là-dessus».

²⁾ Jacobi, 1790, aug. 28. Rep. 96. 154 K. «On a aussi publié à Bude qu'on avait montré à Reichenbach au baron de Spielmann les signatures des représentations de plusieurs magnats qui ont imploré l'assistance de V. M.-té et que le roi d'Hongrie connaissant ainsi authentiquement les boute-feux leur feroit faire le procès pour en délivrer les actes à la diette qui prononceroit elle-même sur le sort de ces rebelles. Il est à craindre que ces moyens (bien loin d'être efficaces) pour intimider le parti de l'opposition ne fera que l'aigrir d'avantage».

³⁾ Jacobi, Bécs, 1790 szept. 16. Acta Reichenbach. Rep. 96. 154. N. Por. titk. áll. levélt. «Le clergé lui (Lipóthoz) est attaché par les liens de la reconnaissance. On a employé très-utilement la grande maxime: Divisez les mécotens et vous les gouvernerez».

⁴⁾ U. a. «J'ai demandé à l'homme en question (Beck) pourquoi on avait abandonné la garantie de 1606? Il m'a répondu que le parti de la cour avait bien manœuvré qu'on avait regardé à la diette cette proposition comme un crime de lèse-majesté».

Lehet, hogy igaz Becknek, a különben ismeretlen nemesnek,¹⁾ abbeli önvádja, mi szerint pártja az «értékes és egyetlen időpontot»²⁾ fölhasználatlanul szalasztotta el, egy dolog azonban bizonyos és ez az, hogy most már a porosz udvar közbelépését célzó minden javaslat örökre el volt temetve. Augusztus közepe óta magyar ember alig mert többé a porosz nagykövetség felé közeledni,³⁾ és Beck volt a legutolsó, ki Jacobit szeptember 15-én még egy ízben fölkereste, de ekkor is csak a végből, hogy őt Poroszországba vetett reménységek teljes meg hiúsulásáról értesitse.⁴⁾ Lipótnak sikerült előzékenységével Magyarországot annyira megnyernie,⁵⁾ hogy ez most, egy ne taláni porosz hadjárat esetére, még segélyt is ajánlott föl. Kaunitz nyilvánosan, a legnagyobb elismerés hangján, dicsőítette Magyarországot. Párhuzamot vonva a belgák és a magyarok között, úgy nyilatkozott, hogy utóbbiak az igazi loyális nemzet, mely, pillanatnyi eltévelyedés után, őszinte szívvel tér vissza uralkodójához.⁶⁾

Azoknak az eseményeknek szemléleténél, melyek II. József uralkodásától a magyar nemzetnek Lipóttal végbement kibéküléséig játszódtak le, ki kell jelentenünk, hogy az a politika szenvedett hajótörést, mely Magyarország önállóságának

¹⁾ Lehetne ugyan (bökönyi) Beck Pál szepességi nemesre gondolni (szül. 1761., meghalt 1827-ben) ki a XVIII. század végén az akkor Szabolcs-, most Hajdúmegyében fekvő Téglást megvette és oda telepedett s kit Rainer főherczeg 1810. évi magyarországi utazása alatt meglátogatott, de bővebb adatok híjával a kettőt nem szabad egykönnyen azonosítanunk.

²⁾ U. a. «L'homme de confiance (Beck) qui a mis les hommes aux pieds de V. M.-té à Potsdam, m'est venu voir hier pour me dire qu'il reconnaissait que c'était la propre faute de ses compatriotes d'avoir négligé une occasion précieuse et unique pour consolider leur bonheur par l'intervention de la cour de Berlin».

³⁾ César Jacobihoz, 1790 aug. 11. César levelezése Jacobival. Rep. 92. No. 2. Por. titk. áll. levélt. «Il paraît aussi que les affaires aient changé de face et qu'on ne pense qu'à s'arranger avec la cour. On y réussira probablement assez bien... Tout le monde se recrée contre nous, les Hongrois, les Brabancions et surtout les Galiciens».

⁴⁾ Jacobi, 1790 szept. 16. Por. titk. áll. levélt.

⁵⁾ Jacobi 1790 nov. 3., 20. és decz. 8-diki sürgönyei. Ausztria. Rep. 96. 154. M. — U. a. 1791 márcz. 19. Ausztr. rep. 96. 155 A. Por. titk. áll. levélt.

⁶⁾ Jacobi 1791 márcz. 16. U. o.

megsemmisítését tűzte ki czélul. Az eltévelyedett kormányzat szülte válság az 1791-diki híres szabadságlevéllel ért véget, mely Magyarországot, csak saját törvényei és törvényszerű szokásai szerint és nem az örökös tartományok módjára kormányozható, független örökös királyságnak jelentette ki. Így került ki a Józseffel folytatott küzdelemből egy új, nemzetileg megerősödött Magyarország, melynek rendei, alkotmányukért viselt további küzdelmeikben, az 1791-iki szabadságlevélben, mint jogaik és szabadságaik legbiztosabb és bevehetetlen várát látták mindig.

Habár Lipót csak nehéz szívvel szánta rá magát azokra az engedményekre, melyeket a viszonyok kényszere tőle kicsikart, mégis azzal a belátással és bölcs megfontolással, melylyel a nemzet kívánságait teljesítette, soha el nem enyészhető emlékezetet biztosított magának hazánk történelmében.

WERTHEIMER EDE.

XENOPHON.

Sokrates egyik tanítványa Xenophon s bár csak fiatalabb korában érintkezett vele, a mester tanításának hatása oly nagy volt, hogy meglátszik gondolkozásán, iratai tárgyán, formáján. Nem érdektelen Diogenes Lærtius adomája Sokrates és Xenophon első találkozásáról. Sokratesnek föltűnik a szép ifjú. Botjával útja elé áll s kérdi tőle: hol vásárolhatni a szükséges élelmi szereket? Xenophon megmondja. «S hová forduljunk, hogy derék emberekké váljunk?» Xenophon habozik. «Jer kövess s majd megmondom» — feleli Sokrates. Xenophon szép, bizalmat keltő arczából föliszerte Sokrates az ifjú ember «nevelhető» lelkét. Xenophon 430—425 körül születethetett, 401-ben már elhagyja Athént: s így Sokrates-sel való társalgása egész fiatal korára esik. Sokratesnek hatását az athenei szellemre az a körülmény is mutatja: a társaságában töltött néhány év teljesen megalakítja Xenophon szellemi egyéniségét. 401-ben, mikor az ifjabb Cyrus, titokban testvére Artaxerxes ellen készülődik, Xenophon fiatal-sága teljes virágában van. Előkelő család gyermeke; atyja Gryllos alighanem a lovagok sorába tartozott s vagyonos volt. Az ifjú tettvágyának Athénben nem akadt tér. A peloponnesosi háború után győzött a democratia s az ifjú lovag másutt kereste eszményét. Kapóra jött barátjának, Proxenosnak fölszólítása, hogy jöjjön, látogassa meg Kyrozt s csatlakozzék hozzá. Xenophon a delphoi jósszék megkérdezése után útnak is indul s Sardesben Kyroshoz csatlakozik, mint műkedvelő, mint előkelő atheni önkéntes; nem pedig mint tiszt vagy zsoldos katona. Végre a körülmények a tízezer visszavonulásának egyik vezérévé teszik. Tizenöt hónapi csatározások, szenvedések, veszélyes kalandok után Ázsia belsejéből a Fekete-tengerhez ér a sereg. Xenophon innen Thra-

kiába, majd újra Kis-Ázsia tenger mellékre vezeti. Végre átszolgáltatja Thimbronnak, a spártai vezérnek, ki akkor Tis-saphernes és Pharnabasos ellen harczolt.

Xenophon szabad lesz s visszatér Görögországba. Lehet, hogy ekkor Athénbe is ellátogatott. De mit tegyen Athénben? Mint Cyrus barátja gyanús volt; másként sem kedveztek a viszonyok. Sokratest halálra ítélték s nem Xenophon barátai kezében volt a hatalom. 396-ban Agesilaos spártai király kíséretében találjuk, ki Pharnabasos ellen folytatja a háborút. 394-ben visszatér Agesilaossal Görögországba s Koroneánál a spártaiak sorában harczol Theba ellen, noha ennek seregében athéni segédesapat is volt. Valószínű, hogy az athéneiek Xenophont az Agesilaossal tartott barátsága miatt már a koroneai csata előtt száműzték.

A száműzetés miatt elveszti vagyonát. Agesilaos barátsága azonban kárpótolja s a spártaiak Skyllusban gazdag földet ajándékoznak neki, Elis síkságán, közel a városhoz az Olympiába vezető út mellett. Itt telepszik meg Xenophon, mint valami vidéki földesúr s sok éven át itt él feleségével, Philesiával, kit a Koronea mellett vívott csata után vett el, s két fiával, Gryllossal és Diodorral. A fiatal korában kalandkereső, a thrák Chersonnesuson várost alapítani akaró katona meglettebb korában egy tudomány- s irodalomkedvelő nagy úr lesz, ki életét vadászattal, barátai mulattatásával s írással töltötte. A Kis-Ázsiában ejtett zsákmányból Artemis istennőnek birtoka mellett egy telket vesz, melyet szent berekké változtat át. Egy templomot s oltárt emel rajta, mely kicsinyben az ephesusi szentélyéhez hasonlít. A templom körül gazdag gyümölcsös kert terül el; tovább erdős hegyek, legelők vannak, hol ló, kecske, juh, disznó tanyáz. A jövedelem tizedét az istennőnek szentelte Xenophon s ebből lakomáztatta évenként vendégeit, kik Artemis ünnepére megjelentek. Rendesen Skyllos polgárai voltak vendégei, de a többi szomszéd is, férfi, nő részt vettek a szent mulatságon. Az ifjak, Gryllos és Diodor vezetése alatt ilyenkor kimentek vadászni s hozták a vaddisznót, szarvast s őzet. Mint látjuk, nagy úri módon élt Xenophon. Háza, gazdagsága különben olyan lehetett, minőt az *Oikonomo* ban leír; a gazda józan, gyakorlati ember volt, a rend barátja, rendes, jó erkölcsű, igazi *καλὸς καὶ ἀγαθός*.

De az istenek a tartós boldogságot nem kedvelik. 371-ben

Skyllost elpusztítják az elisbeliek s húsz évi nyugalom után Xenophonnak távoznia kell s Lepreonba, majd Korinthosba megy. 365 körül különben az athéneiek visszahívják a száműzöttet. Hogy visszatért-e igazán Athénbe, arra nincs biztos adatunk. De bizonyos, hogy nagy híre volt s mikor 362-ben két fia az athéneiekkel együtt harczol Mantineánál a thebeiek ellen s Gryllos a harczban elesik, egész Görögország gyászolja a szép ifjút. Xenophon halála a század közepe felé, a 350 előtti évekre esik.

Xenophon azon ritka írókhoz tartozik, kiknek minden munkája az utókorra jutott. Mint az attikai átlagos műveltség kifejezőjét sokan olvasták, a rómaiaknak pedig ő volt a görög mintairó, «az attikai méh». Xenophon egyébiránt alapjában nem írói természet; a tevékeny életet, a harczot, a parancsolást szereti s csak későbbi korában, otiuma idejében adta magát tartósabban írásra. Ezért nem is igen találunk fejlődést műveiben. Az élettel teljesen tisztában levő, kész ember beszél mindegyikből, ki benne szeretetre méltó egyszerűséggel tárja elénk józanságát, Sokratesi erkölcsiségét, gyakorlatias gondolkodását; nincs benne mélység, merészség, csak könnyed bőség, s érdekesen beszél olyan igazságokról, melyeket ma közhelyeknek mondanánk. Fiatal korában harczy dicsőségről álmodozott; parancsoló ember szeretett volna lenni, egy kis-ázsiai gyarmaton katona-király, később egy száműzött nagy úr életét élte, uralkodó s vezéri hajlamait csak családján s gazdaságán gyakorolhatta. De rendszeres ember volt s ugyanazon elvek szerint járt el családjá s gazdasága kormányzásában, mint ha seregek vagy egy város élén állott volna. Így származnak eszményei az uralkodó emberek-ről, milyeneket az ifjabb Kyrosban leír, s azok a gyakori kitérések, melyekben a méltó uralkodás és parancsolás természetét, nehézségét s szépségét rajzolja.

Egyáltalán a gyakorlattal szereti összekötni az elméletet: minden foglalkozásából leszűr bizonyos általános gondolatokat, mint a hogy Sokrates a fogalmakkal tette. Eszmélkedő természet, de csak azon határig, hogy gondolataival is érdekessé tegye azt, a mivel foglalkozik. Elméje nem tör föl-felé, szépen a középúton marad s a sokratesi bölcsészetnek úgy szólván népszerű «kis-tükrét» adja, melyet mindenki megérthet, mindenki követhet. S így mesesik, hogy nem egy-

szer sekélylyé válik. Sokrates, mint Platon is, sokat foglalkozik a jó és hasznos viszonyával; de csak Xenophon az, ki az erkölcsöt annyira s oly kizárólag a hasznosnak szempontja alá helyezi. Jellemző e részben vallásossága is. Minduntalan beszél róla Xenophon s egyre-másra hozza az áldozatokat az isteneknek. E vallásosság azonban nem oly tiszta, mint Sokratesé; nem oly költői s metaphysikai röptű, mint Platoné. Van benne ósdiság, conservatív tüntetés, megszokás s forrása nem annyira a lelki megindultság, mint — óvatosság az istenekkel szemben. Nagy urak, nagy királyok az istenek, kik könnyen árthatnak az embernek. Szóval Sokrates-sal s Platon tanításával szemben Xenophon elméje egy kissé köznapi. Köznapi — de attikai értelemben. Azaz az író józansága keresetlen előkelőséggel párosul; s ha gondolatai nem eredetiek vagy súlyosak, nem is izetlenek vagy untatók, pedánsak; egyszerűségök izlésre s lelki egészségre vall. Xenophon iratait életével összefogva azt a benyomást nyerjük, hogy egy oly ember áll előttünk, kiben ép a test és lélek egyensulya, s kinek életét épen úgy tükröztetik iratai, mint a hogy iratait magyarázza élete. Fiatal korában harczy kalandokban, hadi vállalatokban vesz részt; később a sport kedvelője lesz; szereti a mezei életet, a vadászatot, a lovat s a kutyák falkáit. S a mit szeret, arról elmélkedik s elmélkedéseit pihenő óráiban le is írja. Vannak emlékiratai (Anabasis), írt a vadászat-ról s a kutyákról (Kunegetikos), a mezei gazdaságról (Oikonomikos); írt azután emberekről, kik rá döntő befolyással voltak (Sokrates, Agesilaos) s végül azon erkölcsi eszmékről, melyek az embert képessé teszik arra, hogy a világ javait az istenek kegyessége mellett legbiztosabban élvezhesse. Különösen egy gondolat-sor foglalkoztatja állandóan, minek a legkülönbözőbb formákban kifejezést ad az Anabasis-tól a sokratikus iratokon át a Kyropaideiáig s ez az ἀρχὴ καὶ τέλος kérdése: milyen legyen az uralkodásra termett férfi? E gondolatnál Xenophon legbelsőbb titka s kedvtelése kiugrik: maga is hitte, hogy annak a fajtájából való s érezhető előszeretettel rajzolja meg azon tulajdonságait, melyeknek maga-magát is birtokában hitte. Xenophonnak aristokratikus ideálja volt s ezt jobban ápolhatta mint a spártaiak barátja s Agesilaos bámulója Skyllosban, mint sem Athénben tehette volna. Nagyon szeretetre méltó vonás különben Xenophonban, hogy nem keserítette el

érzését s nem bántotta gondolkozását, hogy ezt az ideálját csak mint elvonult vidéki birtokos valósíthatta meg. A kényszerű nyugalomba vonult mai államférfiakban s hadvezérekben nem volna annyi attikai formaérzék s mérséklet.

S ha most műveihez fordulunk, Thukydidessal s Platonnal szemben ez is mutatja Xenophonban a dilettáns író, hogy az Anabasis s Symposiont nem tekintve, műveinek szerkezete laza, nincs valami határozott középpontjuk; a részeknek nincs fokozása, nem annyira egymásból, mint inkább csak egymásután következnek. Bár hol betoldhatunk, cserélhetünk, elvághatunk belőlök, vagy hozzájuk függeszthetünk. Platon egy-egy dialogusa művészi alkotás, melyben gondolat gondolatból szervesen fejlődik; Xenophonnál e gondolatoknak nincs logikája; egymás mellé vannak fűzve inkább, mint egymásból fejlesztve. De ezért kárpótol stilusának az a saját-sága, melyet a rómaiak jucunditas inaffectedatának mondtak. Egyszerű, egyenletes, átlátszó; alig van benne hasonlat, kép; de kevés elvont kifejezés is. Hatást nem keres, nem bombasztikus, de azért érdekesen beszél s leköti az olvasót, a nélkül, hogy hangját emelné vagy erőltetné. Ebben is attikai a javából.

Azonkívül látszik műveiből, hogy a próza teljes kifejezése idejében élt. Xenophonban találni értekezést, dialektikai fejtegetéseket, szónoki beszédeket, rövid, jellemző rajzokat, leírásokat, elbeszélést, sőt már a regény formáját érinti. S mindenütt egyenletesen mutatkozik formás józansága, világos gondolkodása, keresetlen egyszerűsége, a tehetség nyoma. Beszédei — s az Anabasisban egész gyönyörűséggel közli a saját beszédeit — egyszerűek, a helyzetből fakadók, azt világosan magyarázó. Egyenesen rá mutatnak arra, a mit a pillanatban tenni, vagy hagyni kell. Nem keresik a rhetori diszt, sem a mély okoskodást: de annál nyomósabban hatnak az egyszerűbb elmékre. S épen ily ügyes elbeszélő is. A kalandokat, melyeken átment: vidéket, népet, melyet látott, röviden, minden festői szándék vagy művészi hatáskeresés nélkül eleven s érdekesen, néhol rövides katonahumorról állítja szemünk elé. A friss, túl nem izgatott érzékek embere, ki le tudja írni a tárgyakat a nélkül, hogy érzéseit föl kellene csigázni, mint a maiak teszik. S ez szemünkben valami primitív kedvességet kölcsönöz emlékiratainak. Ma túlozunk, a

jellemzetest háromszor is aláhúzzuk, képzelmünknek feket eresztünk, hogy hiven visszaadhassuk, a mi kívülünk van: embert, természetet. Xenophonnak ez semmi megerőltetésébe, semmi művészetébe nem kerül. Szemével egyszerre meg fogja tárgyat s a legegyszerűbb szó épen jó arra, hogy tisztán képzelünk elé állítsa.

De a milyen érdekes Xenophon, mint egyes csatarészletek, tájak, szokások, hadi kalandok leírója: annyira elmarad például Platon mögött, ha jellemeket kell rajzolnia. Itt már nincs ereje. Kyrosa, Hieronja, Simonidese s a sokratesi emlékezők párbeszélői nem is hasonlíthatók Platon embereihez. Xenophon nem dialektikus gondolkozó s épen oly szűk-körű psychologus. Csak a maga gondolatai sugarában látja az embereket. Az egyik részök úgy gondolkozik, mint ő: ezek a jók, a többiek rosszak. S alakjai csak szócsövei azoknak a gondolatoknak, annak a fölfogásnak, melyet ő maga vall s hirdet. Ez némileg egyhangúvá s végül unalmassá teszi azokat a beszélő személyeket, kikkel a Kyropaideiában s Xenophon más irataiban találkozunk. Itt Platon geniusa egészen elhomályosítja Xenophont.

Skyllusi életének irodalmi termékei közül a legértékesebb s legérdekesebb az *Anabasis*, melyet nem elég szabatosan a Tíz-ezer visszavonulásának nevezünk. Nagyon friss és vonzó könyv, s jobb sorsot érdemel, mint hogy iskolás fiúk rajta tanulják megünni a görög nyelvet. Nem annyira történeti munka, mint inkább katonai emlékirat, a maga nemében az első. Különben meglepő példáját adja az irodalmi forma hatásának az *Anabasis*. Az érdeklődést folyton ébren tartó világos előadás, az írónak első pillanatra egész naivnak látszó szerénysége s a mellett katonás nyíltsága egészen elfeledteti velünk, hogy tulajdonképen egy pro domo-irat, melyben a főhős maga az író. Észre sem vesszük, hogy nagy tárgyilagosságában mennyi görög ravaszság rejlik s mennyire nyer az előadás menetén az író személye olyan fontosságot, melyet a tények nem igazolnak. Ő csak az egyik vezér: a hátsó fődöző csapat vezére; de egyszerre a visszavonulás intéző szelleme lesz, egyedüli lelke, a ki soha hibát nem ejt, a ki nehéz pillanatokban mindig fején találja a szeget s mindig a helyest tanácsolja s teszi. Az istenek kegyeltje, kinek álmokat küldenek, s az a vezér, ki szigorával s eszével mindig markában tartja,

vagy a maga részére hódítja a féktelen zsoldos csapatot. Utánozzhatatlan mesterfogás, a hogy az író szenvedélytelen, látszólag minden számítás nélkül való elbeszélés formájában magát — hogy anachronistikus hasonlattal éljek — egy soha sem tévedő Cæsarnak vagy Nagy Sándornak rajzolja.

Jellemző példa erre az a mód, a mint személyét először az olvasó elé hozza. Egy pár futólagos említés után tulajdonképen a harmadik könyv elején lép a színre. A kunaxai csatát már megvívták, a görögök már a Tigrisen át visszavonultak s Tissaphernes s Ariaios megkezdették cselszövéseiket a zsoldosok ellen. Végre elfogják a görög vezéreket s megölik. Zavar a táborban s úgy látszik, nincs többé menekülés. Ebben a döntő pillanatban kezd Xenophon harmadik személyben magáról beszélni: «Volt a seregben egy bizonyos Xenophon Athénből, a kit Proxenos . . . rábirt, hogy részt vegyen a hadjáratban, a nélkül, hogy vezér, kapitány vagy rendes harczos volna». S e percztől ő a protagonista. Jelentős álmot lát, melyet az Isten küld neki. Mintegy magasb megbizásból cselekszik. Azonnal föltalálja magát; ő a fiatal, a minden tisztség nélkül való összehívja a tiszteket, kik az ő ösztönzésére azonnal vezéreket választanak s köztök Xenophont is. Most legdiszesebb hadi öltönyét magára veszi s az összegyűlt seregnek nagy beszédet tart. Első álmát egy új álom, első beszédét sok más követi, s a nélkül, hogy látszólag hangsúlyozná vagy szándékát fölfedné, minden olvasó előtt világosnak tetszik, hogy Xenophon nélkül a görög zsoldosok nem messze távozhattak volna a Tigris-folyótól s későbbben is soha sem kiálthatták volna szilaj örömmel: «látjuk a tengert, a tengert». Kétségkívül voltak hiúbb vezérek, mint Xenophon, de annyira stylszerűn s annyi tárgyilagos művészettel egy sem tudta hiúságát rejtteni — s érvényesíteni. Nem valószínűtlen, hogy jelentős álmaival Xenophon Sokrates daimoniumával akar versenyezni; az pedig a sorok mögül kiolvasható, hogy a maga föllépését s cselekvését egy kissé azon eszmény szerint színezi, melyet elméjében a hivatott vezérről alkotott. Az ilyenekben a józan író a romantikus képzelet némi árnyalatát mutatja.

A szép olvasmánynak ma egyik történeti érdekessége, hogy világosan föltünteti a perzsa birodalom belső gyöngeségét s azt a könnyűséget, melylyel hatalomra vágyó emberek

alapjaiban megrendíthették. S nagyon érdekes az a kép is, melyet az utolsó könyvekből a görög zsoldos csapatok szelleméről nyerünk. A görög világ legkülönbözőbb pontjairól verődnek össze; kalandorok, szerencsekergetők, kik magasabb cél nélkül zsákmányért harcolnak. A mellett szeretik foglalkozásukat, a harcot a harcz kedvéért. A hová jutnak, nem kimélnék senkit, ha görög, ha barbár. A veszély idején összetartanak; de nincs köztök kötelesség érzetén alapuló fegyelem. A többség határoz, s a kisebbség aláveti magát, ha másként nem tehet. Legtöbbször összetartja őket az az érzet, hogy csak tömegben boldogulnak, mert csak így keltenek rettegést. Vakmerő, kalandor nép, melynek lelkében hirtű, gazdagodási kedv s vallási babona sajátságosan vegyül egybe.

Xenophon művét, melyben még az euxeinosparti népek szokásairól, erkölceiről s Leuthes, egy thrák fejedelem udvaráról s királysága sajátságos mivoltáról sok érdekes dolgot találunk, nem a maga neve alatt adta ki. A *Hellenikában* Themistogenest említi szerzőnek. Nehéz volna ennek bizonyos okát adni. Xenophon száműzött volt; lehet, hogy Athénben műve terjedését megakadályozzák, ha a maga neve alatt jutott volna nyilvánosságra. Vagy azért kellett az idegen név, hogy az az előkelő szerep, melyet az elbeszélésben magának tulajdonít, nagyobb hitelre találjon.

Ha az *Anabasis* legfrissebb műve Xenophonnak, a legterjengősebb, a legsajátságosabb s a legnagyobb igényekkel föllépő a *Kyropaideia*. De Kyros neveltetése csak kiindulása a munkának; a nyolcz könyvben tulajdonképen egy eszményi állam van rajzolva s élén egy fejedelem, kit Xenophon minden tökéletességgel fölruház, a mely egy uralkodó embert s hadvezért megillethet. A democratiaellenes Xenophon egy öröklő atyai monarchia képében rajzolja meg politikai eszményét, s visszahelyezi a perzsa birodalom kezdeteire; eszményi hőséne pedig az első Kyros nevét adja. Igaz történet nincs benne semmi; épen oly kevésbé van benne történeti szín. Itt-ott találunk spártai elemekre, egy-egy keleti szokásra, de ezek csak mint ködfoltok úszkálnak egy képzeleti világ híg levegőjében. A hős rajzában olyanféle képzelem működik, mint mikor egy fiatal leány első regényhőséről álmodik. Csakugyan ennek a görög írónak gyermeki képzelme van: gyermeki képzelem, melyet egy pädagogus ösztöne sarkal. Kyros

a legtökéletesebb lovag; szemérmes, mint egy lány, okos mint a kigyó; bölcs, óvatos, bátor, szenvedélyes és a szenvedélyeken uralkodó; meggondolt és bőkezű; a legelső lovas, a legjobb vadász; nagy szervező s vidám lakmározó; született fejedelem, mert önként is hódol neki, a ki közelébe jó. Gyermekekileg egyszerű s kifürkészhetlenül ravasz, ki mikor nagy királyságokat dönt meg, egy új nagy monarchiát alapít. Ilyen eszményi tökéletességek összefoglalása a Kyros alakja, melybe a skyllusi száműzött és tétlenségre kárhoztatott hadvezér, a lótenyésztő és vadászó sokratesi tanítvány s athéni aristocrata mindent bele rajzolt, a mit az emberi természetből magára is kívánatosnak s észszerűnek talált. A Kyropaideia így hőse által is egy szóbő politikai novellához hasonlít s a prózai irodalom első irányregénye lesz; görög «Telemaque» elmélkedésekbe elvonult államférfiaknak, kik olvasni szeretnek.

Irodalomtörténetileg azért is érdekes a munka, mert benne olvasható a legrégibb szerelmi románcz. Abradates és Panthea megindító sorsán nem csak a csúfolkodó Lukianos könnyezett, hanem árnyaik még Mad. Scudery regényében is kísértének. Az irodalomban kezd a nő egyenjogú lenni a férfival s Xenophon ennek a lelki egyenjogúságnak egyik érdekes hirdetője. A házvezetésről szóló munkájában tanítja, hogy a két nemnek jelességei különbözők, de egyenértékűek s egymást kiegészítik. Panthea románczában pedig hirdeti, hogy lelki nemességre, önföláldozásra nem kisebb a nő a férfinél. Euripides, a mélyebb psycholog, még erősebben a nemi élet körére szorítja a nőt: Xenophon ezt a görög életben első sorban álló szempontot mellőzi, s a nőt valami elvont tökéletesség fényébe állítja. Xenophonnál itt is egy öntudatlan romanticismus árnyalata bukkan elő. S nevezetes, hogy épen egy alapjában józan, fontolgató természetű író használja a gyöngédebb, eszményítő színeket.

Egy külön csoportba foglalhatók Xenophonnak azon művei, melyeknek Sokrates a középpontja: az *Emlékezések*, a gazdaságról szóló műve, Sokrates *Apologiája* s a *Symposion*. E művek bizonyos kapcsolatot mutatnak: az *Apologia* az *Emlékezések* utolsó fejezete: az *Oikonomikus* pedig az *Emlékezések* egy kibővített szakasza lehetne. Az *Emlékezések* szétfolyó s nem egységesen tagolt munka, melyet vég nélkül lehetne nyújtani. Sokrates beszélgetései az erényről, vallás-

ról, tudásról, barátságról stb., melyek Platon művészetével szemben dialogisált közhelyek hatását teszik. Az *Oikonomos*-ban sok olyas is van, a mi nem Sokrates gondolata, hanem Xenophon kedvtelése volt. Sokrates elmeséli benne Kritobulosnak Isomachossal folytatott párbeszédjét a gazdálkodásról és a ház helyes vezetéséről. Isomachos földbirtokos, kinek a városban is van egy szép háza. Beszélgetésében megmagyarázza Sokratesnek azt a módot, a mint birtokát, mezei gazdaságát vezeti, házat rendezi, nejét, szolgálait, fölügyelőit neveli. Az egész e mellett a mezei gazdaság panegyrise is; igazi fejedelmi foglalkozás, mely a Nagy királyhoz is illik. A mezei élet e dicsérete nem annyira Sokrateset jellemzi, mint Xenophont s az *Emlékezések*ben is a sok párbeszéd strategosokkal, hipparchosokkal jellemzőbb reá, mint mesterére.

E művekhez csatlakozik a *Symposion* is. A kapcsolatra maga Xenophon is utal a bevezetésben. «Jó és nemes embereknél nem csak komoly tetteiket kell följegyeznünk; az is figyelemre méltó, a mit a pihenés és mulatás óráiban cselekesznek». Erre hozza föl például Kallias lakomáját. A gazdag Kallias, Hipponikos fia, maga köré gyűjti néhány ismerősét, köztök Sokrateset egy vendégségre, melyet az ifjú Autolykos tiszteletére rendez, ki győző lett a pankrationban. Az ifjú szépsége eleinte hallgataggá teszi a társaságot, míg egy bohóczkodó parasita közéje nem vegyül. De mivel ennek tréfái sem fognak, Sokrates tanácsára mindegyiknek elő kell adnia, miben tartja magát legkitünőbbnek. A beszélgetésnek fő tárgya Eros lesz. Végül egy circus társaság jelenik meg, egy tánczos leány s egy szép tornász fiú, kiket egy syrakusabeli impressario hozott magával. A közöket ezek mutatványai töltik be. Egy némajáték: Bacchus és Ariadne szerelme zárja be a lakomát. Xenophon e műve realistikus hűséggel adja vissza egy athénei mulató társaság képét. Philosophiai tartalma különben alig van; a párbeszéddek meglehetősen szaggatottak s néha hiányzik a csattanójok; de a munka nincs humor nélkül, a részletek rajza pedig nagyon eleven. Egy kissé zavaró, hogy vonatkozásaival minduntalan Platont hozza emlékezésünkbe. Az *Eros* themáján kívül például mikor Sokratesnek silen-külsejét rajzolja Xenophon. Platonnál Alkibiades dithyrambusából csillog élénk a különös.

alak, Xenophonnál pedig egy tréfás szépségversenyben Sokrates és a hiú Kritobulos között. Ha Xenophon *Lakomája* a Platoné után való, a mint hiszem, s a *Kyropaideia* is Platon *Allama* után készült: úgy valami rejtett polemiát láthatunk bennök. Xenophon előtt egy józanabb, érthetőbb, elméleteiben alantabb járó Sokrates lebegett s Platonnak eszmékbe csúcsosodó dialektikájában, metaphysikai szárnyalásában nem a genius erejét, hanem a valóságnak meghamisítását látta. A józan Xenophonnak is megvan a maga kis romantikája, okos és óvatos vallásossága; de a sokratesi eszméket inkább köznapias érthetőségekre bontja szét, a helyett, hogy metaphysikai szárnyakkal látná el. Platonban volt valami, a mit Xenophon egyáltalán nem értett s a mi ellenkezésre izgathatta. A valóságnak platoni áteszményítése helyett ezért — életében, tanaiban — a hamisítatlan Sokratest akarta élénk állítani, az igazabb úton akart járni, de csak — alantabb járt, mikor a maga elméje mértékére fogta Sokratest. Nekünk azonban hálásaknak illik lennünk azért a sok hű részletért, melyet számunkra föntartott. Xenophon és Platon Sokratese egymást kiegészíti, egyike a másikat árnyalja. A miben egymással találkoznak, ott kétségkívül megeljük a valódi Sokrates körvonalaít.

Xenophonnak különben nagyon kényes irodalomtörténeti helyzete van: két óriással kell birkóznia. Mint philosophus Platonnal kerül szembe, mint történetíró pedig Thukydidesdel s nem tudom, mennyire merész önbizalom jele, hogy Thukydidesnek egyenesen folytatására vállalkozott. *Görög történetének* két első könyve szoros kapcsolatban van Thukydides művével. Ott veszi föl a fonalat, a hol ez abban hagyta. A két első könyv a 411-ik évtől a democratia helyreállításáig halad Thrasybulos alatt. Az utolsó öt könyv pedig Görögország krónikája a mantineai csatáig (362.). Történeti szempontból fontos munka, mert világosságot derít oly időkre, melyeket Xenophon nagyobb elődei teljes homályban hagytak. Sok kiváló alakot, mint Lysandert, Kallikratidost, Theramenest nem is ismernők műve nélkül. Az pedig, hogy Epaminondast csak mellékesen említi, míg Agesilaosnak oly széles tért enged, nem tudom, joggal róhatjuk-e föl hibájául. Jobban a latba esik már az, hogy chronológiája hibás s az események kapcsolatát nem igen látja. Irodalmilag egészen Thukydides

befolyása alatt áll a könyv. A benne található beszédek azonban — néhányat kivéve — csak a nagy távolságot éreztetik, mely a két író szelleme közt fönnáll. Xenophonnál ily helyeken legtöbbször csak bizonyos katonai szempontok kiemelését s köznapi erkölcsi megfontolásokat találunk. Annál szívesebben olvashatjuk az oly jelenetek rajzát, melyekhez bizonyos genre-szerű érdekesség fűződik: mint mikor például a mezőn elnyujtózkodó Agesilaos Pharnabasossal találkozik; vagy hol Xenophon a paphlagon Obysnak menyasszonykérését vagy Sphodriasnak történetét írja le, a ki barátja Archidamos kéréstére a halálbüntetéstől szabadul. Épen ilyen jók a pathetikus helyek; Alexandros, a pheraei zsarnok megöletését s annak körülményeit, a Phlius körüli csatákat épen oly meghatón írta meg Xenophon, mint a *Kyropaideiá*ban Abradates és Panthea «szívhez szóló» történetét.

Xenophon egyéb műveiről csak néhány szóval kell emlékeznünk. Van egy dicsőítő irata Agesilaos királyról, ki Sokrates és Kyros mellett az ő eszményi hőse, kit szeret, bámul s követni törekszik; egy *Hieron* című dialogusa, hol Hieron — megint Platonnal érintkezve — a tyrannus szerencsétlen életét és vigasztalatlan sorsát panaszolja. Mire Simonides, a költő azt feleli neki, hogy ez az élet, ez a sors boldoggá, irigylésre méltóvá válhatik, ha a tyrannus bölcsen, emberszeretettel, mások javára is dolgozva használja korlátlan hatalmát. Ez a fordulat itt jellemző s a különben jelentéktelen párbeszédnek xenophoni ízt ad. Politikai tartalmú dolgozat a *Lakedaimonok Politeiája* is: a *Kyropaidia* szellemében s a spártai királyság dicséretére írt munka. Az államjövendelmekről írt értekezésében (*Πόρος*) Xenophon a gyakorlati politikai tanácsok terére lép. Jellemzők a lovakról, a vadászatról írt dolgai. Sok helyen kitetszik belőlök, milyen jó lovas, szenvedélyes vadász volt Xenophon. Kedvteléssel tanítja, hogy kell a lóval bánni, hogyan megülni; nagy gonddal oktat a vadászkutyákról, azok neveléséről; gyönyörködve ír a nyúl-vadászatról stb. A *Hipparchikos*ban leírja, mily fontosságot helyeztek Athénben ünnepi körmeneteknél a szép lóra s a lovaglók művészetére. Beszéde mögött megelevenül a Parthenon falszalagja s Xenophon alighanem gondolt a szobrász művére is, mikor ezt írta. A *Hipparchikos*ból különben a csapatvezér is beszél. Látszik, hogy Xenophon szereti a harczot;

mint testgyakorlatot, mint a jellem próbáját veszélyben, kalandban; szereti erkölcsi hatásaiért, a mint a hadvezérben életre kelti mindazt, mit Xenophon annyira becsül: az előrelátást, higgadt megfontolást, a pillanat mérlegelését s azt az isteni adományt, hogy társaiban a bizalom, tisztelet, föltétlen engedelmesség érzetét tudja támasztani maga iránt. Ezek a dolgok minduntalan fölmerülnek munkáiban s bizonyítják, hogy ha termékeny s világos szellemű író is volt Xenophon, mégis talán inkább szeretett volna lenni valami katonai gyarmat ura vagy hadvezér. De a viszonyok úgy rendelték, hogy kalandos harczy kezdetek után Skyllusban sokratikus szellemben elmélkedjék s gazdaságát igazgassa — egy város népe vagy csapatok helyett.

PÉTERFY JENŐ.*)

*) A boldogult hátrahagyott irataiból.

AZ AGRÁR KÉRDÉSEK ÉS MOZGALMAK.

(Első közlemény.)

A földművelés a múlt század utolsó felében megszűnt a legegyszerűbb kereseti ág lenni. Évről évre több és több kérdése tapadt hozzá a közgazdasági és társadalmi politikának. Ezek a kérdések mind szélesebb rétegeit hozták hullámvásba a művelt nemzetek társadalmának. A nyolczvanas és kilenczvenes években átjöttek a politikai pártküzdelmek terére és a közgazdasági politika actualis kérdései között világszerte oly helyet vívtak ki magoknak, hogy a törvényhozásoknak és kormányoknak számolni kellett velök ; de elég erőt szívtak föl magokba arra nézve is, hogy megfelelő érvényesüléseket a jövőben biztosíthassák.

Úgy az ó világ vezérő államaiban, Angol- Francia és Németországban, mint az Éjszakamerikai Egyesült-Államokban nagy arányú mozgalmait és sokszor győzelmes küzdelmeit láttuk és látjuk a föld érdekeltjeinek, még pedig oly kérdések körül, melyek elég messzeesőknek tűnnek föl a szántás-vetés idylli munkáitól. Közvetlen szomszédunknak, Ausztriának politikai életében is fölcaptak az agrár mozgalmak hullámai. Idehaza pedig azt látjuk, hogy az agrár kérdések még az egyházpolitikai küzdelmekénél is szívósabban és erősebben foglalkoztatják a közvéleményt, a napi és tudományos sajtót; legújabbán, pártpolitikai szövivőikkel együtt bejutottak a kormányalakító párt programjába és kötelekébe.

Az agrár kérdés a XIX. század gazdasági fejleményeinek szülöttje. Az ó-világnak földművelésből élő társadalmi rétegei már a hetvenes évek elején súlyosan érezték sorsuk rosszra fordulását, de azután még elég hosszú ideig tartott, míg az agrárkérdés egyes részleteit formulázni és a köztudatba mint reális, az emberiség boldogulási törekvései közé való czélokat

átvinni sikerült. Az agrár mozgalmak létesítő oka mindenütt a földművelés mint kereseti ág erős hanyatlása volt. Látni fogjuk, hogy Éjszakamerika sem maradt érintetlenül az agrár bajoktól, bár sokáig egyedül e terület hirtelen nagyra nőtt productiójának tulajdonították az európai gazdasági válságot. Az agrár kérdés szülőokairól amodább fogunk szólni s egyelőre csak annak megjegyzésére szorítkozunk, hogy mindenütt az élet gondjaival való sikertelen küzdelem hozta életre az agrár mozgalmakat, a fejlődés folyama, ösztönző rugói és terelő sarkantyúi azonban az egyes országok szerint különbözök voltak.

Azon a ponton vagyunk, hogy minden magyar embernek állást kell foglalnia az agrár kérdések tekintetében; mert itt vannak előttünk és közöttünk, a törvényhozás párt-életében, a kormányzatban, a közigazgatásban, a kereső, kulturát alkotó társadalmi életben. Kétségtelen, hogy nem elég ellenök fordulnunk, vagy értök lelkesülnünk, hanem igyekeznünk kell azokat tudni is. Kisértsük meg tehát a tudományos vizsgálódás tárgyilagosa világánál áttekinteni az agrár kérdések és mozgalmak fejlődésén, Európa vezérszerepet vivő államaiban, az új világ irányadó államában és a magyar földön s röviden vázolni azt a positiót, a melyet az agrár törekvések a nemzetek civilisatórius munkájában mostanság elfoglalnak.

I.

Az európai művelt államok között Angliában emelkedett a legmagasabb fokra a mezőgazdaság. A föld már a tizenkilencedik század első felében, legjelentékenyebb részében nagybirtokosok tulajdonába került ugyan, de tényleg kis- és középbirtoknak megfelelő területeken gazdálkodó bérlők művelték. Az angol farmerek nagy intelligentiája, fáradhatatlan alkotó munkássága az angol földművelést egészen kivételes helyzetbe hozta. Az angol lovat, birkát, sertést, szarvasmarhát, baromfit tenyészanyagul világszerte keresték és drága pénzen fizették; a termelt szem igen nagy részét vetőmagul szedték szét a szárazföld és a tengerentúli gyarmatok törekvő gazdái. A nagy városokban tömörült, bőkeresetű ipari népesség készfizető és bőkezű vásárlója volt az átlagos földtermé-

keknek. A földbirtokosok magas bérekhez jutottak, s a bérlők is tisztességesen prosperáltak. A gabnavámok megszüntetését az angol gazda sokáig nemcsak nem érezte, de az új viszonyok között még javult a helyzete.

Ez a virágzó helyzet azonban csak a hetvenes évekig tartott. A nyolczvanas években folyton érezhetőbb lett a termények árhanyatlása s a mezőgazdasági üzem megszűnt jövedelmezni, sőt mind több veszteséggel járt. A bérlők sorra mentek tönkre; a földtulajdonosok ötven százalékos bérengedmények mellett is alig tudtak prosperáló bérlőket kapni. Igen sok gazdaság szemtermelőből átalakult rét- és legelőgazdasággá. 1871-től 1891-ig a rétek és legelők területe négy millió acre-el növekedett, a szántóföldeké még nagyobb méretekben csökkent, mert bizonyos része a területnek évenként teljesen parlagon maradt. A fokozatos hanyatlásnak érdekes példáját olvassuk egy hivatalos iratban,*) E szerint egy kiváló gazdaságban:

	a bér	a munkáltatási költség
1888-ban acrenkint	12 sh. — penny	29 sh. 1 ¹ / ₄ penny
1893-ban „	6 „ 8 ¹ / ₂ „	27 „ 8 „

E két év között a gazdaság takarmánytermelésre és legeltetésre alakult át, a szántóföld megfelelően redukálódott. De habár a földbér 44%-kal csökkent és a föld egy része kimaradt a művelésből, az üzemi költség csak 5%-kal volt lecsökkenthető.

Pringle úr, a kinek a törvényhozás elé terjesztett jelentéséből ez érdekes adatokat idézzük, egyenesen kimondta azon nézetét, hogy hacsak nem sikerül valami módját találni a gazdasági termények áremelkedésének, az angol gazda (bérlő) csak a földtulajdonos, a munkás, és legnagyobb részben az ország rovására élhet meg. «A földtulajdonosnak — úgy mond — meg kell elégednie még alacsonyabb bérekkel, sok földmunkásnak el kell szánnia magát, hogy vagy alkalmazás nélkül él meg a sajátjából, vagy másuvá megy, a földre súlyosodó terhek egy részét pedig mások vállaira kell áthelyezni. A régi dicsőséges rendszer, a mely mellett pazarul omlott a munka a földre, hogy egy éhes nemzetet tápláljon, nyilván

*) *Royal Commission on Agriculture. Report by Mr. R. Hunter Pringle, Assistant Commissioner. London, 1895.*

megbukott, nem a benne vagy munkásaiban rejlő hibák miatt, hanem egyszerűen más nemzetek gazdasági kifejlődése és azon nagy szállítási megkereskedelmi könnyűség és szabadság miatt, a melyet főképen Nagy-Britannia terjesztett el a világon».

Ezt a helyzetet már a nyolczvanas években átlátták az angol gazdák s csakhamar széles mederben megindultak az agrármozgalmak, megmozgatván a törvényhozás factorait is. Az angol minden európai nemzetenél érzékenyebb a vérért, a nemzetalkotó egyedeket pusztító bajokkal szemben. A megyei gazdasági kamarák, központi organumokkal (*Central Chamber of Agriculture*) együtt megindították az agitációt. A törvényhozás 1882-ben az agrár bajok tanulmányozására királyi bizottságot küldött ki, majd hogy a kormány fokozottabb erővel tehesen eleget a gazdák követelményeinek, 1889-ben külön törvénnyel (*Board of Agriculture Act 1889*) szervezte a földmívelési miniszteriumot. Az új kormányzati ág széles mederben fogott hozzá a munkához s tevékenysége 1893-ban egy újabb királyi bizottság kiküldésével és munkájával erősödött. A földmívelési kormány és a királyi bizottság tagjai széjjelmentek a gazdák közzé s az apró részletekig ható kutatásokkal és nyomozásokkal állapították meg a gazdasági bajokat és keresték azok orvosszereit.

A királyi bizottság nyomozásai és javaslatai alapján a kormány is sietett a megfelelő törvényhozási előterjesztésekkel. Az új kormányzati ág közrehatásával a mezőgazdaság támogatására és bajainak közvetlen orvoslására számos törvény jött létre. Az első kategoriába tartoznak az állategészségügyi törvény (*Diseases of Animals Act 1894*), a trágyaszek-

k és takarmányok hamisítását tiltó törvény (*Fertilisers and Feeding Stuffs Act 1893*, kiegészítője az előbb létrejött élelmi és gyógyszerhamisítást tiltó törvényeknek; *Sale of Food and Drugs Act 1875, 1879, 1888.*), a halászati törvény (*Salmon and Freshwater Fisheries Act 1892*), — a másodikba a munkásföldről (*Allotments Act 1890* és az ezt kiegészítő 1894-iki közigazgatási törvény *Local Government Act 1894*), a kis birtokokról (*Small Holdings Act 1892*) és a föld közterheinek szabályozásáról szóló (*Agricultural Rates Act 1896*) tartoznak. E helyre csak az utóbbiak részletesebb ismertetése tartozik.

A mint a törvények czímeiből is látszik, a törvényhozás mindenekelőtt a kis emberek, a válságos időkben deposse-

dálódott, vagyonát vesztett agrikultur elemek sorát igyekezett javítani. A munkásföldekről szóló törvény egy régibb intézményt alakított át. Már egy 1719-iki törvény fölhatalmazta a községi szegényügyi fölügyelőket, hogy szegény földmives munkásoknak megfelelő bérért földeket adjanak hasznosításra. Az angol törvényhozás azután több ízben foglalkozott e kérdéssel, végül az 1894-iki helyi igazgatási törvény oda fejlesztette azt, hogy a helyi hatóságokat (községeket, városokat, kerületeket, grófságokat) fölhatalmazta, miképen a mondott czélokra szolgáló, egy acre szántóföld (= 1120 négyszögöl) és három acre legelőből, vagy négy acre legelőből álló birtoktestekben kiosztandó földeket a szükséges mennyiségben, ha békés úton nem megy, kényszerbérlet vagy kisajátítás útján is megszerezzék s e czélra pótagókat vessenek ki, kölcsönöket vehessenek föl. Ha a helyi hatóságok nem élnek a szükséghez képest e fölhatalmazással, a földművelési kormány közvetlenül megteheti a szükséges intézkedéseket a helyi hatóság költségére. A kis birtokokról szóló 1892-iki törvény megbizta a grófságokat, hogy földeket vegyenek, azokat javítsák művelésre teljesen alkalmassá tegyék s 1—50 acre terjedelmű birtoktestekben eladják oly egyéneknek, a kik a földet magok akarják művelni. Az ilyen kis telepítvényesnek a birtok ára egy ötödrészét előre le kell fizetni: négy ötödét pedig legkésőbb ötven év alatt törlesztenie. A munkásföldek megszerzésére az 1891—96-iki időszakban a helyi adókból 63,732 font sterlinget, kölcsönökből 41,241 font sterlinget, összesen tehát 104,973 font sterlinget, több mint 24 millió koronát fordítottak az angol hatóságok. A kis telepítvények intézménye úgy látszik lassabban fejlődik, mert ezekre mindössze 12,893 font sterling használtatott föl az 1891—96. évi időszakban.*)

A mezőgazdasági birtok közterheiről szóló 1894-iki törvény ezeket a terheket egyszerűen felényire szállította le. Az angol földbirtok igen kevés állami földadót fizet, sőt a földadót sok tulajdonos teljesen meg is váltotta. Ellenben a helyi terhek túlnyomólag a földbirtokot terhelték s az angol nagyszabású népoktatási, egészségügyi, jótékonyági és közigazdasági helyi intézmények költségeit legnagyobb részben a föld

*) *Twentyseventh annual report of the Local Governement Board.* London, 1897—98.

jövedelméből kellett megfizetni. Az angol földmivelőknek ekként javára maradó jövedelem több száz millió koronát képvisel, lehetővé tette a termelési költségek jelentékeny csökkenését s megkönnyítette a földbérleti vállalkozást, a mely olcsóbb bérek és kisebb közterhek mellett, rét és legelőgazdasági üzemmel úgy a hogy mégis megtalálhatja a számítását.

Végül az állategészségügyi törvény alapján az importált állatok versenyét korlátozták s a tenyészállatimportot, a hizlalásra és kereskedelmi tartásra való behozatalt teljesen megszüntették.

Az angol agráriusok a legérdemlegesebb vívmányokul a föld közterheinek leszállítását és azon rendszabályt tekintik, mely szerint Anglia területére élő állatot csakis vágóhidakra szabad bevinni.*)

Érdekes dolog, hogy agrár védvámokra, bár ezek eszméje is tért nyert újabban, az angol gazdasági mozgalmak egy számbavehető tényezője sem gondol komolyan. Barfoot-Saunt úr, az angol központi gazdasági kamarának egyik kiküldöttje az 1896-iki budapesti nemzetközi gazdacongressuson oda nyilatkozott, hogy bár Anglia minden más országnál jobban érzi a tengerentúli államok versenyét, mert a teljesen szabad behozatal mellett az összes államok fölöslege piacaira törekszik, «de — folytatta — mi nem hozhatunk be vámokat, mert iparos népességünk sokkal nagyobb a mezőgazdaságinál és az egyetlen módját a verseny sikeres leküzdésének abban látom — és ez a leginkább elterjedt vélemény Angliában, — hogy minden eszközzel igyekezünk a termelési költségeket csökkenteni, nem pedig a forgalom és kereskedelem legalis közvetítését diszcreditálni, mert ez több sérelemre, mint jóra vezetne».

Az angol agrár mozgalom azonban nem pihent el az ismertetett eredményekkel. A mozgalmak társadalmi organumait, a kamarákat, az országos gazdasági egyesületet (*Royal Society of Agriculture*), a gazdák politikai szövetségét (*National Agricultural Union*) élénken foglalkoztatja a fedezetlen gabonahatáridőüzlet és a kettős érték (bimetallis-

*) L. M. H. Rew úrnak, a Central Chamber of Agriculture kiküldöttjének a budapesti 1896-iki nemzetközi gazdacongressuson tett nyilatkozatát. Főjelentés I. k. 148. l.

mus) kérdései. Ezek is azok közé tartoznak tudniillik, a melyek megoldásától a mezőgazdasági termények árjavulását várják az angol gazdák. Mindkét kérdésben eredeti és az általános fölfogást joggal visszatükrözni vélt nyilatkozatok alapján kísértjük meg körvonalozni az angol gazdák álláspontját.

A gabnahatáridőüzlet 1876-ban kezdődött Amerikában, onnan áttért Berlinbe, Párisba, Bécsbe, Budapestre, Amsterdamba, Frankfurtba, Londonba, Liverpoolba. Nemzetközi jelleget 1888-ban nyert; legalisálták és könnyítették a leszámolási intézetek, rendszerébe bevonatott egyik termény a másik után. Az üzlet odafejlődött, hogy 1887-ben az Éjszak-amerikai Egyesült-Államok tőzsdéin tíz annyi búzát adtak el, mint a mennyi az egész világon termett. 1890-ben összesen 15,795,000 bushel buza érkezett New-Yorkba; ezzel szemben egyetlen napon, április 14-én két és félszer annyi búzát adtak el az ottani tőzsdén, mint a mennyi egy egész év alatt érkezett. Ily viszonyok között a mezőgazdasági termékek ára első sorban nem a kereslet és kínálat viszonyától, hanem a termeléssel semmi kapcsolatban nem álló üzérkedési érdekektől függ. Egy befolyásos alkusz elmegy néhány tőkepénzeshez, meggyőzni iparkodik őket a maga véleménye helyességéről, megalakíttat egy syndikátust, mely előlegezi a szükséges tőkét; ezzel az alkusz a határidőüzleti piacon eladásokat és vásárlásokat eszközöl. A farmer terménye még nem kezdett érni, de az alkusz már kezdi az eladásokat. Mikor a termény ára 100-on áll, ő elad 99-98. 97-95-ön azzal, hogy bizonyos határidőre szállít. Miután a tőke a határidőüzletben hatványozott hatalmat képvisel (kevés pénzzel nagy tömegekre lehet kötést csinálni) az alkusz aránylag nagy mennyiséget képes eladni. A kellő pillanatban körlevelek, hírlapi cikkek, táviratok stb. útján forgalomba hozza azt a véleményét, hogy az áraknak csökkenniök kell. Minden üzér siet a vásárolt mennyiséget eladni és az árak egyre csökkennek. Az alkusz bevárja a maga idejét. Mikor az árak már eléggé hanyatlottak, akkor óvatosan kezdi magát fedezni, hogy a vásárlások az árakat föl ne szöktessék. Az angol hivatalos és kereskedelmi körökben sokan nyilatkoztak a gabnahatáridőüzletek ellen. Így az angol kereskedelmi miniszterium csődügyi főbiztosa 1895-iki hivatalos jelentésében, Sir Courtenay Boyle, az angol kereskedelmi miniszterium titkára a kereskedelmi kamarák

1894-iki gyűlésén, J. C. Pillmann a londoni lisztkereskedők testületének elnöke. *) Az árcsökkenést lehetetlen kapcsolatba nem hozni a határidőüzlettel. Az Egyesült-Államok kormányának 1874. évi a senatushoz intézett jelentése is elismeri, hogy a liverpooli piacon jegyzett ár dominálja úgy a külföldi termésfölöslegek értékét, mint nagy részben a belföldi termés értékét is. 1895-ben például a liverpooli piacon a határidő-árak 22⁰/₀-kal estek. Az angol buza ára a határidő behozatala után, az 1875—93-iki időszakot az 1846—74-ikével összehasonlítva 27⁰/₀-kal csökkent, 1891-ről 1894 októberre pedig 51⁰/₀-kal. Az angol agráriusok tehát a fedezetlen, vagyis nem tényleg meglevő termények szállítására kötött határidőüzlet törvényhozási eltiltását követelik.

A bimetallismus hívei azt vitatják, hogy a szabad ezüstverésnek a nyolczvanas években történt általános megszüntetése, az ezüst demonetizálása aránytalanul megnövelte az arany becsét. Az arany a nyolczvanas évekig az ezüstnek 15 és félszeresét érte meg a forgalomban, azután a kilenczvenes években már 29 és félszeresét, vagyis az arany értéke az ezüstrrel szemben megkétszereződött. Ezzel egyidejűleg az ezüst megszűnt korlátlan mennyiségben használható fizetési eszköz lenni, tehát a forgalomban levő készpénz nemcsak megkevesbedett, de annak természetes szaporodása csak egy fémre, az aranyra szorítottatott. Ezzel szemben óriásilag megnőtt a forgalomba jövő árúk mennyisége úgy a gazdasági, mint az ipari termelés következtében. Sokkal több lett tehát a termék, mint a nemzetközi csereeszköz. A termékek árának esni kellett, a mint az általános csereeszköz, a pénz kevesbedett. Minthogy a készpénz az ipari és kereskedelmi forgalommal foglalkozók kezei közé jutott, az árhanyatlást sokkal erősebben kellett megérezni a mezőgazdasági termelésnek, mint az iparinak. Az egyes cikkek világpiaczi árának fejlődése azt mutatja, hogy 43 cikk ára föltétlenül nagyot hanyatlott, 30—35 cikk ára pedig hanyatló irányt mutat s a hanyatlás az ezüst fokozatos demonetizálásával összeesik. Ennek az iránynak csak úgy lehet elejét venni, ha az ezüst-

*) Charles W. Smith, a liverpooli gabnatőzsde volt ügynöke, az 1896-iki budapesti nemzetközi gazdakongresszus elé terjesztett munkája. Főjelentés. I. k. 603. és köv. lapokon.

nek az aranyhoz való árvizonyát nemzetközileg megállapítják s az ezüst ismét korlátlanul használható nemzetközi fizetési eszközzé válik.*) Az angol bimetallisták eddig nem juttathatták érvényre álláspontjukat, mint más országbeliek sem. Eredmények azonban elértettek. Goschen, több miniszter-tárczát viselt államférfiú 1878-ban a párisi nemzetközi valuta értekezleten oda nyilatkozott, hogy az ezüst ellen irányuló intézkedések nagy veszélyekkel járhatnak még oly országokban is, hol a törvényes érték egyedül csak az arany. Az 1886-ban ülésezett arany-ezüst bizottság egyenesen kimondta, hogy az árak esése nem a túltermelésből, hanem az arany értékének azon emelkedéséből ered, mely az ezüst demonetizálása következtében 1873-ban megindult. 1896 márczius hóban az angol alsóház Balfour pártoló fölszólalása után egyhangúlag elfogadta Witheley és társainak azon indítványát, hogy az angol kormány a nemzetközi bimetallista egyezmény létrehozatala céljából tegye meg a kellő lépéseket.

Ily a nemzetközi gazdasági politikával kapcsolatban álló törekvések mellett, az angol gazdaszövetség a belső értékesítés javítására is törekszik. 1896-ban gazdákból álló szövetkezetet létesített a gazdasági termények értékesítésére, vidéki raktárakat, vágóhidakat, tojás, vaj, tejtermékeket gyűjtő helyeket létesített s ekként a szállítási és közvetítési költségek egy részét a termelők javára igyekszik biztosítani.

Az Angliában oly erősen kifejezett szövetkezési érzék mellett e törekvések nagyon hálás talajon mozognak. Közvetlen kormányzatí támogatásban csak az ír- és skót kisgazdák részesülnek s azt tenyészállatok, vetőmag, gyümölcs és egyéb fa csemeték stb. alakjában, meg néhány államilag föntartott gazdasági intézmény útján kapják.

II.

Az Éjszakamerikai Egyesült-Államokban is súlyos bajok közzé jutott a mezőgazdasági termelés a múlt század utolsó

*) L. Granville Smith, az angol bimetallista liga ügyvezetőjének az 1896-iki budapesti nemzetközi gazdacongressuson tett nyilatkozatát. Főjelentés II. k. 408. l.

két évtizedében. Az olcsó és nagy termelés óriási forgalmi és kereskedelmi szervezet segítségével imponálóan lépett föl az ó világéval szemben, de bent úgy alakultak a körülmények, hogy a nagy versenyképesség, az olcsó árak, mind erősebben a termelők rovására kezdtek esni. Az Egyesült-Államokban is mozgalmakat idéztek elő az agrár bajok, melyek nagy méreteit főleg akkor kezdtük látni, a midőn az 1896-iki elnökválasztásnál a populisták pártja külön jelöltet állított.

A populisták pártja az elnökválasztás küzdelmei között az Egyesült-Államok gazdasági rendjével elégedetlen elemek egyesítőjeként lépett föl s programja sok tekintetben közel jött a socialdemokratákéhoz. Eredetét azonban tisztán agrár mozgalomnak köszönheti s fő alkotó elemei most is gazdák. Az 1891-ik évben, különböző mezőgazdasági egyesületek szövetsége által jött létre. Ebben a szövetségben, tagjai számára és befolyásra nézve az első helyet a gazdák szövetsége *The Farmers Alliance* foglalta el.

A gazdák szövetsége 1879-ben Texasban a föld- és marhaspekulánsok ellen szervezkedett, hogy a gazdákat a nevezettek által való kizsákmányolástól megóvjá. A spekulánsok kezei között fölhalmozódott nagy tőke ugyanis monopoliumszerű helyzetbe nyomult és föltétlenül kezdett uralkodni az állatpiacon, meg a földbérleten és a föld adásvételi forgalmán. Az egyesület alapszabályainak első szakasza, mely az egész testület szervezését jellemzi, céljául a gazdaosztály közigazdasági kinevelését tűzte ki, minden pártpolitikai állásfoglalás nélkül.

Egészen 1887-ig csak tengődött a szövetség. Ekkor egyesült a Louisiana államban alakult nagy gazdaszövetséggel. A következő évben egy harmadik nagy szervezet csatlakozott hozzá: *The agricultural Wheel*. (Magyarul gazdakörnek mondhatjuk.) Ezt a kört is a délvidéki államok gazdáinak az uralkodó viszonyokkal való elégedetlensége hozta létre. Ez államokban ugyanis a kiscgazdák és bérlők a jövő termésre vetőmag- és takarmánykölesönt szoktak venni. A magas kamat következtében a gazda nem tudott az adósságokból kieviczkelődni s valóságos rabszolga-helyzetbe jutott, a melyet egyegy rossz aratás még súlyosbított.

Az említett három testület egyesüléséből egy hatalmas szervezet állott elő, a mely 18 állam és territoriumra (rendes állami szervezettel nem bíró területre) terjedt ki s több mint

egy millió taggal bírt. Az első nagy gyűlés St. Louisban volt 1889-ben, a melynek határozatából négerek is tagjai lehettek a szövetségnek. A bankárok, jogászok és közvetítő kereskedők továbbra is kizárva maradtak.

A munkásegysületek szövetsége, a munka lovagjainak — Knights of Labor — ugyanakkor volt gyűlése St. Louisban s a gazdaszövetség fölhívása következtében az utóbbi ülésére elküldték elnököket, több meghatalmazottal együtt. A munka lovagjai elfogadták a gazdaszövetség programját. Mindkét testület elhatározta, hogy tagjai a törvényhozó testületekbe oly emberek választására fognak hatni, a kik kívánalmaikat a törvényhozásban érvényre emelik.

A következő évben a gazdák az Unió egyes részeiben politikailag is szervezkedtek s kívánalmaiknak a törvényhozásokban szereztek érvényt. Massachusettsben kiküzdötték a törvényt, a mely eltiltotta a margarinnak a vajhoz hasonló színben való előállítását és forgalomba hozatalát. Majd törvényhozásilag eltiltották a margarin s a nyugati államokban leölt marhák elárúsítását. A két siker után állandó szervezetként létrejött a gazdák nemzeti szövetsége: The national Farmer's League, mely különösen a keleti államokban hamar megerősödött. Délen a néger gazdák szervezkedtek, «The National Coloured Farmer's Alliance», a színes gazdák nemzeti szövetsége cím alatt, a mely szövetségnek már több mint 1·5 millió tagja van. Illinois államban ugyanakkor egy titkos, de az említettekkel azonos célú szervezet alakult — The Farmer's mutual Benefit Association — a gazdák kölcsönös jóléti-konysági szövetsége cím alatt, mely a közép államokban terjedt el.

Az 1890. évig a szövetség a régi két politikai párt, a republikánusok és democraták pártjának kereteit nem bontotta meg, hanem azokon belül igyekezett érvényesülni. Ez évben az Ocalában (Florida) tartott egyetemes gyűlésen egyesültek a nevezett testületek s elhatározták, hogy mint külön politikai párt lépnek föl. Georgia és Kansas s több déli és éjszaknyugati államban már az 1890-iki választási küzdelemben eredményeket értek el. Kansasban egy senátort és hét közül öt alsóházi képviselőt a gazdák választottak meg.

Az ocalai gyűlésen «a termelők szervezett egyesületének kiküldöttei» cím alatt bizottságot küldtek ki annak megvita-

tására, hogy lépjenek-e föl új politikai pártként. A bizottság 1892-ben St. Louisban az új politikai párttá alakulást mondta ki. Ekkor született meg a populista párt elnevezés is.

Az új párt az 1892-iki elnökválasztásra jelöltet állított (James B. Weaver), az elnökválasztó collegiumba 22 szavazatot küldött; az alsóházban 11, a senatusban 5 hívének szerzett helyet. Négy állam kormányzóját az új párt választotta meg. 1895-ben ereje meggyöngült s csak hét tagja maradt az alsóházban és hat a senatusban. Az 1896-iki elnökválasztáson, valamint a múlt évben is erős kisebbségben maradt, bár a demócrata párthoz csatlakozott. Az általa adott agrár program azonban ma is fönáll.

E program szerint a törvények különösen nyugaton és délen úgy alkottattak meg és hajttnak végre, hogy azoknak kedveznek, a kik pénzüzleteikben nem épen lelkiismeretesek s ez a fő oka a vagyon rendkívüli módon egyenlőtlen megoszlásának. Fölhozza a program, hogy törvényhozásilag kell segíteni az egyenlőtlen megadóztatáson, a kartelek és monopoliumok káros következményein s az aranyvaluta okozta bajokon, a melyek az ezüst demonetizálásából erednek.

Az első tekintetében fölhozták a populisták, hogy a föld, a gazdák legjelentékenyebb s úgy szólván egyetlen tulajdona, túlságosan meg van terhelve, míg a bankjegyek, részvények, állampapírok és kötvények, a melyek kizárólag a gazdagok tulajdonában vannak, vagy épen nem, vagy csak nagyon kevésbé vannak megadóztatva. A monopoliumokra nézve az álláspontjuk a következő: az állam kötelességül ismeri megvédelmezni az embert az ellen, a ki physikai túlnyomó erejével meg akarja fosztani az erszényétől. Épen ily kötelessége védelmet nyújtani azok ellen is, a kik túlnyomó pénzerejük segélyével teszik ugyanazt. A monopoliumok tehát megfelelőleg ellenőrzendők s ha szükséges, állami kezelésbe veendők.

Első programjok kiadása alkalmával (Omahában 1892. évben) a párt tisztán agrár elemekből állott. A program főpontozatai a következők.

A *Pénzügy* fejezetben egy nemzeti, biztos, egészséges és könnyen mozgó forgalmi eszközt követelnek, melyet az állam adjon ki a bankok bármi közvetítése nélkül; követelik a pénzmegoszlásnak igazságos, olcsó és hatékony, közvetlen rendszerét, melyet legfőlebb 2%-os kamatláb mellett, a helyi

államkinestárak vagy más alkalmas intézmények útján kell létesíteni; a megosztás érdekében az államnak minden vállalatot ezzel a pénzzel kell fizetni. A populisták ezzel a jegybankok ellen fordultak, a melyeket a szegény osztályok kizsákmányolóinak tartanak. A helyi államkinestárak eszméjét 1890-ben a gazdaszövetség elnöke vetette föl s az a következőkben válaszolható.

Az állam állítson minden kerület központjában állami magtárakat, a melyekben a gazdák terményeiket raktározzák. Adjon a raktározott terményekre értékek 75%-áig kölcsönt, 2% kamat mellett. Az e célra szükséges pénzt 100 millió dollár, vagy szükség esetén nagyobb összegű papírpénz kibocsátásával teremtsen meg.

Második követelményök a szabad és korlátlan ezüstverés, az aranyhoz való értékaránynak 1:16-ban való megállapítása mellett. (Az első programmpont újabban kevésbé szerepel, a második főszerepet játszik.)

Követelik továbbá, hogy a forgalmi eszközök úgy szaporíttassanak, mikép előbb 50 dollár essék fejenként az Unió minden lakosára.

Negyedik követelésök a progressiv jövedelmi adó. Ennek különös súlya van, ha fölgondoljuk, hogy az amerikai állami pénzügyi rendszer szerint az állami jövedelmek főleg a védvámokból erednek, a mikből a gazdáknak semmi hasznok sincs. Azon államokban, a hol a populisták a legerősebbek, az állami jövedelmek legnagyobb része a jövedelmi adóból származik.

Ötödik követelményökben takarékoságot kívánnak az állami kiadásoknál s azt, hogy az állam a postával kapcsolatban letéti bankokat létesítsen. Habár a bankoknak elvileg ellene vannak, abban az alakban, hogy az állam kezelje a letéti és jegybankokat, ez intézményeket föntartandóknak jelzik.

A *Szállítás* fejezet alatt követelik a vasútak, a táviró, telephon és posta államosítását s azoknak a nép javára való kezelését. A szárazföldi szállítás monopoliumszerűleg megy Amerikában s aránylag drága. Ez a kívánság már harmincz év óta hangzik s különös súlylyal bír.

A *Föld* fejezetben követelik, hogy a föld, valamint a bányák, források stb. mint a nép tulajdona, üzérkedési czé-

lokra ne monopolizáltassék. Külföldön lakó embereknek ne lehessen földbirtoka. A vasútak és részvénytársaságok által szerzett, tulajdonképeni céljaikra nem szükséges földeket, valamint a külföldön lakók földjeit az állam vegye vissza s csak igazi települőknek adja ki.

A populisták agrár programjából úgy az 1896-iki, mint a múlt évi elnökválasztáson főleg a valutakérdésre vonatkozók hangoztattak. Bryan mint az ezüstpárt jelöltje lépett föl két ízben, sikertelenül. Programjok azonban föltétlenül befolyást gyakorolt a politikára, mert például az ezüstpárt ellenére megválasztott elnök, Mac-Kinley 1897-ben tárgyalásokat indított az ezüst nemzetközi rehabilitációja érdekében.

Újabban főleg a határidőüzlet, a trustök és a bimetallismus érdekében fejtenek ki az amerikai agráriusok élénkebb agitációt.

Meg kell jegyeznünk még, hogy az Unio területén, az ó-világi agráriusok egyik legerősebb követelménye: az otthon mentesítés (Homestead) intézménye, már régen megvan. Az első ide vonatkozó törvényt Texas állam teremtette meg 1839-ben. Lényege az, hogy minden családfőnek, sőt a nőnek a férj akarata ellenére is joga van arra, hogy birtokából 500—5000 dollár értékű részt homestead gyanánt vezettessen be az e célra szolgáló hatósági jegyzékbe. Az ily családi birtokot a családfő személyes tartozásáért nem lehet végrehajtás alá vonni, csakis az esetben, ha a feleség hozzájárulásával jelzálogilag volt megterhelve. Ez irányelvek alapján alkották meg a többi államok is vonatkozó törvényeiket. (Homestead-Exemption Laws.)

Agrárpolitikai szempontból érdekes az 1862-iki unionalis homestead törvény is, mely szerint minden családfőnek, ha nő is, és minden 22 éven felüli férfinak, ha amerikai polgár, vagy kinyilatkoztatja, hogy azzá akar lenni, joga van arra, hogy a közföldről (public land) 160 acret településre kaphasson csekély díjért oly föltétel mellett, hogy a települő a földet csak a maga és családja számára akarja birtokba venni, öt éven át a birtokon marad s azt javítja. (Félévi eltávozás jogvesztést von maga után.) Öt év után a birtok a települő tulajdonába megy át. Ez ideig a birtokos semmi előbbi kötelezettségeiért végrehajtás alá nem vonható.

A populisták mozgalmaiból az látszik, hogy ez intézménynyel is történtek visszaélések.

Az amerikai kormányzati politikának az agrár kérdésekre vonatkozó intézkedései közül ki kell emelnünk, hogy a senatus 1892-ben bizottságot küldött ki a gazdaság nyomasztó helyzetének megvizsgálására. (Committee on Agricultural Depression.) A bizottság azt találta, hogy 1875 óta csak Missouri államban emelkedett a föld értéke, másutt esett. (Pennsylvániában 25—30 %, New-Yorkban 33 %, New-Englandban 30 %, Illinoisban, Minesotában, Nebraskában, Kansasban 40—50 %-ot.) A marhaállomány átlag értéke a gazdaságokban 1884-től 1892-ig 23 dollárról 15-re, a tejelő tehénké 31-ről 21-re, a lovaké 74-ről 61-re csökkent. Csak a juhok és sertések ára emelkedett. A mezőgazdasági termékek ára 1883—93 között 30 %-os esést mutat, míg az összes cikkeké csak 10 %-osat. A jelentés a depressiót a külföldi versenynek, a börzespekulációnak, főleg a fedezetlen határidőüzletnek, a ringeknek, a trustök kizsákmányoló hatásának, a magas kamatlábnak, a gazdák eladósodottságának és a magas vasúti tarifáknak tulajdonítja.

Az 1900-iki népszámlálás szerint a gazdaságok száma az éjszakkeleti államokban, a legrégebben művelt területeken, nem változott 1880 óta, valamint a délkeleti államokban sem. A közép államokban, a nagy gabnatermelés színhelyén 2—300,000-el több gazdaság alakult az utolsó évtizedben s a gazdaságok értéke 2·5 millió dollárral emelkedett. A déli közép államokban sok szűzterületet vettek eke alá, s az érték-emelkedés körülbelül egy milliárd dollár. Az éjszaknyugati államokban, Kaliforniától Montanáig körülbelül 100,000 új farm került művelés alá.

Az Unio földművelésügyi kormánya (Secretary of Agriculture), nem subventionálja közvetlenül a gazdálkodást, de vezet a gazdasági fejlemények terén, útbaigazít, tanácsol és végzi mindazon országos jelentőségű munkákat, a mikre az egyes gazda maga erejéből nem képes. Hogy az amerikai kormányzati agrár politika kereteiről fogalmat adjunk, ismer-tetjük az 1900-iki hivatalos jelentés főbb tartalmát. E szerint a miniszterium meteorológiai osztálya a drót nélküli telegraphálással foglalkozott és kiterjesztette időjelző állomásait. Az állategészségügyi osztály (a melyet az amerikaiak állatipar-

nak neveznek = bureau of animal industry) az állat be- és kivitelre ügyelt, húst vizsgált, a sertésvész dolgában kísérletezett. A tejgazdasági osztály amerikai tejgazdasági termékeket küldött széjjel a világba (a párisi kiállításra is) és tanulmányozta a tropikus államokban beváló vaj compositióját. A vegyészeti osztály az élelmiszerek hamisításával, cukorrépa és külföldi tápszerek vizsgálatával foglalkozott. A rovar-tani osztály egy a szmyrnai fügefát termékenyítő rovarfajt és Natálból egy sáskapusztító gombabetegséget ültetett át. A növénytani osztály a bel- és külföldi vetőmagvak vizsgálatával, növényhonosítással, többek között a magyar gabnafajok bevezetésével foglalkozott. A növény élettani és kórtani osztály a gyorsabban fejlődő tápnövényeket, a dohányt, annak erjedését, a cukorrépa és erdei fák betegségét tanulmányozta. A gyümölcsészeti osztály a párisi kiállítást rendezte. A talajosztály folytatta az egyes államok talajterképezését s dohánytermelési kísérleteket csinált. Az erdészeti osztály 125 embert foglalkoztatott erdészeti szaktanulmányokkal és magánemberek részére üzemterveket dolgozott ki. A kőművesek osztálya az építésre alkalmas anyagokat tanulmányozta és sok útépitést vezetett. A külföldi piacok osztályának főadata volt a világpiacok tanulmányozása, főleg az amerikai termények elhelyezése céljából. A statisztikai osztály az Egyesült-Államok gazdasági statisztikáját, a kiadványok osztálya pedig azokat a nagybecsű mezőgazdasági szakmunkákat bocsátotta közzé, melyek minden európai állam méltó irigységének tárgyai.

A földművelési kormány e tevékenységének kétségtelenül része van abban, hogy az amerikai föld mind többfélét és jobbat termel s hogy újabban már nemcsak a buza és hús, hanem a friss amerikai gyümölcs és különféle kertészeti conservek is fölkeresik az ó-világ piacait. A napi sajtónak agrár-körökből eredő közleményei szerint azonban az amerikai gazda, a közgazdasági élet említett bajai miatt, igen kevés hasznát veszi sokoldalú tevékenységének s a termelés hasznán első sorban a szállító vállalatok és a kereskedelmi forgalmán uralkodó nagy tőkés vállalatok osztoznak.

NÉMETH JÓZSEF.

BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI.

(Első közlemény.)

Barabás Miklós művészi egyénisége bár kimagaslik a XIX. századbeli magyar művészet történetében, ezúttal mint művészt ismertetni nem lehet föladatunk. Az Isten nemcsak kiváló tehetséggel, hanem hosszú élettél is megáldotta és hozzá még olyan korszakban élt, a mikor az események magok is kedveztek az érdemesebb tehetségek nagyra növekedésének.

Barabás e mellett olyan ösvényen járt, a hol előtte alig jártak még úttörők. A magyar festészet egyik első apostola ő, a kit a gondviselés talán csak azért hozott e világra, hogy a nemzeti újjászületés nagy alakjait és összes szereplőit ecsetjével vagy rajzónjával megörökítse a későbbi idők számára. Jeles tehetsége mellett ez ad szinte örökös becsét az ő művészi szereplésének.

A Magyar Tudományos Akadémia már 1836-ban elismerte az ő érdemeit, a mikor szeptember hó 10-iki ülésén levelező tagjának választotta. Ezt a megtiszteltetést akarta talán viszonzni azzal, hogy emlékiratait, melyekben korának sok érdekes episódját beszéli el, halála után az Akadémiának hagyta. Emlékeit több év folyamán, szórványosan írta össze, úgy a mint egyes mozzanatok eszébe jutottak. Épen ezért jegyzeteiben az események nem folynak teljes időrendben össze, de megfigyelései olyan érdekesek és azok az apró képek, melyeket az ő korának rohamosan összetorlódó eseményeiből ki-kiragadott, oly vonzó, hogy nagyon megérdemlik a közzétételt.

Az emlékirat első része érdekes képét adja a művész küzdelmes ifjúságának s a századeleji erdélyi közművelődési állapotoknak, megismertet egész sereg akkor élő notabilitás-

sal, azután bécsi, bukaresti és olaszországi művészvándorlásait írja le, gyakran humoros epizódokkal fűszerezve. A harminczas évek elején Barabás már visszatért a hazába, sőt 1836-ban véglegesen Pesten maradt. Megemlékezik itt a 38-as árvíz borzalmairól, később pedig a szabadságharcz eseményeiről. Ettől kezdve jegyzetei már hézagosabbak, de a mi az ő életében nevezetesebb, arról a későbbi időkben is beszámol.

Jegyzeteit 1897-ben leányával Szegedi Maszák Hugóné, szül. markosfalvi Barabás Ilona úrnővel együtt átnézte. Ekkor még emlékezőtehetsége csodálatos épségben működött, ez év őszén azonban a testi gyengülés jelei mutatkoztak már rajta. 1898-ban testi ereje rohamosan csökkent, míg végre február hó 12-én, épen tíz nappal 88-ik életévének betöltése előtt, csendesen öröklétre szenderült.

A következőkben hűségesen tolmácsolom a művész emlékiratait, melyekben elmondja élete történetét.

I.

A gyermekévek. — Árvaság, két apa, két anya mellett. — A nagyenyedi collegiumban. — A műzsák és az enyves festék. — Hegedűs tanár. — Gróf Bethlen pályadíja. — Neuhauser szebeni rajztanárnál. — Szabó pictor és a crayon-rajz. — Imecs főbíró. — Három fresko. — A „quodlibet”. — Katona Zsigmond és báró Kemény Simon emlékezet után készült arczképei. — Tanulmányok Szebenben. Barra Gábor és a körrajzolás. — Szebeni sikerek. — Mutili Rózi hatása. — Az enyedi emlékirat és Nemegyei tanár. — Legátusság predikatio nélkül. — Miskéné és a gróf Bethlen család. — Szökés a vizsgák elől a művészpályára. Búcsú a collegiumtól. — Újabb tanulmányút Szebenbe. — Szász tanár döntő véleménye. — A csombordi báró Kemény család. — Kolozsvári élet. — Székely Dániel, Bertalan apja. — Gentiluomo és az olajfestészet. — A bankóhamisítás vádja.)

Erdélyben, Háromszékben születtem 1810. évi február 22-én, Márkosfalván. Édes atyám márkosfalvi Barabás János, édes anyám dálnoki Gaál Teréz volt, dálnoki Gaál István leánya.

A teljes öntudatomra való fejlődés előtti viszonyokról és eseményekről csak édes anyám és mások elbeszélése nyomán jegyezhetek föl egyet-mást. Ezek szerint édes atyám a jobb módú nemesek közé tartozott Márkosfalván és Feltarján bírt ingatlanokat. Az első Napoleon ellen folytatott háborúskodás

aikalmával édes atyám is csatlakozott az insurgált nemességhez és a felső fehérmegyeiekhez állt táborba, a hol főhadnagyirangot viselt. Az insurgáltaknak azonban nem valami nagyon sok dolguk volt, ettek, ittak, kártyáztak, mulattak s ez okozta azt, hogy a dorbézolást annyira megszokta édes atyám, hogy az insurrectio után is folytatta. Édes anyám látva az így bekövetkezendő végromlást és az ittas állapottal vele járó bánásmódtól is sokat szenvedve, hat hónapos koromban egyszer csak az ölébe vett és Márkosfalváról átgyalogolt velem Dálnokba. Erre nagyatyám Gaál István megkezdte édes anyám nevében a válópert, melynek befejezése után édes atyám nem-sokára újból megházasodott s elvett egy Könczei leányt Torján. Édes anyám nagyapám házában maradt s így én csak arra emlékezem vissza, a mi körülöttem itt Dálnokban történt.

Három éves koromban a dálnoki falusi iskolába adtak. Olyan kis legény voltam még ekkor, hogy télben, ha hó esett, ölébe vett a nagyatyám bérese s úgy vitt az iskolába. Egy kis hársfatábla volt a nyakamba akasztva, melyen írni tanultunk, mert a papírért pénzt kellett volna adni. Ha a tábla mindkét felét tele irtuk, esténként üveggel le kellett vakarni s hogy a tinta bele ne igya magát a fába, azt tűznél megmelegített és rongyba kötözött sárga viaszszal dörzsöltük be. De csak kevés viasznak volt szabad a fára jutni, mert máskülönben összefutott rajta az írás. A tintát is magunk főztük ugyan, fekete gyűrűfa héjjából, a mihez egy kis gáliczkövet kevertünk, de Dálnokban akárhányszor csak úgy csináltuk a tintát, hogy a megfordított üstön lévő kormot tejjel összekevertük. Még öt éves koromban is olyan kicsike legény voltam, hogy a vizsgán a padra állítottak, mert az asztal mögül nem látszottam ki.

Anyámnak ekközben nem volt kellemes helyzete az atyai háznál, a hol minden legkisebb bajért azt hányták a szemére: «miért nem maradtál az uradnál». Egyszer elkeseredésében batyút véve a kezébe s engem a másik kezével vezetve, elindultunk a szülei háztól, anyám azzal a szándékkal, hogy inkább szolgálni megy valamerre, de az apja házánál, a hol többet dolgozott mint bármelyik cseléd, nem marad meg. Emlekszem arra a fájdalmas könnyözönre, melylyel engem áztatott, aggódva jövődő sorsom miatt. De közbeléptek a falubeli jóakarók és rokonok s anyámat rávették a visszatérésre.

Hat éves koromban már a latin declinatiókat és conjun-

gatiókat jól tudtam, értettem a négyféle számadást és már öt éves koromban levelet irtam nagybátyámnak Gaál Miklósnak, a ki Enyeden deák volt és mert tanulótársai nem akarták elhinni, hogy e levél egy ötéves gyermektől való, egy veder borba fogadott velök, a mit persze meg is nyert. 1816. év őszén vittek Nagy-Enyedre tanulni, a hol kezdetben Gaál Miklóssal, ennek távozása után pedig Kiss Sámuelnél tanultam, a ki a jó repetitiókért egy-egy tábla festéket ígért jutalmul.

Hét éves voltam, a mikor édes anyám újra férjhez ment, mert nem volt képes elviselni azt a sok szemrehányást, hogy miért nem maradt első férjénél és miért vált el. Ekkor már rosszabbodott az én sorsom. A mostoha apám nem lett volna ellenségem, hanem az ő édes anyja, az én mostoha nagyanym, a ki olyan rosszlelkű és fősvény volt, hogy ha csak üzenetet vittem is az anyámhoz, még a tágas udvar legszélső sarkába is azonnal odarohant, nehogy édes anyám valamit adhasson nekem. Egyszer éppen búcsuzni jöttem hozzá. A vén anyós a szekérszinben, guzsalylyal a térdé között fonogatott és majdnem háromszor olyan messzire volt a konyhaajtótól, mint az a kapu, melyen én bejöttem. De nem tellett be két másodpercz, már ott termett a hátam mögött a konyhaajtóban. Édes anyámnak azonban tízszerre több esze volt, mint neki, ő már tudta, hogy búcsuzni jövök és egy öt váltóforintos bankót, a mit megtakarítgatott és a ruhája keblében tartogatott, abban a perczben, a mint beléptem, az ujjasom belső zsebébe rejtett. Mire a vén anyós ott termett, édes anyám már nyugodtan mosogatott tovább, mintha semmisem történt volna. Jól megértettem édes anyámat és ellenére a fájdalmas pillanatnak, szerettem volna a vén asszony szemébe nevetni, a miért úgy fölsült.

Nehéz állapot volt ez! Most már elmondhattam, hogy van: édes apám és mostoha anyám, édes anyám és mostoha apám, de még se mehettem sem az egyik, sem a másik házba. Ha az enyedi iskolai esztendő véget ért, a nagy apámhoz, Gaál Istvánhoz mentem, a hol még a legtűrhetőbb volt a helyeztem. Tíz éves koromban a nagyatyám elküldött édes atyámhoz Felső-Torjára, a hol neki birtoka és nemesi curiája volt. Emlékezetem szerint ekkor láttam először édes atyámat és mostoha anyámat: sanyarú két hetet töltöttem ott és nem is vágyódtam soha vissza hozzájuk. A székely uraságok ekkor

még nem kényeztették el gyermekeiket és ha már valami hasznukat lehetett venni, föl is használták őket a hozzájuk illő munkára, künn a réten vagy a konyhában. A szénagyűjtésnél rendszeren az egész család dolgozott, nekem pedig gyakran kellett négy vagy hat lovat a rétre kivinni és reggeltől estig őrizni, szabadon eresztve azokat a réten és este megint összefűzve, hiba nélkül visszavinni. Ilyenkor a kis vászon-tarisznyában egy darab kenyér, szalonna, egy pár fej vöröshagyma és kis só volt az ebéd.

De mi volt ehhez képest az a sanyarúság, melyet tizenkét éves koromtól tizenöt éves koromig éltem át. 1822-ben, október havában azt a levelet írta nagyatyám Enyedre, hogy az öregsége miatt átadta a gazdaságát fiának, Gaál Miklósnak és többé tőle egy garast se várjak, elég nagy vagyok már arra, hogy mint más szegény gyerek, a magam sorsán segítsék. Ez a fájdalmas hír villámcapásként hatott reám s mit volt mit tennem, én is folyamodtam a collegium rectorához, dr. Baricz Györgyhöz, egy ajándék cipőért, a mit akkor gratista cipónak hívtak. Ez egy gyermeknek elég volt egy napra és egész éven át mindennap adtak ily enczipót Bethlen Gábor fejedelem alapítványából.

Édes atyám hírét vette nagyatyám határozatának és ambícióját sértette az, hogy fia szolga legyen, levelet írt tehát neki, hogy együttesen tartsanak el, ő is ad húsz forintot, nagyatyám is adjon ugyanannyit, így aztán negyven forintból, mely száz váltóforintnak felel meg, el lehet szerényen tartani egy tanítványt Nagy-Enyeden. Édes atyám meg is küldte az általa följajánlott summát, de nagyatyám egy garast sem küldött.

1823 elején, mikor betöltöttem tizenharmadik évemet, édes atyám meghalt, most már az ő támogatása is megszűnt. Így aztán a tanév vége felé a száraz collegiumi cipón kívül csak akkor ettem meleget, ha szereztem néhány garast egy-egy koszorú festésével, a miket tanulótársaim számára készítettem, hogy azokba verset írva, gratuláljanak szüleik nevénapjára. Ilyenkor vehettem egy-két garas ára pecsenyét a piaczi pecsenyés kofáktól. Volt egy idősebb, jószívű pecsenyész asszony, a kitől néha-néha vásároltam. Mikor egy krajezárom sem volt és én ott ögyelegtem, hogy legalább egyik-másik ismerős pajtásomtól kérjek egy-két falat húst, látva az öreg asz-

szony, hogy nehezen gyűröm le a száraz czipót, magához intett, elvette a czipómat, meghasította és egy kanal zsírt töltött bele, hogy jobban csúszszon. És ezt többször is megismételte.

Ezen a nyáron a szünidőre nem mentem Háromszékre, mert nem volt hova haza mennem. Szegény édes anyám ugyan tiszta anyai szeretettel viseltetett irántam és sorsom miatti aggodalmas fájdalmában végtelen könnyeket hullatott értem, de gonosz anyósa még élt és minden falatot sajnált volna tőlem. Azután meg az enyedi diákok is mind kedveltek és sokfelé hívtak a szünnapokra. Mivelhogy már hét éves koromtól kezdve a szabad időmben legkedvesebb időtöltésem a rajzolgatás volt s a virágokat már ez időben meglehetősen csinálal festegettem, tanulótársaim nővéreinek hímző mintákat rajzolgattam s másféle képecskéket, úgy hogy szívesen látott vendég voltam. E nyáron tehát, a szép vidéket kedvelve, Balogh István barátommal Krakkóba mentem, a hol Balogh atyja a krakkói fiskális uradalom igazgatója volt. A ruháim bizony nem nagyon illettek ehhez a vendégeskedéshez. Még a Dálnokból hozott ruháim szerepeltek, a melyek a nagyatyám és nagybátyám elviselt ruháiból teltek ki: spenzer, ujjas mellény és magyar nadrág, mely nagyanyám gondosságából az ülepén kettős béléssel volt ellátva, hogy ha megvernek, ne fájjon. Ha aztán ez a ruházatom a fenekén vagy a térdén megrongyolódott, a lábszárából vágtam le egy kis darabot, mert ez a csizmában lévén úgy sem látszott, — és úgy foltoztgattam ki a nadrágom hiányait. Az ujjasom persze nem liferálta a maga foltját s így ennek a foltja bizony megtagadta az ujjassal való atyafiságát.

Ősszel, a mint visszatértem a collegiumba, újra megkezdődött a nyomorúság, nem lévén máshoz jussom, mint az ingyenlakáshoz és a collegiumi czipóhoz. A poésis tanítója ekkor Császár Zsigmond volt, a ki megsajnálta és kijelentette, hogy a szüleihez járhatok ebédre és vacsorára s ezért Benkő *Transylvaniáját* kell másolnom. Négy hónapig tartott ez a jó mód, de nekem nagyobb szenvedélyem volt rajzolgatni, mint írni és mivelhogy a másolás nem elégítette ki, egyszerre csak azzal fogadott, hogy nos öcsém, nálunk kitelt a kosztod. Ezt bizony keserűen vettem tudomásul. Császár Zsigmond maga is rajzolgatott, s én, a ki addig arczképet a természet

után nem próbáltam rajzolni, az ő biztatására belekezdtem. Császár Zsigmond volt az első modellem, de az arczképpel való kísérlet gyarlón ütött ki. A második arczképkísérlet, a mennyire emlékszem, Balogh István barátomé volt. Az iskolaév vége felé Vadas István, a ki az iskolában úrfiszámba ment, szülei nem éltek, vagyonos volt és gondnoka kezelte a jószágát, megszánt és maga mellé vett. Pár évvel idősebb volt nálam és felsőbb osztályba is járt, de nagyon szeretett rajzolgatni. Az ebédjéből annyi maradt, hogy az inasával együtt én is jól lakhattam. A nyári szünidőre azután magával vitt Soly mosra, mely a Maros partján áll s e festői helyen együtt rajzolgattunk s egymás műveit bírálgattuk. Nagy-Enyeden szokásban lévén, hogy a poésis hallgatói az év végén tartott vizsga alkalmával az auditoriumot virágokkal földiszítik, engem arra kértek föl, hogy az ott lakó Lélek nevű szobafestőnek a terem dekorálásában segítségére legyek. Lélekkel, a ki eredetileg a franczia Lilleque névre hallgatott, kettesben megfestettük életnagyságban a kilencz múzsát, enyvesfestéssel, vastag nemezpapírra. A kulissza-alakra kivágott múzsákat azután léczekhez erősítettük és virágok közé állítottuk. Én örültem ennek a munkának, mert itt tanultam meg a nyers festékek neveit és az enyves festék kezelési módját.

Az 1824—25-iki iskolai évben Vadas István jóságából tűrhető volt a helyzetem és évközben gyakrabban próbálgattam egyik-másik tanulótársam arczképét megrajzolni, de legnehezebben az orrokkal boldogultam. Hegedüs Sámuel nagy-enyedi tanár engedélye révén később a *Musée de Paris* című díszműben összegyűjtött párisi remekművek rézmetszeteit is szabad volt másolnom, mert ugyanekkor Hegedüs fiának nevelője: Vizi István is másolatott e műből tussfestéssel. Az itt látott remekművek gyönyörű metszetei nagy hatással voltak reám, mert egészen más fogalmat nyertem a rajzról, hiszen eddig Nagy-Enyeden mást sem láttam, mint a vándorló képarusoktól vásárolt *Tél, Tavasz, Nyár, Ősz*-féle mázolásokat. Azután Hegedüs maga is az ifjabb tanárok közül való volt, szélesebb látkörrel bíró, szelid, nagyon megnyerő modorú, áldott jószívű, nemeslelkű ember, a ki a művészetet nagyon szerette és nagyon melegen tudta az embert buzdítani. Szívjóságát jellemzi, hogyha délfelé vagy este meglátott engem Vizi Istvánnál, mindig ott marasztott ebédre vagy vacsorára.

Ekkoriban történt, hogy gróf Bethlen Ferencz kitűzött húsz pengő forintot vagy ötven váltóforintokat egy rajzolási versenydíjra. Engem is mindenki biztatott, hogy versenyezzek; Vizi is, meg én is a *Párisi Muzeumból* másoltunk, ő a *Szent család egyiptomi menekülését*, én egy tájképet, mindketten tussal. A bíráló bizottság úgy ítélte, hogy a díjat kétfelé oszszák, Vizi kapjon harmincz forintot, én húsz forintot. Ez az ítélet azonban csak erkölcsi diadal volt reám nézve, mert az egész ötven forint összeget Vízinek adták át és én abból egy garast sem láttam.

Az 1825. év tavaszán ismerkedtem meg Telepy György és Udvarhelyi Miklós színészekkel, a kik László István tanuló-társam szülei házánál az udvarfelőli két szobát foglalták el. Udvarhelyinek szerepet másoltam s ezért ingyen jártam a színházba. Telepy színházi díszítményeket festett és közbe-közbe spanyolfalat, enyves festékekkel, én szerettem nála időzni, hogy lássam az enyves festékek kezelését. Egyszer épen elkészült egy spanyolfallal, a melyre két tájképet festett és a képek alatt maradt helyet szépen megmárványozta, örült, hogy a mint megszárad, haza küldheti s kap érte tizenöt váltóforintot. Addig is, a míg ez a dolog megszárad, kimentem vele a kúthoz, hogy vizet töltsék a kezére s hogy megmossa az ecseteket. Ezalatt a kis fiacskája, a három éves Sándorka, elővett egy ecsetet az egyik festékes csuporból és az atya márványozását alaposan kijavíttatta. Képzeltető az atya dühe, mikor meglátta a kis genie munkáját. Szerencse, hogy ott voltam, én lettem a Sándorka védangyala s elhárítottam az atya haragját. Később aztán ő maga is nevetett rajta.

1825 június végén végeztem el a gymnasiumi tanulmányokat, hogy ősszel tógás diák legyek. Ekkor Vadas István is elhagyta az iskolát s így én sem mentem már hozzá nyaralni. De volt egy rokonom: Gaál Mihály, a ki Kis-Ludason Katona Zsigmond jószágának volt az igazgatója, a határ másik részét pedig Rosenfeld nevű szász földbirtokostól vette haszonbérbe, hogy egyedül legyen úr a faluban. Sokszor voltam nála szünidőkben, mert szívesen látott. A Rosenfeld-kastély bútorai közt föltűnt nekem egy olajban festett tájkép Neuhausser N. szebeni rajztanártól. Említettem ekkor Mihály bátyámnak, hogy szeretnének Neuhausernél tanulni, ha módom lenne

hozzá. Ő azt felelte, beviszen engem Szebenbe, a mi költség lesz, azt előlegezi nekem, én aztán, mikor pénzem lesz, visszafizetem neki. Úgy is lett, Mihály bátyám bevitt Szebenbe, elmentünk Neuhauserhez és ő el is vállalt tanítványának egy óra tíz váltóforintért, délután 2 órától 4-ig, a mikor nála rajzolhattam. Tussal rajzoltatott és ezalatt lemásoltam vagy hat egész alakot Füger köre rajzolt mûzsáiból. A tanítás nem sokat ért; mindössze egy-két vonást bele mázolt, mikor készen voltam, azután megdicsért. Sok órán otthonn sem volt, csak betekintett. Én délelőttönként elmentem a báró Bruckenthal által alapított képtárba és ott memorisáltam a szép festményeket.

Katona Zsigmond kormányzékai tanácsosnak volt egy háza Nagy-Szebenben, a temető-utczában. A ház utcza része földszintes, az udvari rész egyik szárnya emeletes volt. a hol egy szobácskát tartottak fönnt Katona udvari tisztjeinek, hogy ha Szebenbe mennek, ne kelljen a vendéglőre költekezni. Ide szállásolt be Gaál Mihály bátyám és az utczai részben lévő korcsmából rendelt a számomra reggelit, ebédet és vacsorát. Mindez került nyolcz pengőforintba vagyis húsz váltóforintba, a miről Mihály bátyám tőlem írást vett és később, mikor 1835-ben meghalt, meg is találták ezt az írást a hagyatékában, mert én annak a kifizetéséről bizony megfeledeztem. Ennek a kölcsönnek a fedezete lett volna ugyanis az a húsz forintos pályadíj, a mit én Vízivel együtt nyertem el, de a mint említettem, soha meg nem kaptam.

Mikor 1825-ben Nagy-Enyedre visszamentem és tógás-deák lettem, reverendát kellett volna csináltatnom, de a reá való költséget honnan vegyem? Szerencsére szegény nagyanyám összedugdosott a párnája alatt lassanként tizenhat váltóforintot s ezt elküldvén nekem, így jutottam egy szegényes reverendához. Ekkor már az arczképeim is jobbak voltak és egy-egy képmásért egy váltó forintot is szívesen adtak. A koplalás azonban újra beköszöntött volna, ha Imecs László alsó-fejérmegyei főbíró azt az ajánlatot nem teszi, hogy a fiát kaligraphiában oktassam, a miért egész éven át kosztot: ebédet és vacsorát ad. Reggelire aztán megmaradt a collegiumi czipóm és hozzá az egykrajczáros virsli. Így hát a koplalás megszűnt, és hála a Mindenhatónak, lemaradt a napirendről.

Ez év őszén az úgy nevezett dislocatio alkalmával Ma-

koldy Sámuellel kerültem egy szobába, a ki Brassóban megismerkedett volt Szabó János arcképfestővel, kit rendesen Szabó pictornak neveztek. Makoldy arra figyelmeztetett, hogy Szabó pictor crayonnal rajzolja az arcképeket, mert így tökéletesebbet alkothat, a hibákat ki lehet kenyérbéllel szedni s így a javítás lehetősége sokkal előnyösebbé teszi ezt a modort a tussrajzolásnál.

Ekkor crayonnal kezdtem rajzolni az arcképeket, de Nagy-Enyeden csak igen olcsó és nem eléggé fekete crayont lehetett kapni, így hát csak ezzel bajlódtam. A szünidőre is Imecsékkal mentem Diódra, a hol szorgalmasan arcképezgettem. Imecs főbíró igen jószívű, nemeslelkű és finom modorú úr volt, családja is, a két fölserdült leánya: Jozefa és Anna finom, nyájas kisasszonyok voltak, ugyannyira, hogy itt otthonosabban éreztem magam mint Dálnokban, a nagyatyám házánál. Diódon a Miksa és Vas családokkal is közelebbi ismeretségbe jutottam, valamint Nagy-Enyeden is megismerkedtem azokkal a mégyei előkelőségekkel, a kik megyegyűlések alkalmával a főbíró ebédjen megjelentek. Így aztán már mint szegény gyermek folyton az előkelőségek közt forogtam, a miből az az előnyöm volt más tanulótársaim fölött, hogy a nagy részben már kopasz, érett, tapasztalt és higgadt modorú urak közt forogva iskolázottabb lettem s a collegiumon kívül levő társadalomban szükséges modort és magaviseletet is elsajátítottam.

Az 1826-ik év tavaszán bezkamadarasi Kiss József alispán Imecsnél ebédelvén, ebéd után hozzám jött és a fejemre téve kezét így szólt:

— No, sócze, a nyári vacátióra jer hozzám. Egy billiárd szobát építtettem, fessél annak a fürkéibe valamit.

Festettem pedig e szoba három fürkéjébe, az elsőbe: egy alvó oroszánt, mely a Kiss család czímere volt s ez alá ezt a jelmondatot: «Nemo me impune lacessit.» A második fürkébe: a mennykő beüt egy megszenesedett tőkébe, a közelében pedig egy bölc nyugodtan nézi, tudva azt, hogy a szenes tőke nem vet lángot. A harmadik fürkébe: sűrű nád tövében egy nyúl húzódik meg, fölötte egy sas repdes, de nem száll le. Ennek ez a magyarázata: a nád a constitutio, a sas a hatalom; a nád a nyulat megvédi, mert a sas nem ereszkedhetik le a nád közé, mivel onnan nem bír fölrepülni.

Kiss József, a ki nőtlen ember volt, elment fürdőzni néhány hétre, mikor haza jött egyik este, csak nekem adatott vacsorát, mert ő nem vacsorált. Oda jött hozzám s mialatt étkeztem, föl és alá sétált.

— No, soczé — így szólt hozzám — hogy voltál a nyáron, volt-e jó kosztod ?

Én elmondtam neki, hogy a tisztartója, Rácز Áron elment reggel három órakor a gazdaságba és a szakácsné ilyenkor azzal állt elő, hogy nem adott neki pénzt reggelire. Az öreg úr tréfásan dorgálni kezdett:

— Hát székely gyerek vagy te ? Hát olyan élheteretlen egy székely fiú, hogy nem tud magán segíteni ?

Én bizony bevallottam neki, hogy túljártam a szakácsné eszén. Azt mondtam a szakácsnénak, hogy a festék közé tejet kell keverni és ezért minden reggel egy fél kupa tejre van szükségem.

Az így szerzett tej felét megittam, a maradékát pedig a festékhez kevertem. Búcsúzáskor az alispán még hús ezüst forintot ajándékozott nekem.

Az 1826—27-iki collegiumi év elején már megkezdtem az elefánsontra való miniature vízfestést. Ekkor Adorjánné, a ki a deákok közül kosztosokat tartott, azt az ajánlatot tette, hogy fesse le a családját miniatürebén és ennek a díjába járjak hozzá az egész iskolai évben ebédre és vacsorára. Ez olyan szép ajánlat volt, hogy még hálával is tartozom érte; évközben azután sorra lefestettem a család tagjait.

Ebben az évben festettem a még ma is meglevő *Quodlibet*et, melyen tussal festett másolatok láthatók a Kisfaludy Sándor regéinek, Kisfaludy Károly *Aurorájának* rajzairól s néhány jobb rézmetszetről, de lefestettem rá több tanárom arczképét emlékezetből és végül a saját arczképemet is.

Ekkortájt valaki, már nem emlékszem, kicsoda, azt állította, hogy az nem nagy művészet, maga elé ültetni az embert s úgy lefesteni, az igazi művész csak megnézi az embert és emlékezetből festi le. Én sokat adtam erre a véleményre, pedig később beláttam, hogy már ahhoz is művészet kell, hogy valakit természet után lefessünk. De nagy hasznát vettem e megjegyzésnek, mert folytonosan abban gyakoroltam magamat, hogy az olyan arczot, a ki érdekelt, vagy épen kitünőbb emberé volt, fejből fesse le s annak minden arczvonását

szinte könyv nélkül megtanuljam. Így jutottak tanárain is az emlékezet után a *Quodlibet*-be.

Ennek az emlékezet után való festésnek azután olyan híre terjedt, akár csak a tatárjárasnak. Ennek örömeire aztán mindjárt két pengő forintért készítettem a crayonnal meg-rajzolt arczképeket.

Az 1827. év tavaszán történt, hogy Katona Zsigmond főkormányzéki tanácsos Nagy-Enyeden keresztül utazván, meghált a collegium fogadójában. Magához hívatta vacsorára a tanárokat s a többek közt arról is kérdezősködött: van-e az ifjúságban hajlam a szép iránt, mutatkozik-e tehetség a zenére, a rajzra? Érdeklődött ez iránt, mint afféle széles lát-körű, tudományos műveltségű ember, a ki több évet töltött a külföldi akadémiákon. Mikor a tanárok elmondták, hogy van itt egy ökölnyi nagyságú kis diák, a ki megnézi az embert és emlékezetből lerajzolja, azt mondta, hogy szeretné látni ezt a kis embert. Hegedüs Sámuel tanárom azonnal kihivatott a collegiumból és bemutatott a consiliarius úrnak, a ki nagyon szívélyesen fogadott és dicsérte hajlamomat. Buzdított, hogy ne engedjem magamat eltántorítani erről a pályáról, ha azt mondják is, hogy nálunk nem becsülik meg a művészt. Azzal biztatott, hogy ha itt nem tudnék is megélni, majd megélek a külföldön s ott is becsületére válhatok a magyar vérnek. Majd-nem egy negyed óráig beszélt velem Katona, a ki olyan magas ember volt, alig birtam a szemébe nézni, de azért jól megnéztem az arczát és igyekeztem minden vonását az agyamba vésni. Másnap aztán lerajzoltam s megmutattam Vízi István-nak, a ki azonnal referált Hegedüs tanárnak. Hegedüs értem küldött és kért, hogy mutassam meg a rajzot. Mikor látta, hogy a hasonlatosság félreismerhetetlen, fölszólított, ajándé-kozzam e rajzot neki. Én ezt nagyon szívesen megtettem, ő pedig másnap elküldte a rajzot Kolozsvárra, Katona Zsig-mondnak. Katona egyik ebéd alkalmával, a mikor több ven-dége volt, az asztalnál bemutatta a képet, megkérdezve, hogy ismerik-e? Mindenki rögtön fölismerte és jónak is találta. Mikor aztán a consiliarius úr elmondta, hogy ezt egy ökölnyi kis diák rajzolta, a ki még csak egyszer látta s akkor is csak gyertyánál, mindenki csodálkozott rajta.

Véletlenül Gaál Mihály bátyám is ott volt és nevem hal-latára fölszólalt, hogy ez a kis diák neki rokona. Katona erre

azt mondta praefectusának Gaál Mihálynak: «No, annak a fiúnak a nyarat Nagy-Szebenben kell tölteni, ott van képtár is, ott tanulhat». Gaál Mihály rögtön megírta nekem, hogy «a consiliarius úr azt parancsolta, a nyarat Szebenben kell töltened, jere hozzám, én majd beviszlek oda». Arra persze nem is gondolt, hogy ez majd újabb pénzázdozatába kerül.

Ekközben Nagy-Enyeden markális-szék volt, vagyis megyegyűlés, melyre a diákok is eljártak, de természetesen csak mint publikum. Én is elmentem és messze lévén az elnöklő főispántól: báró Kemény Simontól, csak kis egy csövű látesövemmel nézegettem az arczát. De jól szemügyre vettem s mikor haza mentem, őt is lerajzoltam. A rajzot megmutattam Hegedűs tanárnak, a ki ezt is elkérte tőlem, hogy adjam neki, de most se volt sürgősebb dolga, mint hogy e rajzot elvigye báró Kemény Simonnének.

Másnap, a mint ki akartam menni a collegium kapuján, szembe jön velem báró Kemény Domokos, a ki később az új magyar ministeriumban, úgy emlékszem, ministeri tanácsos volt. Én a kalapomat tiszteletteljesen levéve, akartam elkerülni mellette, de ő utamat állta e szavakkal: «Magához indultam, Barabás!» Azzal kivett egy levélborítékot és átadta, oly megjegyzéssel, hogy az édes anyja küldi. Ebben a borítékban tíz pengő forint volt, a minek én nagyon megörültem, mert épen egy rendbeli tisztességes ruhát rendeltem volt meg, hogy akárhol illendően megjelenhessek.

Ugyanezen időtájt élt Nagy-Enyeden egy híres szépségű, épen virágzó korában lévő kisasszony, Mutili Rózsi volt a neve, a ki özvegy édes anyjával és idősebb nővérével együtt divatüzlet volt. Ezzel a családdal én is megismerkedtem, gyakran látogatván meg házi asszonyukat, özvegy Szántónét. Többször el-elgondolkoztam azon, milyen nehéz föladat lehet egy ilyen szép arczot úgy lefesteni, hogy elég szép s hozzá még hasonló is legyen. Megkértem hát Szántónét, eszközölje ki, hogy a kisasszony egypár vasárnap délután üljön nekem, mert lefesteném miniatürebe.

Az óhajtasom teljesült s én a leányt Szántónénál lefestettem, elefátesontra, miniatüreben. Szép nagy, eleven kék szemei voltak, kis csinos orra, kis kerek szája, fehér, tiszta arczbőre, kellő gyöngye pirossággal és egészen fekete, dús hajzata, vékony fekete szemöldöke. Egy szóval eszményi szép.

feje volt, növése kifogástalan, ezenkívül okos, szelid kifejezése s a magaviselete is egészen kifogástalan. Természetesen az arczképét, mikor készen volt, neki ajándékoztam, semmi jog-czímem sem lévén, hogy azt megtartsam. Különben is csak a tanulmányozás volt a célom. De ő neki is sokkal finomabb tapintata volt, semhogy azt tőlem ingyen elfogadja, vagy hogy pénzt küldjön érte, hanem hat darab szépen hímzett előínget ajándékozott érte, mely akkor divatos volt és nekem is kedvesebb, mint a fizetés. De értékesebb is volt, mint az arczképeim akkori díjazása. Ezt az arczképet főleg azért említem, mert a későbbi dolgokkal is kapcsolatban van.

Végre elérkezett a nyári szünidő, a mikor Kis-Ludasra kellett utaznom Gaál Mihályhoz, hogy onnan Szebenbe menjek. Nem lévén utiköltségem, egyik tanulótársammal gyalog indultunk útnak. A díszesebb ruháinkat batyuba kötöttük és az ócskába öltözve, csak úgy a vándorlegények módjára mendégeltünk. Késő este volt, mikor Veresegyháza községhez értünk. Itt előbb haditanácsot tartottunk, hogy bemenjünk-e a községbe, ahol nagyon gonosz kutyak vannak, hiszen híres erről Veresegyháza! A helység előtt volt a temető, én azt ajánlottam, szálljunk meg itt, szép derült nyári este van, zápor vagy más egyéb nem fenyeget. Útitársam rá állt, így aztán bementünk a sirok közé, a collegiumi czipót és kis szalonnánkat elfogyasztván, batyunkat a fejünk alá tettük és hamar elaludtunk. Attól sem kellett félnünk, hogy az oláh éjjel bemerjen jönni a temetőbe és ellopja a batyunkat. Másnap korán reggel fölszedtük a sátorfát és délre én már Ludason voltam, a hol Mihály bátyám mindjárt azzal fogadott, hogy «épen jókor jössz, mert a tiszttartó ebéd után megyen Szebenbe, te is mindjárt vele mehetsz».

Ebéd után vártam a nagybátyám rendelkezését, kérdeztem is, hogy hát Szebenben hogy-mint lesz velem? Bátyámat meglepte ez a kérdés, mert összehúzta a szemöldökét.

— Hát nincs pénzed? — kérdezte kurtán.

— Ha pénzem volna, magam is tudnám, mit tegyek, meg ezt a nagy utat se tettem volna meg gyalog. De én csakis azért jöttem ide, mert a consiliarius úr parancsolta. Ez a parancs pedig az én erszényemre semmiesetre sem vonatkozhatik.

Erre beszólította a tiszttartót és beszélt vele. Örömmel

indultam útnak és Szebenben a consiliarus házában megszállva, kérdeztem a tisztartót, miképen rendelkezett a bátyám? Elmondta, hogy kosztot és szállást kapok.

— Hát a rajzszererekre és apróbb kiadásokra nem adott semmit?

— Semmit! — volt a válasz.

Kértem a tisztartót, hogy legalább ő adjon két pengőt a rajzszererekre, egy pár ív velin-papírra, meg egy pár crayonra, mert e nélkül tétlenségre vagyok kárhozthatva s nincs értelme az itteni tartózkodásnak. És nekem mindössze nyolcz váltó-krajczár van zsebemben.

De a tisztartó is azt felelte, hogy nincsen nála pénz.

Arra gondoltam, hogy mindjárt valami alkalmatosságot keresek, a mivel Brassóba és onnan Dálnokba juthatnék, hiszen már úgylis öt éve nem láttam édes anyámat, a ki megírta volt, hogy most már hozzá szállhatok, mert harpia anyósa már nem él, a mostoha apám pedig szívesen lát.

Reggelig megállapodtam e tervemben és azzal az üzenettel vettem búcsút a hazatérő tisztartótól, hogy mondja meg a nagybátyámnak, ha tudtam volna, hogy így bánnak velem, eszemágában sem lett volna nála alkalmatlankodni.

Később megnyugasztalt az a gondolat, hogy hiszen élelmem, szállásom van s így még reá érek a tovább utazásra. Addig is legalább memoriter tanulmányozom a Bruckenthal-féle képtárt. Eszembe jutott, hogy itt egy Bielz nevű egyén könyomdát állított s láttam is egy pár kőrajzot, mely innen került ki. Elindultam tehát fölkeresni ezt a könyomdát.

És ime, előre láthatatlanok az Isten útai!

A mint ott nézegetem a rajzok nyomását, látom, hogy egy csinos bajuszú úr, egy köre megfordítva ír, majdnem olyan gyorsan, mint a rendes írással, de e mellett kaligraphicusan szabályos betűket ró a köre. Magyaros kinézése lévén, megkérdeztem, hogy magyar-e? Mikor igen-nel felelt, megörültem, mert törtem ugyan kissé a német nyelvet, de mégis jobban esett a magyar szó és így bizalmasabban is mertem kikérdezni a könyomás alapeszméiről. Ez az úr Barra Gábor volt, a ki később Kolozsvárt a ref. collegiumnál kő- és könyvnyomdát állított föl. Bemutattam magamat, hogy enyedi diák vagyok és hogy mint rajzoló ember különösen érdeklődöm iránta. Minden kérdésemre szívesen adott fölvilágosítást s

mikor aztán megértettem a könyomdászat alapelveit, mondtam, hogy magam is szeretnék valamit köre rajzolni. Barra szívesen följánlotta, hogy egy követ csiszoltat és szállásomra küldi. Egy negyediv papir nagyságú követ másnap el is küldött, a krétarajzhoz szemezve, s adott egy pár rúd lithographiai krétát is, megmagyarázva, miként kell a kővel elbánni s hogy mennyire óvni kell a zsírtól. Egy fejet rajzoltam rá, melyet le is nyomtatott s elég jól sikerült. Sajnálom, hogy nem tettem el, de a kezdő rajzaimra nem nagy súlyt fektettem. Barrának nagyon tetszett a dolog és kérdezte, hogy próbáltam-e már természetéről arczképezni? Azt feleltem, hogy abból élek már Nagy-Enyeden. Erre fölkért, hogy rajzoljam le őt is, a mire igen szívesen vállalkoztam. Megkérdezte, hogy világos-e a lakásom, mert neki csak egy kis udvari szobája van a nyomda közelében s a húsz forintnyi fizetéséből nem telik nagyobb szállásra. Nekem szép világos szobám volt s egyszeriben elmondtam neki azt is, mi módon hoztak és hagytak itt Szebenben és hogy nekem sem crayonom, sem papirom nincs, tehát hozzon magával, ha azt akarja, hogy lerajzoljam. A legközelebbi vasárnapon, a mikor reá ért, reggel beállított hozzám, egy nagy ív finom velin-papírral és két franczia Couté-féle crayonnal. Vasárnap délelőtt a fejét elvégeztem, délután a ruhát s estére már magával is vitte a rajzot, de napközben persze együtt ebédeltünk s én az ő vendége voltam.

Az egész arczkép egy negyediv papírból és fél darab crayonból kitelt s így nekem három nagy negyediv papirom és másfél crayonom maradt, úgy hogy egyszerre gazdagnak éreztem magam. Másnap mindjárt el is mentem a képtárba, hogy ott tanulmányozni való képeket válasszjak ki. Mikor este hazamentem, Barra azzal állított be, hogy özvegy Szentpáliné, egy előkelő földbirtokosné, a ki Szebenben a crème-hez tartozott, szívesen lát holnap ebédre, vele együtt megyünk oda, mert ő Szentpáliné Pepi leányát, egy fölserdült szép hajadont, a szépírássra tanítja. Másnap igen finom ebéd várt ott reánk, Szentpáliné kitüntető nyájassággal fogadott és ebéd után fölkért, hogy rajzoljam le a leányát, a kit azután két nap alatt, a mikor mindkétszer ebédre is ott fogtak, igen finoman lerajzoltam. Szentpáliné nagyon meg volt elégedve és szépen megköszönte a fáradságomat, másnap pedig Barra útján egy levélben tíz váltóforintot küldött.

Ilyen nem várt kedvező fordulat után épen nem volt okom elsietni Szebenből.

Másnap estefelé bekopogtat hozzám valaki. Én hangos «herein»-t kiáltok, a mire benyit egy elegáns úri ember, a ki azt mondja, hogy ő Barabás urat keresi.

— Én vagyok — mondom neki.

Meglepetést árult el az arcza. Láttam, hogy ő nem ilyen gyermek-embert keres, a mit bizonyított az is, hogy gyanúsán végig mért a szemével.

— Az úr rajzolta Szentpáli Pepit?

— Én!

Erre egyszerre megváltozott az arcza kifejezése és nagyon barátságosan mondta el, hogy a szász comesné Wachsmanné tiszteltet és szívesen lát holnap ebédre. Itt is az volt az eredmény, hogy lerajzoltam Wachsmann comes fölserdült leányát, Lottit. Itt háromszor ebédeltem, mindig előzetes meghívásra és itt is tiz váltóforint honoráriumot kaptam, e mellett az is nagy előnyömre szolgált, hogy sok előkelőséggel ismerkedtem meg, mert a rajzolás ideje alatt egyre jöttek látogatók, a kiknek sorra bemutattak.

Alig készültem el itt a rajzzal, egy úr jött hozzám, hogy Benedikty provincialis comissáriusné szívesen lát holnap ebédre, a minek megint az lett a vége, hogy Benediktyt magát és a feleségét is lerajzoltam s így pár hét alatt negyven váltóforintom volt együtt s a vendégeskedéssel elkerültem azt is, hogy Gaál Mihály bátyám kontójára a korcsmában étkezzem.

A nyár vége közeledvén elhatároztam, hogy édes anyámat csakugyan fölkeresem. Augusztus közepe tájt hagytam el Szebent, olcsó alkalmatossággal, a Porumbáki szekeren, a ki terhet szállított, de azért nekem is elég jó ülőhelyet tudott csinálni. Dálnokban a falu közepén láttam szembe jönni nagyatyámat. Megállítottam a szekeret és mindamellett, hogy ő már öt év óta végképen levette rólam a kezét, leszálltam s közeledtem hozzá, kezét csókolni. De ő nem ismert reám, a kezét hátra húzta és egészen zavarba jött. Én igen csinosan voltam öltözve s ő udvariasan kérdezte, hogy kihez van szerencséje?

— Én az unokája vagyok!

— Az én unokám? Barabás Miklós? — felelte meglepve.

Öt év óta nőttem is, meg azután a magyar nadrág és a kis kurta derekú ujjas helyett már kabát és pantallo volt rajtam, így hát nem is csoda, ha meg nem ismert. De nehogy azt gondolja, hogy nála alkalmatlankodom, mindjárt elmondtam, hogy az anyámhoz megyek. Bezzeg az édes anyámnak nem kellett elmondanom: ki vagyok? A mint meglátott, zokogva jött elém és könnyeivel áztatva össze-visszacsókolt. Mostoha atyám is szívesen fogadott, tudva azt, hogy semmit sem kérek tőle.

Két hét múlva, édes anyám keserű könnyeitől kísérve, tértem vissza Enyedre, a hol ezóta nagy hódításokat tett a Mutili Rózsi arczképe. Nagy-Enyeden állomásoztak ugyanis a vörös csákós József-huszárok és a sok huszártiszt, a grófok és bárók szívesen zsibongtak a híres szépségű divatárus leány körül. De Rózsi olyan ügyesen tudott minden ostromot elkerülni, hogy a legkajánabb irigység sem tudott jellemében foltot találni. Kifogástalan volt a magaviselete és jól is ment férjhez, egy vagyonos, jeles ügyvéd, Sipos vette feleségül, a kivel példás és boldog házasságot élt.

A huszártisztek a Mutili Rózsi képe után már ismerték a nevemet, mikor visszatértem, többen mindjárt lerajzoltatták magokat, sőt némelyeket miniatürebén is festettem. Ekkor már a szebeni honorariumokhoz képest itt is tíz váltóforintért (vagyis négy pengőforintért) készítettem a krétarajzaimat, a miniatüret pedig öt pengőforintra taksáltam. A huszártisztek közül lerajzoltam gróf Wolkensteint, gróf Draskovicsot, Mukics alezredest és többeket. A tisztek közül Nagy Sándor hadnagyot még krakkói nyaralásomból ismertem s ő különös rokonszenvével tüntetett ki. Később 1849-ben találkoztam vele, mikor az ő dandára a budai várat bevette. Ekkor is még szívesen emlékezett reám s ő adott ki számomra egy rendeletet, melyben megengedte, hogy a még nem egészen kész lánczhidon, melyen csak a honvédségnek volt szabad átjárni, kivételesen az én bútoros kocsim is átmehessenek. Nagy Sándor ez eredeti kézírását Szilágyi Sándor öcsémnek ajándékoztam.

Az 1827-iki év szeptember havában tették le ünnepélyesen az enyedi új collegium alapkövét. Engem szólítottak föl, hogy a pergamen betűit megírjam, az emlékiratot az öreg Nemegyei tanár, a tanári kar seniora fogalmazta és tanártár-

sai elismerték, hogy e szöveg valóságos cicerói latinsággal volt fogalmazva. A rövidebb fogalmazványt Nagy Sámuel rézmetsző és félig-meddig szobrász metszette czinktáblába. Mindketten Miriszlón dolgoztunk, hogy a sok látogató ne zavarjon s minden reggel a collegium tisztartója adott lovat, hogy ne kelljen gyalogolnunk. Az emlékiratot magamnak is leírtam és az eredetit visszaadtam a rectornak. A magam példányára mindenik tanár nevét (a saját írásukat utánozva) tréfából oda írtam. Miután az alapkövet lezárták és falat raktak reá, az eredeti fogalmazvány elveszett, pedig szerették volna emlékül megtartani a collegium számára. Mikor megtudták, hogy nekem meg van a mása, elkérték tőlem, hogy lemásolják, de soha vissza nem adták. A tanárok aláírásaik láttára csodálkozva kérdezték egymástól, hogy mikor irtuk mi ezt alá, hiszen csak a pergamentre irtuk a nevünket.

Ez időtájt már inkább voltam festész, mint diák. Folyton voltak megrendeléseim s báró Kemény Simonné másolatokat is készíttetett velem Szabó pictor után. Évközben Nemgyei görög és zsidó nyelvből tartott leczkéire is el kellett volna járnom, de én bizony sajnáltam az időt ezzel vesztegetni. Mikor aztán érkezett az examen, a tanár fölszólít: «Domine Barabás, domine Barabás, hadd lássuk, mit tud, tud-e valamit? Mert nem emlékszem, hogy az egész év alatt láttam volna». Némi várakozás után megint fölszólítva, azt felelik a tanuló társaim: «Nincs itt». — «No, feleli az öreg, ez legalább consequens ember, ha a leczkére nem járt, a vizsgálatra sem jött el.»

Minden ismerősöm, a huszártisztek is, a ki csak egy kicsit utazott, mind azt mondta: «Mit vesztegeti az úr az idejét az iskolában? Az úr már olyan jó arczképeket rajzol, a milyen sok akadémiába járt festőtől sem telik ki! Pap akar lenni, valahol egy kis faluban? Vagy 12—15 évig éhező honorarius cancellista?» S mivelhogy magam is csak a rajzolásban találtam örömet, teljesen megérlelődött bennem az a szándék, hogy kizárólag erre adom a fejemet. És elhatároztam, hogy a mint Enyeden kevesbedik a munka, Szebenbe megyek, mert az ottani előkelő körökben úgylis kész piacsom van.

Egyik novemberi hideg reggelen, a barátaimmal átpuncsozott éjtszaka után, még az ágyban hevertem, mikor beállit hozzám Fóris, a Nemgyei tanár inasa és azt mondja, hogy a

tanár úr szívesen lát ma ebédre. Vasárnap volt, szünetelő nap, de én mégis nagyon ostobán bámultam Fórisra, mert Nemegyei csak azokat szerette, a kik görögül tanultak nála. De Fóris háromszori kérdésem után sem tágitott, semmi félreértés, a tanár úr Barabást hivatja ebédre. Azt hittem, hogy ha Nemegyei a vizsgálaton nem tudott megismerni, talán ilyenformán akar ismerkedni velem. Délben beállítottam hozzá s természetesen be is mutatkoztam. A tanár úr nagyon szívesen fogadott, a legjobb borait, a legfinomabb gyümölcsöket rakta elé, a fekete kávénál maga töltött nekem pipát. Mondtam, hogy köszönöm, de nem élek vele és ekközben csak töprenkedtem, hogy hová lyukad ki ez az előzékenység, mely túlhaladja a tanár és a tanítvány közti viszonyt.

Fekete kávé után kiderült a dolog. Ő a nagy tudománya által szerzett érdemeiért nemességet kapott s mert két fia volt, azt kívánta, hogy szép lapidár írással pergamentre másoljam le a nemesi levelét, hogy ő azt hitelesítse s így mindkét fiának meglegyen a pergamentes nemesi levél. Természetesen nagyon szívesen teljesítettem ezt az óhaját s így esett meg azután, hogy ha a tanítvány vizsgálata alkalmával nem nagyon hízogó calculust tett is a nevem után, mikor egy év múlva elhagytam az iskolát és egyik barátommal a bizonyítványomat kivéttem, Barabás, a kaligraphus, a héber és görög nyelvből első eminens lett. De Nemegyei szellemének megnyugtatására kijelenthetem, hogy én őt a görög és héber nyelvtudásommal soha nem compromittáltam.

Karácsony felé megjelent nálam özvegy Miskéné, született Fronius úrnő tisztartója, azzal az üzenettel, hogy ő nagysága szeretné lerajzoltatni családját, s ezért nekem diplomát küld, hogy a karácsonyi ünnepekre az ő legátusa legyek. De én elígérkeztem volt Zalathnára Barók bányaigazgatóhoz, a hol arczképekből reméltem jövedelmet. Azt üzentem hát Miskénének, hogy az ünnepekre már elígérkeztem, de a karácsonyi szünidő előtt eljöhetek egy hétre Kozslárdra. Hegedüs rector adott is engedélyt és Kozslárdon lerajzoltam Miskénét, atyját Froniust, a gyermekek nevelőjét Hitsch-et, a ki később Miskéné férje lett. Azután siettem vissza Enyedre, hogy onnan Barókékhoz mehessek. De Miskéné az elutazást tervszerűleg késleltette s én csak délben érkeztem meg Enyedre, a hol azzal fogadtak, hogy engem a Miskéné legátusának hirdettek

ki és Barókék már reggel elutaztak nélkülem. Én szívesen belenyugodtam e helyzetbe, mert kellemes napokat töltöttem Kozslárdon. Harmadnap be is állított a tiszttartó, hogy jöjjenek ki vele Kozslárdra, de tegyék egy pár prædicatiót is a zsebembe.

— Mosolygott-e a méltóságos asszony, mikor ezt üzente? — kérdeztem a tiszttartót.

— Nem, felelte a tiszttartó, egészen komolyan mondta.

— No, akkor majd küldök mást magam helyett, olyant, a ki prédikálni is tud.

Vállalkozott volna helyettem akárhány, ilyen jó legatióba, de az átruházás joga fölött a rector döntött. Elmentem tehát Hegedüs Sámuelhez, a ki mosolyogva hallgatta végig az előadásomat, azután némi humorral vegyest capacitált, hogy milyen szép hivatás: erkölcsi tanítást tartani.

— Hiszen látja, én is prédikálok!

— No — mondom — most már épen nem prédikálok. Erdélyország első hitszónoka áll előttem, a ki olyan méltósággal tudja elmondani vallásos és költőileg szép tanait, mintha csak Krisztus szájából hallanák. Én meg úgy szólván gyermek vagyok, és a más által írt prædicatiót szajkó módjára bema-golva, olyan öreg urak és dámák előtt mondjam el, a kikkel egész nap tréfásan társalgok? Ezzel a komoly arczczal egészen nevetségessé lennék!

— No jól van, hát ne prédikáljon, — felelte mosolyogva Hegedüs. Én úgy is ott töltöm a karácsonyi ünnepeket Szent-Imrén gróf Bethlenéknél, a hol az első ünnepen Miskéné is ott lesz. A két falu csak egy jó kódobásnyira van egymáshoz. Gróf Bethlen Imre pár nap mulva úgy is küld értem kocsit vagy szánt, ezt megüzenem s maga útra készen, elefántesonttal, festékkel, rajzszerekkel ellátva hozzám jön s együtt utazunk Szent-Imrére. Ha pedig Miskéné karácsony másodnapján prédikatiót akar, majd átküldöm a gróf két legatusa közül valamelyiket.

Így az én legatióm ügye el volt intézve s mi pár nap mulva szánra ültünk, melyet jó négy szürke röpitett Szent-Imre felé. Hegedüs tanáron kívül Barcsay Zsiga, én és Vizi István, a tanár fiának tanítója, az egyik diplomával ellátott legátus ült a szánon. Karácsony első napján át jött Miskéné is, Hegedüs prédikált és mint fölszentelt pap ő osztotta az úrvacsorát. Estefelé, mikor előhajtott a Miskéné kocsisa, én

is előálltam, hogy átadjam Miskénének hivatalos legatusi iratot, a mit rövidesen csak «conceptus»-nak neveztünk. A nagyobbik grófkisasszony meglátott, mosolyogva felém jön és kérdi, hogy mit akarok?

— Én a Miskéné legatusa vagyok és óhajtanám tudni, hogyan rendelkezik velem.

A kisasszony kikapta a conceptust a kezemből s befelé szaladt vele.

— Hogyisne, maga itt marad, maga hozzánk jött! — azzal eltűnt az ajtóban. Pár percz múlva hallom, hogy odabenn nevetnek, aztán ki jön a comtesse és így szól:

— Ugy-e mondtam, hogy itt marad. No csak menjen és mulasson az urakkal tovább.

Elmultak az ünnepek is, a nélkül, hogy prédikáltam volna és Miskéné mégis elküldte a rendes legatusi honorariumot. Hegedüs tanárom az ünnepek után visszament kíséretével együtt Enyedre, de én még egy hétig ott maradtam Szent-Imrén s lefestettem a két grófkisasszonyt miniatúrben, azután Somogyi huszárhadnagyot, Rózának, az idősebb comtesse-nek völgegyét és Barcsay Zsigát, a ki később a fiatalabbikat vette el. Somogyi pestmegyei birtokos volt, Lukács Móricznak rokona; első neje Bethlen Róza fiatalon halt el és ő később másodszor is megnősült.

1828-ban, újév után mentem vissza Enyedre. Ekkor közeledtek a félévi vizsgálatok, de én már inkább arcképfestő voltam, mint diák. A vizsgálatokat bevárjam-e? Hiszen úgys elhanyagoltam a tanulmányaimat és föltétlenül a művészi pályára lépek. Ezért illőbbnek tartottam, ha meg sem jelenek a vizsgálatokon.

Időközben már 250 váltóforintot gyűjtöttem össze, ezzel a pénzzel a zsebemben, szalonruhával és fehérneművel tisztességesen felszerelve, minden ingóságaimmal együtt, egy födeles kocsin, 1828. év január hó 5-én reggel útnak indultam Szebenbe. Épen a piacz közepén haladtunk át, mikor meghúzták a collegium nagy csengetyűjét, mely harangnak is szépen beillt. Ez adott jelt a diligentia megnyitására, a leczkére, meg a classisokba menetelre.

Azon érzelmeket, melyek e csengetyűszóra szívémen és lelkemen átrezdültek, csak az avatottabb toll tudná leírni. Elválni örökre attól az intézettől, melyben hat és fél éves ko-

romtól 18 éves koromig éltem, gyermekkori barátaim között! S ha volt is három sanyarú évem, de élveztem sok kellemes órát, melyek a nyomorúság leküzdése után bőven kárpótoltak. Ismertem úgy szólván a város színe-javát s majdnem minden háznál szívesen látott vendég voltam. Elválni most örökre mindettől! És mindentől, a mit tizenegy és fél év alatt megszoktam! . . . Úgy hangzott ez a csöngetyű, mintha vádiratot olvastak volna föl előttem, a miért nem megyek leczeórára.

Ehhez járult még az az aggodalom, melyet a bizonytalan jövő miatt érzek. Kiséri-e majd siker a fáradságomat, kísér-e útamon védangyalom? Vagy földre sújt a balsors? Határozottan kitűzött utamat vidám, termékeny vidékeken át vezeti-e, vagy zordon, kopár és veszélyes tájakon? . . . Egyedül vagyok, magamra hagyatva, a legkisebb támasz, sőt jó tanácsok nélkül is.

Egymást váltották föl lelkemben a sötét és a reményteljes gondolatok. Igyekeztem magamat vigasztalni azzal, hogy ha a Mindenható első küzdelmeimben sem hagytott el, segítségemre lesz később is. Vigasztalódtam Kölcsey e szavaival:

«Ernyőt keress, ha készül borulni,
Szenvedj, ha nincsen hová vonulni,
Fordulhat a szél».

És legyőzte minden kételkedésemet az a tudat, hogy a sötét fellegek még sincsenek olyan közel, mert hiszen most nem nyolcz rézkrajczárral indulok Szebenbe, hanem 250 forinttal. És összehasonlítva a magam pályáját a másokéval, a jövőre való kilátásaimat sokkal vidámabbnak láttam. Szebenben kérdezősködve a mások sorsáról, olyannal is megismerkedtem, a ki már 12 éve szolgált fizetés nélkül, még mindig csak remélve, hogy pár év múlva fizetéshez jut, mely ekkor se lesz nagyobb 500 váltóforintnál! Hallottam, hogy Kolozs-várt a guberniumnál 12—14 év múlva érhető el a 600 váltóforintos fizetés és ehhez képest én az utolsó hat hónap alatt, jöllehet az édes anyámnál lerótt látogatás is három hetet vett igénybe, nemcsak hogy a magam tisztességes ruházatát megszereztem, de földre is tettem annyit, a mennyit egy kincstári hivatalnok 12—14 évi ingyen szolgálat után félévi fizetés fejében kap. Úgy találtam tehát, hogy az én pályám kezdete sokkal biztatóbb, mert azonnal keresetképes vagyok, nemcsak

12 év múlva, és mivelhogy én hazulról segílyt úgy sem kapnék, hivatalnoki pályára nem is léphetnék. No még maradt volna a pap, ügyvéd, gazdatiszt, de ezekhez se volt kedvem, csak a rajzolás nyújtott egyedül élvezetet. Sőt még a néhány czímkóros észrevételére is megvolt az a vigasztalásom, hogy tapasztalásom szerint engem jobban kitüntettek, mint a kezdő hivatalnokokat.

Szebenbe vasárnap délfelé érkeztem meg s egyenesen a régi szállásomra tértem be, a consiliarius úr házába, gondolva, hogy ebben az üres szállásban senki terhére nem leszek. Nem is zavart meg senki, Gaál Mihály bátyám se járt ott létem alatt Szebenben.

Délután néhány ismerősömet mentem fölkeresni s meglátok az utcza szögletén egy nagy hirdetményt, a mely azt jelenti, hogy ma álarczos bál lesz a redoutban. Erre kíváncsi voltam, mert Enyeden tilos a diákoknak nyilvános bálba járni, mentek ugyan azért álarczban az éltesebb diákok közül egyesek, de én még nem mentem velök. Olvasván azt is a hirdetésen, hogy a bál este nyolcz órakor kezdődik, én komolyan vettem ezt a nyolcz órát, mint a hogy a színházban teszik, és pontban esti nyolcz órakor beállítottam a tánczterembe. Nagyot csodálkoztam, mikor senkit sem látok az ürességtől kongó teremben, csak két szolgát, a kik épen a gyertyákat kezdték gyújtogatni.

Kérdezem, hogy mikor kezdődik a bál? Mert hiszen nyolcz órára jelentették.

Mosolyogva felelt az egyik, hogy igazam van, de a közönség csak kilencz óra felé gyülekezik. Később egyik mellékteremben az étkezőhelyre bukkantam és más dolgom sem lévén, megvacsoráltam.

Ezalatt összegyűlt a közönség, úgy hogy már most a multság érdekelni kezdett. Alig jártam egy párszor körül a táncztermet, a hol már megkezdődött a táncz, egy borotvált képű, bajusztalan, elegáns úr közeledik felém s németül megszólít:

— Úgy-e, ha nem csalódom, arczképfestő az úr?

— Igen, — feleltem, most már meglehetősen törve a német nyelvet.

— Az úr rajzolta le Wachsmann Lottit?

— Én.

— Nos hát én is szeretném magamat lerajzoltatni, nevem Dandorf, Fähnrich. Lesz szíves e megbízatást elvállalni?

— Szívesen, hiszen ez a hivatásom.

Másnap a szállásán fölkerestem és lerajzoltam, azután még egy «Fähnrich» — zászlótartó — társát, egy Kovács nevűt is lerajzoltam.

Pár nap alatt megtudta az egész Szeben, hogy ott vagyok s pár hét alatt már egészen otthonosan éltem ebben a városban. Ha lerajzoltam valakit, látta nála húsz-harmincz másik ember, a kik mind megismerték így a nevemet. Többet kellett beszélnem németül, mint magyarul s minél többet fentem rajta a nyelvemet, annál jobban csúszott a német szó, a minek nagyon örültem, mert arra gondoltam, hogy ha Bécsbe megyek az akadémiára, ott több hasznát veszem ennek a nyelvnek, mint akárminek.

Megismerkedtem Szebenben Benigni hadi kormányzó-sági titkár családjával s lerajzoltam ennek két fiát, két leányát. Ezeknél minden héten zene quartette volt s részt vett e quartettekben Kirchner is, a ki az 50-es években Budapesten rendőrtanácsos volt s a ki nagyon szépen gordonkázott. Ennél a családnál szívesen látott vendég voltam, igen finom társalgást folytattak, a mi kellemesen érintett s mivelhogy magyarul egy sem tudott közülok, nekem is csak németül kellett társalognom s ez nagyon is hasznomra vált.

A Bruckenthal által alapított jeles képtár és könyvtár főügyelője Haas úr, a kit őt magát és a leányait is lerajzoltam, olyan szíves volt irántam, hogy ha reggel a képtárba akartam menni rajzolni, nekem adta át a kulcsokat s ő csak jóval később jött oda.

Szebenben, hat hónapi ott létem alatt, sok előkelőséget örökítettem meg, a többek közt gróf Nemes Jánosné, báró Bruckenthal Józsefet, Mesmacher generalist és még számosakat. Erről a generálisról érdekes medvekalandot meséltek. Elment medvevadászatra a havasokra, de mikor közeledett a medve, nem merte bevárni és korábban rá lőtt. A lövés félre csúszott a medve bundájában s ekkor a generális ijedtében eldobta puskáját és szaladni kezdett. De a medve utól érte és megfogta. A generális mellé fölállított két oláh közül az egyik úgy elveszítette a lélekjelenlétét, hogy ő is eldobta a puskát, aztán oda szaladt, megfogta a medvét és hátra felé húzta.

A másik oláh higgadtabb volt, de nem mert a medvére löni, nehogy a három dulakodó közül a generálist vagy az oláhot löje le. Végre is odaszaladt és a medve testére szorítva a puskája csövét, úgy lőtte le. A tábornok úr így aztán türethetően csekély sebekkel menekült meg a medve körmei közül, de a nadrágja nemcsak a medve mancsait, hanem az ijedtséget is megsínylette.

A Szebenben készült arczképek nagy részét vázlatban is megrajzoltam, mert még Szász Károly tanáromnál láttam azt egy alkalommal, hogy Szabó pictor, a ki nála szállt meg, azokat, a kiket lerajzolt, előbb darabosabban a vázlatkönyvébe örökitette meg s csak később rajzolta más papírra, csinosabban kidolgozva. Ezt a módszert azután én is utánóztam Szebenben, de később Kolozsvárt abba hagytam, mert láttam, hogy a másolásnál mindig veszít a hasonlatosság, de másrészt kárbaveszett fáradságnak is tartottam.

A szebeni független élet örömébe némi üröm is vegyült. A mint nagyapám Gaál István meghallotta, hogy én elhagytam az enyedi iskolát, mennydörgős levelet írt Szebenbe, hogy azonnal menjek vissza Enyedre és folytassam a tanulást. Ugyanez időtájt Szász Károly tanárom Szebenben járt, a sétányon találkoztunk s gondoltam, hogy megkérdem a véleményét. Ha ő mint tapasztalt és okos ember helyesli az eljárástomat, az nagy megnyugvásomra lesz. Szász tanár azt felelte, hogy ha az emler egy pályának, melyet kedvel, a nehezebb részén már túlesett, sőt már sikert is arat rajta, nem lenne helyes azt új és ismeretlen pályával fölcserélni, a hol kétes a siker. Nagyon megköszöntem ezt a megnyugtató nyilatkozatát és a nagyapám levelét szépen félre tettem, mert hiszen úgy sem árthatott nekem. Még később Dálnokban is igyekezett lebeszélni, de ő nem ismerte a világot, mert soha Háromszékről ki nem mozdult. Fia Miklós, édes anyám testvére azonban szélesebb látkörrel bírt s velem tartott. Édes anyámat is mindig azzal nyugtatta meg, hogy az én helyemben ő se tenne másképen.

Szebenből hazatérőben Márkosfalván meglátogattam Barabás Izsákot, édes apám testvérbátyját. A mikor meglátott szóról-szóra így fogadott: «Az én fiamból sem lett semmi, azt hittem, belőled lesz valami». Ősszel Nagy-Enyedre mentem, a hol a collegiumban szálltam meg és báró Kemény

Simonné adott többféle munkát. Csombordi báró Kemény Simon családjáról mindig tisztelettel kell megemlékezni, mert e család viselkedése irányomban örökös hálára kötelez. Én ugyanis Enyedről, még diákkoromban is, gyakran jártam ki a közeli Maros-Szent-Királyra, a hol egy atyámfia lakott: Bartha László, református pap, a kinek a felesége nagynénem volt. Fölserdült leányai voltak, a fia pedig velem egykorú és tanulótársam. Szent-Királytól egy jó negyedórányira van Csombord, a hol Réthy számtartó lakott, neki is volt két szép leánya Eszter és Karolina, a kik a Bartha-leányokkal sűrűn összejártak. Én is gyakran jártam át Csombordra s ha ilyenkor báró Keményné otthon volt, a számtartóéktól a kastélyba hivatott ebédre. Báró Kemény Simon legifjabb két gyermeke István és György volt. Ez valamivel fiatalabb mint én, István pedig már komolyabb természetű, de azért barátságos és jószívű. Őt a játék már nem mulattatta, az istállóban és a gazdaság körül forgolódott. György kedélyesebb és játékosabb volt, négy betanított kecskéjét kocsiba fogva gyakran kocsikáztunk együtt a parkban és kecskéikkel hordattuk a gyepet a kertésznek egy nagy zöld kanapéhoz, melyet a parkban a patak partján készített. Kemény István, ha jó kedvében volt, megtette azt a tréfát, hogy egy agár fülébe bele vonított, mire valamennyi kutya a földre ült és vonítani kezdett. Volt a kutyák közt egy szelidített farkas, melyet kölyökkorában fogtak el s ez most a legjobb egyetértésben élt a kutyákkal. Egyszer, mikor a számtartóéknál ebédelünk, valami nehéz kezdi nyomni a vállamat, hátra nézek, hát látom a farkas nagy fejét. Szerencsémre a másik lábát az asztalra tette, mert máskülönben az asztal alá döntött volna. A farkas ekközben minden teketória nélkül elvette a tából a marhahúst s azzal odébb állt. Én úgy megijedtem, hogy szólni se tudtam, de a többiek is szótlánul nézték ezt az illetlenségét, mert elfelejtettek neki délben enni adni s a farkas koma huszárosan requirált magának elegendő zsákmányt. Később hallottam, hogy csak őszig maradt a háznál s a mikor az első hó leesett, eltűnt s többé nem is látták. Visszatért farkastársai közé.

Az 1828-ik év őszén voltam utolszor Csombordban, a mikor lerajzoltam a bárónét is crayonnal. Ez alkalommal érdekes művészi vita támadt, melyben részt vett az egész család. Az ifjú bárók akkori nevelője Vajda Dániel, a ki később ma-

rosvásárhelyi tanár volt, azt állította, hogy a teljesen laikus ember itél leghelyesebben a művészetben. Én azt mondtam, hogy ha az ilyen tanulatlan vagy műveletlen ember fölismer egy arczképet, ez annak a jele, hogy az az arczkép jó, de ha nem ismeri meg azt, a kit ábrázol, — ez még nem döntő. Erre báró Kemény Domokos beszólít egy oláht s azt kérdi a báróné fejkötős női arczképére mutatva: — Ki ez?

Az oláh csak mosolyog.

— No, mondd meg, ki ez? — biztatja ötet a báró.

— Domnu Kirisztosz! A Krisztus, — feleli az oláh.

Csombordot nem láttam többé, de emléke mindig kedves maradt.

1828. év őszén Enyedről Kolozsvárra mentem, a hová Horváth Lázár invitált, a kivel Szebenben ismerkedtem meg. Ő nagyon biztatott, hogy Kolozsvárt jó dolgom lesz. Petricevich Horváth Lázár bemutatott édes atyjának Horváth Dánielnek, a ki szívesen fogadott. Kolozsvárt akkor divat volt az előkelő házaknál, hogy két-három vendégnek külön terítették. Alig volt olyan előkelő ház, hogy ott egy-két guberniumi cancellista ingyen kosztot ne kapott volna. Horváth Dániel is ilyen nyílt házat tartott és meghívott állandó vendégének az asztalához. Székely Dániel, Székely Bertalannak az édes apja, a kit én még Enyedről ismertem s a kinek ekkor gróf Kun Gergelynél ingyen lakása volt, egy udvari szoba, meghívott, hogy jöjjek hozzá, ne lakjam vendéglőben. Székely ekkor még fizetés nélküli cancellista volt s a szolgáját, egy oláh ifjút, a ki magyarul is tudott és a lyceumban tanult, viszonzásképen én fizettem. Székelynek kevés érzéke volt a rajzolásához s egyszer csak megszólít: — Hallja maga Barabás, én mondanék magának valamit, de olyan fejes, hogy úgy se veszi számításba a más szavát.

— Én figyelembe veszek minden okos beszédet, mert mindentudó nem vagyok.

— Hát ha nem hiszi, mérje meg cirkalommal, hogy minden arczképén a fej egyik oldala szélesebb, mint a másik.

Jót nevettem ezen a megjegyzésen, ő azonban haragudott.

— A mérték szempontjából igaza van, — mondom, — de művészi szempontból nagy badarságot állít. Mert a merőben szemben álló arcznak, a míg az egészen az arczélig elfor-

dul, arányai folyton változnak, úgy hogy az egyik fele az arcnak lassankint egészen eltűnik s a másik fele pedig teljes világításában tárul elénk.

Nehezen bírta megérteni ezt a magyarázatot s oly kevéssé becsülte a művészetet, hogy folytonosan arra akart ösztönözni, álljak én is be gyakornoknak az országos építészeti hivatalba. Én erről persze hallani sem akartam.

— Hja barátocskám, mi egy pictor? — mondogatta gúnyosan.

— Hát mi egy tiszteletbeli gubernialis cancellista? — feleltem én neki.

Így éltünk mi szép egyetértésben. Ő nem kevesebb mint 15 évig volt honorarius, míg gróf Teleky József lett a kormányzó és ennek sógora gróf Degenfeld Ottó fizetéshez nem juttatta. (Milyen szeszélye a sorsnak, hogy éppen az ő fiából: Székely Bertalanból a legelső magyar történelmi festők egyikét gyúrta.)

Kolozsvárott élt ebben az időben egy olasz festő, Gentiluomo nevezetű, a ki ének- és zongoratanítással is foglalkozott. Ezt láttam először olajfestékekkel dolgozni. Én eddig csak crayonnal rajzoltam, vagy miniatureben festettem, melynél a vízfestés a tussrajzoláshoz hasonlított. Gentiluomo a Bergai házában lakott, kinek fiával ismerős lévén, gyakran benéztünk az olasz festőhöz, s itt láttam, hogyan kell kezelni az olajfestéket. A legkevésbé azt tudtam elképzelni, hogyan kell az olajfestésben árnyalni. Itt láttam azt, hogy lehetőleg minden színt a maga helyére kell tenni és még azon nedvesen összelágyítani. Láttam milyen sűrűnek kell lenni a festéknek, hogyan kell a színeket hólyagba kötni. Néha segitettem is neki festéket törni. Láttam, hogyan kell alapozni a vásznat, azt is hallottam tőle, hogy enyvvel bevont papírra is lehet olajban festeni. A festékek nevei a hólyagocskákra föl lévén írva, azokat leírtam s a színeket nyers állapotban a fűszerkereskedésben megvásároltam, Gentiluomo pedig megengedte azt is, hogy egy nála lévő üveg festéktörőn megtörjem. Az ő főszakmája a zene volt s így nem irigykedett reám, sőt minden kérdésemre szívesen adott egyenes feleletet és fölvilágosítást.

Én először enyves papírra próbáltam meg a festést, először csak egy fejet szürkében, a másodikat pedig már szí-

nekkel. Azután vásznat alapoztam és a harmadik képemet erre festettem. A negyedik olajfestésű arczképet már pénzért készítettem el.

Az 1829. év kezdetét e tanulmányaim vették igénybe. A nyár elején a Torda-utczában egyszer csak a dálnoki rektorral akadtam össze. Már messziről megismerve örvendező arczezal üdvözöltem, de ő olyan meglepett képet vágott, mintha csak most látna először. Kérdezősködtem édes anyámról. Ő is kérdi, hogy mint vagyok, nem volt-e semmi bajom?

- Hála Istennek, mindig egészséges vagyok, nem voltam egyszer sem beteg.

— Hát más baja nem volt-e? — kérdi aggodalmas kifejezéssel.

— Miért? Talán rossz híremet költötték?

Nagy nehezen mégis csak előállt vele, hogy odahaza azt beszélik, bankót csináltam és be vagyok zárva. Azért is nézett reám olyan ijedten, mert nagyon meglepi, hogy szabadon és jókedvűen lát. Szegény édes anyám is mennyit sirat azóta! Mondtam neki, hogy csak nyugtassa meg az anyámat, hogy soha rólam ilyen hírt el ne higyen. Én nem szorultam reá a bankócsinálásra, de több eszem és becsületérzésem is van, semhogy a jövőmet könnyelműen kockára tegyem. Becsületesen keresem meg a magam kenyerét s már közel 500 pengőforintom van együtt, a mivel ősszel Bécsbe utazom, hogy ott az akadémiában tanuljak. Mert mégis csak bosszant az, hogy mindenki így kiált föl a műveim láttára: «Sok ez egy naturalistától!» Hát ha én jól rajzolok, nem mindegy-e az, az akadémián tanultam-e vagy a saját gyakorlatom útján?

A rektorral levelet küldtem anyámnak, de posta útján is megnyugtattam. Azután eltűnődtem azon, hogy ime, a művész küzdve küzd s mi érte a jutalom? Még bankóhamisítással gyanúsítják!

Közli KÉZDI KOVÁCS LÁSZLÓ.

MAGYAR ÉLET.*)

Első rész.

Azon időben, mikor a magyar háznak még nem voltak kapui s ha a váratlan vendégek jöttek, a szakács- és gazdaszonyon kívül senki nem boszankodott, mikor névnapokon, lakodalom vagy vadászat alkalmával néha négyen is elháltunk egy szobában s az is, kinek csak pamlagon vagy a földön jutott ágy, talán keményebb, mint kívánta, talán oly puha, hogy a dunnák és vánkások között alig találta fel önmagát, szinte oly meglegedetten pihent, mintha az első angol kárpitos készítette volna nyughelyét; mikor a külföld kényelmét legalább a Tisza mentében kevesen utánozták s a confort — engedelmet az idegen szóért, melynek magyarosítására a magyar tudós társaság még eddigelé felhíva nem érzé magát, s a magyar írók még kevésbbé — s a confort, mondom, nem ruganyos székekben s abban, hogy mindenkinek tág helye legyen, hanem abban kerestetett, hogy jól férjünk meg egymás mellett; mikor uri házakban az ebéd ideje egy, a vacsoráé nyolcz óra volt s lefeküdtünk jóval éjfél előtt, mert apáinktól hallottuk, hogy csak az éjfél előtti álom erősít; mikor kevesebb ujságokat járattunk s elég házat ismertem, hol Káldi bibliáján, a

*) B. Eötvös József összes munkáinak gyűjteményéből most jelent meg az első sorozat, mely *A Karthausi, A Falu jegyzője, Magyarország 1514-ben* című regényeket tartalmazza, dr. Voinovich Géza előszavával és jegyzeteivel. A következő sorozat egyéb szépirodalmi műveit fogja közölni, azok sorában többet, mi kéziratban maradt utána s eddig kiadva nincs. Ezek közül vesszük át ez elbeszélést, melyet a kéziratban levő irón-jegy szerint 1850-ben írt, mint egy elbeszélés-füzér bevezetését és első darabját. Az új kiadás az Eötvös-alap tulajdona; jóvedelme a Tanítók Háza fenntartására fordíttatik.

Szerk.

Corpus Jurison s *Himfy szerelmein* kívül legfeljebb még egy *Rontó Pílt* vagy *Murdnyi Venust* találtunk, s a magyar nem könyvekkel magányosan, hanem katonanép módjára lóháton s csapatonként harczolt az élet nagy ellensége, az unalom ellen; mikor az alkotmányban kevés, de az életben sok egyenlőség létezett, mert a szegényebb kevesebb szükségeket ismerve, nem szorult senkinek kegyeire, s a vagyon előtt nem hódolt meg, a gazdag népszerűséget kívánt s a népszerűség — ritka kitünő egyedeket kivéve, kik azt szájjokkal keresték — Magyarországon csak a szív által vala megszerezhető, s ritkábban jutott azoknak, kiket az egész vármegye okosoknak, mint annak, kit jó, becsületes embernek mondott; mikor a Tisza szabályozásáról még szó nem vala, de e nép, mint réteink, melyekről az ár május vége felé minden évben önkényt visszavonult, egyenességében oly reményzölden állt, hogy ránézve senki görbébb országban nem kívánhatta magát, — nem régi, de fájdalom, elmúlt időkben, sokszor fordultam meg Daliásyék házában.

Talán ismeretlen e név olvasóim előtt, de a házat bizonyosan ismerik, s ha ezt és gazdáit nem látták is soha, mégis ismerős körben fogják érezni magokat, ha rólok szólok; hiszen embereknel, mint a fánál, az eredetiség többnyire csak eltörpült egyedek tulajdona. Az egészséges csak, mely jó földben nőtt s szabadon terjeszté ágait első tekintetre, csak korában és helyzetében különbözik egymástól, erős s egyenes mindenik s megpihenhetünk árnyéka alatt — s ilyenek voltak Daliásyék.

Pest s Kolozsvár, Kassa s Debreczen, a Hegyalja s Érmellék között fekszik a ház; legalább sokan, kik e helyek egyikéről a másikra utaznak, erre veszik utjokat. A megyét s járást megnevezni fölösleges, elég ha azt mondom, hogy Daliásyék lakása nem messze volt a Tiszától, áldott rónaságunk azon legszebb részén, melyet távolról kék hegyek kerítenek. — Magán a házon nem vala semmi különös. Középső, legrégibb része a XVII. század első felében épült, s mint majdnem minden akkor készült uri lakások, kis négyszögű szeglettornyokkal vala ellátva. Később a század vége felé, a jelen birtokosoknak apja a budai vár és gödöllői kastély mintája szerint, melyek akkor a jóízlés ideáljainak tartattak, a ház közepén francia ízlésű kúpot készíttetett, s a főépületet szárnyakkal toldá meg, me-

lyeknek tetői ismét kúpokban végződtek. — Az egész egy nagy négyszög volt, melynek hátulsó oldala hiányzott, s mely sem a művészet, sem a szabályosság követeléseinek meg nem felelt, de a rend- s kényelemnek színét annyira magán viselte, hogy körében mindenki otthonosnak érezte magát.

S minő a ház, olyan vala kertje is. A széles gesztenye fasor, mely a több mint száz holdas kertet közepében ketté vágta, s a keresztfasorok, melyek ezzel egyenes szögekben összejöttek s az egész kertet egyforma négyszögekre osztották, szintén nem feleltek meg az újabb ízlésnek, de volt-e kellemesebb sétahely, mint e lombos fák árnyéka alatt, melyeknek csúcsai a nagy rónaságon mérföldekre meglátszottak, s melyeknek árnyékában Daliásy Dávid szilárdságát helyeseltük, ki a tanácsot, hogy az egyenes fasorokat kivágva, kertjének angol formát adjon, mindig visszautasítá. — Építsen s ültessen minden ivadék, de ne rontsa azt, mit apái tettek, — így szólt többször ily alkalommal. — Mondják, hogy egyenes fasoraim nem eléggé természetesek, meglehet másnak, de én sokkal természetesebbnek, szebbnek találom, ha a fák, melyeket nagyapám ültetett, addig legalább, míg e birtok családunk kezében marad, azon helyen nőnek föl, melyen ő akarta, mintha e kertben tekervényes utakat csináltatok. Megengedem, haladnunk kell a korral, de nem hiszem, hogy messzire jussunk, ha minden ivadék lerontva azt, a mit talál, egészen új pályára lép. — Ezek valának Dávid úrnak nézetei, nemcsak a kertre, de minden egyébre nézve is. Ő conservatív volt a szó legszorosabb értelmében, mert a régihez nem annyira meggyőződése, mint érzelmeivel ragaszkodott; mert elveit nemcsak köztanácskozásonál, hanem az élet minden viszonyaiban követé s a régi állapotok föntartásában nemcsak személyes jogot, hanem szoros kötelességet látott, azért volt oly következetes nézeteiben. Sokan makacsságnak nevezték ezt s gyűlés alatt nehezteltek e conservatismusra, melyet semmi nem bír kimozdítani helyéből, de gyűlés után mindenki kibékült vele; s főkép, ki őt házában látta, bevallá, hogy csakugyan kár volna, ha akár Dávid úr háza, akár ő maga megváltoznának, a gazdának férfias alakjához épen úgy illett régi szabású köntöse, mint a tágas házhoz a régi jó szokás, s az embernek már akkor is jól esett, ha az összevissza zavart világban, melyben már huszonöt esztendő óta élünk, valami tisztán magyart, ismét valami olyant látott,

mi eredetiségét megtartá, s ez úgynevezett átmeneti korszakban régi helyén maradt.

Daliásy Anna, a tábornok felesége, ki, miután férje meghalt, e házban korlátlanul uralkodott s annak mostani gazdáit Istenfélelemben s a haza szeretetében fölnevelte, reá nyomta saját egyéniségének bélyegét, mely azóta is fentartá magát.

Ha a nagyasszony tíz esztendővel halála után visszajönne, szint' azon rendben találna mindent, mint ő hagyta el. A kertben fölállított pihenők, a szobák butorzata s a cselédség nem változott, csak vénült azóta, s ugyanezt mondhatni a gazdákrol is. Daliásy Dávid és János szintén oly egyetértésben éltek, mint mikor még boldogult édes anyjuk ismerőseinek azt szokta mondani, mily rendkívüli szerencsének tartja, hogy a két fiú úgy szereti egymást, mert ha összevesznének, ő, Daliásyné Anna, csakugyan nem tudná, melyikkel tartson, annyira jó gyermek mind a kettő.

Ámbár Dávid úr az ötvenet régen meghaladta és János úrfi igen közel jár hozzá, egyikök sem házasodott. Mig anyjuk élt, talán az ő kedvéért, mert ily tüzről pattant gazdasszony elég egy a háznál. Később János a házasodást Dávidra, mint az öregebbre, ez épen fiatalsága miatt Jánosra akarta hagyni; míg utoljára mindketten nőtelenek maradtak és közös egyetértéssel egy távol rokonnak gyermekét örökösüknek fogadva, a család fentartását reá bízák. De e példás egyetértés ellenére alig találhatni testvéreket, kik a Daliásyagnál inkább különböznének egymástól. Dávid úr, ki a megyei gyűléseken kívül egész életét a pusztán tölté, mi külsejét illeti, a magyar falusi nemes ember ideáljának vala mondható. Kissé öszültek a fürtök, s a magas alak lassanként elveszté karcsúságát, de egész termete annyi erőt, napbarnított arcza annyi egészséget s a vidám mosolygás, mely arczát, mint átfutó napsugár néha földeríté, annyi jóságot mutatott, hogy a benyomás, melyet Dávid úr mindenkire tett, talán most kellemesebb vala, mint fiatalabb korában. A nyugalom, mely egész magaviseletét jellemzé, a lassúság, melylyel szólt s mely fiatalabb korában erőltetettnek látszott, most illet egészen személyéhez. Dávid a szó teljes értelmében testben-lélekben derék ember volt, azon általános jóakarat s megelégedés kifejezésével, melyet honunkban talán csak oly emberek arczán látunk, kik életöknek nagy részét szabad ég alatt, gazdaságban és vadászaton töltötték.

Azon látogatásom alkalmával, melyről szólok, a kert élvezetéhez nem vala alkalmunk. A fülemilék helyett, melyek tavaszkor Daliásyék kertjében, mint mérföldekre az egyetlen árnyékos helyen, összegyűltek, varjúseregek tanyáztak s a hosszú fasorok sötéten terjeszték ki lombtalan ágaikat. December kezdete vala, s agarászatra gyűltünk össze, de a ködös idő s néha kissé csipős szél ellenére, mely a kórókat a mezőn kergeté, soha vígabb társaság nem nyargalt nyúl után. Épen mert naponként fagytól féltünk, mely örömeinknek véget vettend, ha reggel fölkelve ismét puha földet találtunk, váratlan örömként élveztünk minden vadászatot, ez nevelé jökedvünket. A vadászat után mily ebédek, vagy inkább mily étvágy, minőről csak vadásznak lehet fogalma; s ebéd után mennyi tréfa s jóízű beszélgetés, melynek tartalmát még regényíró sem tartaná érdemesnek kinyomatásra, ámbár az életnek e hü festői a tartalom nélküli beszélgetéseket, melyek a társas élet nagy részét teszik, bámulatos hívséggel adják néha vissza, beszélgetések, melyekből nem tanultunk semmit, de melyek között mindenki elfelejté kellemetlenségeit, s később az eseménydús tarokk-asztal, a vacsora s az álom, minőt csak erős testi fáradtság után találunk. Jól tette, ki a kéjkeresést kéjvadászatnak nevezte, a kéjhez csak vadászva jutunk. Fáradni a nélkül, hogy azok ellen, kik velünk egy cél felé törnek, elkeserednénk, csak erőnk- és ügyességünknek köszönni minden sikert, megküzdeni akadályokkal s érezni, mint erősödünk erőnk használata által, pihenni, ha elfáradtunk, de csak hogy új erőfeszítéshez készüljünk, nincs nagyobb öröm a világon, s vadászokon kívül kevesen ismerik ezt.

Egy délután — a vadászat aznap tovább tartott, mint máskor s csak gyertyagyújtáskor ültünk az ebédhez — együtt ültünk a nagy teremben. Az egész társaság rendkívül jó kedvben vala. Hat nyulat fogtunk, az agarak nagy része fölülmulta önmagát, s a jó bakator, melylyel házi urunk tartott, mely egy vén táblabíró állítása szerint oly hatást teve reá, mintha azon meleg napsugárokat inná, melyek a szőlőt egykor érlelték, mindez együttvéve rózsaszínben tüntette föl előttünk a világot; s a szél, mely a teremnek észak felé fekvő nagy ablakait időről időre megrázta s a hír, melyet a huszár a kávéval együtt hozott, hogy keményen fagyni kezd, csak azon hatást tévé reánk, hogy a kandalló nagy tüze körül még otthonosabban éreztük

magunkat. De öt óránál többet töltöttünk lóháton, s fáradt embernek, főkép ebéd után, nem esik semmi jobban, mint ha gondolatjainak szabad pályát engedhet, vagy helyesebben kifejezve, ha azon álm és éberség közötti állapotot élvezheti, s még beszélni sem kénytelen. Bár a társaság nagy vala, hosszabb ideig tökéletes csend uralkodott, melyet csak a tűznek pattogása s a mindig inkább növekedő szél zaja szakított félbe. Egy rész pipája füstjén álmélkodott; mások a szoba mennyezetére függeszték szemeiket, melyen kék egen, könnyű fehér fellegek közt egy nagy fekete sas vala látható, körmei között tartva a nagy kargyertyát; többeknek figyelmét kizárólag a kandallóban vígan pattogó tűz vonta magára; néhányan közülünk pedig annyira elmélyedtek gondolataikba, hogy még szemöket is behunyták, csak a megyének volt főadószedője nyugtalankodott székén.

E szegény ember talán az egyetlen vala, a ki társaságunkban rosszul érezte magát. Négy mérföldre jött csak azért, mert hallá, hogy magát ez alkalommal jól kibeszélheti, s miután megérkezett, félnégyig kelle várnia, míg valaki hazajött, kivel szólhasson. Ebéd fölött, hol a beszélgetés csak a vadászatról folyt, nem jutott szóhoz s ebéd után nem talált hallgatókra.

Elmondott mindent, mi egyeseknek érdekes vagy kellemtelen lehetett, még a lovakról s agarakról is kezde beszélni, mind hasztalan, egy-két rövid válasz után a beszéd félbe szakadt, míg kétségbe esve társalgói tehetségén, azzal vigasztalá magát, hogy pipájával beszélt s fönnszóval gondolkozott inasáról, ki kostökébe rossz dohányt töltött, s épen azon pipát felejtette el, melyet legjobban szeret. Végre elunta ezt is és elhallgatott, időről időre óráját nézve, s füléhez tartva azt, valószínűleg nem annyira azért, hogy magát járásáról meggyőzze, mint inkább, hogy ketyegésén gyönyörködjék.

De mindennek megvannak a maga határai, főképen a resignationnak, s a perceptor, miután fölkelt s pipáját letéve szivarra gyújtott, a kandalló mellé állt; egy ideig megküzdve a szivarjával, azt haragosan a tűzbe dobta, s határozottan kijelenté, hogy az is bolond volt, ki a szivart először kigondolta, mert mindenik vagy nem szelel, vagy oly sebesen ég, hogy nem is érdemes rágyújtani, s miután az ablakon kinézve, ám-bár oly sötét vala, hogy egy lépésre sem láthatott, azon véle-

ményét kiáltá ki, hogy a vadászatnak ez időre vége van már, mert erősen megfagyott, s minde kísérletek sikertelenek maradtak, azon elhatározással jött vissza helyére, hogy bármibe kerüljön, ő a hallgatásnak véget vet.

Egy ideig majd rám, majd másik szomszédjára fordítá szemeit, végre az utóbbihoz fordult, egy fiatal főbíróhoz, ki reggel lováról leesett, s kivel ebéd fölött addig tréfáltunk ez esetről, míg végre észre vevők, hogy neheztelni kezd — s a legrészvevőbb hangon kérde őt, vajon csakugyan nem ütötte-e meg magát, mert vannak esetek, hol a fájdalom ily alkalommal csak későbbben érezhető.

A főbíró boszusan néze reá s mondá, hogy nincs semmi baja.

— Hála Istennek — szólt ez — mert hallám, roppant esés volt és . . .

— Tízszor mondtam az ebédnél — szólt ez, midőn hargosan fölkelt s a kandallóhoz ment, — én nem estem le lovamról. Elkapott s egy disznótúrásban fölbukott velem, a kik látták, megmondhatják, s ha tréfálni akartok, úgy hiszem, elég ideig tartott a tréfa ebéd alatt.

— Ments Isten, hogy tréfáljak — mondá ismét az előbbi engesztelőleg. — Akár fölbukott a teins úr, akár csak úgy esett le lováról, mint a többi uraktól hallottam, — én részemről azt hiszem, hogy ki a földdel oly sebesen érintkezésbe jön, maga soha sem ítélheti meg, hogy mi történt vele, de akár fölbukott, akár leesett, a dolog egyaránt veszélyes és barátai . . .

A főbíró, ki, ha hiúságát megsértették, úgy sem tartozott a türelmes emberek közé, s talán semmiért sem neheztelt inkább, mintha valaki gyenge lovasnak tartotta — hiszen természetes, mindenki ott félti hírét leginkább, hol az leginkább veszélyben forog, — főképen, miután észrevéve, hogy a társaság egy része mosolyog, hangosabban kezde beszélni; s ámbár a házi úr engesztelőleg közbeszólalt, úgy látszott, új s nem épen kellemetes vitának megyünk elébe.

— Én részemről nem akarom senkinek elrontani mulatságát — mondá a főbíró keserűebben; — de ha valaki azt mondja, hogy lova fölbukott és mások azt nem hiszik, nem tudom, miben különböznék ez attól, ha állításaink más tények iránt kétségbe vétetnek; ezt pedig minden becsületes ember sértésnek tartja.

— Hogy' beszélhetsz így, öcsém, — szólt itt közbe egy vén táblabíró, ki, mert hófehér fürtjei ellenére erdélyi lován minden agarászaton velünk volt, köztünk, fiatalabbak között, nagy népszerűséggel bírt. — Nem ismered Gondory barátunkat, fejemet merném tenni rá, hogy minden sértési szándék távol vala tőle.

— Ezt kissé nehéz föltenni --- mondá a szolgabíró nyugalomra erőltetve magát.

--- Csalatkozol, öcsém --- szólt az öreg --- nemcsak beszélgetés között, de ha irunk is, mindég nagy része van a véletlennek. Baj ez talán, mert egyes szónak sokszor nagyobb következése van jövőnkre, mint a kötelezvénynek, melyet senki a nélkül, hogy párszor elolvassná, aláírni nem szokott, de miután ez úgy van, s miután minden társasági örömről le kellene mondanunk, ha ez máskép lenne, ha minden szót, mely megfontolás nélkül mondatott, latra teszünk. Sőt én még oly esetet is tudok, hol valaki egy más valakinek kellemtelen tárgyat csak azért hozott szóba, mert nagyon is erősen föltette magában, hogy azt említeni nem fogja.

— Mondja el urambátyám, mondja el --- hangzott a terem minden oldaláról. Egy rész csak azt kívánta, hogy a beszélgetés más irányt vegyen, mások a történetet akarták hallani, mert az öreg táblabíró kimeríthetlen vala anekdotáiban s a legmulatságosabb elbeszélőnek tartatott, a legtöbben csak Gondoryt akarák boszantani, ki, ha az öreg úr valamely történethez fogott, hosszabb ideig hallgatásra volt ítélve, mert tudni kell, hogy a perceptor minden jó tiszteletre méltó tulajdonai mellett, melyekkel mint tisztviselő bírt, nemcsak köztünk, hanem egyáltalában kevés népszerűséget szerzett magának s mint sokan mondák, a nagy ládához vala hasonló, melyben a megye pénzét húsz évig őrzé, mely teljesen megfelelt céljának, mert az őrzése alatt tartott összegből egy fillér nem hibázott, de csak útban áll a szobában; oly ember, kiről egész éven át csak egyszer, a cassa-visitatio napján tudta meg a közönség, hogy jó tulajdonai is vannak.

--- Talán el is mondtam már egyszer --- szólt a táblabíró, ki, ámbár igen szívesen beszélt, mégis minden ily alkalommal kissé kérlette magát --- s az egyszerű történet azokat, kik a személyeket, kikről szól, nem ismerik, valószínűleg nem is fogja érdekelni.

— Hát ird le személyeidet — szólt a házi úr biztatva.

— Épen nem értek hozzá — mondá az előbbi — s történetem főszemélye olyan, kit híven ecsetelni nem is lehet.

— Annál érdekesebb — szólt Jenő — regényekben annyi élehetetlen ember leírását találtam, hogy végre is az a gondolat támad bennem, hogy legéleltrevalóbbak azok, kiket leírni nem lehet. Az, a kinek esete eszembe jutott, bizonyosan nem tartozott ezek közé, valamint egyáltalában az egész kis történet, mely emlékeim között egyszerre fölmerült, a jelen helyzettel semmi hasonlósággal nem bír.

— A történetet mondja el urambátyám, a történetet — hangzott újra minden oldalról, s az öreg táblabíró a falhoz támasztva hosszúszerű tajtpipáját, ekként kezdé elbeszélését:

A NEVELŐ.

Szüleim házánál volt egy nevelő. A dolog, mint már ebből láthatjátok, nem a legújabbak közé tartozik, ámbar mégis későbbi, mint némelyek talán gondolják, mert az illető nevelő nem saját, hanem legalább tíz évvel fiatalabb öcsém nevelésével bizatott meg, s épen akkor jött házukba, midőn én a tanuláson, mint Izrael népe a Vörös-tengeren a nélkül, hogy csak ruhái megnedvedsedtek volna, már átalmentem s most a tulsó parton áldám Istenemet szerencsés megmentéseért. E nyilatkozattal szegény Istenben boldogult Czinkotay Ezechiél hamvainak tartoztam, nehogy itt, hol őt oly kevesen ismerték személyesen, még az a csekély előmenetel is, melyet a tudományokban tettem, neki tulajdoníttassék, mint annyi más hiba, mi épen olyan ártatlan vala, mint nevelésemben, mert ha ismertem embert, kinek hibái nem voltak, bizonyosan ő volt az.

Van a németeknek egy regéje, mely szerint valaki — nem tudom hamarjában, hogy hívták — a saját árnyékát az ördögnek adta el. Eleinte örült, hogy oly egészen haszontalan dologtól jó áron megszabadulhatott, de később tapasztalta, mennyire nélkülözhetetlen az, hogy árnyékoldalunk legyen, ha az emberek között élni akarunk. Hibák nélkül nem boldogulunk a világon, s néha — legalább világi előmenetelünk szempontjából nézve a dolgokat, jobb, ha tíz rossz tulajdonságot hányhatnak szemünkre, mint ha valamely erényt rend-

kivüli mértékben bírnak. Valamint házi butoraink középszerű nagyságú emberek számára készítettnek s ki ennél nagyobb, szintoly kényelmetlenül érzi magát alacsony ülésen, mint az, ki székén csak lábhegyeivel éri a földet, így van az az életben is. A többségek uralkodása mint politikai tan új lehet, az életben rég nem követnek mást s kinek önerejével kell szereznie állását, azt alig érheti nagyobb csapás, mint ha oly tulajdonokkal bír, melyeknek megítélésére a mérték hiányzik. Ez volt szegény Czinkotaynak szerencsétlensége is. Czinkotay a debreczeni főiskola mintadeákjának tartatott s joggal. Soha szorgalmasabb, szelidebb fiatal ember a collegium épületében nem lakott talán. Tanítói az iskola egykori díszét látták benne, s tanulóársai, a kik akkor — mint valószínűleg most is — az egyes diákok fölötti véleményekben a tanári collegiumtól többnyire különböztek, legalább teljesen méltányolták érdemeit. Hogy köztök — mert Czinkotayval együtt valék Debreczenben — nem ő vala a legnépszerűbb, természetes; nagy népszerűségek iskolában, mint az életben, részegség pillanataiban szereztetnek, s a tisztességes tógátus, ha quaterkáztunk, távol maradt, s nem vett részt kissé lármás mulatóságainkban, sőt még tűz alkalmával is, hol a diákság a lángokat ledorongolva, Debreczen városát annyiszor megmenté a végtromlástól, nem igen tüntette ki magát, egy esetet kivéve, hol velünk jött s ha a tűznek továbbterjedését nem akadályozta is meg — legalább mint pajtásaink mondák — haját s kabátját égeté meg a szomszéd ház helyett, de mindamellett valamennyien becsültük őt. Nem volt senki, ki kis diákjait jobban oktatta, vagy kivel examenre szívesebben készültünk volna, s ha nem vett is részt örömeinkben, legalább soha nem akadályoztatá azokat. Czinkotayból mindenesetre kitűnő ember lesz. Ez volt az általános vélemény s alig tudok esetet egész iskolai pályám alatt, hol diáktársunknak azt, hogy szorgalmatos s az iskolai törvényeket soha meg nem szokta szegni, oly tökéletesen megbocsátottuk volna, mint neki.

Mikor atyám a tógátusok e remekét második fia nevelőjének szerezte meg, a tanárok egyenként gratulációkat írtak anyámhoz, s mindenki irigylé apám helyzetét, ki befolyása által, melylyel a debreczeni tractusban birt, fiához ily nevelőt fogadhatott, — sőt még finom czélzások sem hiányoztak Debreczenben lakó nagynéném részéről, ki többször sajnálkozását

jelenté ki, hogy apám tíz évvel előbb nem talált hasonló nevelőt, miáltal idősebb fiának nevelése is sokkal inkább sikerült volna.

Czinkotay csaknem diadalivekkel fogadtatott házunkban; a cselédség, a falu, az egész környék feszült figyelemmel várta a magasztalt férfiut, ki, mint ügyvédünk írá, csak huszonnégy éves, de kétszer annyit tud, mintha kétszer oly idős lenne, mit maga a számtartó rendszeresen kiszámítani nem tudott, s midőn a kocsi, mely a nagy vendéget s kicsiny ládáját elhozá, udvarunkba zörrent, talán csak öcsém szíve nem dobogott örömmel elébe. Ez, mint a beteg, kihez rokonai nagy hírű orvost hívtak, remegve néz föl a hatalmas férfiúra, kitől környezetének véleménye szerint megmentése függ, de kinek látásánál a nehéz műtét minden szörnyei jutnak eszébe, melyen keresztül kell mennie. De nem mult egy hét s az egész háznak véleménye tökéletesen megváltozott, azaz öcsém s új nevelője között a legfesztelenebb viszony állott be, egész háznépünk előtt pedig a tudomány iránti tisztelet ismét sokkal alábbra szállt. Maga atyám, ki soha nem panaszkodott semmi ellen, nem vala egészen megelégedve, anyám szidta a debreczeni tanárokat, a cselédek sóhajtoztak, miután az úrfi, mióta új nevelője eljött, még pajkosabb lett, s tulajdonképen nem tanult semmit a világon: nem mintha Czinkotay kötelességét elhanyagolta, vagy azon dicséretet nem érdemelte volna meg, melyben Debreczenben részesült, a szerencsétlenség csak az vala, hogy egyes jó tulajdonok igen is nagy mértékben voltak meg benne.

A szerénységet ki ne számítaná az erények közé? Míg iskolába járunk, s évenként examenkor mindenkit megkérdeznek, mit tud, e szép tulajdon még annak is, kit Isten vele fölruházott, keveset árt. Az életben ez másképen van. A szerénység, — mint egy vén francia emigráns, kit a forradalom Magyarországra vetett s ki évekig lakta házunkat, mondta — valóságos kincs, magas állású vagy gazdag embereknek legszébb ékessége, de sokkal drágább, mint hogy szegény ember vele élhessen. Képtelenség azt követelni az emberektől, hogy az életben, hol mindenkinek annyi dolga van, magunk által titkolt jó tulajdonainkat fölkeressék. Kinek van elég ideje arra, hogy minden darab pénzt, mely kezein keresztülmegy, egyenként megpróbáljon, elfogadjuk (nach dem Gepräge) s így van

az emberekkel is; ki önmagát kevesebbnek mutatja, mint a mit ér, az tulajdonítsa önmagának, ha többre nem becsülik. Czinkotay érzé e reflexiók igazságát, melyeket az öreg emigráns épen hozzá intézett: de mit használt, a szerénység vérében volt, szokásaiban, jellemében, valóságos betegsége szegény Ezechielnak, s mennél inkább tapasztalá annak rossz következéseit, mentől inkább meggyőződött, hogy önmagát nevetségessé mások előtt kellemetlenné teszi, annál inkább nevededett baja, mert minden ügyetlenség, melyet elkövetett, növelé önbizalmatlanságát s mentül inkább észrevevé, hogy nevetik, annál nevetségesebbé vált zavarában.

Czinkotaynak egész élete azon pillanattól, melyen házunk küszöbén átlépett, nem vala egyéb hosszú zavarnál. Ha öcsémet csintalanságaiért meg kelle dorgálnia, ő jött zavarba; a gondolat, hogy ha a terembe lép, minden szem feléje fog fordulni, már nyugtalanságba hozta őt, s inkább szobájában tölté az estét, mint hogy magát, ha családi körünkbe lép, meghajtsa, ha pedig ebéd után a teremben egyszer leült, ott maradt néha estéig, csak hogy magát anyám kérdésének: «Hová megy, Czinkotay uram?» ne tegye ki. Ha valamire szüksége vala, inkább tízszer ment maga, mint hogy egy cselédet megszólítson, s öreg gazdasszonyunk mindég azt állítá, hogy Czinkotay megrakott asztalnál, ha minden tállal külön nem kínálják meg, épen oly bizonyosan meghalna éhen, mint ha a házi asszony megkínálja, tízszer is ennék egy tálból. Azon emberek közé tartozott ő, kik valamint semmit nem indítványoznak, úgy semmit visszautasítani nem tudnak, nem mintha meggyőződésök hiányzanék, de mert meggyőződésök kimonadására hiányzik bátorságuk. A dolog maga talán nem oly ritka, mint látjuk, s francia emigránsunk mindég azt állítá, hogy az egész forradalom, mely őt hazájából elűzé, más irányt vett volna, ha azok, kik a jó ügyet pártolák, nem lettek volna annyira embarrassirozva, azonban Czinkotay fölülmult mindent, mit e tekintetben láttam vagy hallottam.

Talán soha ember nem élt a világon, kitől minden sértési szándék annyira távol vala, mint Czinkotaytól. A szegény tógatus csupa nyájasság, csupa szolgálati készség vala mindenki iránt, nem tudott megtagadni semmit senkitől, s mint maga megvallá, csak azáltal szokott a pipázáshoz, mely ellen elebb ellenszenvet érzett, mert a szivességnak, melylyel majd-

nem minden házban pipával megkinálták, ellentállni nem tudván, miután pipáit homloka izzadságában szívta, s leirhatatlanul rosszul érzé magát, végre megszokta. S mégis igen sokan voltak a megyében, kik őt goncsz, satirikus embernek tarták, s általa — s pedig sok esetben teljes joggal — sértve érezék magokat. Mint tolongás között az, ki leginkább vigyáz, s ha valakit csak könyökével érintett, hajlongva bocsánatot kér, valószínűleg legtöbb embernek hág tyukszemére s legtöbb izgágába keveredik, ez vala az ő sorsa; az a gondolat, hogy valakit sérthetne, szüntelen zavarban tartá őt, s néha csak azért, mert épen a legkellemesebb beszéd tárgyat akarta szőnyegre hozni, épen a legkellemetlenebb beszélgetésekre adott alkalmat. Így történt, hogy egy szomszéd megyének praevariatiók végett hivatalából felfüggesztett főadószedőjével egyszer egy egész óráig a hivatalnokok becsületességét magasztalá; máskor a szomszéd falu plébánosának nem győző dicsérni azt, ki épen akkor a kanonoki helyre, melyet ő várt, kinevezetett csak azért, mert az első esetben az adószedőnek meg akarta mutatni, hogy őt a becsületes tisztviselők közé számítja, a másikban katolikus lelkésznek nem gondolt kellemetesebb dolgot mondhatni, mint ha előtte a clerus valamely tagjáról magasztalva szól. Ha észrevevé, hogy rossz nyomon jár, a baj csak nagyobbá vált, mert ilyenkor addig fáradott, hogy hibáját jóvátegye, míg az orvosolhatatlanná vált, legrosszabb pedig az vala, ha előre figyelmeztették, hogy egy bizonyos emberrel valami bizonyos tárgyról ne szóljon, mert ilyenkor a gondolat, hogy valakit megsérthetne, szüntelen zavarban tartá, s oly ideges állapotba hozta őt, hogy utoljára mindég épen azon tárgyra fordult beszélgetése, melyet leginkább kerülni akart.

Így történt, hogy azok is, kik Czinkotay érdemeit teljesen elismerék, magokat társaságában soha kellemesen nem érezték. Tudtuk, hogy ha megszólítjuk, zavarba jön, s ha nem szólunk hozzá, még inkább elzavarodik, mert azt hiszi, hogy neheztelünk reá, s így jelenléte csak zavarba hozta a többieket is. A cselédek a habozást s alázatosságát, melylyel mindent kérni szokott — ha csakugyan rávehette magát, hogy valamiért kérjen — félig gúnynak tekinték, félig annak bizonyos jelét látták benne, hogy a nevelő nagyon csalfa ember, s ennél fogva szintén nem szerették őt; úgy hogy szegény Czinkotay, ki hely-

zetét tisztán átlátá, a lehetőleg legszerencsétlenebbnek érzé magát, s valószínűleg, mint atyám mondá, százszor fölmondta volna szolgálatát, ha valahányszor e tárgyról szólni akart, zavarba nem jön, s szándékának kinyilatkoztatását más alkalomra nem halasztja.

Senki nem várta ez elhatározást türelmetlenebbül, mint anyám, ki a házi nevelőnek nem szünő zavarát látva, végre minden türelmét elveszté.

Anyám, kinek egész életében nem volt más gondolatja, mint hogy vendégekkel eltelt házában az utolsótól mindenki jól érezze magát, ki még cselédeinél is szívesebben látta, ha valamelyik közülök jó kedvében egy pohár borral többet iszik, mint ha rosszkedvű s ki magyar háziasszony lévén, azt, ha asztalánál valaki kedvét vagy étvágyát veszté, csaknem személyes sértésnek tekinté: Czinkotayban mintegy állandó szemrehányást látott, egy akadályt, mely őt háziasszonyi törekvéseinek elérésében gátolja, s annál kevésbbé szenvedhetette őt, mert maga is belátta, hogy sem tudománya, sem jelmele ellen semmit nem mondhat.

— Ha ez az ember soká marad a háznál, megbetegszem — mondá sokszor atyámnak — mindig úgy néz rám, mintha félne. Ha leül, szüntelenül fészkelődik, mintha föl akarna kelni, s ha fölkel, ott toporkál székje mellett, mintha ismét le akarna ülni. Az ember soha nem tudja, mit szóljon vele, annyi idő óta még azt sem vehettem ki belőle, mit szeret, úgy eszik, hogy senki nem mondhatja, jól esik-e neki.

Öcsém kivételével, ki mintha nevelője hibáját pótolni akarná, naponként fesztelenebbül kezdé viselni magát, az egész világ panaszkodott szegény Czinkotay ellen, s maga atyám csak alkalomra várt, melyen tőle jó módjával, azaz úgy szabadulhasson, hogy neki kárára ne legyen.

Mint hogy debreczeni főiskolában éppen akkor megürült tanszék nem vala, s lelkészi állomáshoz hivatást nem érte magában, hosszabb megfontolás után a megyei pályára esett a választás, Czinkotay mint egy a megyében lakó, nem gazdag, de kiterjedt nemes családnak tagja, helyén való e pályán s előmenetele annál biztosabbnak látszott, minthogy Czinkotay jelleme s képességénél fogva inkább a toll, mint a tett embere lévén, mint jegyző akart belépni a közzolgálatba, az aljegyzőknek kinevezése pedig e megyében kizárólag a főispántól függött.

Mihelyt Czinkotay beleegyezett, atyám a főispán elébe terjeszté kérését és senki sem kétlé a kinevezést; azon befolyás mellett, melylyel családunk a megyében birt, s a barátságos viszony révén, melyben a főispán szüleimmel állt, a kinevezés mindenki előtt egészen természetesnek látszott, csak Czinkotay maga nem foghatta meg, hogy ő, ki magát egy ily fontos hivatal viselésére oly egészen érdemetlennek s alkalmatlannak érzi, egyszerre ily polczra emelkedhetik. A szegény ember álmatlan éjeket töltött azzal a gondolattal, miként felelhessen meg nehéz hivatalának, melynek fontosságát, mióta a világ törvényhatóságokra osztatott föl, talán jegyző nem érezte annyira.

— Meglátjátok — mondá sokszor anyám — e szerencsétlen ember átkozott szerénységével még mindent megront. Elég bolond, hogy még a conferentiában elmondja, mily egészen érdemetlennek és elégtelennek tartja magát e hivatalra, s csak próbálja ezt, szaván fogják s lesz akárhány, a ki elvállalja.

Ámbár a válasz, melyet apám a főispántól kapott, csaknem ígéretet foglalt magában, s a megyében épen akkor talán Czinkotaynál senkinek nem voltak több irigyei, helyzete csakugyan nem volt irigylésre méltó. Hol kettő egymással szólt, ő meg volt győződve, hogy róla beszélnek, ha valaki csak ránézett, lesütötte szemét, mert eszébe jutott, nem azt nézi-e, hogy' fogja magát mint jegyző kivenni; már a megyének vagy valamely tisztviselőnek említésénél elpirult, ha pedig a főispán csak eszébe jutott, veríték tört ki homlokán. Oly izgatott állapotban volt, hogy egészségét féltettük s talán meg is betegedett volna, ha öcsémnel nem lett volna annyi bosszúsága. Az úrfi mintha nevelőjének még hátralevő türelmét azon két hónap alatt, melyet az még nála tölt, egészen ki akarná meríteni, pajkosságában fölülmulta önmagát s Czinkotay gondolatait sokszor erőszakosan más irányba vezette.

A rég várt nap, melyre a főispán, mint évek óta szokása vala, házunkhoz ígérkezett, végre eljött, s a készülétek, melyeket anyám a tisztelt vendég s a megyei küldöttség elfogadására tett, ha lehet, még nagyobbak valának, mint máskor.

Anyám tudniillik ez alkalommal iskolát végzett fiát, — azaz engemet akart bemutatni a főispánnak. Az udvarias főispán, mihelyt engem meglát, meg fog győződni rendkívüli képességemről s azzal fogja meglepni az egész családot,

hogy engem tiszteletbeli aljegyzőnek nevez ki. Mindezt ő excellentiájának titkára rég megírta atyámnak, s talán épen ez vala egyik ok, melyért főkép anyám is Czinkotaynak kinevezését annyira óhajtá. Czélszerűnek látszott, hogy tiszteletbeliségemhez egy kis valóság is csatoltassék, s valaki legyen, ki szükség esetében kissé gyenge stylaris ügyességemet segítse. Anyám azonban előre meg akarta ünnepelni e meglepetést, fölülmulta önmagát. Három nappal a nagy vendég megérkezése előtt házunk telve volt kuktákkal és szakácsokkal. Oly ebéd készült, melynek étlapját is csak jó emlékező tehetségű ember tanulhatta volna meg könyv nélkül, de melynek minden ételéből enni, még a legnagyobb gyomor tehetségeit is fölülmulta. Az ispán, a kulcsárné, az írrok, mindenki tett, tisztogatótt s parancsolt valamit. A kertész kétségbeesetten járt körül, mert anyám, félve, hogy nem készül el, két nappal előre csináltatta virágfüzéreit s most midőn látá, hogy a virágok elhervadtak, újra akart mindent csináltatni, ámbár a kertben az első pusztítás után alig maradtak csak bimbók is. Egyszóval házunk a sok rendezés miatt csaknem lakatlan vala, s természetes, hogy ezalatt Czinkotayról valamennyien csaknem megfeledkeztünk.

Végre minden el vala készülve. A nagy asztal terítve, a szobák elrendezve, a roppant ezüst kargyertyatartók, melyek a főispán szobájában díszlettek, kifényesítve, minden ágy behúzva, minden szék s asztal helyreigazítva; a cselédek csak lábhegyen jártak körül a szobákban, nehogy valamit rendjéből kihozzanak, s anyám, ki házi asszonyi meglelégedéssel tekinté végig birodalmán, talán csak azt sajnálta, hogy nyár lévén, még nem fűtethet. Atyám a küldöttséggel, mely a főispán fogadására megjelent, s velem, ki hintón, ki lóháton, a nagy vendégnek eleibe ment, s anyám az elébbi napok fölgerjedése után unni kezdé magát.

Azalatt Czinkotay, mióta házunkhoz jött, talán soha nem érezte magát jobban, mint e napokban. Azon öntudat, hogy az általános zaj s örömszavár között vele senki nem gondol, megnyugtatóására szolgált.

Néha, ha épen a főispán jutott eszébe, egy pillanatra erőt vett rajta gyengesége, fészkelődni kezdett székén, előre simítgatá szőke haját, s nyugtalanul járt föl-alá szobájában; de e pillanatok csak rövidiek voltak. Annyiszor átgondolta a

félelmes helyzetet, annyira kiszámította mindazt, mit néki a főispán ez alkalommal mondhat, s mit ő minden egyes kérdésre felelni fog, hogy magát, bármi jöjjön, teljesen elkészültnek érzé. Ha szerencsétlenségére ugyanazon délelőtt, mikor a főispánt várták, anyám el nem unja magát, s ekkor nem jut eszébe, hogy jó volna öcsém után nézni, s hogy talán nem árt, ha Czinkotaynak is néhány bátorító szót mond.

Öcsém, mintha különösen azon törné fejét, hogy nevelőjének legnagyobb tulajdona, a türelmesség kitüntetésére fényes alkalmat nyújtson, ez nap fölülmulta önmagát. Az első fehér nadrággal addig hempergett a füben, míg az félig zölddé vált, a másodikat téntával önté be, s miután még egy fára mászott s ez alkalommal ujdonat új kék bekecsét szakította össze, mely különösen ez alkalomra készítettet, Czinkotay épen harmadszor végezé növendékjének öltöztetését s a buzavirág-színű bekecs előtt állva, arról gondolkozott, a széttépett köntösnek rongyait mily módon lehetne ismét együvé forrasztani, vagy azt eszközölni, hogy öcsémnek régi barna bekecse úgy nézzen ki, mintha új és buzavirág-színű volna, hogy senki a történt bajt észre ne vegye, midőn anyám a szobába lépett. Mindez egy erősebb idegrendszerű embert is kihozhatott volna nyugalmaiból, s a borzadás, melyet anyám a kék bekecs szerencsétlen sorsa miatt érzett, a kétségbeesés, melyet szokott erélyes módján kifejezett, nem vala arra alkalmas, hogy a nyugalmat helyreállítsa.

— S most az Isten fiáért mondja meg, Czinkotay, mit tegyünk? — kérdezte anyám, miután első haragja kissé lecsillapult. — Ebben az ócska köntösben csak nem állíthatom fiamat a főispán elébe. De miért nem vigyáztok?

Czinkotay, ki ha növendékjének hibái jöttek szóba, e pluralist rég megszokta, maga sem foghatta meg, miért nem vigyáztak hát jobban, de nem tudott tanácsot adni, s valahányszor anyám öcsém ruhatárának egyes darabjait elsorolva, azon okokat hozta föl, melyekért fia ezt vagy amazt nem öltethi föl, egészen osztozott véleményében.

Anyám mindenre gondolt, nem lenne-e legjobb, ha öcsém, azon szín alatt, hogy a hideg lelte ki, ágyba fektetné, vagy nem kellene-e az új bekecs ezüst kapcsait a régi barna bekecsre varrni, midőn e fontos, de nem épen nyugodalmas tanácskozást egy hajdu szakítá félbe, ki azon hírrel rohant a

szobába, hogy a főispán és a küldöttség kocsija éppen a szomszéd domb tetején tűntek föl.

— Mindjárt jövök — kiáltott anyám az elsiető hajdunak. Öcsémre nézve elhatározottatott, hogy új bekecsét rongyosan húzza föl. Így meglátja ő excellentiája, hogy új köntöse van s megmondhatjuk minden embernek, hogy csak büntetésül kell a rongyos bekecsben maradnia Maga pedig, Czinkotay, szedje össze magát, ne féljen semmitől, a főispán a legjobb ember a világon; csak az Istenért, feleségéről ne szóljon, egyáltalában semmi házassági viszonyról. A szegény úr évekig folytatja valóperét, s e részben annyira érzékeny, hogy valahányszor jó vagy rossz házasságról szólnak, mindenben célzást lát.

E figyelmeztetés legjobb szándékból történt. Éppen mert, a mint elmondtam, már többször történt, hogy Czinkotay csupa jóakaratból éppen oly dolgokat hozott szóba, melyek az illetőket legkellemetlenebbül érinték, azért tartotta anyám szükségesnek, hogy őt ez alkalommal hasonló tévedéstől megóvja; az, hogy e jól szánt intés szegény Czinkotayra ennyire hathat, az anyámnak eszébe sem juthatott, s mégis magától Czinkotaytól tudom, kivel élte végeig barátságos viszonyban éltem, hogy soha annyira levertve, soha oly szerencsétlennek nem érezte magát, mint anyámnak e figyelmeztetése után.

Hogy a főispán elakart válni feleségétől, kétségen kívül szomoru dolog vala, de olyan, mi már több főispánon, alispánon, sőt olyanokon is megtörtént, kik még ispánok sem voltak; az is igaz, hogy a házassági viszonyok a beszélgetésnek bő tárgyát teszik, egyikét azoknak, melyekhez, mint a politikához, mindenki szól, azoknak kivételével, kik a dolgot legjobban értik. De volt-e valaha Czinkotay szándékában, hogy a főispánnal e fontos kérdésről vitatkozásba ereszkedjék? Az, hogy ő, Czinkotay, a megyének csak leendő második aljegyzője a főispánnal, kit most először lát, főképen tisztújítás előtt, hol őt hivatal-kérő s hivatalra ajánló urak környezik, jó vagy rossz házasságokról fog beszélni, bizonyosan a legvalószínűtlenebb dolognak látszott, oly veszélynek, mely még magának Czinkotaynak sem jutott volna eszébe, addig legalább, míg anyám őt reá figyelmessé nem tevő; mert e pillanattól kezdve e gondolat annyira hatalmat vett lelkén, hogy őt minden egyébre képtelenné tevő.

Miután annyi ideig azon törte fejét, mit fog mondani a főispánnak, s minden lehető kérdésre elkészülve gondolta magát, most, mióta anyámmal szolt, csak az jutott neki eszébe, mit nem szabad a főispánnak mondania, s mentül tovább gondolkozott e tárgyról, annál inkább látá, mi könnyen történhetik, hogy oly valamit mond, mit a főispán célzásnak vehetne, s mindinkább remegett a következtésektől.

Valamint sokan előre nem látott körülmények lánczolata által vezetettnek oda, hogy végre megházasodjanak, s ha meggondoljuk, hányan teszik föl erősen, hogy nőtelenek maradnak, a házasság párok nagy számát csak abból magyarázhatjuk meg magunknak, mert mint Károly bátyám mondta, minden út odavezet, úgy szegény Czinkotay nem kis rémülésére ugyanezt tapasztalta gondolatain.

Erőt akart venni magán, de hasztalan. Midőn azt, mit a főispánnak mondani akart, most még egyszer átgondolá, egy vagy más uton mindig csak e veszélyes térre kelle jutnia. Kezdje akárhol, tegyen akármit, utoljára is csak e tilos közben találta magát; s gonosztevő nem hallhatja ítéletét nagyobb rémüléssel, mint ő azt, melylyel öcsém a szobába toppant, hogy a főispán megérkezett.

A zaj s rendetlenség, melyet e megérkezés okozott, az udvarban fölállított jobbágyok, kik éljent, s a kocsisok, kik ha lovaik a lármára zavarba jöttek, más dolgokat kiabáltak; a főispán udvariassága, melylyel magát anyám előtt meghajtá, a roppant leereszkedés, melylyel még kulcsárnénkat is megismeré, Czinkotayra nem tett semmi hatást. Annyira el vala merülve gondolataiban, hogy még azt sem vevé észre, hogy öcsém a főispán helyett egész figyelmét komornyikjára pazarolja, kivel, valahányszor a főispán hozzánk jött, csaknem az egész napot tölteni szokta — s midőn anyám őt erre figyelmessé tevő, s kérdő, miért nem tartja maga mellett, csak nem azt felelte volna: hisz nem vagyok vele összeházasítva?

Czinkotaynak minden gondolatjai a házasság felé valának fordulva, számára ez egy gondolaton kívül nem volt semmi a világon, mint kit az örvény megragadott, ellenállhatatlanul egy pont felé érzi sodorva magát, úgy látja ő előre sorsát: alig kívánt egyebet, mint hogy az egészen már keresztül ment volna.

Egész reggel a főispánt mások foglalták el: a megyé-

nek tisztviselői s azok, kik csak azért jöttek, hogy a főispánnak elmondják, miként ők semmiesetre hivatalt nem vállalnának, ha ő excellentiája azonban teljességgel candidálná őket, véghetetlen köszönettel fogadnák e megtiszteltetést, de a választást nem fogadnák el. Egyesek, kik valakit ajánlottak, mások, kik valaki ellen panaszt tettek, vagy a főispánt figyelmessé tették, hogy egy bizonyos uri ember tanácsai előtt őrizkedjék, s vegyítve ezekkel a táblabírók hosszú sora, kiknek tulajdonképen semmi más dolguk nem vala, mint hogy a főispánnak tisztelkedjenek: egy szóval, fontosabb ügyek és személyek annyira igénybe vevék a főispán figyelmét, hogy Czinkotay még nem is közelíthetett. Ebéd alatt anyám kínálgatásai, s a főjegyző czikornyás felköszöntései minden egyebet háttérbe szorítottak, s késő estve volt, mikor ő excellentiája végre a neki aljegyzőül ajánlott nevelőre gondolt, s vele szólni kívánt.

Anyám mások dolgában épen oly türelmetlen vala, mint azokban, melyek őt magát illették s ha valakinek egyszer pártját fogta, annak békét nem hagyott többé, s így, csakhogy a kedvező pillanat ne mulasztassék el, nem tűrte, hogy Czinkotay csak egy pillanatra is távozzék. Neki a főispán közelében kelle maradni. Ha ő excellentiája a kertben sétált, ott kelle járnia, ha szobájában volt, a mellékszobában tartózkodott ő is, hogy az első fölszólításra megjelenhessék, képzelhetni azonban a hatást, melyet a szüntelen várakozás egy úgysis annyira ideges emberre szükségképen tett, s a lelki állapotot, melyben szegény barátom, midőn őt öcsém nagy zajjal a mellékszobából behíttá, a főispán elébe lépett.

Nem ismerek kellemetlenebb érzést a világon, mint azt, hogy zavarba jöttünk. Minden gyengeségeink között ez az egyedüli, melyet mindenki másoknál előbb s inkább vesz észre önmagán, s mely által épen azért inkább lealázva érezi magát mások előtt, mintha más hibákat vethetne valaki szemére.

Mióta élek, embert nagyobb zavarban nem láttam, s a biztató tekinteteknek, melyekkel anyám őt zavarából ki akarta volna segíteni, csak annyi hatása volt, hogy a bajt még nagyobbá tevék. Czinkotay, valahányszor később a főispánnal való találkozás szóba került, őszintén megvallá, hogy félig magán kívül volt s csak arra emlékezik, hogy többször meghajtotta magát.

Főispánunk mindezt nem vevé észre. A mosolygás, melyre magát csak azért, mert zavarában nem tudta, mily képet csináljon, kényszeríté, Czinkotay arcának csaknem satirikus kifejezést ada, s anyám annyit beszélt védenczének tudományáról s egyéb kitünő tulajdonairól, hogy az, mi jellemének fővonását tette, eszébe nem jutott.

Ő excellentiája rendkívül nyájasan viselte magát Czinkotay irányában, sőt egyes tudományos megjegyzésekből, melyeket beszélgetése közé vegyített, észre vala vehető, hogy ő maga is a lehetőleg legkedvezőbb benyomást akarja tenni Czinkotayra, ki azon arányban, a mint a beszélgetés tudományos irányt vett s végre egészen Cicero leveleire fordult, jobban kezdé érezni magát.

Atyám örült; anyám a meglelégedést látva, melylyel a főispán Czinkotayra hallgatott, való gyönyörrel követé Czinkotaynak tudós észrevételeit, maga öcsém csaknem respectussal tekinté most nevelőjét. Szerencsétlenségre a főispán, talán mert classikus ismereteinek tőkéje föl vala emésztve, vagy mert anyámat untatni nem akarta, Cicerót rögtön elhagyva, Czinkotayra tért vissza, s igen nyájasan megjegyzé, hogy az, ki Cicero művével foglalatосkodott, a megyei protocollumokban nem sok élvezetet fog találni. A főispán innen a jegyzői hivatal fontosságához, a példás rendhez, melylyel ez ügyek a megyében vezettetnek, s a főjegyző érdemeire tért át, s az audientia kétségen kívül minden illetők meglelégedésére végződött volna, ha a főispán félig tréfásan nem teszi azon megjegyzést: mi jó, hogy Czinkotay úr nem házас.

E megjegyzés az elébbi beszélgetéssel természetes összeköttetésben állt. A főjegyző tudniillik, kit főispánunk elébb annyira magasztalt, más jeles tulajdonai között nagy számú családdal is birt s ennek következésében a második aljegyző lakásának is nagy részét elfoglalta, úgy hogy addig, míg a főjegyző annyira nélkülözhetetlen személynek tartatott, meglelégben a nőtelenség a második aljegyzői állomás szükséges föltételei közé tartozott. E megjegyzésnek, melyet ő excellentiája félig mosolyogva tett, e szerint csak az vala az értelme, hogy Czinkotay teljes biztossággal számíthat a kért hivatalra, de a hatás, melyet az Czinkotayra tett, leírhatatlan.

Ha valaki mellett tiszta égből villám csap le, nem ijedhetne meg inkább, mint ő e szavaknál. Mennyivel nyugodtabb-

nak érezé magát elébb, annál nagyobb zavarba jött, midőn magát ily váratlanul épen a beszélgetés legveszélyesebb terein látá.

— Oh nem, kegyelmes uram — szólt erőltetett mosollyal, homloka hajait előre simítgatva — hála a mindenható Istennek, nem vagyok házasságban.

Anyám, midőn a zavart, melybe Czinkotay a beszélgetés, e fordulatánál jött, észrevevé, egy intő tekintetet vetett reá, de csak növelte zavarát, mely a főispán azon észrevétele által, hogy Czinkotay úr a házasságnak, úgy látszik, nem nagy barátja, tetőpontjára hágott.

Szegény Czinkotay ijedtében minden részletet, melyeket anyámtól a főispán házassági viszonyairól hallott, elfelejtett, csak arra emlékezett tisztán, hogy a házasságról nem kellett volna szólnia, s midőn anyám feddő tekintetét észrevevé, meg vala győződve, hogy valami igen helytelent mondott. Hogy e hibát jóvá tegye, most az ellenkező vélemény mellett nyilatkozott. Elmondta, hogy a házasságnak nagyobb tisztelője, sőt bámulója nálánál nem lehet, hogy a házasság felséges, valóban isteni találmány, hogy ha házaspárt lát, neki Jozsue jut eszébe, midőn a napot s holdvilágot megállítá, mert miként ez égi csillagzatok Gibeon fölött le nem alkonyodtak addig, míg a hosszú tusának, melyben egy fél végkép legyőzött, vége nem lett, úgy válik a házasság által szerelmünk ragyogó napja állandóvá. Mint az embarras többnyire azon hatást gyakorolja, hogy a legelmésebb emberek nem határozhatják magokat szólásra, úgy más, ha egyszer szólni kezdett, csupa zavarodásból nem tud elhallgatni. Így volt az Czinkotayval is, ki valószínűleg csak azért, mert nem tudja, hogy' végezen, egy egész praedicatiót tartott a házasság üdvéről, melyben szentírást s római classikusokat egyiránt idézett, s a növény-, állat- s ásványországot hasonlóságokul kiaknáztá, de mely a hallgatónak nem nagy épülésére szolgált.

A főispán, ki a küldöttség alkalmával, mely őt tavaly feleségével kiakarta békíteni, körülbelül ugyanezeket hallá, példás türelemmel, de nem igen jó kedvvel vette ez intéseket, melyekre csak azt válaszolá, hogy a házasságnál is, mint minden földi dologknál, minden a körülményektől függ.

— Csalódik excellentiád — mondá Czinkotay, ki tovább tanároskodott, s így ha egyszer valamely thesist fölállí-

tott, azzal egy könnyen nem hagyott föl — a házasságnál minden nem a körülményektől, hanem az emberektől függ, és pedig nem mint közönségesen fölveszik, a házasságok egyikétől. Teljes meggyőződése, hogy a hol csak rossz házasságot látunk, ott annak okát bizonyosan mind a két résznél kell keresnünk. Hol csak egy rész valóban teljesíti kötelességét, hol a kettő között csak egy valóban jó vagy kitűnő egyediséget találunk, a dolog soha nem jön szakadásig.

Czinkotay kétségen kívül e tételt is még bővebben fejtegeti, ha anyám, ki az egész idő alatt hasztalan veté intó s fenyegető tekinteteit Czinkotayra, addig nem köhög s köszörüli torkát, míg Czinkotay figyelmét magára nem vonja.

A szerencsétlen csak most vevé észre, mit tett. A főispán homloka komor redőkbe vonult, anyám boszusan fészkelődött pamlagán, még atyám is rossz kedvűnek látszott. De mit tegyen? Bocsánatot nem lehet kérnie; hogy tehát előbbi hibáját jóvá tegye, zavarában nem talált jobb módot, mint hogy állításait módosítá, előadva, hogy ő mindezt nem értette oly általánosságban, s hogy csakugyan lehetnek s vannak esetek, hol a szakadásnak okát egyedül egy félnél kell keresni, s a másikat csak sajnálhatjuk, annyival inkább, minthogy a következő világot előtt férfit semmi nem teheti nevetségesebbé, mint neje hűtelensége. S itt Czinkotay példaképen oly részletesen adta elé a főispán esetét, hogy a célzás iránt kétség nem lehetett, s a főispán minden udvariassága mellett már veszteni kezdé türelmét, midőn szerencsére más vendégek jöttek a szobába s ezzel a beszélgetésnek vége szakadt.

Czinkotay leverve, félig magán kívül, mint ki valamely büntetést követett el, botorkázott ki a szobából, s elzárkózva szobájában, míg a főispán házuknál maradt, nem mutatta magát.

— És mi történt később? — kérde valaki a társaság közül, egy elbeszélést várva, azt, mit hallott, kevesellé.

— Hogy szegény Czinkotay aljegyzővé nem neveztetett ki, az magától értetik — folytatá az előbbi. A főispán okául annak, hogy ígéretét visszavette, azt mondá ugyan atyámnak, hogy Czinkotay kétségen kívül meg fog házasodni, s akkor a főjegyző nem férne el lakásában, azonban észre leheté venni neheztelését, s a megyében, hol szegény Ezechielnak úgy sem

voltak barátai, a legszörnyűbb hírek keringtek a sértésekről, melyekkel e satirikus ember a főispánt illette.

Szerencsére kevéssel ez után ürült meg egy tanári állomás, s Czinkotay saját, s főkép anyám megalégedésére, elhagyta házunkat.

Természetes gyengesége néha tanár korában is bajba keverte őt. Beszélték róla, hogy csak azért házasodott meg, mert későbbi nejével, ki akkor már nem a legfiatalabb hölgyek közé tartozott, magára hagyatván, ez új s egészen váratlan helyzet által annyira zavarba jött, hogy miután egy ideig, hogy társát mulattassa, a gyermeknevelésről s a házasságról szólt, végre minden anyagból kifogyva, mindig növekedő zavarában elmondá, mi boldogok lennének a gyermekek, kik ily anyát, s a férj, ki ily nőt magáénak nevezhetne; mire a leendő tanárné szintén zavarodtan igennel felelt, s másnap az egész város Czinkotaynak gratulált, minek ez ismét csupa zavarból nem mondott ellent. Egyébiránt Czinkotay helyzetében, melyet haláláig elfoglalt, boldognak érezte magát.

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

HALKET PÉTER KÖZKATONA ESETE MASHONALANDBEN. ¹⁾

(Elbeszélés.)

Első közlemény.

I.

Sötét éj volt. Kelet felől hűvös szél fújt; nem olyan erős, hogy eloltsa Halket Péter közkatona tüzét, de elégséges arra, hogy meg-meglobogtassa a lángokat. Halket egyedül ült a tűz mellett egy koppje²⁾ tetején.

Körülötte minden áthathatlan sötétségbe volt burkolva, egyetlen csillag sem látszott a sötét égbolton feje fölött.

Ő és egy tuczat társa útban voltak a szomszéd tábor felé, hogy kukoricza- és rizsszükségletöket onnan beszerezzék. «Földerítőnek» küldték őt előre egy alacsony domblánczolat hosszában, és eltévedt. Reggel nyolcz óra óta bolyongott a magas fűben, sziklás halmokon, összezsugorodott cserjék közt; de nem talált emberi lakhely nyomára, csupán egy fölégetett kraal³⁾ maradványaira bukkant és egy letaposva hagyott gabonaföldre, hol egy hóval előbb a Chartered Company csapatai földültek egy benszülött telepet.

Háromszor történt meg vele a nap folyamán, hogy ugyanazon helyre tért vissza, a honnan kiindult; nem is szándékozott nagyon messze menni, mert tudta, hogy társai vissza-

¹⁾ Ez elbeszélés szerzője a volt fokföldi miniszterelnök testvére, kinek e nemes és szép művét minden művelt nyelvre lefordították már s kinek tolla most a búr háború alatt is annyira fölingerelte az angolokat, hogy valósággal várfogság alá vetették az írónőt öveivel együtt, elzárva őt a külvilágtól és megfosztva őt még íróeszközeitől is.

²⁾ Halom.

³⁾ Kaffertanya.

jönnek érte arra a tájra, hol utoljára látták, ha észreveszik, hogy hiányozni fog este a tábortűz körül.

Halket Péter nagyon fáradt volt. Egész nap nem evett és alig ivott pár kortyot abból a fokföldi brandys kis palackból, melyet mellső zsebében hordott, mert nem tudta, mikor töltheti meg újra.

A mint az éj közeledett, elhatározta, hogy azon koppje tetején fog nyugvóhelyet készíteni magának, mely a többitől kissé elkülönítve, bizonyos távolságban állott. Ehhez a dombhoz senkisé is közeledhetett a nélkül, hogy ő észre ne vegye. A benszülöttektől nem nagyon félt; kraaljaik le voltak rombolva és magtáraik fölégetve, harmincz mérföldnyire köröskörül, ők magok pedig tovamenekültek: azonban igen is félt kissé az oroszlanoktól, melyeket sohse látott, de melyekről sokat hallott beszélni; ott lappanghattak a magas fűben és a cserjék közt a koppje lábánál. Határozatlan félelem fogta el, bár maga sem tudta miért, akkor is, mikor eszébe ötlött, hogy most fogja először tölteni a hosszú éjszakát künt a velden.*)

Napnyugtakor egy kis csomó rőzsét és tuskót szedett össze a koppje tetején. Azt akarta, hogy egész éjjel égesse a tüzet; és a mint sötétedni kezdett, meggyújtotta. Talán meglátják pajtásai messziről és korán reggel utána jönnek; a vadállatok alig mernek közelébe férközni, míg a tűz mellett kaporoghat, a benszülöttektől pedig, tudta, nem igen van miért tartania.

Jól megrakta a tüzet; elhatározta, hogy ha teheti, egész éjjel virrasztani fog mellette.

Halket Péter sovány és középtermetű ember volt, lecsapott homlokkal és halványkék szemekkel; álla erőteljes, csontos volt; széles szájának vékony ajkai olyan emberre vallottak, ki hevesen vágyott az élet anyagi javaira és sietett élvezni is azokat, ha kínálkoztak neki. Arczának alsó részén néhány puha, hirtelen szőke szőrszál mutatkozott a férfasság korai jeleként.

Időnként figyelmesen hallgatózott a hallatszható hangokra, abban az irányban, melyben pajtásai táborozhattak, kik bizonyára lövéssel adnak jelt, ha meglátják az ő tüzet; sőt még figyelmesebben hallgatózott közelebből jöhető han-

*) Puszta.

gokra: de mindenütt néma csönd uralkodott, legföljebb a fapattogott olykor a tűzön, vagy pedig a szellő halk füttye hallszott, a mint végigsuhan a koppje ormán. Széles kalapját kettőbe hajtotta és felső kabátja zsebébe dugta; kis kéthegyű sipkát húzott fejébe, melyet anyja készített számára, és mely oly szorosan állt fején, hogy csak egyetlenegy szőke hajtincs lógott ki homlokára alóla. Fölhajtotta gallérját, hogy megvédje nyakát és füleit a szélről, de szétnyitotta mellén köpenyét, hogy a tűz melege elől jobban érhesse. Töltött ő már nem egyszer ennél hidegebb éjtszakát is pajtásaival a tábornút körül ülve és a feketékről beszélgetve, kiket lelőttek, vagy a kraalokról, miket elpusztítottak, vagy ételadagjaik miatt zugolódva: de most ez éjjel mintha csontjaig hatolt volna a hideg.

Az éj sötétje feje fölött és a veld csöndje körülötte szorongással töltötték el. Néha azt kívánta, bárcsak egy sakálnak vagy akár más hatalmasabb fenevadnak ordítását hallaná a távolból; majd pedig azt kívánta, bárcsak fújna a szél kissé hangosabban, a helyett, hogy mindezt a halk füttyülést hallatja, a mint végig suhan a sziklák élén. Letekintett fegyverére, mely lövésre készen feküdt mellette jobb oldalán a földön: majd néha-néha gépiesen övéhez vitte kezét és megtapogatta töltényeit. Aztán kinyújtotta keskeny, csontos kezeit a tűz felé és melengette azokat. Még csak féltizenegy volt és úgy tetszett neki, mintha legalább is tíz órája ülne itten.

Darab idő múlva két nagy tuskót dobott még a tűzre és kivette az üveget zsebéből. Gondosan megvizsgálta a tűz világánál, hogy lássa, mennyi van még benne: aztán egy kortyocskát húzott és újra megvizsgálta, mennyit fogyott, mire visszavette mellső zsebébe.

Aztán elgondolkozott.

Ez nem gyakran történt meg Halket Péterrel. Örjáraton, vagy ha a tábori tűz körül ült pajtásaival, nem volt ideje rá; és Halket Péter sohasem is szokott gondolkozni.

Rest tanuló volt, mikor gyermekkorában a falusi iskolába járt; később, midőn onnan kikerült, anyja hiába fizette a falusi patikáriust, hogy olvasgasson esténként vele történelmi és természettudományi munkákat: nem sok maradt meg belőlök fejében. Rendesen csak az őt közvetlen környező világban élt, a pillanat benyomásától vezéreltette magát, és ha ez elmúlt, nem sokat gondolt vele többé. De ez éjtszaka, itt a

koppján, gondolkozni kezdett és gondolatai összefüggő lánczeczá fűződtek egybe.

Először azon kezdett tünődni, vajon megkapja-e anyja azt a levelet, melyet ő a múlt héten tett postára és odaviszik-e neki azt a házikójába, vagy pedig magának kell érte mennie a postahivatalba. Aztán a kis angol falu jutott eszébe, hol született és felnőtt. Láttá anyjának fehér és kövér kacsáit, a mint a kapu alatt ki- és bebujkáltak és a mint a telek aljába a kis tócsához biczigtek; láttá az iskolaépületet, melyet anyyira gyűlött gyermekkorában, és melyből oly gyakran el-el-szökött horgászni, vagy fészket keresni. Láttá a képeket az iskolaterem falán, melyre rá szokott sütni a napfény délutá-nonként, mikor őt ott marasztották büntetésből; láttá judeai Jézust, a mint megáldja a gyermekeket, és láttá azt a másik képet épen az ajtó fölött, melyen ugyanez a Jézus kifeszített karokkal függött és lábaiból folyt a vér. Aztán meg a romokra gondolt Halket Péter, az ócska toronyra, melyre oly sokszor fölmászott madártojásokért; és láttá anyját a házikó kapujában állni, mikor ő este hazajött és érezte mint fonódnak karjai nyaka körül és megesókolja őt; de érezte azt is, mint folynak könnyei is arczán, a miért ő egész napon át elszökött az iskolából, és láttá magát, a mint mentegetőzik s igéri, hogy sohasem fogja többé tenni, csak ne sírjon többet. Sokszor gondolt anyjára, mióta elhagyta őt: a hajó földézetén, aztán mikor aranykereső munkásnak szegődött, majd pedig mióta beállt katonának; de ez eddig mindig oly határozatlan alakban történt; nem láttá és nem érezte őt egész tisztán. Azonban ez éjjel oly mohó vágy fogta el utána, mint kis fiú korában, midőn ágyában feküdt a szomszéd szobában és az ajtón keresztül láttá anyja árnyékát, a mint a mosóteknő fölé görnyed, hogy pénzt szerezzen, a mivel őt táplálja és ruházza. Emlékezett, mint hívta olyankor anyját, mint jött az oda és takargatta be, Simikémnek szólítva őt: Simon volt ugyanis a második keresztnéve, atyját is így hívták és ezen a néven csak akkor szólította őt anyja, mikor este ágyában feküdt, vagy ha valami baja esett.

Ott ült Halket Péter a parázsba bámulva. Elhatározta, hogy sok pénzt fog keresni és anyjának hozzá kell költöznie. Nagy házat építtet a West Enden Londonban, a legszebbet, minőt valaha csak láttak és egy másikat falun: aztán többet

sohse kell dolgozniok. Úgy ült ott Halket Péter, mintha kővé meredt volna és bámult a parázsba.

Mindenki megszédte magát, a ki Dél-Afrikába jött. Barney Barnato, Rhodes, — ezek mind megszédtek magokat itt, nyolcz millióig, tizenkét millióig, huszonhat millióig, negyven millióig: miért ne tehetné ő is!

Halket Péter hirtelen fölrezzent és hallgatózni kezdett. De csak a szél volt, a mely úgy fűtt, mintha egy nagy szuszogó állat mászott volna fölfelé a koppjéra. És ő újra a tűzbe meredt.

Arra gondolt, mit fog tenni a közel jövőben. Ha kiszolgáltá önkéntesi idejét, egy nagy darab földet kap akkorra. A mashonáktól és matabelektől akkorra már minden földjüket elveszik; a Chartered Company olyan törvényt fog hozni, hogy ezek a feketék kötelesek lesznek a fehérek számára dolgozni, — és ő, Halket Péter majd megdolgoztatja őket. Megszedi ő majd magát.

Aztán azon tündődött, mit tevő legyen a földdel, ha ez nem talál jó lenni, és nem lehet pénzt szerezni belőle. Akkor egy syndikátust alakítna, «Halket Péter aranybánya syndikátus» vagy «Halket Péter vasbánya syndikátus» czímen, vagy más, ehhez hasonló név alatt. Halket Péter nem volt tisztában vele, hogyan kell az effélet nyélbe ütni; de annyi bizonyosnak látszott előtte, hogy ő néhány más emberrel együtt részvényes lenne. Sem ő, sem ezek nem fizetnének a részvényekért. Hanem aztán keresnének Londonban valami tekintélyes embert, a ki vegyen át szintén részvényeket; ez sem fizetne érettök, ingyen adnák neki is; és így a társaság meg volna alakítva már. Senkinek se kell fizetnie; elég lesz a név: «Halket Péter aranybánya részvénytársaság», Londonban kell elárusítani a részvényeket; olyan emberek, a kik nem ismerik az országot, megveszik azokat. Az ilyenek már készpénzzel fogják fizetni, napi árfolyam szerint; talán tizenöt fontra is fölhág egy-egy részvény! Halket Péter szemei erősen pislogtak, a mint a tűzbe nézett. És ha magosan fognak állni, ő, Halket Péter mind eladja a maga részvényeit. Ha csak hatezer darabot is tartana meg magának és egyet csak tíz fonttal is fizetnének, ezzel már hatvanezer fontot nyerne! Aztán megint más társaságot is alapítna és megint újra mást!

Halket Péter egyet legyintett térdére.

Ez a fő: «Mindig idejében adni el». Ezzel a ponttal Halket Péter teljesen tisztában volt: erről annyit hallott ő beszélni! Egy csomó részvényt neves embereknek kell ajándékozni; aztán meg elárusítani: ezek is mind idejében el fogják adhatni.

Halket Péter elmélázva ütögette térdét.

És aztán azok, kik készpénzért vették a részvényeket? Nos hát, azok is mind eladhatják; mind eladhatják!

Most Halket Péter gondolatai zavarodni kezdtek kissé. A dolog most már nagyon nehéznek tűnt föl előtte, akárcsak a hármas szabály az iskolában, midőn nem tudta megtalálni a kapcsolatot, a két első tag és a harmadik közt. Na hát! ha a részvényesek nem voltak elég okosak a részvényeiket idejében eladni, ez az ő hibájok. Miért nem tették? Ő, Halket Péter nem tehet róla. Mindenki tudja, hogy idejében el kell adni. Ha nem volt eszök idejekorán eladni, nos hát, az ő bajuk. «Csak azon részvények által gazdagszunk meg, melyeket eladunk, nem pedig azok által, melyeket megtartunk.»

De hátha amazok nem tudják eladni?

Halket Péter meghökkent perczre. Hát vegye meg az angol kormány, ha olyan rosszak, hogy senkinek se kellenek; akkor senki sem fog károsodni. «Az angol kormány nem hagyhatja az angol részvényeseket bajban». Ezt eleget hallotta. Az angol adófizetőknek kell fizetniök a Chartered Companyért, a zsoldos katonáért és mindenki másért, a kinek nincs pénze; nekik kell megmenteniök a részvényeseket a bukástól, mivel lordok és herczegek vannak általa érdekelve. És miért ne fizetnének az ő társaságáért is? Neki is lesz egy lordja benne!

Halket Péter csak bámúlt a tűzbe, teljesen elmerülve tervezgetéseibe... Halket Péter Esquire, a Halket Péter aranybánya részvénytársaság igazgatója. Aztán, ha ezreket nyert, Halket Péter Esq. M. P.¹⁾ Aztán, ha már milliói lesznek, Halket Péter, Privy Councillor!²⁾

Mélyen elmerült gondolataiba, a parázssba bámúlva. Ha van öt-hat milliód, mehetsz oda, a hova tetszik és tehetsz, a mit tetszik. Bejáratos lehetsz Sandringhambe.³⁾ Nőül ve-

¹⁾ M. P.: a parlament tagja.

²⁾ P. C.: Belső titkos tanácsos.

³⁾ A walesi herczeg kastélya.

hetsz, a kit akarsz. Senkise kérdi, ki volt apád-anyád, az lényegtelen.

Valami nyomasztó bágyatag érzés fogta el egyszerre Halket Pétert; két lyukkal szorosabbra csatolta széles bőrvét.

Még akkor is, ha csak két milliód van, tarthatsz magadnak szakácsot és inast, kik veled mehetnek, ha a veldre vagy háborúba mégy, és annyi pezsgőd lehet, meg minden egyebed, a mennyit csak szemed-szád kíván. Ebben a perczen ez a körülmény még fontosabbnak látszott Halket Péter előtt, mint a Sandringhamben fogadtatás.

Elővette fokföldi pálinkával telt üvegét és egy kicsit kortyintott belőle.

Más ember is jött Dél-Afrikába semmi nélkül és meggazdagodva távozott! Miért ne tehetné meg ezt ő is?

Néhány rözsét dugott a két nagy tuskó alá és pompás láng csapott föl. Aztán újra figyelmesen hallgatózott. A szél elállt és az éj végtelenül csöndes lett. Most háromnegyed tizenkettő volt. Fájt a háta és le szeretett volna feküdni; de nem mert, mert félt, hogy elaludnék. Előre hajolt, keresztbe tett térdei közé dugta a két kezét és nézte a fölélesztett tüzet.

Kissé később Halket Péter gondolatai mindjobban összezavarodtak: végre is inkább olyanok voltak, mint összefüggestelen képek sorozata, melyek össze-vissza bukkantak föl egyre-másra agyában, mintsem kapcsolatos eszmék láncolata. Egyik perczen, a mint a pattogó tűzbe nézett, úgy tetszett neki, hogy ez egyike azon tüzeknek, melyeket ők a benszülöttek gabnájának fölégetésére gyújtottak és melybe beledobtak mindent, mit nem tudtak elvinni magokkal. Majd anyja kövér, fehér kacsáit látta, a mint biczegnek a keskeny zöld fűvel szegélyezett ösvényen. Aztán látni vélte a kunyhókat, melyekben az aranykeresőkkel lakott, meg a benszülött nőket, kik vele ott éltek, és tűnődött, vajon hol mehetnek most ezek az asszonyok? Aztán öreg mashona négert látott, kinek szétlőték a koponyáját, de kinek kezei még mozogtak. Hallotta a benszülött asszonyok és gyermekek sikoltozó lármáját, a mint a Maxim-ágyúkat kraaljaik ellen fordították; és aztán hallotta a dinamit robbanását, a mint egy barlangot fölvetett. Aztán újra egy Maxim-ágyúval dolgozott, de úgy tetszett neki, mintha az inkább aratógép lett volna, milyennel Angliában szokott dolgozni, csakhogy a mi most ledőlt, nem sárga kalász

volt, hanem fekete emberek feje; és úgy látta, midőn visszaneézett, hogy azok sorjában feküsznek mögötte, mint a learatott búza.

A tuskókból fényes láng csapott föl magasan, és a hol a tuskók kettéhasadtak, belsejökben izzó parázs látszott: a ropogás és pattogás úgy visszhangzott Halket Péter agyában, mint egy tüzerüteg sortüze. Aztán egyszerre csak egy néger asszony jutott eszébe, a kit ő és egy másik társa egy bokorban talált egyedül, csecsemőjével hátán, de még fiatal volt és csinos. Nahát ezt ők nem lőtték agyon! — elvégre egy fekete asszony nem annyi, mint egy fehér asszony! Anyja nem értette volna ezeket a dolgokat, hisz minden másként van Angolországban, mint Dél-Afrikában. Itt nem lehet azt várni, hogy az ember épen úgy viselkedjék, mint odahaza. Valami kellemetlen érzés bántotta, érezve, hogy mentegietnie kell magát anyja előtt, de nem tudja, hogyan.

Mind előbbre és előbbre hajolt, annyira, hogy a kis szőke hajfürt, mely kicsüngött sapkája alól, majdnem megperzselődött a tüztől. Szemei még nyitva voltak, de pillái kezdtek lecsukódni és kezei mindjobban lehanyatlottak térdei közt. Most már nem váltakoztak többé a képek agyában, csupán csak az égő tuskók fényét érezte még, hogy világít.

Hirtelen Halket Péter egyszerre összerezzen. Kiegyenesedett és figyelt. A szél elállt; nem hallatszott semmi hang, de ő mégis élesen figyelt. A tűz mint két fényes vörös lángnyelv lobogott a csöndes levegőben.

Most a koppje tulsó oldalán léptek zaját hallotta fölfelé közeledni, meztelen lábak halk egyenlő lépteit.

Halket Péter homlokán égnek meredt a haj. Nem gondolt futásra; a rémület megdermesztette. Fölvette fegyverét. A halál hidege futott végig testén, lábaitól feje tetejéig. Egy Maxim-ágyút kezelt ő egyszer oly csatában, melyben néhány száz fekete elhullott és csupán csak egy fehér ember sebesült meg, de ő sohasem ismerte a félelmet; mégis ezen az éjtszakán ujjai megmerevedtek fegyvere ravaszán. Lassan térdre ereszkedett, s fegyverét kissé a tűz irányában tartva lövésre emelte föl. Egy szikladarab félig védte őt akárki ellen is, a ki a koppje tulsó oldalán feljöhetett, és ő készen állt, hogy abban a pillanatban, a mint megjelenik valaki az orom fölött, lelőjje. De hirtelen egy gondolat villant át agyán: hátha egyik

pajtása az, ki őt jött keresni, nem pedig meztlábba ellenség! A bizonytalanság aggálya összeszorította szívét; egy pillanatra habozott. Majd a rettegés hideg halálos gyötrődésével fölkiáltott: — Ki jár ott?

Tiszta angol nyelven, lassan felelte egy hang: — Jó barát.

Halket Péter szinte elejtette fegyverét, érzelmeinek váratlan fordulatától. A hideg verejték, melyet addig a félelem visszafojtott, nagy cseppekben ütött ki homlokán; de tovább is térdelve maradt fölemelt fegyverével.

— Mit akarsz? — kiáltott reszketve.

A koppje szélének sötétjéből egy alak merült föl és a tűz világának körébe lépett teljesen.

Halket Péter fölnézett rá.

Magas termetű férfi volt, lengő vászonruhát viselt, mely térdén alul ért és szorosan hozzásimult tagjaihoz. Feje, karjai és lába födetlenek voltak. Semmiféle fegyver nem volt nála és hosszú fekete hajfürtök csüngtek vállaira.

Halket Péter csodálkozva nézett föl rá. — Egyedül vagy? — kérdezte.

— Igen, egyedül vagyok.

Halket Péter leeresztette fegyverét és fölállt.

— Eltévesztetted az utat, úgy-e? — kérde, még mindig szorongatva puskáját.

— Nem; azért jöttem, hogy megkérdezzelek, megengeded-e, hogy tüzed mellé üljek egy kicsit?

— Hogyne, hogyne! — mondta Péter, figyelmesen vizsgálva az idegen öltözetét és még mindig le nem téve fegyverét, bár kezét már elvette a ravaszról. — Roppantul örvendek akárki társaságának. Gyalázatos éjtszaka arra, hogy itt egyedül künn töltse az ember fia. Csodálom, hogy te meg tudod találni az utat. Ül le, ül le! — Péter újra figyelmesen megnézte az idegent, aztán letette fegyverét maga mellé.

Az idegen leült a tűz tulsó oldalán. Arcza barna volt; karjai és lábai bronzszínűek, de sasorra és domború homloka arra vallottak, hogy egyik dél-afrikai törzshez sem tartozhatik.

— Bizonyosan a szudániak közül való vagy, kiket Rhodes hozott magával éjszakeről? — kérdezte Péter, még mindig kíváncsian nézve őt.

— Nem; Rhodes Cecilnek semmi köze az én idejövetelemhez, — felelte az idegen.

— Mondd csak — szólt Péter — véletlenül nem találkoz-tál-e ma egy csapat emberrel? Tizenkét fehér és hét fekete, három szekér élelmiszerrel? A főtáborba kellett ezt szállítnunk és én ma reggel elszakadtam társaimtól. Nem birtam megtalálni őket, ámbár azóta folyton kerestem.

Az idegen lassan melengette kezét a tűznél; aztán föl-emelte fejét: — Azok ma éjjel e dombok lábánál táboroznak — mondta, kezével a sötétségbe mutatva bal felé. — Holnap korán, még napkelte előtt itt lesznek.

— Oh, hát te találkoztál velök! — felelt Péter örvendve. Persze, ezért nem lepett meg téged az, hogy itt találtál engem. Igyál egy-két csöppet. Kivette zsebéből a kis üveget, s feléje nyújtotta. — Sajnálom, hogy nincs több, de egy pár csepp is jó a hideg ellen.

Az idegen meghajtotta fejét, de köszönettel visszautasította. Péter ajkaihoz vitte az üveget, s egyet kortyintott belőle, aztán visszadugta zsebébe. Az idegen keresztbe tette karjait térdein, s a tűzbe nézett.

— Zsidó vagy? — kérdezte hirtelen Péter, a mint a tűz világa teljesen ráesett az idegen arczára.

— Igen, zsidó vagyok.

— Oh — mondta Péter — ezért nem tudtam hát én mindjárt eleinte megfejtetni magamnak, miféle nemzetiségű vagy; a ruhád, tudod... — Félbeszakította szavait s aztán így folytatta: — Üzleted van errefelé, nemde? — Melyik országból jöttél ide; spanyol zsidó vagy-e?

— Palesztinai zsidó vagyok.

— Oh, — szólt Péter; — nem sokat láttam még odavaló zsidót. Egy csapat jött velem együtt a hajón; láttam Barnatot és Beitet; de azok nem igen hasonlítottak hozzád. Úgy hiszem azért, mert te Palesztinából származol?

Egy cseppet sem félt már Halket Péter az idegentől.

— Jöjj egy kicsit közelébb a tűzhöz, — mondta — fáz-nod kell, nincs valami sok ruhád. Én ebben a vastag köpenyben is fázom. Halket Péter tovább taszította kissé fegyverét és újra egy tuskót dobott a tűzre. — Sajnálom, hogy nincs semmi ennivalóm, a mivel megkinálhatnálak; különben én sem ettem semmit a mult éj óta. Átkozott kellemetlen dolog így künt

éjtszakázni, a nélkül, hogy egy betevő falatja lenne az embernek. Nem is képzeltem volna, milyen czudarul érezheti magát az ember csak egy napi koplalás után is. Időztél-e valaha már te is künt a szabadban, a nélkül, hogy egy falat harapni valód lett volna? — kérdezte Péter jókedvűen, kezeit a tűznél melegítve.

— Negyven nap és negyven éjjel — felelte az idegen.

— Negyven nap! Teremtette! — kiáltott föl Péter. Na akkor szépecskén kellett, hogy inni valód legyen, mert különben ki nem állottad volna. Meglehetős kutyaúl éreztem magam, mielőtt te jöttél, de most már jobban vagyok, melegebbem is van.

Halket Péter újra megigazította a tuskókat a tűzön.

— Alkalmasint a Chartered Company szolgálatában állsz? — kérde Péter a tűzbe nézve, melyet imént föl-élesztett.

— Nem, — felelt az idegen — nincs semmi dolgom a Chartered Companyvel.

— Oh, — mondta Péter — akkor nem csodálkozom, hogy éppen nem látni rajtad, hogy valami pompás üzleteket csináltál volna eddigelé. Még azoknak se hull nagyon csőstül az áldás a zsebökbe, a kik ehhez a társasághoz tartoznak, ha csak nem afféle nagy marha valaki; azoknak pedig meg már éppen egy csöpp se jut, kik nem e társaság emberei. Eléggé tapasztaltam, mikor először jöttem ide. Egy aranykeresővel voltam, a ki valamiképen a társasághoz tartozott, de én a magam szakállára dolgoztam, napszámba az aranykeresőnek. Mondhatom neked, nem azok az emberek szereznek pénzt itt, a kik dolgoznak, hanem azok a nagy marhák, a kiké az engedély!

Az idegen jelenléte nagyon fölvidította Pétert. Ez az egy fegyvertelen ember minden félelmét eloszlatta. Látva, hogy az idegen nem veszi föl a beszélgetés fonálát, egy kis idő múlva újra kezdte. — Mégis nem volt az olyan rossz élet ott: nem is kívánnék most egyebet, mint hogy megint ott élhessek. Két kunyhóm volt ott, meg egy pár néger nő. Jobb velök, — folytatta Péter, egy idő múlva, — jobb ezekkel a fekete asszonyokkal, mint a fehérekkel. A fehéreket el kell tartani, míg a feketék minket tartanak el! Aztán ha már megelégtelte az ember őket, szépen kiteszi a szűröket. Én határozottan a

néger nők mellett vagyok. Péter nevetett. De az idegen mozdulatlanul ült, karjait térdei körül fonva.

— Nálad is vannak leányok? — kérdezte Péter. — Kedvelled a feketéket?

— Én minden nőt szeretek, — szólt az idegen, újra összefonva karjait térdein.

— Oh, oh, igazán? — mondta Péter. — Na én már meglehetősen megelégteltem őket. Elég sok bajom volt az enyémmel, folytatá, kezeit a tűznél melegítve; majd összekulcsolta ujjait és tenyerét fordította a meleg felé. Meglátszott rajta, hogy hosszabb elbeszéléshez készül nagy kedvteléssel. — Az egyik nő csak tizenöt éves volt; egy rendőrtől kaptam olcsón, a ki vele élt: hanem ez nem sokat ért. De a másik, Istenemre! Sohasem láttam ehhez fogható néger nőt többet; szép termetű volt, mondhatom és ilyen egyenes, ni — szólt Péter, és föltartotta ujját a tűz fényénél. — Megvolt jó harminczas. A mi ficzkóink rendesen nem igen szokták szeretni az ilyen korú fekete asszonyokat; jobban ízlenek nekik a süldő leányok. De nekem az első naptól fogva, hogy megláttam, nem ment ki többet a fejemből ez az asszony. A társamé volt, a kivel laktam. Éjszokról hozta magával. Mennykő egy história, hogyan kaparintotta meg őt ez a ficzkó: néger férje volt meg két gyermeke; nem akarta elhagyni őket, vagy más efféle ostobaság volt a baj: hiszen te tudhatod, milyenek ezek a néger nők? Elég az hozzá, én megpróbáltam rábeszélni azt a ficzkót, hogy engedje át nekem; de az ördög tudja, semmiképen se akarta. Nálam csak a másik leány volt, a kit nem nagyon kedveltem: még csak gyermek volt. Jó, hát elmentem Umtaliba és vettem sok-sok pálinkát meg holmi ennivalót, és mikor visszatértem, az egész tábort kiszáradt torokkal találtam. Tíz napja már egy csöpp pálinkájok nem volt; az esős időszak beállt; nem tudták, mikor szerezhetnek megint valami itókát. Nos hát nekem volt most egy kis hordó fokföldi brandym, ilyen magos ni, — szólt kezével két lábnyi magas tárgyat mutatva — és társam meg akarta volna venni tőlem. Gondoltam én ezt előre. Azt feleltem, nekem magamnak is szükségem van rá. Hiába kínált érte ezt is, azt is. Utoljára ezt mondtam neki:

— Jó, nem bánom, megteszem neked azt a szivességet, odaadom a hordócskát, de te meg add ide azt az asszonyt. — Így aztán ide is adta. A legtöbb embernek nem kellett volna

egy olyan néger nő, kinek már két néger gyermeke volt, de én nem gondoltam ezzel; nálam az nem számított. És mondhatom, hogy dolgos egy személy volt. Kertet csinált, ő és a másik leány ketten munkáltak; mondhatom, hogy egy fillért sem költöttem rájuk kosztra félév alatt; hozzá még én árulhattam tejes kukoriczát meg tököt az egész környéknek. Nem is esett a feje lágyára ez az asszony. Hamarőbb megtanulta az angolt, mint én az ő zagyva nyelvöket, és hozzászokott, hogy ruhát meg shawlt viseljen.

Az idegen továbbra is mozdulatlan ült és a tűzbe nézett.

Halket Péter kényelmesebben helyezkedett el a tűz mellett. — Hát egyszer a mint hazajöttem a kunyhóba, véletlenül máskor, mint szoktam, hogy valamit magammal vigyek, mit látok? egy néger emberrel beszélgetett a kunyhó ajtajában. Pedig én szigorúan megparancsoltam, hogy sohasem szabad egy szót is váltaniok néger férfiakkal; tehát kérdőre vontam, miért beszélgetett? A legnagyobb hidegvérrel azt felelte, hogy az egy idegen ember, ki ott ment el az úton és egy ital vizet kért. Megparancsoltam az embernek, hogy kotródjék. Aztán nem gondoltam többé ezzel az esettel. De most bezzeg jól emlékszem rá. Láttam azt az embert másnap a táborunk körül kószálni. Másnap hozzám jön az asszony és arra kér, adjak neki egy csomó töltényt. Azelőtt sohase kért tőlem semmit. Kérdeztem tőle, mi az ördögnek való asszonynak töltény? azt felelte, hogy az az öreg néger asszony, a ki segít neki vizet hordani kertöntözéskor, azt mondta, hogy nem jöhet és nem segíthet többé, ha csak nem kap egy csomó töltényt, mit fiának adjon, ki elefántvadászatra készül menni éjszakra. Én bizony ráhagytam magam vétetni, hogy odaadjam neki a töltényeket, mert hát várandós volt, s azt erősítgette, hogy ő nem tudja elvégezni az öntözést segítség nélkül. Így hát odaadtam, a mit kért. Sohse tettem ilyen bolondot se többet.

Később aztán hallottam, hogy a Chartered Company háborút akar kezdeni a matabelek ellen; gondoltam, biz én beállok önkéntesnek. Azt mondták, hogy ott jó sok zsákmányra lehet szert tenni, a földet is fel fogják osztani köztünk, szóval ígértek mindenfélét. Úgy számítottam, hogy csak vagy egy fertály esztendeig maradok ott, tehát elmentem. Az asszonyokat otthon hagytam, egy csomó élelemmel, a mi a kert-

ben volt, hozzá még ezukrot és rizst is adtam részökre és meghagytam nekik, hogy el ne menjenek, a míg visszajöväk ; a pajtásomat pedig megkértem, vigyázzon rájuk. Mind a két asszony mashona volt. Mindig úgy hallottam, hogy a mashonák nem szeretik a matabeleket, de teringettét most kisült, hogy még ezeket is jobban szerették nálunknál. A szemtelen kutyak azt merték hajtogatni, hogy a matabelek csak néha-néha bántak velök rosszul, míg a fehérek szakadatlan kinozzák-gyötrik őket.

Tehát ott hagytam az asszonyokat, — folytatta Péter, kezeit térdeire eresztve. — Nem is gondolnád, milyen jól bántam én azokkal az asszonyokkal. Az egész idő alatt, míg nálam voltak, egyetlen egy ütleget sem kaptak tőlem. A pajtásaim mind gúnyoltak, hogyan bánok velök. Mégis alig voltam oda egy hónapig, egyszer csak levelet kapok attól az embertől, a kivel együtt dolgoztam ; attól, a kinél először volt az asszony, — azóta meghalt, szegény ficzkó : ott találták kunyhója ajtajában elvágott nyakkal. Mit gondolsz, mit írt nekem ? Hogy hat óra se telt bele eljövetelem óta, a két asszony már is megszökött ! Az idősebbik csinálta ezt így ki. És tudod-e, mit csinált még ? Minden golyót és töltényt, a mit csak a kunyhóban talált, magával vitt, a régi Martini-Henry puskámmal együtt, sőt elvitte még a theás-edényem fedőjét is, hogy golyót önisenek belőle elültöltő ócska puskáik számára. És nem csak egyedül ment, magával vitte a fiatalabbikat is. Azt írta a pajtásom, hogy máskülönbem nem nyultak semmihez : ott hagyták a földre dobva a ruhákat és shawlokat, miket nekik adtam és meztelenül mentek el ; csupán csak rendes kötényöket tettek föl és a fejökön vitték el a munitiót. Egy néger találkozott velök húsz mérföldnyi távolságra ; ez beszélte, hogy a Lo-Magundik országa felé vették útjokat, oly sietve, a mint csak birtak.

— És tudod, — szólt Péter, miközben térdére ütött és áthatón nézett az idegenre a tűzön keresztül — egy dologban olyan bizonyos vagyok, mint hogy itt ülök. Az a néger, a kít a kunyhóm ajtajában találtam azon a napon, az ő néger férje volt ! Azért jött oda, hogy magával vigye. És az asszony, mikor látta, hogy nem szökhetik el a nélkül, hogy utól ne érnők, az ő számára kérte a töltényeket. Péter minden szó után nyomatékkal szünetelt kissé. És most vissza ment hozzá. Neki vitte a munitiót !

Péter a tűzön át az idegenre nézett, hogy lássa, milyen hatást tettek rá szavai.

— Mondok neked valamit, — folytatta Péter. — Ha én csak a legkevesébbé is gondoltam volna akkor, ki az a kutya, a ki ajtóim előtt állt, tőlem kapott volna töltényt... a fejébe.

Péter diadalmas arczkifejezéssel tekintett az idegenre. Ez volt az ő egyetlen története; vagy hússzor elbeszélte már a tábortűz körül, egy-egy új pajtás tiszteletére. Mikor ehhez az utolsó ponthoz ért, mindig a tetszésnek és helyeslésnek halk moraja futott végig a csoporton: ma éjjel néma csönd követte szavait; az idegen nagy fekete szemei úgy szegeződtek most is a tűzre, mintha semmit se hallott volna.

— Nem csináltam volna nagy dolgot belőle, — folytatta Péter kis idő múlva, — ámbár egy férfi se szereti, ha az asszonyát elveszik: de neki egy vagy két hó múlva gyermeket kellett volna szülnie, és a fiatalabbik is éppen ilyen állapotban volt, úgy láttam. Bizonyára elpusztították gyerekeiket, még mielőtt világra jöttek volna; ezeknek a néger nőknek nincsen szivők; minden lelkifurdalás nélkül ölik el a fehér ember gyermekét. Nincsen szivők; bármilyen jól bánjunk velök, készek visszamenni egy fekete emberhez. Akkor csak megjárja, ha egész fiatalon kapjuk őket és messze viszzük a saját népoktól; de ha már egyszer egy néger nőnek néger férje volt és attól gyermekei születtek, hamarabb meg lehetne tartani az ördögöt, mint őt! Mind visszatérnek férjeikhez. Ha valaha meglőnek, nagyon valószínű, hogy a saját fegyveremmel és a saját tetteimmel lőnek meg. És ő ott fog állni, nézni fogja, sőt még ő fogja ösztökélni társait; pedig az egész idő alatt, míg nálam volt, egyetlen egy ütleget se kapott tőlem. Na de mondhatom is, ha én valaha találkozom azzal a kutya négerrel, majd elbánok vele. Megszámálhatja perceit, ha egyszer kezembe került! Halket Péter szünetet tartott. Úgy tetszett neki, hogy azok a szemek, a nehéz hosszú pillák alatt, mintha rajta keresztül, messze néztek volna, végtelen szomorúsággal, mintha csak könnyekkel teltek volna meg.

— Te nagyon fáradtnak látszol, — szólt Péter, — nem akarnál lefeküdni és aludni egyet? Oda teheted arra a kőre fejed, én pedig majd virrasztok.

— Nincs szükségem az alvásra, — felelte az idegen, — veled akarok virrasztani.

— Te is voltál háborúban, úgy látom, — szól Péter, kissé előre hajolva és az idegen lábait nézve. — Teringettét! Mind a kettő! És egészen átlukasztva! Kemény dolog lehetett!

— Nagyon régen volt, — mondta az idegen.

Halket Péter két nagy tuskót dobott a tűzre.

— Tudod, — mondta, — a mióta ide jöttél, mindazon tűnődtem, kire emlékeztetsz engem. Anyámra emlékeztetsz. Nem hasonlitsz hozzá arcban, de ha rám nézel a szemeiddel, úgy tetszik nekem, mintha ő nézne rám. Furesa, úgy-e bár? Én most látlak téged először, te alig szóltál egy szót, mióta itt vagy; mégis úgy tetszik nekem, mintha egész életemben ismeretek volna. Péter egy kissé közelebb húzódott hozzá. Rettenően megijedtem tőled, mikor először jönni hallottalak, sőt mikor először megláttalak is; tudod, nem úgy vagy öltözve, mint mi szoktunk. De abban a perczen, a mint a tűz rád sütt, így szóltam magamban: Nincs semmi baj! Furesa, úgy-e bár? — kérde Péter. — Most látlak először életemben, de ha fölkapnád fegyveremet s célba fognál vele, nem moczcannék. Képes volnék lefeküdni a földre és fejemet lábaidhoz téve aludnám; furesa, úgy-e bár, mikor most látlak először? Az én nevem Halket Péter. Hát téged hogy hívnak?

De az idegen a tuskókat igazítgatta a tűzön. A lángok oly szélesen és magosan csaptak föl, hogy majdnem teljesen eltakarták Péter szemei elől.

— Teremtette! hogy égne, ha te nyúlsz hozzájuk! — kiáltott föl Péter.

Egy darabig hallgatva ültek a tűz mellett.

Aztán Péter így szólt: Láttál tegnap négereket ezen a környéken? Én nem találkoztam egygyel sem.

— Van erre, — szól az idegen, fölállva, — egy öreg asszony, ott lent egy barlangban, meg egy férfi a cserjés közt, tíz mérföldnyire innen. Hat hét óta él ott, a mióta ti leromboltátok a kraalt; gyökerekből és füvekből táplálkozik. Megsebesült a czombján és ott hagyták mint halottat. Arra vár, hogy mind elhagyjátok a vidéknek ezt a részét, hogy kijöhessen és követhesse népét. Most még nem gyógyúlt meg annyira a lába, hogy elég gyorsan mehessen.

— Beszéltél vele? — kérdezte Péter.

— Levittem őt a vízhez, ott, a hol egy nagy tó van.

A part igen magas volt, hogyszem saját erejéből oda juthatott volna.

— Szerencséd, hogy embereink rajta nem kaptak, — mondta Péter. — A kapitányunk roppant kemény legény, nem tréfál. Rögtön lelőtt volna téged, ha meglátja, hogy egy sebesült négerrel kószálsz erre felé. Szerencséd, hogy nem kerültél útjába.

— A fiatal hollóknak meg van adva az ő táplálékok, — szolt az idegen kiegyenesedve, — és az oroszlánoknak csak le kell menniök a folyókhoz, hogy igyanak.

— Oh igen, — mondta Péter, — azért, mert nem tehetünk róla!

Egy darabig megint elhallgattak. Aztán Péter látva, hogy az idegen nem hajlandó megtörni a csöndet, megszólalt:

— Hallottál arról a tréfáról, a mi a bulawayoi úton, történt, mikor három négert fölakasztottak kémkedésért? Én magam nem voltam ott, hanem egy pajtásom beszélt nekem, hogyan kényszerítették a négereket, hogy a fákról leugorjanak és így magok akasztásuk föl magokat; az egyik ficzko nem akart ugrani, míg séréttel nem löttek a hátába: ekkor is egy ágba kapaszkodott bele, úgy hogy le kellett lőni a kezeit onnan. Úgy látszik, nem igen tetszett neki az akasztás. Nem tudom, ha igaz-e vagy se; én magam nem voltam ott, egy pajtásom beszélt nekem, a ki ott volt. Egy másik pajtásom meg, ki Bulawayoban járt akkor, de nem volt ott az akasztásnál, azt beszélt, hogy a mint a feketék ugrottak, azonnal rájuk löttek, hogy gyorsan végezzenek velök. Én . . .

— Én ott voltam, — szolt az idegen.

— Oh, te ott voltál? — kiáltott föl Péter. — Láttam egy fényképet ezekről az akasztott négerekről és a mi embe-reinkről, kik pipázva álltak körül; de téged nem láttalak rajta. Bizonyosan te épen akkor mentél el.

— Én a négerek mellett álltam, mikor akasztották őket, — felelte az idegen.

— Úgy-e, ott voltál? — szolt Péter. — Én részemről nem nagyon szeretek efféle dolgokat nézni. Némelyik ember abban találja legjobb mulatságát, ha a négereket rángatózni látja; de én ki nem állhatom, fölháborodik tőle a gyomrom. Nem nyúlászivűségből, — tette Péter gyorsan hozzá, nehogy rossz véleményt keltsen az idegenben bátorsága felől, —

hiszen ha löni, vagy vágni kell, én mindig kész vagyok. Annyi nécert lelövöldöztem én, mint akármelyik ember csapatunkból. De ha ostromozásról vagy akasztásról van szó, elmegyek. Tudod, minden attól függ, hogyan szoktatták az embert gyermekkorában. Anyám sohsem ölte volna meg a kacsáinkat; hagyta őket, hogy vénség miatt pusztuljanak el, úgy hogy mi beértük a tollal meg a tojásokkal. Anyám mindig azt prédikálta nekem: ne üss meg olyat, a ki kisebb náladnál; ne üss meg olyat, a ki gyöngébb náladnál; ne üss meg olyat, a ki nem tud téged épen úgy visszaütni. Ha örökké ilyen dolgokat vertek az embernek a fejébe, sehogy se tud tőlök szabadulni. Tudod, volt ott egy másik néger, a kit szintén agyonlőttek. Azt mondják, olyan nyugodtan ült, mintha csak kőből lett volna; karjával átfogta térdét és nem mocszant; néhány emberünk az arczába, meg a fejére vágott, mielőtt elhurczolták volna, hogy agyonlőjjék. Na, ilyen dolgokat én nem tudnék tenni. Egészen rosszúl leszek tőle — szolt Péter és kezét a gyomrára tette. — Annyit lelövök belőlök, a mennyi csak tetszik, mikor futnak, de ne állítsák őket megkötözve elém.

— Ott voltam, mikor azt az embert agyonlőtték, — mondá az idegen.

— Na, úgy látszik, te mindenütt jelen voltál, — szolt Péter. — Láttad Rhodes Cecilt?

— Igen, láttam, — válaszolt az idegen.

— Na, ez aztán a négerek réme, — mondta Halket Péter, kezeit a tűznél melengetve, — azt mondják, mikor lent a Fokföldön főminiszter volt, megpróbálta, hogy egy olyan törvényt vigyen keresztül, mely följogosított volna minden gazdát feleségestül, hogy megkorbácsolhassák szolgálkat, ha ezek olyas valamit tesznek, a mi ő nekik nem tetszik; de a többi angolok nem engedték meg, hogy megcsinálják ezt a törvényt. Hanem itt persze tehet, a mit akar. Ez az oka, hogy sokan nem szeretnék, ha őt elküldenék innen. Azt mondják, ha az angol kormány teszi be ide a lábát, földet ad a négeknek, a miből megéljenek; szavazati jogot ad nekik és civilisálja, taníttatja őket és több efféle; de Rhodes Cecil igába szorítja a nyakukat. «Többet ér nekem a föld a négeknél», mondja. Azt is beszélik, hogy szét akarja őket csoportonként osztani köztünk, hogy velök dolgoztassuk a föld-

jeinket, akár tetszik nekik, akár se, — épen úgy, mintha rab-szolgák volnának, tudod: és nekünk nem kell majd eltartani őket, ha megöregszenek. Na, én Rhodesdal tartok ebben; azt hiszem, nagyon okos gondolat. Nem azért jöttünk mi ide, hogy dolgozzunk; ez megjárja Angliában; hanem azért, hogy pénzt szerezzünk; már pedig hogyan szerezhetnénk pénzt, ha nem volnának a négerek, kik értünk dolgozzanak, vagy ha nem alapítnánk részvénytársaságokat? A négerek réme Rhodes, az! — folytatta Péter elgondolkozva, — azt mondják, ha angol kormány járná itt és mi megvernénk egy négert, úgy hogy elpatkolna bele, vizsgálatot indítnának stb. De Cecil alatt nincs mitől félni; tehát az ember, a mit tetszik a négerekkel, csak ő ne kerüljön valahogy bajba miatta.

Az idegen a fényes lángoszlopba nézett, a mint az a csöndes éji levegőben magasan föllobogott; aztán egyszerre csak összerezte.

— Mi az, — kérdezte Péter, talán hallasz valamit?

— Hallom a távolból, — mondta az idegen, — a sírás hangját és az ütlegek zaját. És hallom férfiak és nők szózatát, a kik engem hívnak.

Péter figyelmesen hallgatózott. — Én nem hallok semmit! — mondta. — Bizonyosan csak képzelődöl. Én is vélek néha így hangokat hallani. — Megint figyelt. — Nem hallzik semmi. Mindenfelé síri csönd van.

Egy darabig megint hallgatva ültek.

— Halket Péter Simon, — szólalt meg az idegen hirtelen, — Péter összerezte, hiszen ő nem mondta meg neki második nevét — ha megtörténik, hogy megkapod ama földeket, melyekért esengsz, és ha kapsz fekete embereket, kik azokat dolgozzák és nagy vagyont szerzesz; vagy ha megalapítod azt a részvénytársaságot — Péter megint összerezte — és a balgák megvásárolják részvényeidet, úgy hogy te a leggazdagabb ember léssz az egész országban; vagy ha nagy birtokokat szerzesz magadnak és nagy palotákat építesz, úgy hogy hercegek és a föld más hatalmasai előtted csúsznak-másznak és feléd nyújtják kezeiket, hogy aranyat tégy beléjük, — mit érsz mindezzel?

— Mit érek vele! — csodálkozott Halket Péter. — Nos, hát mindent. Hát ugyan minek köszönhetik Beit és Rhodes

meg Barnato, hogy ők olyan nagyok? Ha az ember nyolcz milliót gyűjtött . . .

— Halket Péter Simon, melyik lelket tartod Te a legnagyobbak azok közül, kiket a földön láttál, — kérde az idegen, — melyik lelket tartod a legszebbnek?

— Oh, — felelte Péter, — de hát mi nem lelkekről beszéltünk, hiszen pénzről beszéltünk. Hanem ha már lelkekről van szó, az anyám a legjobb lélek, a kit valaha láttam? De mit ér vele szegény? Azt, hogy egész nap a mosóteknő mellett görnyed és mossa azoknak az üres fejű, páváskodó nagy dámáknak a ruháit! Várjon csak, majd ha én pénzt szereztem! Akkor minden másként lesz, majd . . .

— Halket Péter, — szakítá félbe az idegen, — ki a nagyobbik: a ki szolgál, vagy a kit szolgálnak? Péter az idegenre nézett és az villant eszébe, talán örültséggel van dolga.

— Na persze, — felelte, — ha úgy vesszük, akkor minden egyre megy. Elvégre azt is mondhatod, hogy Te, a ki itt ülsz ebben az ócska vászon ingben, éppen olyan nagy vagy, mint Beit, vagy Rhodes, vagy Barnato, vagy egy király. Természetesen, ha úgy vesszük, hát mindenki csak annak marad, a ki volt, akármennyit gyűjtött, akármennyie van; de más ember szemében már még sem az, a ki volt.

— Voltak királyok is, kik istállóban születtek, — mondta az idegen.

Péter azt hitte, tréfál, tehát fölkaczagott. — Régen lehetett az; most már nem történik ilyesmi, — felelte. — Még ha a Mindenható maga jönne ebbe az országba és nem volna neki legalább egy fél milliója részvényekben, nem sokat csinálnának belőle.

Péter megpiszkálta a tüzet. Egyszerre úgy érezte, hogy az idegen szemei rája vannak szegezve.

— Ki adta neked a földedet? — kérdezte az idegen.

— Az enyémet? Hát a Chartered Company, — felelte Péter.

Az idegen újra a tűzbe nézett. — És ennek meg ki adta? — kérdezte nyugodt hangon.

— Hát Angolország, természetesen. Nekik adta az egész területet a Zambeziig, hogy azt tegyenek vele, a mit tetszik és annyi pénzt vegyenek ki belőle, a mennyit tudnak; sőt Anglia hajlandó támogatni is őket.

— És ki adta a földet az angol férfiaknak és nőknek? — kérdezte az idegen nyugodt hangon.

— Hát az ördögbe is! Azt mondják, hogy az övék volt és igaz is, — mondta Péter.

— És az ország népét: a népet is nektek adta Anglia?

Péter habozva nézett az idegenre. — Nekünk hát, nekünk adta a népet is; mit érnének mi a földdel a nép nélkül?

— És ki adta neki a népet, az élő húst és vért, hogy ő odaadhatja a mások kezébe? — kérdezte az idegen fölegyenesedve.

Péter ránézett és kissé megrezzent tőle. — Hát mit csinálna egy rakás nyomorult négerrel, ha nem adná őket nekünk. Egy csomó semmirekellő lázadóval, — mondta Péter.

— Mit tesz az a szó: lázadó? — kérdezte az idegen.

— Teringettét! — szolt Péter, — te nagyon távol éltél a világ folyásától, ha még azt sem tudod, mi egy lázadó! A lázadó olyan ember, a ki királya és hazája ellen harczol. Ezek a kutya négerék lázadók, mert ellenünk harcolnak. Nem akarják tűrni, hogy a Chartered-társaság uralkodjék rajtuk. Pedig ennek így kell lennie. Majd megtanítjuk őket, — mondta Halket Péter, kiben erősen fölkerekedett most a harci kedv; oly szilárdan érezte magát Dél-Afrika földjén, melyről két évvel előbb még semmit se hallott, másfél évvel ezelőtt még nem is látta, mintha az az ország lett volna, melyben először pillantotta meg a napvilágot és a hol nevelkedett.

Az idegen a tűzre ügyelt, aztán így szolt mélázva: Látam egy országot, távol innen. Ebben az országban kétféle nemzetiségű nép él egymás mellett. Már vagy ezer éve az egyik meghódította a másikat; azóta együtt élnek. Most az egyik nép el akarja üzni a másikat, mely meghódította őt. Lázadók ezek?

— Na, — mondta Péter, — kinek hizelgett, hogy véleményét kérdik, — tudod, minden attól függ, hogy melyik az a nép?

— Az egyik nemzetet töröknek, a másikat pedig örménynek nevezik.

— Oh, az örmények nem lázadók, — mondta Péter, — ők a mi részünkön vannak! Minden ujság tele van vele, — folytatta Péter, örvendve, hogy olvasottságával kérkedhetik. —

Azok a kutya törökök! Miféle joguk volt nekik leigázni az örményeket? Ki adta nekik az ő országot? Szívesen harczolnék én is ellenök!

— Miért nem lázadók az örmények? — kérdezte az idegen szeliden.

— Ejnye, mennyi minden furcsaságot tudsz te kérdezni, — válaszolt Péter. — Ha ők nem szeretik a törököket, miért tűrnék, hogy ezek rajtok uralkodjanak? Ha most ránk jönnének a francziák és meghódítnának bennünket, és ha mi megkisértenők kiűzni őket, az első alkalommal, csak nem neveznél bennünket lázadóknak! Miért ne próbálnák meg ők is, hogy elűzzék azokat a kutya törököket? És aztán, — mondta Péter, előrehajolva és úgy téve, mint a kinek valami titkos és fontos mondanivalója van — tudod, ha mi nem segítők az örményeket, az oroszok tennék azt; már pedig, — folytatá Péter, rendkívül beavatottnak látszani akarva, — nekünk meg kell ezt akadályoznunk: az oroszok elfoglalnák az országot; már pedig ez az Indiába vezető út. És mi ezt nem akarjuk nekik megengedni. Azt hiszem, te nem sokat hallottál Palesztinában politikai dolgokról? — szólt Péter, leereszkedő jóindulattal tekintve az idegenre.

— Ha ezek az emberek, — válaszolt az idegen, — inkább akarnak szabadok lenni, vagy inkább akarnak angol kormányzat, mint a Chartered Company uralma alatt élni és ha ők ellentállnak a Chartered Companynak, miért volnának ők inkább lázadók mint az örmények, kik ellentállnak a töröknek? Isten-e a Chartered Company, hogy minden térdnek, minden fejnek meg kell hajolnia előtte? Elviselhetnétek-e ti, angol fehér emberek csak egy napig is az ő uralmokat?

— Oh, — felelte Péter, mi nem, persze hogy nem viselnek el; de mi fehér emberek vagyunk és az örmények is azok, majdnem azok . . . Majd egy pillantást vetve az idegen napbarnította arczára, hirtelen hozzátette: — Aztán utoljára is nem a szín a fő. Én nagyon szeretem a barna arcot, az anyám szemei is barnák, — és az örmények hosszú haját viselnek, mint mi.

— Úgy, akkor hát a haj a fő, — szólt az idegen az ő nyugodt hangján.

— Oh, — felelt Péter, — dehogy az a fő egyedül. Hanem hát nem egy az a két dolog: az örmények a törököktől

akarnak szabadulni, míg ezek a kutya négerek a Chartered Companyt akarnák lerázni magokról. Azonkívül az örmények keresztyének, mint mi!

— Ti keresztyének vagytok? — Sötét felleg vonúlt át az idegen arczán, ki most fölállt.

— Persze, hogy azok vagyunk! — felelte Péter. — Mi angolok mind keresztyének vagyunk. Te talán nem szereted a keresztyéneket? Némely zsidó nem szereti, tudom, — mondta Péter, engesztelő tekintettel nézve föl reá.

— Én se nem szeretek, se nem gyűlölök senkit azért, a minek nevezik, — szólt az idegen, — a név nem határoz.

Az idegen megint leült a tűz mellé és összekulcsolta kezeit.

— Tehát a Chartered Company is keresztyén? — kérdezte.

— Az hát, az, — felelte Péter.

— Mit jelent az, hogy valaki keresztyén? — kérdezte az idegen.

— Ejnye, igazán be furcsákat kérdezel. Keresztyén az olyan ember, ki hisz a mennyországban és pokolban, hisz Istenben és a bibliában; hiszi, hogy Jézus Krisztus megmentheti őt a pokoltól, és hogy ha hisz, üdvözölhet és üdvözölni is fog.

— De itt, ezen a földön mit jelent az, hogy valaki keresztyén?

— Na, hát, én keresztyén vagyok, — szólt Péter, — mi mind keresztyének vagyunk.

Az idegen a tűzbe nézett; Péter jónak vélte másra téríteni a beszélgetést. — Furcsa, hogy mennyire hasonlítasz Te az anyámhoz; úgy értem, hogy a gondolkodásod módja. Ő is mindig azt hajtogatta nekem: Ne esenkedjél az után, hogy sok pénzt szerezz, Péter. A nagyon nagy gazdagság épen olyan rossz, mint a nagyon nagy szegénység. Te igazán nagyon hasonlítasz hozzá.

Egy kis idő múlva újra megszólalt Péter, kissé az idegen felé hajolva. — Ha nem pénzt szerezni jöttél ide, akkor miért jöttél hát ebbe az országba? Senki sem jön egyébért ide. A portugallokkal tartasz?

— Én nem tartok egyik néppel se jobban, mint a másikkal, — szólt az idegen. — A franczia nem több nekem, mint az angol, az angol, mint a kaffer, a kaffer, mint a khinai.

Hallottam sírni — folytatta az idegen, — a fekete gyermeket, a mint az útszélen holtan fekvő anyja teteméhez mászott és emlőjét kereste. Hallottam sírni a gazdag ember gyermekét is a palotában. Minden fájdalomkiáltást hallok én.

Péter érdeklődve nézte. — Hát ki vagy te? — kérdezte, — aztán még közelebb hajolva az idegenhez s fölnézve reá, hozzátette: Mit csinálsz itten?

— Én, — szólt az idegen, — a föld legnagyobb társaságához tartozom.

— Oh, — kiáltott föl Péter fölkelve helyéről, miközben arcán a csodálkozás kifejezése látszott. — Hát ugyan mi-féle társasághoz? Gyémántot, aranyat, vagy földbirtokot kerestek?

— Mi a legnagyobb társaság vagyunk az egész földön, — szólt az idegen, — és a mi számunk folyton növekszik. Vannak köztünk mindenféle fajbeli és országbeli emberek; eszkimók, khinaiak, törökök és angolok, mind vannak köztünk. Mindenféle vallásúak vannak köztünk, buddhisták, mohamedánok, a Confucius tanait követők, szabadgondolkodók, atheisták, keresztyének, zsidók. Az nem határoz nálunk semmit, mi-féle néven nevezik az illető embert, csak legyen közülünk való.

És Péter szólt. — Nehéz lehet nektek megérteni egymást, ha annyi-féle fajtájúak vagytok.

Az idegen így felelt: — Van egy jel, melyről mindnyájan megismerjük egymást s melyről az egész világ föl ismer bennünket. *)

És Péter kérdezte: — Mi az a jel?

De az idegen mit sem válaszolt.

— Oh, valami szabadkőművességféle! — szólt Péter, könyökére támaszkodva és hegyes sapkája alól az idegenre nézve. — Vannak még többen is közületek ebben az országban?

— Vannak, — felelte az idegen és kezével a sötétségbe mutatott. — Ott egy barlangban két asszony élt. Mikor ti fölrobbantottátok a barlangot, ők ott maradtak sértetlenül egy lehullott szikladarab mögött. Habár ti el is vittétek az ősz-

*) Ebből mindenki rátok fog ismerni, hogy ti az én tanítványaim vagytok, valamiképen szeretni fogjátok egymást. (János ev.)

szes gabonát és elégették, a mit nem tudtak elvinni, mégis maradt ott egy nagy kosárral, a mit senki nem vett észre közületek. Az a két asszony azért nem menekült el onnan, mert az egyik nyolczvan éves volt, a másik meg lebetegedni készült; nem merték törzsüket követni, mert ti még lent voltatok a síkon. Mindennap kivett egy kevés búzát a vén asszony a kosárból és éjjel megsütötték a barlangban, mikor nem lehetett látni a füstjüket; és mindennap adott az öreg asszony két marékkal a fiatalnak, míg ő csak egygyel vett a maga számára. — A gyermeked miatt, — mondta ilyenkor. — És mikor a gyermek megszületett és a fiatal asszony meggyógyult, az öreg asszony elővett egy kendőt és beletette az összes gabonát, a mi még a kosárban maradt; föltette a köteget a fiatal asszony fejére, hátára kötötte a gyermeket és így szólt: Menj fölfelé a folyó mentén, míg éjszakra, abba az országba nem érsz, hova népünk ment; valamelyik nap aztán majd utánam küldhetsz. A fiatal asszony azt kérdezte: «Van-e annyi gabna a kosárban, hogy elég legyen neked, míg érted jönnek?» És az öreg így felelt: «Van elég». Azzal a barlang összerombolt ajtaja elé ült és nézte, hogy a fiatal asszony lement a halmon föl a folyó mentében, míg egy bokor mellett el nem tűnt. Aztán letekintett a síkságra és nézte azt a helyet, hol a kraal állott és a hol ő kukoriczát ültetett, mikor fiatal leány volt.

— Elém is akadt egyszer egy asszony, ki gabonát vitt a fején és gyermeket a hátán! — dörögte Péter.

— És ma este láttam az öreget megint az ajtóban ülve; és midőn a nap lement, egészen elhidegült teste; bemászott a barlangba, lefeküdt az üres kosár mellé. Még ma éjtszaka, hajnal felé meg fog halni. Ismertem őt, még mikor kis gyermek volt és a kunyhó előtt játszadozott, míg anyja a kukoriczaföldön dolgozott. Ő a mi társaságunkból való volt.

— Az-e! szólt Péter.

— Még más társaink is vannak itten, — folytatta az idegen. — Volt itt egy bányatulajdonos — éjszak felé mutatott — olyan ember volt, a ki szeretett inni és káromkodni, ha kedve tartotta; sok szolgája volt és azok tudták, hogy hozzáfordulhatnak, ha baj érte őket. Ha betegek voltak, saját kezével ápolta őket; ha pénzre volt szükségök, segített rajtuk. Mikor ez a háború megkezdődött, minden fekete ember szíve keserűséggel volt tele, mert bizonyos fehér emberek

megcsalták őket ígéreteikkel és leölettek követeket, a kiket azért küldtek, hogy Anglia támogatását kikérjék: abban az időben ama feketék egy része, kik a fehérekkel harczoltak, ennek a bányatulajdonosnak kunyhóját is megtámadták. A bányatulajdonos rájuk tüzelt egy lyukon, mit ajtójába vágott; de azok visszalöttek egy régi mordálylyal, a golyó átfúrta oldalát s ő a földre esett: mert sokszor az ártatlan szenved a gonosz helyett és a könyörületes szívü elbukik, míg az elnyomó boldogul. Ekkor fekete szolgája, ki vele volt, hirtelen karjaiba kapta, kivitte őt a kunyhó hátsó részén és ment vele a folyó medrében, hol a víz folyt és hol senki se követhette nyomát. Végre elrejtette egy üregben a patak partján. Mikor a feketék betörtek a kunyhóba, nem találták meg sem a fehér embert, sem lába nyomát. De este, midőn a fekete szolga visszatért a kunyhóhoz, hogy élelmiszert és orvosságot vigyen gazdájának, az őrségül maradt emberek elfogták és így szóltak hozzá: «Oh, te négerek árulója, fehér ember kutyája, te azok pártján vagy, kik elveszik földjeinket, feleségeinket, leányainkat szemünk előtt; mondd meg, hova rejtetted őt?» S mivel ő nem akart nekik felelni, megölték a kunyhó ajtaja előtt. És mikor éjtszaka lett, a fehér ember hazamászott négykézláb, hogy élelmet keressen. A többiek mind elmentek, csak szolgája feküdt ott az ajtó előtt holtan; a fehér ember megértette, mi történt; nem tudott tovább mászni és lefeküdt az ajtó elé és ezen az éjtszakán a fehér ember és a fekete egymás mellett feküdtek holtan. Mind a két ember barátaim közül való volt.

— Átkozottúl bátor volt a néger, — mondta Péter, — de már hallottam azelőtt is efféle történeteket rólok. Még egy leányról is hallottam, a ki nem akarta megmondani, hol van úrnője és ezért megölték. De hát, — tette hozzá tétovázva, — úgy látszik az egész társaság csak nem áll mind négerekből és olyanokból, a kiket megölték?

— Mindenféle néptörzsből találhatók benne, — felelt az idegen. — A régi Fokföld egy városában él egy gyöngé termetű és gyöngé hangú ember, a ki szintén közülünk való. Egy bizonyos vasárnap reggel történt, midőn a férfiak és asszonyok össze voltak gyűlve a templomban és ő a szószékére fölment, így szólt, mikor elérkezett a praedicatio ideje: — «A helyett, hogy én beszélnék, fölolvassok nektek egy történetet». És föl-

nyitott egy régi könyvet, mely kétezer évesnél is öregebb volt és ezt olvasta: «Abban az időben történt vala, hogy a Jezraelbeli Nabothnak volt egy szőlője, mely Jezraelben volt, épen Ahabnak, Samaria királyának palotája mellett.

És Ahab szóla Nabothoz, mondván: — Add nekem a szőlődet, mert szeretnék belőle zöldséges kertet csinálni, mivel közel van házamhoz: adok neked érte egy jobb szőlőt, mint ez, vagy ha úgy akarod, pénzben adom meg az árát neked.

És Naboth így szólt Ahabhoz: — Óvjon meg engem az Úr, hogy atyáim örökét odaadjam neked.

Es Ahab kedvetlenül és haragosan jött haza a szavak miatt, melyeket Naboth, a Jezraelbeli mondott neki, hogy atyái örökét nem akarja neki adni» . . . Az ember végig olvasta az egész történetet, aztán becsukta a könyvet és így szólt: «Barátim, Nabothnak van egy szőlője ebben az országban; és abban sok az arany; és Ahab azt kívánta, hogy az övé legyen, hogy a gazdagság is az övé legyen.»

És félretette a régi könyvet és fölnyitott mást, melyet minap írtak. És a férfiak és asszonyok suttogni kezdtek egymás közt, ámbár templomban voltak: «Nem a kék könyv az, a fokföldi parlament bizottságának jelentése a Jameson betöréséről?»

És az ember szólt: — Barátim, az az első történet, melyet imént olvastam nektek, egyike a világ legrégibb történeteinek: a másik történet, melyet most fogok fölolvasni, egészen új keletű! Az igazság nem igazabb, a miért háromezer éves, sem nem kevésbbé igaz, a miért tegnapi keletű. Minden könyv, mely világot vet az igazságra, Isten könyve, ezért akarok én nektek ez előtttem álló lapokból olvasni. Miként fordítók hasznunkra Ahab, Samaria királya történetét, ha nem tudjuk a mai Ahabok történetét, és ha az országunkbeli Nabothokat megkövezik, míg mi itt élünk? Aztán fölolvasott nekik egyes helyeket a kék könyvből. És némely gazdag emberek meg asszonyok elfordultak és kimentek, mialatt ő beszélt, még saját felesége is kiment.

És mikor az istentisztelet véget ért és azon ember hazatért, felesége sirva jött elébe és így szólt: Láttad, hogy a legtekintélyesebb és leggazdagabb emberek közül hányan álltak föl és mentek ki ma reggel a templomból? Miért prédi-

káltál úgy, mikor épen azon a ponton álltunk, hogy megkapjuk az új szárnyat házunkhoz és azt remélhetted, hogy a fizetésed is fölemelik? Nincs egyetlenegy búr sem ebben a hitközségben! Miért mondtad, hogy a Chartered Company betörése Johannesburgba igaztalanság volt?

Mire ő így felelt: — Kedves nőm, ha én tudom, hogy némely ember, a kit magasra emeltünk és a kinek hatalmatadtunk kezébe, gyáva igazságtalanságot követ el, ne mondjam meg?

És az asszony azt felelte: — Igen ám; csak nemrég, mikor Rhodes a búrok lábaporát nyaldosta, hogy elaltassa gyanujokat, míg ő megteszi előkészületeit, megtámadtad épen úgy Rhodest, mint a Bondot,*) mert át akarták erőszakolni a négerek ostromozásáról szóló törvényt, — akkor is elvesztettünk ötven fontot, mit a templom javára fordíthattunk volna.

És ő felelte: — Kedves nőm, nem lehet épen olyan jól imádni Istent az ég boltozata alatt, mint egy arany palotában? Hallgasson az ember, ha másokat elnyomni lát, azért, hogy pénzt szerezzen az Isten számára. Ha védelmeztem a fekete embert, mikor tudtam, hogy elnyomják, ne védelmezem a fehér embert, a ki az én húsom és vérem? Beszéljünk, ha az egyiket bántják, de hallgassunk, ha a másikat nyomorztatják?

És a nő folytatta: — Igen ám, de ott van a családot és saját magad, a kikre szintén kell gondolnod! Miért húzni újjat mindig olyan emberekkel, a kik tehetnek valamit értünk? Csak a szegények szeretnek téged. Ha már neked okvetlenül támadnod kell valakit, miért nem támadod a zsidókat, a kik megfeszítették Krisztust, vagy Herodest, vagy Pontius Pilatust; miért nem férsz el csupán azoktól az emberektől, a kik most hatalmasok és a kik pénzökkel tönkre tehetnek?

És ő felelé: — Oh kedves nőm, azok a zsidók, és Herodes, meg Pontius Pilatus rég meghaltak. Ha róluk beszélnék most, használna az nekik valamit? Megmentene az egyetlen élő lényt is a karmaik közül? A múlt meghalt, csupán azért él emléke számunkra, hogy tanuljunk belőle. A jelen, a jelen egyedül mienk, hogy dolgozzunk benne, és a jövő, hogy

*) Az Afrikander Bond, azon szervezett hollandi politikai párt, melylyel Rhodes dolgozott és mely őt támogatta.

ezt megteremtsük. Megérdemli-e Johannesburgnak minden aranya, vagy Kimberleynek minden gyémántja, hogy egy keresztény ember elessék felebarátja keze által, — vagy akár egy pogány testvérünk bár?

És a nő felelte: — Hisz ez mind nagyon szép. Ha afféle igazi nagy szónok volnál, és száz meg száz embert tudnál magad köré gyűjteni és egyszersmind egy nagy pártot tudnál alkotni, melynek te lennél a feje, akkor nem szólnék semmit. De téged, a te kis termeteddel és kis hangoddal, ugyan ki követne? Mindenki magadra fog hagyni; ez lesz az egyedüli haszon, a mit elérsz vele.

És a lelkész folytatta: — Oh kedves nőm, nem vártam-e, nem figyeltem-e, nem reméltem-e eleget, hogy azok, a kik nevesebbek, erősebbek mint én ebben az országban, föl-emeljék hangjokat és beszéljenek? De mindenfelé síri csönd maradt. Imitt-amott megkísérlette egy-egy hangosabban beszélni; de a többség csak suttogni merészelt; az egyik azt mondta: a fiamnak hívatala van, elvesztené, ha hangosan beszélnék; a másik azt mondta: engedélyem van földterületeket kihasználni; egy másik megint: én sokat érintkezem ezekkel az emberekkel, s elveszteném társadalmi állásomat, ha hallatnám hangomat. — Oh kedves nőm, a mi országunk, a mi kedves országunk, melyről azt reméltem, hogy szabad lesz és erős a föld többi népei közt, megvan rothadva, szüette az arany zsarnokságától! Mi, kik azt reméltük, hogy elsőkül fogunk állni az angol-szász testvéri szövetségben az igazságosság és szabadság révén, nem érdemeljük meg az utolsó helyet sem. Elégge keservesen meggyőződtem róla, fájdalom, milyen gyöngé a hangom; és hogy az, a mit tehetek, majdnem semmi: de hát azért hallgassak-e? Ne világoljon-e azért a szentjános bogár, mert ő nem lehet a magasban ragyogó csillag? Ne égjen-e azért a letört száraz galy és ne melegítse meg a fázó ember kezét, a miért ő nem messze fénylő világítótorony lángja? Egy hang mindig ezt suttogja mögöttem fülemben: — Miért törni össze fejed köfalon? Hagyd azt a munkát néped nagyobb és erősebb fiaira; a kik jobban megtehetik mint te, meg fogják tenni! Miért törni össze szíved, mikor az élet olyan szép lehet számodra? De kedves nőm, az erős emberek hallgatnak! És én ne beszéljek, mivel tudom, hogy az én hatalmam majdnem semmi?

Arczát kezébe rejtette.

És neje szólt: — Én nem tudlak téged megérteni. Ha hazajövök és azt mondom neked, hogy Péter vagy Pál iszik, vagy hogy ez meg az a könnyelmű asszony bajba keverte magát, te mindig azt feleled: — Feleség, ne törődjünk mi ezzel a dologgal, ha úgy sem segíthetünk rajta. Egy kis ártatlan pletyka ellenedre van; és a mellett olyan embereket látogatsz és barátkozol velök, a kiknek a házába én be nem tenném a lábamat. Ha pedig a leggazdagabb és legerősebb emberek az országban, kik úgy összemorzsolhatnak pénzüikkel, mint a gyermek összemorzsolhatja a legyet ujjai közt, bizonyos dolgokat cselekesznek, te fölállsz és tiltakozol ellenök.

És ő így felelt: — Kedves nőm, a magánemberek bűneihez mi közöm, ha csak nem én készítettem őket ezek elkövetésére? Az én vétkeim-e azok? Elég nekem, ha a saját bűneim terhelik a lelkemet. Az a bűn, melyet egy ember maga ellen elkövet, az ő dolga egyedül, nem az enyém; az a bűn, melyet valaki embertársai ellen elkövet, az ő dolga, meg a társaié, nem az enyém: de az a bűn, melyet egy olyan ember követ el, kit a nép maga emelt föl és tett magas állásba, és kinek kezét a nép fegyverezte föl a maga saját kardjával és kinek sújtó hatalma, e nép hatalma, — ennek az embernek bűnei, mondom, magának a népnek bűnei. Nincs olyan igénytelen ember az egész népben, a ki elmondhatná: Én nem vagyok felelős ennek az embernek a tetteiért. Mi fegyvereztük őt föl, mi emeltük föl, mi tettük hatalmassá, és a rossz, a mit véghez visz, inkább a mi vétkünk, mint az övé. Ha majd egyszer eléri célját ez az ember Dél-Afrikában és csakugyan eljön az a nap, midőn a Zambeztól a tengerig fehér ember fehér emberre támad öldökölve, és mindenkinek a szíve keserű dühvel telt el felebarátja ellen, és ha az országot vérpatakok fogják elárasztani: miként merjek én akkor majd imádkozni, ha nem mertem most beszélni? Ne gondold különben, hogy én ezeknek az embereknek bűnhődését kívánom. Vigyék ők el a milliókat, miket kisajtottak ebből az országból és menjenek vissza szülőhazájokba, — éljenek ott gazdagságban, fényezésben s örömök közt; csak hagyják el ezt az országot, melyet agyonkínóztak és tönkretettek. Tartsák meg a pénzt, mit itt szereztek; nem baj, ha mi szegényebbek leszünk annyival; legalább nem nyomhatják el ezzel a pénz-

zel is szabadságunkat. Én kérem az Istent, vasárnapról vasárnapra, hogy örködjék az ország fölött és kösse össze gyermekei szívét szoros testvériségben, midőn látom, hogy ez a nép el van árulva, és ha szólnak, állkapcsaikat összetöri az arany kéz egy ütése? Mikor látom, hogy a szabadság eltavozik tőlünk, és az egész országot fogva tartják az arany karmok, úgy, hogy az utánunk következő nemzedék már nem fog szabadnak születni és azoknak az embereknek lesz igavonója, kik mindent magokhoz ragadtak: mégis hallgassak-e? A búr és az angol, kik ebben az országban éltek, nem követtek mindig emberséges bánásmódot és nem keresték mindig az igazságot; de a spekulánsok és az engedményesek kis újja, kik fölfalják ezt az országot, súlyosabban fog ránehezedni ez ország fekete és fehér gyermekeinek hátára, mint a hollandi és az angol uralom összes terhe.

És a nő folytatta: — Azt már hallottam hangoztatni, hogy kötelességünk föláldozni magunkat azokért a férfiakért és nőkért, kik velünk egy időben élnek a világon; de afféléről még sohase hallottam, hogy olyanokért áldozzuk föl magunkat, a kik még meg se születtek. Mit tartoznak a jövő nemzedékek ránk? Te már rég elporladtál sírodban, mielőtt az az idő elérkeznék. Ha te hiszel Istenben, tette hozzá, miért nem bizod rá, hogy jóra fordítsa mindezt a rosszat? Nem teheti ő meg ezt a nélkül, hogy te okvetlen vértanút csinálj magadból? Vagy elveszne a világ nélküled?

SCHREINER OLIVIA után, angoltól

H. R. J.

HA RÓZSÁT LÁTOK . . .

Ha rózsát látok nyilni
Szellő ringatta ágon,
Ha napsugár tündöklök
A harmatos fűszálon,

Ha lombok közt madárdal
Csattogva szól vidáman,
Ha gyermekajk kacajja
Csendül a kis szobában :

A jó nő jut eszembe,
Ki itt lakott — s ki meghalt,
Ki úgy szeretett rózsát,
Narfényt, kacajt, madárdalt . . .

HATVANY LAJOS.

AZ ÖZPÁR.

Csodás tündöklő téli reg,
A napsugár is oly hideg.
A bükkös erdő ágbogát
Csupa ezüst szál fonja át.

Ropog a láb a szűz havon —
 Ott állok csendesen
 Vadász-lesen
 S a messzi hajtást hallgatom.

Kivág a róka s elrobog,
 A farka, mint zászló lobog;
 Vörös bundája — pillanat —
 S eltűnik egy bokor alatt.
 Utána setten gyáva nyul . . .
 Nincs kegyelem,
 Ropog a fegyverem —
 S nem egy füles a hóra hull.

De hallga! . . . Cserje töredező . . .
 A szivre hat e csönd s e nesz.
 Ah mint dobog, ah mint remeg!
 Őzpár jelen meg — szép, remek!
 A karcsú férj s hű feleség
 Megáll, fülel, keresve rést —
 Úgy nézem, ezt a jelenést,
 Mint egy csodás gyermekmesét.

Hanem hamar, vadászjogon,
 A puskát vállamhoz fogom.
 Dördül a cső, a bak esik,
 Tört szemmel nézi kedvesit,
 Sír, némul — végez a halál.
 És hive, párja,
 Tán második lövésem várja,
 Nyakát ráhajtja s csöndben áll.

S kegyetlen emberi szívem
 Megszánja ezt most szeliden.
 Rá nem lövök, elkergetem,
 Elég a fél zsákmány nekem.
 Eszembe későn jut csupán,
 Hogy így megszánni kár,
 Mert jobban jár az, a ki pár,
 Ha meghal a hű pár után.

Ha volnék erdőn én a vad
S látnám, hogy párom ott marad,
Csak arra kérném a vadászt,
Ki rám zuditá ezt a gyászt,
Hogy meg ne szánjon engemet.
Esengve várnám a lövését,
Óh, csak ne késnék!
Pár nélkül élni nem lehet.

Kozma Andor.

A TÉLI.TÁRLAT.

I.

A téli tárlat első benyomása kedvezőtlen. A tavaszi tárlat emléke még ott kísért a termekben, s a falak most üreseknek, keveset mondóknak tetszenek. Az epigonok kegyetlen s igaztalan sorsa nyomja e tárlatot; bűnül rójuk föl neki, a miről nem tehet, hogy elődje különb volt nála. De az élő joga lassanként győzedelmeskedik a halottén. Egy-egy új kép szívrühöz férkőzik, elhalványítja a tolakodó emlékeket s mire a multtól független szemmel tekintünk végig a tárlaton, az egészet megszeretjük és elnézzük a jó kedvéért számos hiányait is. Kicsiben az egész modern művészet sorsa ez. A letűnt század háromnegyedrészenek művészetét megbénította a nagy mult emléke. A jelen önérzete csak későn ébredt; de azóta, bár Michelangelok és Rembrandtok nem támadtak, az új művészetet megszerettük, mert a miénk. Ádámot a vesztett Édenért egy körülzövekelte tér kárpótolja, mert, úgy mond, «ez az enyém».

Az első termet a tavasszal Segantini vásznai díszítették. A szó szoros értelmében. Mert az ő alkotásai nemcsak a nagy egyéniség erejével töltötték be a teret, hanem a három fal közepén elhelyezkedő három óriási kép és a közéjük és köréjük lánczolódó kisebbek páratlan decoratív egészszé kapcsolódtak. Ma e decoratív benyomás hiányzik. Talán nem is a rendezést kell érte okolnunk, hanem a véletlent, mely balul szabta meg a beküldött képek formátumát. Egy olyan deszkalakú festmény, mint Csók *Salomeje*, (17. sz.) a legjobb terem összhangját is megbontaná.

Tavasszal középütt Segantini mellszobra állott, Troubetzkoi herczegtől, az oroszok visszahódított olasz művész-

től. A kiváló, szabad festői fölfogású szobrász e műve nem volt szerencsés; bántó pose-át megezáfolta a képekből kiáradó őszinteség. Most Teles Ede Erzsébet királynét ábrázoló mell-szobra lépett helyébe. (22. sz.) S itt a multnál jobb a jelen. A márvány finom tonusából, nemes formáiból szelid kiengesztelő hangulat száll szét a terembe. A királynét nem viruló lányzsépségében ábrázolta a művész, hanem úgy, a hogy lelkünkben el, szomorúszépen, mint mikor a virág a hervadás első izenetére dúsabban önti illatát. Asszonyi halk bánat ül az arczon, melyet lányos gloriával övez a haj koszorúja. A mi királynénk ez.

S valami hátravonz bennünket a Műcsarnok túlsó felébe, a szobrok közé. Teles Ede egyéb munkái ott sorakoznak egymás mellé. Erőt, éles jellemzést ne keressünk bennök; a gyermeki jókedv, a női lélek bája az ő igaz birodalma. A *Női arckép* című kis bronzszobor igaz közvetlenségében fölülmulja Erzsébet királyné mellszobrát. Szinte ellentéte annak: nem egy állandó hangulat kifejezését, hanem a tűnő pillanatét rögzíti meg.

Dankó József kis terracotta szobrai huzódnak végig a fal másik felén. Csinos ügyes dolgok; némelyikben, mint a *Nyomor* címűben (67. sz.) erő is van; de gyakran több bennök a novella, mint a művészet. S a közönség naivabb felénél hatásukban nagyobb része van a címnek, mint a szobornak.

Az oszlopos teremben Markup Béla hatalmas ülő orosz-lánja vonja magára a figyelmet. Monumentalitasban jóval mögötte marad Vedres Márk *Ádám és Éva* című gyps-szobor-műve. (118. sz.) Mozdulatban, a két alak összebúvásában sok igaz érzés van; de a bevégzetlenség, a túlnagynak tetsző méretek csökkentik a tehetséges, újat kereső művész ez alkotásának hatását. Ligeti Miklós pompásan jellemző, széles tömegekre bontott szobrai között különösen Rippl-Rónai József rendkívül friss és erővel teljes mellszobra kapja meg a szemlélőt. Beck Ö. Fülöp nyugodt, komoly és Szirmai Antal kecses, francziáskodó plakettjei egészítik ki e sort.

Szobrászatunk termel ugyan kiválót, de termelése szűk határok között mozog. Szobrászaink vannak, szobrászatunk nincs. A különböző irányok, idegenszerűség és magyarosság, maradiság és merész útkeresés, föl-föltűnnek ugyan, de csak szórványosan, egy-egy művész által képviselve. Képzőművé-

szetünk jelen állapotáról, törekvéseiről és küzdelmeiről csak az uralkodó művészet, a festészet gazdagabb folyama világosít föl.

II.

Festőink túlnyomó része külföldön tanul; egy töredéke künn is él. Ez utóbbiak idegen irányokhoz simulnak, vagy azok közt fejlesztik ki önálló egyéniségöket. Beküldött műveik hirt hoznak messze országokból, s egy külön szint adnak tárlatunkhoz. A nemzetközi közlekedés korszakában e szín sehonnet sem hiányozhatik.

Münchenből, Berlinből, Hollandiából, Párisból s az olasz tenger partjáról van egy-egy ilyen hírhozánk. Brunningeni Flesch Ludmilla *Christus imádása* című olajfestménye (49. sz.) már első pillanatra elárulja müncheni eredetét. Ugyanaz az édeskés, lagymatag hang, mely Walter Firlének s számos követőinek hasontárgyú képeit jellemzi. Egyéniségnek semmi nyoma, a pontos rajzon, a gondos festésen csupán a művésznő iskolája s szorgalma érzik. Modernebb és értékesebb iskola növendéke Perlmutter Izsák. Hollandi tárgyakat fest a hollandiak modorában. Technikája szédítően kifejlett; az egész tárlaton alig akad valaki, a ki e tekintetben vele mérkőzhethetné. De műveiben nincsen egyéniség. Olyanok, mintha az átlagos hollandus festészetnek névtelen termékei volnának. Szinte ellentéte a berlini iskola képviselője, Ziegler Károly. Önarcképén (14. sz.) tisztán érzik ugyan Berlin éles, majdnem kihívó szelleme, de ő e szellemnek önálló, egyéni kifejezője. Régebről ismert finom nőarcképei, atyjának most kiállított képmása, (15. sz.) mely kitűnően ábrázolja a komolyabb kor representatív méltóságát, jellemző erejének változatosságát mutatják. A szülőföld véletlenje révén közénk számíthatjuk őt; fejlődése, s mai lénye a berlini iskola első helyeinek egyikére utalják.

Mendlik Oszkár szintén északon él, de lelkét a déli tenger színes mozgalma vonzza. Most kiállított *Nero palotájának romjai Anzio mellett* című olajfestménye (87. sz.) talán még római tartózkodásának gyümölcse. Vagy talán olaszországi vázlat nyomán már fönt, az egyszínű északon készült e mű? Színben, erőben mindenesetre alatta áll a tavasszal

kiállított *Utolsó napsugarak* című képnek. Mendliket tehetősége a déli vizekre híja, s kívánjuk, hogy e szózatnak engedhessen. Mert csak így remélhetjük, hogy a magyar tenger nagy festője, Mészöly után nagy magyar tengerfestője is támad majd művészetünknek. S a déli tengerre van némi jogunk.

Rippl-Rónai József művészetén párisi benyomások tagadhatatlanul érezhetők. De ő már ideje egy részét itthonn tölti, s most kiállított képei mind hazulról vették tárgyukat. Az idegen hatásokat beolvasztotta magába, az ő szűk határok között mozgó, de azokat teljesen betöltő, finom, sajátos egyéniségébe. *Apám, anyám* című (226. sz.) komoly értékű képén még öreg párisi polgárookra gondolunk; a somogyi tájakon, (225 és 227) már megkap a hazai föld havas hangulata. Rippl-Rónai minden idegenszerűség, Mendlik minden különállás ellenére is kiváló és jellemző egyéniségek a nagy világgal érintkező modern magyar festészetben.

III.

Művészeink régibb gárdája ezuttal tartózkodó volt. Kevesen állítottak ki és keveset. Tölgyessy Arthur *Egy őszi délután* (4. sz.) és Holdas éj a Balatonon (13. sz.) című festményei az ő régi arany és ezüst tonusát, s külső bevégeztségét mutatják; Vágó Pál *Becsületügy a Hortobágyon* című nagy vászna (5. sz.) Vastagnak ma a Nemzeti Múzeumban levő *Ki a legény a csordában* című képét juttatja eszünkbe. Ok s a többiek a régi jókért rég megkapták dicséretöket; ujat nem nyujtanak s ujat rólok mondani nem lehet.

Balló Ede is a régebbi technika eszközeivel dolgozik. Férfiarczképén vissza-visszatér egy sötétebb s egy világosabb barna bársonykabát. Igaz ugyan, hogy az ábrázoltak (például a most kiállítottak) nem szoktak ilyet viselni; sőt az nem is igen illik nekik; de a mult évtizedek festészete a bársony festésében jeleskedett, s ez előnyét, ha csak szerét tehetette, előtérbe állította. Balló arczképei külső formai hasonlóságban teljesen megfelelők; de az ábrázoltak jellemét s a művész lelkét hiában keressük bennök. Az a nyugodt, elégtelt nézésű férfi, ki arca vonásaiban oly meglepően hasonlít Szilágyi

Dezsőhöz, (262. sz.) nem az a mély, küzködő lélek, «in dessen Blick die Farben meerhaft schwanken». Balló technikai tudása, rajzban és színben egyaránt kiváló, azonban kár, hogy csak a külsőn tapad. Ő természetadta tehetségét komoly munkával mindenestre a neki szabott határokig fejlesztette; sok művészünkről, kinek a sors a művészet bővebben buzgó forrását juttatta, sajnos, nem mondhatjuk ezt.

Peske Géza kedves képei ismét megjelentek a tárlaton. Azonkívül a fiatalok egész sora, kik annyiban hasonlítanak az öregekhez, hogy ezuttal ujat nem igen nyújtanak, hanem megállapodott modorukban festettek tovább. Bosznay és Szányi hangulatos tájképei, Pállya finom apróságai, Kann Gyula érdekes tájai, Karlovsky *Az ifjuság* című (315. sz.) kitűnő aktja és *Egy katona* című kedves miniatüreje tartoznak e sorba. Nem meglepő, nem ujságokkal ható, de értékes és megbecsülni való alkotások, melyek segítik tartani a tárlat általános színvonalát. Hozzájuk sorolhatjuk még Edvi Illés Aladár *Szajoli vízvezeték* (274. sz.) című pompás képét, s Ujváry Ignácznak az összes termekben szétszórót festményeit, melyek között azonban a *Tanyai ut* (8. sz.) címűben — a virággal terhes akácza képeben — valami új, nyers, igazán magyar érzés is lüktet.

Festőink egy kisebb csoportjánál nem az új vagy a régi irány, nem a megállapodottság vagy az útkeresés, hanem a művészi helyett a tárgyi szempont a döntő. Fajok vagy egyes típusok jellemző föltüntetése, a népelet különböző jelenségeinek mentül hübb ábrázolása a törekvésök. Tornai Gyula az ő aprólékos modorában keletet, Tull Ödön modernebb eszközökkel a magyar paraszt életét festi. Paczka Ferencz adta ez alkalommal az ethnographiai irány legsikerültebb termékét *De szeretnék páva lenni* című képeben (6. sz.), mely egy tolnamegyei leányt ábrázol színes viseletének pontos másával. Paczka Cornélia *Vasárnap-i készülődés* című festményében ezúttal férje színvonalára súlyodt. Ez ethnographiai festészetnek magasabb művészi igényei nincsenek, de nagy jelentőségre, áldásos befolyásra tehetne szert, ha önálló festmények helyett a reprodukáló technikákban, főleg színes könyomatban nyújtaná termékeit. Mint iskolakönyvek illusztrációi, a föld- és a néprajz révén e képek művészetet csempésznének a tudományos tanításba, szemléleti

anyagot nyújtának a fiúknak s a középiskola művészeti oktatásának első fokául szolgálhatnának.

E követelődzéstől ment művekkel szemben tárlatunkon néhány festmény látható, melyben a föladat nagysága s a művész ereje közt szomorú aránytalanság érzik. Csók István *Salome* című képében (17. sz.) nemcsak a fölfogás, hanem a test rajza és festése is hibás és értéktelen. Hegedüs László tehetsége sem érvényesül *Hercules a válaszüton* című nagyigényű olajfestményében. (29. sz.) A tárgykívánta magasabb fölfogást, a tartalmi értéket hiában keressük benne; a díjbirkózó benyomását keltő hős s a két mezítelen nőalak formai megjelenésökben is elnagyoltak és fölületesek. A néhány ragyogó színnel ékeskedő festmény decoratív képnek is csupán másodrendű. Szenes Fülöp *Sámson és Delila* című képén (35. sz.) is csak a művész tehetetlen erőlködését látjuk. Ez nála annyival bántóbb, mert egy másik műve, a *Kis tyukom* című, (301. sz.) azt mutatja, hogy egyszerű természetmegfigyelésekkel, naiv genre-képekben igazán kedveset tud alkotni. Ebner-Eschenbach azt mondja, hogy a ki legalább Nagy Napoleon nem akar lenni, abból sohasem lesz semmi. Azonban az első ifjúság ködös akarásain túl értékes tetteket csak a tehetség határainak tudata szülhet. Mert a szélmalomok erősebbek Don Quijottenél.

IV.

A festészetet úgy szokás meghatározni, hogy az a látható természetnek síkon való ábrázolása. E gondolat következetes keresztülvitelénél az aristotelesi fölfogáshoz jutunk, mely a művészet lényegét az utánzásban leli. Innét csak egy lépés az a köztudatban is irthatatlan gyökeret vert vélemény, hogy a művészet értékét az utánzás hűségi foka szabja meg. Ámde itt megakadunk. A photographia nem művészet. Sinnét visszafelé következtetve, az előbbi eredmény megfordítottjához jutunk. A művészet lényege csak abban az árnyalatban állhat, melylyel a művész a természettől eltér.

Ez eltérési árnyalat természetesen nagyon változik. A realisták arra törekeshnek, hogy az minél csekélyebb legyen, hogy a kép a szemléltöt valóságosságával kapja meg, s csak

közvetve e valóságosságán át éreztesse a művész egyéniségét. Mások ellenkezőleg elhanyagolják a valóságosságot; önalkotta formákkal, független, fokozott színekkel közvetlenül akarnak hatni, mint a zene. A magyar művészet modern áramlataiban is föltalálható e két irány.

A phantastikus fölfogás legállandóbb képviselője nálunk Kacziány Ödön. Most kiállított *Castello di Mare* című festményében (1 sz.) is erős az úgy nevezett zenei hangulat, csak-hogy a kép nagyon emlékeztet Böcklinre, s önkénytelen képtelt ébreszt az érzés eredetiségével szemben. Magyar Mannheim Gusztáv is rég elszakadt a természettől, de művészi temperamentuma, színeinek bája elfogadtatja velünk gerincztelen tájait. Mostani képei azonban jóval gyengébbek a tavasszal látottaknál. E nemben jelen tárlatunk legkiválóbb műve kétségtelenül Ferenczy Károly *Ábrahám áldozata* című olajfestménye. (58. sz.)

A történeti esemény szilárd képét nem kapjuk ugyan, de a keleti mese csodálatos hangulata hullámoz e műben. Az alakok statikája homályos; a sűrű zöldből mintegy lebegve bontakoznak ki. S a realismus hiányát mégis alig vesszük észre, mert a festmény lényege nem valóságosságban, hanem érzése közvetlenségében van. A részletek között különösen Izsák szeliden hajló hátát emeljük ki, melyben több kifejezés van, mint akárhány jellemzetes arczon. A hangulat nemesége e képet a tárlat egyik legtisztultabb művévé avatja.

A phantastikus irány veszedelme abban van, hogy a művész a természet benyomásaitól elzárkózva, magából merít s magát könnyen ki is merítheti. Ferenczy kapcsolatban maradt a természettel is; bizonyítja másik alkotása, a *Czigányok* című (19. sz.) kitűnő természettanulmány. E művével vezet ő át realistikus irányú fiatal művészeinkhez, kiknek alkotásai kiállításaink legtöbbet ígérő, mindenesetre legérdekesebb tényezői.

Fényes Adolf két év óta nem vett részt tárlatainkon, s ez idő alatt készült művei, számszerint harminczkettő, most egy egész termet foglalnak el. Képei határozott fejlődésről tanuskodnak; a művész teljesen tisztába jött céljaival. Fényes művészete a nagyközönséghez nehezen tud hozzáférközni, mert mellőzi azt, a mi a közönségre legkönnyebben hat: az érzelmeskedést s a történetet. Az ő tájaiból nem csap

felénk az olvatag lyra langy lehellete, mely például Katona Nándor festészetének oly sok barátot szerez; figurális képei közül is csak *Az ebéd* (146. sz.) cziműben van a novellistikának némi nyoma. Törekvése tisztán festői; első sorban az érdekli, hogy a természet egy-egy szelete (melybe az ember is beletartozik), mint bomlik foltokra. Legértékesebb műve, az *Anyja és gyermeke* czimű (154. sz.), legvilágosabban mutatja művészetének irányát. Az asszony és a gyermek kitűnő csoportja mögött egy fehér vánkoss van vázolva, melynek a tárgyi compositióban semmi jelentősége sincsen, de a mely mint nagy fehér folt, az egész festői compositiónak kulcsa. Ugyane törekvés, kevésbbé szembetűnően, s a pontos valóságosság leple alá rejtőzve, végig vonul művei valamennyien, s különösen érvényesül az igénytelen, de a maga nemében tökéletes *Őszi eső* czimű (151. sz.) kis tájképen. Figurális műveiben ehhez természetszerűen határozott lelki tartalom is járul, például a finom *Öreg ember* czimű (158. sz.) és az erővel teljes *A napszámos* (162. sz.) czimű képeken. A rajznak némi bizonytalansága, mely foltokban szerkesztő művésznél sem menthető, érzik *Az ebéd* czimű olajfestményen. Olyan öntudatos művész, mint Fényes, bizonyára ismeri e hiányát s törekedni fog ezen is segíteni.

Kernstok Károly művészetét az utolsó évek alatt főleg a napfény foglalkoztatta, a mint az a lombokon átszűrődve, alakokat vagy csoportokat élénkít szeszélyes foltjaival. Ebben talán legbefejezettebb alkotása most kiállított *Tanulmány* czimű (38. sz.) fiatal parasztasszonyt ábrázoló képe. Újabb irányában a fény mellett a szín is határozottan érvényesül. *Böngészők* czimű (197. sz.) olajfestményének színhatása pompás; különösen a hátsó leány ragyog erővel teljes színekben. Nagyon érdekes szín- és fénytanulmány a *Vasárnap* czimű kép (3. sz.), mely egy kékruhás parasztleányt ábrázol a délutáni nap fehér tüzeiben. A ruha szabályos, erős kék foltja eredeti; a napfénynek és a leány kedves fejének, pislogó szemeinek ábrázolása megkapóan igaz. Kevésbbé sikerült nagy festménye: *Leányok és egy félkegyelmű*. (39. sz.) A művész fiatal ereje itt bántóvá fajult. A hülye arczában, s a hátsó leány képében igaz erő mutatkozik ugyan, de a kép egészéből hiányzik a művészi fölfogás. Az első leány pedig, teljesen hibás rajzával, kellemetlen, természetellenes mozdulatával

elnyomja a festmény jó tulajdonságait. A rajznak s a modell-állásnak nem eléggé szabatos volta érzik a *Munkából* című (44. sz.) festmény két ballagó alakjának lábszárain is, de itt a kép erős hangulatát a kisebb hiányok nem zavarják. Az egy-séges, sötét tónus, a körvonalak szinte monumentális ereje, a fáradt ballagás megkapó ábrázolása — mély hangulatot kel-tenek a nézőben.

Vaszary János, úgy látszik, fordulóra ért művészi fejlő-désében. Eddigi modorával, állandó zöldes tónusával szakított s új utakat keres. Egy-egy külföldi mester hatása is föl-föl-csillanik mostani, higyük, átmeneti alkotásaiban. *Tükör előtt* című (247. sz.) kis képe határozottan John Lavery tavasz-szal itt volt, finom, szürke nőaktjára vall. *Öregek* című (257. sz.) olajfestménye, nem számítva a rossz, nagy kezeket, mélyen átértzett, finoman megfestett, komoly értékű alkotás. Kis tájtanulmányain és a merész foltokra bontott *Hangulat* című (50. sz.) tájon az ő kiváló egyszerűsítő, stilisáló ereje érvényesül.

Grünwald Béla *Bérczek között* című (16. sz.) olajfest-ménye, egy Rákóczy korabeli, hegedűszo mellett a szabad-ban mulatozó úri társaságot ábrázol. A háttér erdős halmai színben és formában mély lyrai hangulattal telítvék; az előtér hatását, finom színei és részletei ellenére, rontják az alakrajz s a távlat bizonytalansága, az éneklő férfi ruhájának kirívó sárga színe, s az egész fölfogás szinpadiassága. Mindamellett csodálatos, hogy közönségünket e mű nem tudta föllelkesíteni. Hisz joggal hasonlították a nagyhatásu *Ocskay brigadé-roshoz*, melyhez nemcsak szellemének irányában, de esz-közeinek mivoltában és művészi értékeben is rokon. Hatás-talanságának csak egy magyarázata lehet: hogy közönségünk-től a festészet nyelve még mindig idegen, hogy a miért irodalmi köntösben lelkesülni tud, azt festői áttételben meg sem érti.

A festészetnek a gyakorlati élettel való szorosabb érint-kezésre két módja van. Az egyik a középületek falainak mo-numentális díszítése. Mi nagy építkezéseink jó részét már be-fejeztük, s Lotzon kívül egyetlen monumentális festőt sem neveltünk. Ez irányban változás már alig remélhető. A kö-zönséggel való érintkezés másik útja épen ellenkező; kis, mozgékonyságuknál és olesóságuknál fogva mindenüvé be-

furakodó művészi metszetek előállítására. Az Országos Képtárban látható tárlat mutatja, hogy külföldön mily terjedelemben művelik, s művészi szempontból milyen magas fokra emelték a képművészet ez ágait. Ott tanulmányozható az angol fametszet nemes egyszerűsége, a francia rézkarcz bűvös ragyogása és a német könyvnyomtatás érzelmes komolysága. Művészeinknek is hozzá kell látniok e technikák gyakorlásához, és ezek segélyével kapcsolatot teremteni a festészet és a közönség között. Mert csak így szűnhetik meg az a hihetetlen állapot, hogy ma, midőn nálunk a művészet majd minden ága tesped, midőn irodalmunkat elnyelte az újságírás, midőn csupán festőink között vannak nagyobb számmal olyanok, kik napi áramlatoktól menten, a közönség kegyét nem hajhászva, tisztán művészi sugallatukat követve dolgoznak; szóval — hogy ma, midőn a festészet egyetlen élő művészetünk, a közönség egy művészettől sem idegenebb, mint épen a festészettől.

MELLER SIMON.

ÉRTESÍTŐ.

Isten felé. Költemények. Irta Endrődi Sándor. Buda-Pest, az Athenaeum r. társulat kiadása. Ára ?

A szorgalmas és termékeny költő Endrődi Sándor legújabban ismét egy csinos kötetke költeménynyel gyarapította irodalmunkat. *Isten felé* címet adott a gyűjteménynek. Vadnay Károlynak ajánlotta azt, hálás visszaemlékezéssel a *Fővárosi Lapokra*. Az ajánlólevél melegehangú sorokban emlékezik a rokonszenvről és atyai jóságról, melylyel Vadnay, mint a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, kísérté Endrődi lépteit, kinek első versei azon lapban jelentek meg. «Ime egy kötet vers» — így szól a szerző — «melynek voltaképen az volna a hivatása, hogy a vad élet-hajszában, kapzsiságban és dula-kodásban agyongyötrött emberi lelket a szomorú földiségből boldogítóbb eszmények felé irányítsa. Azt akartam, hogy ez a tusakodó, lázongó, hitetlen emberi lélek, gúny és keserűség közt vergődve, szenvedések és bánkódások tisztító tüzein át eljusson a hit vigaszához s megnyugodjék Istenben. Nem szolgáltam felekezeti czélokat, csak az az örök emberi érzés lebegett előttem, mely inkább keresi az igazságot az egymást szeretés nemes gondolatában, mint a romboló sötét gyűlölködésben».

Nem lehet nem méltányolnunk ezt a nemes czélt, ezért egyelőre is némi rokonszenvvvel vesszük kezünkbe a könyvecskét. Hiszen alig lehet szebb s magasztosabb föladata a költőnek, kivált lyrai költőnek, mint enyhíteni az élet viharai közt vergődő szívet s midőn a földi szenvedések súlya alatt már-már megtörik, ég felé emelni annak érzéseit. Erre a célra néhány cycclusba osztott költeményekkel nem minden siker nélkül törekszik a kis gyűjtemény. A cyc-lusok, úgy látszik, bizonyos fokozatot akarnak jelezni, melyen keresztül a szerző az Isten felé óhajt bennünket vezetni. Mintegy külön-külön állomások az emberi küzdelmek és szenvedések kálvá-

riáján. *Örvények közt, Lázadás, Törödelem, Megtisztulás, Az ima szárnyán, Isten felé.* Csakhogy az ekként beosztott költemények tartalma legnagyobb részt nem felel meg a szakaszok címének. A két utolsó szakaszt kivéve, a többi szakaszok elnevezésére alig szolgáltatnak valami okot a költeménycsoportok. Különböző természetű darabok, természetképek, genre versecskék, olykor szerelmi dalok is tarkítják a sorozatot. Szinte azt sejthetni, hogy ez az egész kis gyűjtemény nem is azzal az előre kitűzött czéllal készült, hogy Isten felé vezessen, hanem csak a mint épen az alkalom, az ihlet, vagy az írói ösztön sugalta olykor-olykor a verseket. Erre mutat az is, hogy a szerző régebbi köteteiből is beosztott ide néhány alkalmas költeményt, melyek a kis gyűjtemény jobbjai közé tartoznak.

Előttünk állnak ebben Endrődi Sándor költészetének árny- és fényoldalai, melyeket összes költeményeinek négy kötetes nagy gyűjteménye föltűntetett. Lantja minden érintésre könnyen megzendül. Megfigyeli az élet apró jeleneteit, valamint fontosabb mozzanatait s könnyű szerrel dalba foglalja azokat épen úgy, mint saját kedélyvilágának hullámzását. Tárgyai nagy változatosságában a buzgó igyekezet és könnyű kezelés szinte túltermelésre csábítja. Mélység helyett gyakran a felszínen marad s szívet és elmét megragadó lényeg helyett nem egyszer színes buborékot nyújt. Ritkán találja el a valódi érzés igaz hangját, ritkán a tárgyak festésében a természetes szint. Írási kedvének minden fölszökkenését a múzsa ihletének gondolja. Úgy látszik mihelyt írni, költeni kezd, mindjárt extasisba jó, magas paripára ül s pathos nyelvén föllengez ott is, hol igazi pathosnak semmi nyoma, semmi szüksége. Képzelő ereje némely művében élénknek, s magasabb röptűnek bizonyul s olykor szerencsésen szabályozza azt az ízlés és a művészi érzék. Azonban a verselési technika szabatoságára keveset ügyel. Mérték, rím, szép hangzat, összhang nem részesül nála kellő figyelemben. Mintha a fősúlyt a kifejezések föllengző, körmönfont voltára s keresettségére helyezné. Hogy költészete e tulajdonok tekintetében szerencsés fejlődést és tökéletesbülést nyert volna, azt az előttünk levő kis gyűjtemény nem igen tanúsítja.

Isten felé ohajt tehát vezetni bennünket a szerző e költeményekkel. Csakhogy ezek nem mindegyike alkalmas arra a czélra. Nem oly tárgyúak, nem oly hangulatúak és természetűek. Meleg részvétellel száll síkra a szegény szenvedők mellett, kiket a sors szeszélye, vagy a társadalom igazságtalan önzése eltiport és porba sújtva tart. Ezekre gondolva még «a maga kenyérének íze is olyan, mintha

meglopott volna valakit». De vajon a nyomor és szenvedés túl erős sőt sokszor kirívó színekkel rajzolása enyhítő-e azokra nézve, kik a kereszt alatt görnyedeznek? Vagy emlékeztetni kell őket inségök és keserveik nagyságára s mélységére, hogy még inkább érezzék azokat s még inkább meggyűlöljék a jobb sorsban levőket? A *Lázadás* cyclusban számos ily költeménynyel találkozunk. Azok némelyike már az orvosszerre is rámutat. «Nem kell megnyugodni, nem kell tűrni a nyomort, a szegénységet, míg másoknak, a gazoknak, éden az élet». «Az ember emberiebben tesz, ha nem tűr és — föllázad». (33. lap.) Több nyomor, több förtelem kell. «Néró kell e rothadó világnak, a ki Rómát maga gyűjtja föl... Nincs más kigázolás, mint egy új chaos — a megváltó nyomor». (35. lap.)

Ha sötét van, ha nem virad,
Mártsuk vérbe rongyainkat,
A mi gátol törjük át!
Aztán föl a szörnyű harcra,
Vigyük végre diadalra
Boszúnk zászlaját! (44. lap.)

Hogy ezek és ezekhez hasonló kifakadások, minden jó szándék mellett is, Isten felé vezető alkalmas útravalók volnának, bajosan hiszszük.

Ebben a szakaszban fordul elő az *Új istenek* című hosszabb satyrikus költemény is. Ezzel köszöntött be a szerző az akadémiában, mint megválasztott levelező tag. Némelyek akkor nem helyeselték, vagy legalább különösnek találták az akadémiai székfoglalásnak ezt a kissé szokatlan formáját, épen úgy mint a francia akadémiában közelebb E. Rostandnak szintén verses művel való beköszönését. Pedig semmi sem természetesebb, minthogy a költő azon oldalról mutatja be magát, melyért kitüntette az akadémia. S egy jó költemény nem többet ér-e, mint egy hitvány értekezés? S ez a költemény, számos prózai darabos részlete mellett is megállja helyét. Elég csípősen ostorozza a nyelvben, irodalomban, művészetben lábrakapott bizarságot, nyelvrontást, puffogató modort, a fölbujránzott «új stílt, új czéget, új irányt, a formátlanságot, a secessiót» stb. Ha nem tartozik is e költemény az Isten felé vezető útra szorosan, de megszívlelni való darab s kíváncsú, hogy maga a szerző is okuljon abból valami keveset.

Helyesen történik, hogy a *Lázadás* és *Törődelem* kifakadásait egy-egy kibékítő, istenes szép költemény zárja be.

Gyakran tépelődik a halál és enyészet gondolatával, a mint hogy költészetének egész hangulata inkább sötét és borongó. Hirdeti a szeretet és könyörület érzéseit s ezekért buzogva nem egyszer esik ismétlésbe. Előadásához kedvencz elemei különösen a tenger, aztán a csillag, a vihar, a csillagos ég, a felhő s ezeket lépten-nyomon használja, legtöbbször az egyszerűség rovására. Dicsőíti a természetet, melyről azt mondja, hogy «az az ő istene». Nem egy költeményt emelhetünk ki, mint egy vagy más tekintetben sikerült és méltánylást érdemlő darabokat. Ilyenek: *Éjszaka* (24. lap), *Vihar után* (80. lap), *Nem ellened lázongok* (88. lap), *Te küldél engemet* (99. lap). *Féltétek az Istent* (151. lap), *Sirok közt* (161. lap).

Említettük fentebb, hogy az *Ima szárnyán* és az *Isten felé* című cyclusokba foglalt költemények leginkább megfelelnek a szakaszok címeinek. Egyöntetűbbek, értékesebbek, vallásos érzelemtől áthatottabbak. De az *Ima* című megnyitó verset nem mondhatni sikerültnek. Nem igen illik imába az ilyen beszéd: «Az igazság, jog, szeretet örve alatt mily gázságok! mennyi galádság! mennyi czudarság! mennyi csalás!» Dagály, zavaros keresettség teszi hatástalanná s az a formátlan forma is, mely rövidebb és hosszabb egyenetlen sorokba vagdalja a prózát, a mely formátlanság több költeményben kedvesnek látszik a szerző előtt. Igaz, hogy kevesebb gondot kíván. Ilyen a *Krisztus országáról* írott költemény is (52. l.), mely állítólag a második zsoltár után készült. (Öröködbe uram pogányok jöttek.) Oly czifra beszédet ad a Krisztus szájába, mely a krisztusi természettel sehogyse fér össze. Tartalmából pedig nehéz kihüvelyezni a második zsoltár mivoltát, akár a bibliát, akár Szeneci Molnár fordítását vegyük alapul.

Őszinte, vallásos érzésből fakadtak az ily költemények: *Rorate coeli, Angelus, Feszület előtt, Ave Mária, Stella maris*. Ezek és néhány efféle sikerült darab elárulják ugyan a felekezethez tartozást, melytől a szerző ajánló soraiban mintegy óvakodott; de itt a szépet, ha valóban szép, felekezeti mértékkel vajon ki fogná mérni? Az *Isten felé* vezető szakasz, komoly, vallásos ihletű költeményei közt mit keres a *Bujódsi* című üres apróság? nem tudjuk. Valamint nem értjük, mi az értelme annak, hogy «a rózsza szirmán az álom árnya könyekbe, fénybe vesz». (237.)

A gyűjteményt egy rövid *Hálaének* zárja be, mely szerint költőnk

Szemében a hála
Szent könyei égnek,

Hogy nem töredék már,
Egész ez az ének.

Egy összefüggő éneknek gondolja tehát az egész gyűjtemény különböző hangú és tartalmú költeményeit. A mi azonban csak képzeletben vehető olyannak.

Véleményünk szerint, mint e kötetke is mutatja, Endrődi költői ereje ha nem gyarapodott, de nem is csökkent, szorgalma pedig legkevesbbé. Ezért nem akarjuk hinni, a mit ajánló soraiban említ, hogy «a szerzőnek versekben talán ez lenne utolsó munkája». Nem hiszszük, és számos tisztelői nem is ohajtják. —z—

Levellek a Boer-Angol Háborúról. Írta Duka Tivadar. Budapest, 1901. — Naville Eduard. A Transvaali Kérdés. Angolból Ambrózy Ágoston. Budapest, 1901.

Az angolgyűlölet sajátos járvány, mely régóta el van terjedve Európában. Tünetei, okai nagyon különbözők, elterjedése azonban sohasem volt oly általános, mint a búr háború kitörése óta. Most már nálunk is jelentkezik; azelőtt csak az operette közönsége mulatott a phlegmatikus, furcsa ruhájú angolon, de különben tiszteltük és szerettük az angol nemzetet, mire nekünk, az alkotmányát szerető magyar nemzetnek, néhány igen alapos okunk volt, kivált 1849 óta.

Most azonban nagyon megharagudtunk John Bullre s oly dörgő vezércikket írunk ellene, mintha Tiszát vagy Bánffy-t kellene ütnünk azzal az átkos corruptióval együtt, melyet a paradicsomi ártatlanság kora váltott föl ez idő szerint. Ez a hangulatsere mutatja, hogy ítéletünk tájékozatlan arra nézve, vajon mennyiben érintik a nemzetközi bonyodalmak érdekeinket s hogy minden nagy magyarkodásunk mellett is a bécsi és párisi lapok szemüvegén át nézzük a világot. A német szorosabb rokonságban van a búrral, mint az angollal s különben is gyűlöli a tenger urát. Nagylelkűségét, melyet mélyen eltitkolt, midőn lengyel alattvalóival elbánt, most a búr testvérekért való rajongással mutatja meg a világnak. A francia nationalista majdnem az egész nem orosz világot gyűlöli, de leginkább a csatornán túl lakó szomszédot, a kinek viruló gyarmatai, szabad alkotmánya és protestantismusa nagy szállakák a chauvinista és neokatholikus francia szemében. És kétségtelen, hogy az angol világhatalom megalázása nagy diadala volna

az oroszszal szövetkezett francziának, de hát «ennek örülünk mi ma nagyon?» — Ez az előttünk fekvő két füzet mutatja, hogy a nagy újságlárma még nem szédített el minden magyar embert. Ambrózy lefordította Naville Eduard rövid, de igen nyomós fejtegetését a transvaali háború kitörésének előzményeiről. Olvassák csak entusiastáink ezt a kis füzetet és meg fogják látni, hogy Chamberlain nem is olyan Belzebub, mint a minőnek a szárazföldi sajtó festi s hogy Krüger apó merész politikus, ki a bibliai pathost nagy önzéssel egyesíti és ki jobban tud vigyázni a maga érdekeire, mint annak a szegény és derék népnek boldogságára, mely vakon követte. Naville nem föltétlen bámulója az angoloknak, hiszen tagadhatatlan, hogy ők is emberek, bármit mondjanak rólok ellenségeik. Szerzőnk nem mentegeti Jameson betörését, oktan és bűnös vállalatnak nevezi, de Krüger kormányzásáról is lerántja a leplet.

A transvaali állam jövedelme 4,400,000 font volt. Ebből a jövedelemből, melynek igen jelentékeny részét a nagyon megterhelt idegenek fizették, egy millió font kellett a személyi kiadásokra. Az elnöknek 7000 font fizetése volt, vagyis körülbelül 80,000 forint (a svájci köztársasági elnök fizetése csak 600 font) és a mellett még más nagy jövedelmei is voltak. A titkos alap több mint negyvenezer fontban volt megállapítva, de az előirányzatot mindig túllépték, 1896-ban a titkos alap költsége kétszázezer fontra emelkedett. «Ugyan mit csinál» — kérdi Naville — «egy 250,000 lakóval bíró állam feje ily óriási titkos alappal? Egy bizonyos, hogy nem fordítja a Dél-Afrikában lakó két fehér népfaj békés együttélésének előmozdítására». Ha ezeket az adatokat ismerjük, talán jobban fogjuk érteni, hogy miért nem akarta Krüger a telepítvényeseknek megadni a polgárjogot. Hátha ez alkalmatlan idegenek szigorúan ellenőrizték volna a nagy kiadásokat!

Krüger a választói jogra vonatkozó tárgyalásoknál látszólag engedményeket tett, de követelte az angolok lemondását addigi főhatóságukról. Chamberlaint nem csálhatta kelepczébe; ha Chamberlain Krügerékre s a néptanácsra bizza az ellenőrzés jogát, örökre kiszolgáltatta volna az angol alattvalókat Krüger önkényének.

Nem igaz, hogy Chamberlain csak színre alkudozott s hogy előre kitűzte az annexió célját. Transvaal oly nagy, mint Franciaország, 80,000 búr lakja, a kik félig nomádok, és az adófizetés esküdt ellenségei. Egyedüli értéke aranybányáiban van, melyek legfeljebb század részét teszik ki az egész területnek s nem állami birtokok. Az annexió tehát nem volt kíváncsú cél. Chamberlain kö-

vetelései mérsékeltek voltak, Transvaalból egy délafrikai Svájcot szeretett volna teremteni, mely különböző nemzetek egyenlő jogaira alapítja alkotmányát s elismeri az angol főnhatóságot.

Ez a czél akárminő szempontból nézzük, embertelennek sehogyssem mondható. De Krüger azt hitte, hogy megtörheti az angol hatalmat Dél-Afrikában; háborút izent, mikor csekély volt a hadi erő a Fokgyarmatbau s arra számított, hogy búrjainak vitézsége, a külföldi hatalmak beavatkozása és az angol pártviszonyok fejlődése biztosítani fogják Transvaalnak azt a szép szabadságot, melynek védelme alatt annyira virágoztak az elnök és környezetének ügyei.

A búrok kitünő katonák, becsületes lelkű emberek s épen azért kell kárhoztatnunk vezetőiknek azt a politikáját, mely őket ez irtó háborúba kergette. E politika eszközei közé tartozott az európai közvélemény megnyerése a sajtó útján; Leyds úr Brüsszelben igen alapos munkát végzett, azt el kell ismernünk. Vajon lett volna-e oly nagy hatása érveinek, ha az uitlanderek — a külföldiek — szorgalmas élelmessége nem tölti meg oly nagyon Krügernek s környezetének pénztárát? — Duka Tivadar *Levelei* nem oly rendszeres munka, mint Navilleé, de nekünk érdekes és tanulságos az, mit a régi honvéd különböző leveleiben és czikkeiben második hazája védelmére elmond. Hivatkozik az irlandi származású Gaughran püspök levelére, ki egy amerikainak egyebek közt ezt írja: «Tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy Angliának ritkán volt igazságosabb oka a háborúra, mint most. Chamberlain vádjai Transvaal kormánya ellen teljesen igazságosak. Én nem vagyok angol, nem is érzek nagy rokonszenvet Anglia iránt. Szerintem a búroknak nincs joguk arra, hogy magokat nemzetnek mondják. Ötven év előtt egyszerűen leölték a benszülötteket és elfoglalták földjüket. A búrok el vannak fogulva a katolikus egyház és az újkori civilizatio ellen; a katolikusokat a búr pogányoknak tekinti. Transvaal csak névleg köztársaság. El lehet mondani, hogy köztársaság szabadság, egyenlőség és testvériség nélkül».

Hadd idézzük még Dukának saját szavait: «A magyar közvélemény nagy része a búrok háborúját a mi szabadságharcunkhoz hasonlítja, pedig a dolog egészen ellenkezőleg áll. Nekünk nem volt hadseregünk, a mint Jellasichek reánk tört, mi nem vágyakodtunk soha Ausztria tartományainak meghódítására; Krüger milliókkal bir, környezete gazdagon el van látva; a mi megmenekült bajtársaink nagyobb része Anglia kegyadományaira szorult és Kosuth mint nagyon szegény ember halt meg külföldön».

Szóval ez a két füzet némi csillapító szert ad a magyar közönségnek a bűrláz ellen, mely igaz, hogy nem veszedelmes, de megzavarja politikai ítéletünk józanságát és talán kedvetlenséget is okoz a csatornán túl. Pedig Anglia jó barátunk volt s nem mondhatjuk, hogy bővében vagyunk a jó barátoknak. —*l.*

E. Halperine-Kaminsky: Ivan Tourgeuneff d'après sa correspondance avec ses amis français. Paris. Bibliothèque. — Charpentier, 1901.

A jelen kötet Turgenyevnek mintegy kétszáz francia levelét közli. Nem vetekszik azoknak a kiadványoknak fontosságával, a melyek Kazinczy, Goethe-Schiller stb. irodalmi levelezéseit foglalják magokban. Turgenyev nem írta leveleit hasonló széles alapon, nem mélyítette ki valóságos æsthetikai értekezésekké. — Laconikus stilusban, sokszor táviratszerű rövidséggel egyik tárgyról a másikra szeszélyesen csapongva fejezte ki gondolatait távollevő barátai előtt, s értesítette őket napjai folyásáról, munkáiról és terveiről. Azután: csak félgyűjteménynyel van dolgunk, nemcsak mert nincsenek meg benne Turgenyevnek francia barátaihoz írt összes levelei, (a Mériméehez intézettek megégték, a Hugohoz, Angierhez stb. írtak elvesztek vagy lappanganak), hanem azért is, mert a válaszok is hiányzanak belőle. Igaz, hogy ezt az utóbbi hézagot meglehetősen pótolja a kiadó összefoglaló előszava minden levélcsoport élén.

Mégis hármas érdekessége ajánlja a gyűjteményt.

Megismerteti velünk Turgenyevet, mint francia író. Elég fontos adatokat szolgáltat emberi s művészi egyéniségéhez. Végül élénk világot vett arra a benső, szellemi érintkezésre, a melyben Turgenyev legkiválóbb francia kortársaival ifjúságától haláláig állott.

Francia stilusának levelei az egyedüli emlékei. Több nyilatkozatából kitűnik, hogy majdnem árulásnak tartotta volna, ha, mint erre például francia barátai fölszólították, idegen nyelven írja műveit. Árulásnak hazája, s egyedüli reménysége, nehéz órákban egyedüli támasza: «a hatalmas igaz és szabad» orosz nyelv ellen, a melyet *Költemények prózában* című apró művei utolsójában is lendülettel dicsóít. Hazafiságán kívül még azért is idegenkedett az idegen nyelven való írástól, mert sokat tartott a stilus művészetére, s tisztában volt azzal, hogy a kifejezés tökéletességére szert tennünk

még anyanyelvünkben is fölötte bajos dolog. Leveleket azonban mégis írt francziául, mert máskép nem érintkezhetett volna a távolból, oroszul nem értő francia barátaival. Ám bizonyára nem kellett szégyelnie francia stilusát. Olyan az, a minővel kevés nem francia dicsekedhetik. Gyermeksége óta művelte a francia szót, először a nevelőivel, majd a legelőkelőbb francia körökkel való folytonos társalgás és levelezés útján. El is érte ezzel a jártasság és csiszoltság lehető fokát. Nyelvéről Taine úgy nyilatkozik, hogy hasonló a XVIII. század francia szalonjai nyelvéhez. Levelei, bármily mesterkéletlenek, igénytelenek, s nem nyomtatásra szántak voltak is, azt a benyomást keltik bennünk, hogy Taine ítélete nem udvarias hízelgés, hanem merő igazság.

Az adatok, a melyeket levelei egyéniségére vonatkozólag szolgáltatnak, nem annyira újdonságuk révén, mint inkább azért érdekesek, mert élénkítik és megerősítik azt a fényképet, a mely lelkünkben e felejthetetlen nagy író alakjáról megrögződött. Az apró tények újra élénk varázsolják az «édes óriást», előkelő természetével, tisztos, ősz fejével, tipikus szláv arczával, a melyre testi szenvedések és honfiúi bánat szántották kúszált barázdáikat, szelíd szemeivel, a melyekből ritka szívjótság, finom szellemi, szerény és fájdalmas lemondás, de egyszersmind végig megőrzött nemes idealismus világlik ki. Nem ezt az alakot nem homályosíthatja el igazában az az árnyék, a melylyel halála után, — mint erről alább számot adunk, — emlékét besötétíteni igyekeztek.

Legértékesebb okmányai azonban e levelek annak a viszonyoknak, a mely Turgenyevet Franciaország szellemi élitejéhez fűzte. Tudjuk, emlékezéseiben maga beszéli, miért és miként vált meg a hazai rögtől, mint vetette magát először a német szellem tisztító hullámaiba, mint lett a nyugati szellem hívévé, «zapagynik»-ká, a melynek mindhalálig megmaradt. Nem félt, hogy az orosz nép oly gyenge s kevésbé önálló, hogy mint valami gyermekes mumus ellen félénkséggel kell az idegen befolyással szemben védekeznie. Meg volt győződve, hogy az orosz a műveltebb nyugattól merítheti a fennmaradásához, haladásához múlhatatlanul szükséges megtermékenyítő hatásokat, a nélkül, hogy ez sajátságainak ártana. «Azt hiszem, hogy hetvenhét víz sem moshatja le rólunk a sajátságos orosz port».

Igy maga átmegy a német befolyáson, tájékozódik egy Goethe és Hegel világában. Majd Franciaországba kerül, szellemi életével a legszorosabb kapcsolatba jut, a nélkül, hogy nemzetiségét, egyéni-

ségét elveszteni. Legjobban jellemzik ezt a viszonyt About Ödönnek szavai, a melyekkel Turgenyev hazatérő hamvait bucsúztatta: «Húsz évet töltöttél el» köztünk, életednek majdnem harmadát. Művészeink, irodalmunk, finom élvezeteink életszükségleteddé tették a Párisban való lakásodat. Te nemcsak szeretted Franciaországot, hanem előkelő módon szeretted, a hogyan megkívánja, hogy szeressék. Büszkén fogadott volna fiává, ha akartad volna, de te mindig hű maradtál Oroszországhoz. S jól tetted, mert az, a ki nem szereti hazáját testestül-lelkestül, vakon, ész nélkül: az csak félelme marad mindig. Nem lennél oly népszerű abban az országban, mely reád vár, ha nem lettél volna jó hazafi. Azt olvastam az újságban, hogy egy ember, a ki a mindenhol legszámosabb, leghatalmasabb kaszthoz, az együgyűek kasztjához tartozott, ezt mondá: «Nem ismerem Turgenyevet; európai ember, és pedig szeszkereskedő vagyok». Ez a jámbor nagyon szűkre szabta hazádat Európa határain belül: szíved az egész emberiség tulajdona volt. Ámde Oroszország foglalta el mégis szeretetedben az első helyet. Neki szolgáltál mindenekelőtt és mindenek fölött».

Franciaország második hazája lett. Ott megtalálta azt az írói és művészi környezetet, a mely tehetségének kifejtésére szükséges volt, a melyben a magáéhoz hasonló s azokat ösztönző ízlés, életfölgógás, törekvések uralkodtak. De mélyebben kell érzelmvilágában kutatnunk, hogy rokonszenve végső gyökereit megjelöljük. Talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy a lebilincselő varázsfonal egy híres művészcsalád házába vezet: a Viardoték házába. 1843-ban írói pályája kezdetén ismerkedik meg Viardot Lajos íróval s a párisi olasz opera igazgatójával egy vadászaton, s ismeretségök szorosabb lesz, a mikor Viardot a leghíresebb orosz írók lefordítására vállalkozván, Turgenyev segítségét veszi igénybe. Meleg barátságot kötnek, s viszonyukat még jobban összeforrasztja Viardot neje, a tüneményes Garcia Paulina, a ki, bár még csak 22 éves, máris világhírű énekesnő. Technikájának virtuositása elragadta a tömeget, érzelmeinek ritka mélysége lekötötte a majdnem női lelkű Turgenyevet. A család tagjává fogadta; negyven évig, haláláig zavartalan volt benső barátságuk. Viardoték segítettek orosz hívőket, anyagilag, mikor erre pillanatnyi szüksége volt, s erkölcsileg — mindig. Tudjuk, hogy Turgenyev elől gögös anyja minden pénzforrást elzárt, a mikor 1847-ben odahagyta Oroszországot, s az idegenben régi nemes létére az írói pályán akart tovább haladni. Viardoték ekkor a legnagyobb előzékenységgel gondoskodtak róla. Lakást

adtak neki conetaveneli házukban. Itt huzódik meg télire, s mint maga beszéli, csirkelevesen és omletten élve írja meg, hogy pénzhez jusson — az *Egy vadász emlékiratai* című műve legtöbb rajzát. 1850-ben anyja halála s orelí birtokainak gondja haza szólítja, utóbb közbejön internáltatása Szpaskojba a Gogolról írt ártatlan nekrológja miatt, de 1855-ben, a mikor a rendőri felügyelet elől gróf Tolsztoj Elek közbenjárására megszabadul, visszasiet Viardotékhoz, s megtelepszik velök Badenben. Majd évekig együtt laknak Párisban és Bougiralban. Csak egy-egy hónapra néhány hétre hagyja el őket, hogy Pétervárra vagy szpaskóji birtokára nézzen, s Anteusként újabb erőt merítsen a haza földjéből. Ilyen időközökből valók levelei Viardotékhoz, a melyekből e kötetbe csak igen kevés szorult, mert a kiadó külön akarja közölni a Viardotnéhoz irtakat. De ez a néhány levél is bizonyosága gyöngéd viszonyuknak s annak, hogy melegen érdeklődtek nemcsak élete sorsa, hanem írói tevékenysége, művészi tervei iránt is, a melyek bizony Turgenyev tétovázása, félénksége mellett állandó érdeklődésre, bátorításra szorultak, hogy tetté, kész egészszé váljanak.

Azonban Viardotékon kívül is voltak barátai. Őszinte szeretet és csodálat fűzte korán George Sandhoz, a ki magához vonzotta önzetlen szívével, minden kicsinyes érzelemtől mentes, férfiasan bátor és heroikusan szenvedélyes művész lelkével. Pályájára tagadhatatlan befolyással volt. Erről Sand nemcsak Rudin és Horace majdnem minden személyének hasonlósága, nemcsak Kaczian és Patience rokonsága (a *Vadász emlékirataiban* és *Maupratban*) tanuskodik, hanem maga Turgenyev nyílt vallomása is. Többször meglátogatta a nohanti várkastély úrnőjét, a hol kedves vendégül látták. Különösen Sand unokái. Ezeket kitűnő gyermekbarát lévén gyönyörű meséivel mulattatta.

Sand után mélyen hatott rá Flaubert, míg Balzac behatását, a melyet legsűrűbben emlegettek, állhatatosan tagadta. Nem tudott tőle egyfolytában tíz oldalt olvasni, oly idegen és ellenszenves volt természetének. Flaubertben ellenben a *Madame Bovary* alkotóját csodálta, a melyet Tainenel együtt a XIX. század leghatalmasabb művének tartott. Az író megnyerte csodálatát, az ember, kitűnő jelleme révén, szeretetét. Megvallja, mélyen sajnálja, hogy oly későn (1863) találkozott vele az életben. «Nemcsak nagy tehetség távozik tőlünk» — írja Zolának Flaubert halálakor — «hanem egy élite-szellem, mindnyájunk gyújtópontja». «Turgenyevet és Flaubert-t George Sand házásította össze» — mondja Daudet. Flau-

bert, ez a nagyszavú frondeur, don Quixote, gárdista trombita-hangjával, megfigyelésének hatalmas iróniájával, hódító normann modorával e lelki házasságnak férfirészét alkotta, de ki sejthette volna ebben a másik, busaszemöldökű, nagyon lapos arcú colossusban a nőt, azt az ingerlékeny finomságú nőt, a kit Turgenyev könyveiben lefestett, azt az ideges, álmodó, szenvedélyes orosz nőt, a ki lusta, mint egy keleti asszony, de tragikái is, mint a forrongó erő. Az már igaz, hogy az emberi lelkek nagy gyáranak zűrzavarában a porhüvelyek sokszor elcserélődnek; férfi lelkek kerülnek asszonyi testbe, s asszony lelkek cyklopszába. Alapjában teljes harmonia uralkodott köztök, ha Turgenyev nem tömjénezett is barátja módjára áldozópaként a pompássavú Chateaubriand oltára előtt, s nem szenvedett Flaubert túlhajtott műgondjában, a visszamutató névmástól, a kötszavaktól való irtózásban, a mi együttvéve oka volt, hogy Flaubert tíz évig bíbelődött egy regénnyel. Tevékeny és önzetlen terjesztője volt Oroszországban Flaubert műveinek, állandó tanácsadója magának az írónak. Flaubert maga dicsekszik ezzel: «Most» — úgy mond — «Sand asszony és Turgenyev az egyedüli irodalmi barátaim. De meg kell adni, hogy ez a kettő fölér egy tömeggel. Mily hallgató s mily bíráló ez a Turgenyev. Elvakít ítéletének mélységével és világosságával. Semmi sem kerül el figyelmét. Száz verssor után emlékszik egy gyöngye jelzőre.» Turgenyev a mikor magával jó tehetetlen, a mikor ágyához lánczolja köszvénye és asthmája, («ezek a kis látogatójegyei Halál asszonyságnak, hogy meg ne feledkezzünk róla») folyton buzdítja barátját a munkára, a ki amúgy is hangyaszigorommal dolgozik. Korkülönbség alig volt köztök, nézet- és érzelembeli különbség is kevés, mert Flaubertnek szintén meleg szíve volt, bármennyire rejtgette érzelmeit, s szenvedelte a művészi «impassibilité»-t.

Őszintén ragaszkodott Turgenyev még egy egész sereg kitűnőséghez, kik közt első sorban Zolát, Daudet-t és Goncourt Ödönt látjuk. Ez utóbbiakkal és Flaubert-rel együtt alkotta az úgy nevezett «Ötök» vagy «A kifütyült szerzők» társaságát. 1874-től havonként egyszer lakomára gyűltek össze a Café Riche-ben, s a fehér asztalnál folytatott eszmecsere mindjobban kitüntette szellemi rokonságukat. Nincs igaza Turgenyev egyik életirójának, Ivanovnak, azt állítván, hogy e társaság érintkezése csak a korcsmázás mesterséges és léha pajtáskodása volt; mégis mélyebb alapjait látjuk intellectualis téren. Turgenyev épenséggel nem maradt gondolkodásával és érzelmeivel oly elszigeteltségben, mint Ivanov hiszi.

E társak ugyanazzal a szellemi áramlattal úsztak, a melyben Gogol és Balzac realismusa találkozott, bar különböző helyeken értek is partot. Kölcsönösen hatottak egymásra, s ebben nem okozott kárt, hogy Turgenyev nem volt vak bámulója a mindinkább hangosabbá váló naturalismusnak. Leveleiben például elismeri Zola nagy tehetségét, de sem *Assomoir*tól, sem *Nanajától* nincs elragadtatva, mert ocsmányságai visszataszítják. Zoláról és Goncourtról így nyilatkozik Saltykov előtt: «A tehetség nem hiányzik bennök, különösen Zolában, de nem jó úton járnak, s túlságos sokat képzelődnek. Irodalmok szaglik az irodalomtól. Ez a hibájok». Majd Goncourt *La fille Élisa*járól: «Istenem, mily pocsolya, mily kórházi bűz, mily haszontalan csépelés, mily beteges psychologia mániája». Szembeállítja velök Tolsztojt: műveinek az az első jó tulajdonsága, hogy az élet érzi rajtok, s nem az írásmesterség. Daudet *Nabab*járól is találó megjegyzést közöl: «Ebben a könyvben vannak dolgok, a melyek Daudet niveauja fölött állanak, de vannak olyanok is, a melyek alatta maradnak. Mindaz, a mit megfigyelt, kitünő, de a mit kitalált «gyöngé, bágyadt, s nem is eredeti».

Mindazonáltal önföláldozóan ügynöksködött hazájában értők, s fiatal hívéért: Maupassantért, Flaubert unokaöcséséért. Olyan tevékenységet fejtett ki érdekökben, a minőt magamagáért talán sohasem. Zola 1874-ben a Rougon-cyklus első műve kiadásakor egyenesen neki köszönheti, hogy a nyomorból kilábolt, s hogy hamarabb gyökeredzett meg az orosz, semmint a francia közönységben.

S íme a sohasem pihenő rágalomnak mégis sikerült, legalább részben, az a törekvése, hogy Turgenyev emlékét francia barátai előtt beszennyezze. Mindnyájan egyeznek dicséretében 1887-ig, a mikor Párisban névtelen szorzótól egy *Souvenirs sur Tourguénéff* című kötet jelent meg. E szerint Turgenyev épenséggel nem volt őszinte francia barátaihoz, mert a legkiméletlenebbül nyilatkozott rólok, s különösen Daudetról. Az ingerlékeny Daudet minden kritika nélkül hitelt adott a névtelennek, s a *Century Magazin* 1888-iki évfolyamában Turgenyevről emlékeztén így fakad ki: «Ki kötelezte hát a jó szlávot arra a barátságos fintorra, a melyet irántam mutatott? Látom házamban, asztalom vendégeül, szeliden, kedvesen, a mint gyermekeimet ölelgeti. Szíves, gyöngéd leveleim vannak tőle. S íme mit rejtett e jóságos mosolya alatt. Istenem, mily különös is az élet s mily szép a görög nyelvnek ez a szép szava: *Eironeia*».

Turgenyev ekkor már halott volt s nem védekezhetett. Védelmébe veszi Halperine-Kaminsky nagy apparatussal. Kimutatja, hogy a vád, a mely Turgenyevnek állítólag Sacher-Masochhoz írt levelein alapszik, már azért sem lehet igaz, mert Turgenyev Sacher-Masoch-hal nem levelezett, őt nem ismerte, sőt nem is óhajtotta ismerni. A védelem buzgalma egy kicsit túlságosnak is látszik. Nekünk elég, hogy mindazzal, a mit Turgenyevről tudunk, nem tudjuk összeegyeztetni az alattomoságot. Véleményét nem igen rejtegette bokra mögött, ha kiméletes formában tudatta is. Azután mindjárt árulás-e a barátságon, ha a barátaink művei sugallta első csodáló vagy elragadó benyomásainkat utóbb a nyugodt reális, exact kritikai meggyőződés váltja föl bennünk, s ha nyilatkozatainkat idővel, ízlésünk fejlődésével kissé módosítani vagyunk kénytelenek? Lehet-e rossz néven venni Turgenyevtől, ha ő, az egyszerűség és természetesség barátja, a Zola keresett szennységéért, a Goncourt stilusának nagy raffineriájáért s Daudet egy kicsit szűk művészetéért, rikító színezéseért nem tudott túlságosan lelkesedni? A mi pedig azt illeti, hogy Turgenyev Daudet magánéletére is tett, ha ugyan csakugyan tett, bíráló megjegyzéseket, ki tud ilyenektől teljesen tartózkodni az író- s művészvilágban, s különösen Páris pletykatermelő méhében, a hol a legnagyobb szellemek sem vetik meg a társalgás e pikáns fűszereit?

Ezen az intim körön kívül Turgenyev ismerősei részben bizalmasai közé tartoztak régebben Mérimée, Hugo, Guizot, Lamartine, később Charles Edmond és általa Sainte-Beuve, Gautier, Taine, Berthelot, Renan, Gavarni, Scherer, Fromentin, Broca, Ribot, About, Jules Simon, Angier, Sarcey, Maupassant stb., a kikhez — mint ez a kötet próbáit szolgáltatja — hébe-korba leveleket is írt. Charles Edmond szerint nagy intelligenciája, lebilincselő szelleme, behizelgő szeretetreméltósága, gyengén fátyolozott, dallamos hangja mindnyájok szíves vonzalmát biztosították neki. A salonokban csendes megfigyelőnek látszott először, de látszólagos nyugalmaából kilépett, ha a három tárgy egyikére tért a szó, a melyen egész élete alapúlt. Ezek elseje a jobbágyság eltörlése volt. A második a művészetek, különösen a festészet, zene és végül irodalom kérdése. A festők közt legjobban kedvelte a francia tájképfestőket, egy Millet-t, Troyont, Rousseaut. A zenében Gluckot, Mozartot és Beethovent. Az irodalomban külföldi szerzők közt Dickens volt a kedvence. «De első sorban orosz író társairól szeretett beszélni. Tűzbe jött tehetségükért s túlozta érdemeiket. Büszke volt reájok,

mintha rokonainak, családjának kellett volna igazságot szolgáltatnia. Soha vetélkedő szelleme nem rútította el szláv hazafiságát. Csodálta Puskind és lelkesedett Mickiewiczért». Tudvalevő, hogy kortársai közt Tolsztojt tekintette elsőnek.

Légyen elég ennyiben rámutatnunk Franciaországhoz való viszonyára. Bizonyos, hogy e vendégszerető föld nem hatott rá hátrányosan. Tehetsége itt szabadon, a honi viszonyok korlátai nélkül érvényesülhetett. Francia barátainak befolyása nem tudta elmosni eredetiségét, de kétségtelen művelte, fejlesztette írói egyéniségét. A francia szellem rationalismusa alatt kivált stílusa tisztult, világosodott, tömörült, s kibontakozott abból a szertefolyó ködösségből és nehézkes terjengősségből, a melyben az orosz írók legjobbjai is szenvednek.

De viszont francia barátai is sokat köszönhettek neki. Az orosz-francia barátságnak, a mely szellemi téren sokkal régibb keletű és talán megbízhatóbb és gyökeresebb mint a politikában, Turgenyev mindenestre egyik leghívebb egyengetője volt.

Wildner Ödön.

Emanuel Löwy: Die Naturwiedergabe in der älteren griechischen Kunst. Rom. 1900.

A művészettörténet az utolsó évtizedekben tisztán történeti tudományná fejlődött. Úgy a buzgó levéltári kutatások, mint a főleg Morellitől hangoztatott stilkritikai eljárás elsősorban arra törekedtek, hogy az egyes művészeti emlékek szerzőjét és keletkezési idejét minél pontosabban meghatározhassák. A specialis tanulmányok óriási történeti anyagot gyűjtöttek össze, s e munka közben nem igen értek rá az anyag szervezésére. Az összefoglaló munkák is nagyobbára csak anyaggyűjteménynek tekinthetők; úgy szólván egyetlen szempontjuk a helyes chronologia. Woermann: *Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. I. Band. 1901.* című műve ez irány legkiválóbb és nagyon jellemző terméke.

A legutóbbi években azonban némi ellenhatás állott be. Kiváló szeretettel kezdenek foglalkozni a művészet, különösen a művészi formák elméletével. Hildebrand: *Das Problem der Form in der bildenden Kunst*, Max Klinger: *Malerei und Zeichnung* című és Schmarzon több e rendbeli munkájával annak idején már foglalkozott e folyóirat. H. Wölfflin *Renaissance und Barock* című és *Die*

Klassische Kunst című nagy föltűnést keltett munkái szintén a forma szempontjából elemzik az olasz művészet korszakainak, a quattrocentónak, a cinquecentónak és a barokknak különbözőseit és átmeneteit.

Minde, részben igen jeles munkákat tudományos eredményében jelentékenyen fölülmúlja Löwy hatvan oldalas füzete. Ez egyrészt vizsgálatai tárgyának tudható be: a görög művészet fejlődése olyan törvényszerű, hogy a belőle levont elveknek van legtöbb kiállításuk általános érvényre; másrészt azonban a szerző rendkívüli tudományos lelkiismeretességének, mely leggyümölcsözőbben az inductio kifogástalan óvatosságában nyilvánul. Szerző fölfogásának csírái már *Lysipp und seine Stellung in der griechischen Plastik. 1891.* című előadásában jelentkeznek; így tehát e füzetébe egy évtized megfigyeléseinek eredményeit szorította össze.

Szerző az ó-görög rajzból (Zeichnung) indul ki. Hét rövid, világos pontban (mindegyik csak egy-egy mondat) összefoglalja annak összes föltűnő sajátosságait, azután e különösségek okát kutatja. Leszámol az eddigi véleményekkel, melyek azt főleg conventióban vagy a technikai eljárásokban keresték, s megállapítja, hogy az archaikus rajzok fölfogása teljesen megegyezik az emlékezet spontán képeinek jellemző tulajdonságaival s eljut alapvető törvényéhez, tudniillik, hogy az archaikus rajz nem a természet, hanem az emlékezet képeit rögzíti meg. Bebizonyítja ezt nemcsak az egyes alakok, hanem azok kapcsolatának ábrázolására is. Azután szemügyre veszi az archaikus rajz fejlődését, s azt tapasztalja, hogy a kész rajzoknak a természettel való összehasonlítása lassanként egyes naturalistikus részleteket hoz be a valóságnak meg nem felelő emlékezeti képekbe, míg végül a rajz elér a tudatos természetutánczás elvéig. A művészet fejlődésének iránya a pszichológiai fölfogástól a physiológiai felé tart. Minde megfigyelésekben nagyobb körre terjeszkedik e munka, mint a mekkorát címe ígér; folyton tekintetbe veszi más primitív művészetek (Egyiptom, vad népek, gyermekek művészete etc.) jelenségeit is.

Értekezésének további menetében kimutatja, hogy az archaikus relief és teljes szobrászat szintén emlékezeti képeket utánoz. Végül e szempontból áttekinti a görög művészet későbbi fejlődését, s itt kitűnik, hogy a görög szobor-alakok csak Lysipposnál vetik le teljesen az emlékezeti kép megkötéseit, a görög csoport pedig teljesen egyáltalában nem szabadul meg tőlök.

Löwy fejtegetéseiben alkalmazza az elmúlt évtizedek művé-

szettörténeti iskolájának exact pontosságát és megfinomult stil kritikáját. Részleteredményei, például a Riegel-Hoernes elmélet (a művészet a szobrászattal kezdődik) magától értődő megczáfolása mégis elenyésznek fölfogásának általános jelentősége mellett. Míg a hasonló irányú munkák formaelemzései inkább csak alkalmoszerűek vagy szűkkörűek voltak, addig ő határozott elvi alapot tudott teremteni. Bonyolultabb művészeti korszakok, például a renaissance megértéséhez az ő elve ugyan nem elégséges, de erre nézve is megmutatta az utat, melyen tovább haladva, igazi eredményekhez juthatunk.

m. s.

Levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő Úr! Kropf Lajos a *Budapesti Szemle* 300. füzetének 479. lapján azt kérdezi, hol voltam a kolozsvári egyetemnek a newhaveni Yale Universityhez intézett írata szerkesztésekor? Ott voltam, sőt az iratot épen én fogalmaztam. Kropfnak Smith kapitányról a *Turulban* 1888-ban kiadott cikkét ismertem s ennek alapján 1893-ban *Amerika és a magyarság* című füzetem 13. lapján az erdélyi nemességére hivatkozó Smithet magam is oklevélhamisítónak neveztem. Kropf közlése tehát nem került el a kolozsvári egyetem figyelmét, s az *American Historical Review* révén talán nem került el a newhaveniét sem. De ha a Sorbonne tudósai, Lavisse-Rambaudnak a 12. kötettel az idén befejezett *Histoire Générale*-jában (V. 942—3. és 964.) Hakluyt gyűjteményéből forrásul használhatják Smith kapitány iratait; s ha Haebler, a drezdai kir. könyvtár igazgatója, Helmoltnak most folyó *Weltgeschichte*-jében (I. 440—2.) ez iratok alapján szólhat a hírneves kalandor virginiai érdemeiről, azt hiszem, egy néhány mondatból álló üdvözlő-iratnak nem lehetett föladata, hogy szembeszálljon a közfölfogással. A newhaveni Wheeler, Adams, Bourne, Richardson, vagy épen a vádlottnak névrokona, Charles H. Smith remélhetőleg szintén ebből a szempontból ítéli meg a főlemlítést, melyben talán Kropf tisztelt barátom is megnyugodott volna, ha az iratba beleteszem azt a három szót, hogy Smith «saját vallomása szerint» nyert erdélyi nemességet. Az ellen, hogy Smith egyáltalában nem járt volna hazánkban, Kropf ez idő szerint «saját vallomása szerint» még maga is csak gyanúperrel él. Ha Smith képtelenségeket írt is magyarországi tartózkodásáról, könyvét egészen véve épen úgy nem dobhatjuk el, mint például a Hellwaldét, melynek magyarországi részét épen ilyes-

nyilvánosság hazugságok miatt nem lehetett magyarra fordítani. Smith 25—30 év mulva írt Magyarországról, mikor már bejárta az akkor ismert négy földrészt s ennek hely- és személynevei össze-zavarodva jelentek meg emlékezetében. Az üdvözlő-irat tehát, midőn a magyar és újangliai kapcsolatok legfőbb mozzanatait akarta kiemelni, Smithnek a tudományban általánosan használt önéletrajza alapján talán mégis jogosan szólt arról a férfúról, kinek képét a washingtoni Capitolium törvényhozó terméből maig sem távolították el. A részletező történetírás a magyarországi adatokra nézve Kropfnak ad igazságot, mint már annyi más esetben; az egyetemes história azonban s vele a newhaveni és kolozsvári egyetem mégsem tekintheti közönséges Háy Jánosnak azt, a kinek nevéhez egy hatalmas gyarmat (most már állam) első telepítésének és műveltségének emlékei fűződnek.

Márki Sándor.

Még egyszer a Bánk bán-regény.

Midőn nem rég e folyóiratban (106. köt. 283—287. l.) a német Bánk bán-regényeket tárgyaltam, kétségbe vontam Gombocz Zoltánnak egy állítását (u. o. 99. köt. 460—467. l.), mely pedig teljesen megfelel az igazságnak. Gombocz ugyanis beszél Csery Péter magyar Bánk bán-regényének egy 1812-iki kiadásáról, a mit én, minthogy nem adja e rendkívül ritka kiadás leírását, sajtóhibának vettem 1822 helyett, a mely évben e munka tényleg másodszor megjelent. Pedig az 1812-iki kiadás valósággal megvan és Gombocz Miklós úrnak, a soproni evangélikus lyceum érdemes igazgatójának szivességéből most előttem fekszik.

Az 1812-iki és 1822-iki kiadások lapról lapra és betűről betűre megegyeznek egymással. Kétségtelen, hogy az 1822-iki kiadás csak címkiadás: a szedés és nyomás teljességgel a régi. Az eltérés kettejük közt voltaképp csak a címre szorítkozik. Ime:

Otto vagy a zabolátlan Indulatok' áldozatja; Egy szomorú történet Jerusálemi András' Magyar Király' idejéből. Magyarul kiadta Cseri Péter. Pesten. N. Kiss István Nemzeti Könyv-Árosnál találtatik. 1812.

És a későbbi kiadásban:

Ottó, vagy a zabolátlan indulatok' áldozatja. Jerusálemi András' Magyar Király' idejéből Csery Péter által. Pesten, Ns. Kiss József Könyvárosnál. 1822.

Az első kiadáson tehát fordítónak vallja magát Cseri, míg a második kiadás címlapja eredeti szerzőnek tünteti föl.

Egyebekben az első kiadás csak két pontban különbözik a másodiktól:

1. hogy a címlap hátlapján e sorok olvashatók: *Ugy bánj indulataiddal, mint az okos Kertész a' plántákkal, a' ki a' jófélétet ápolja 's öntözgeti, a' roszszakat pedig kiszaggatja 's kiveti, — és*

2. hogy a címlap után külön lapon következik: *Mutató Tábla. I. A' Zabolátlan Indulatok. II. A' Szeretet és a' Nemes Indulat. III. Az Anyai Szeretet.* E jelige és mutató tábla nincsenek meg az 1822-iki kiadásban, de a kötet tartalma teljességgel ugyanaz, hisz a két kiadás kétségtelenül egyazon szedés és nyomás.

Megjegyzem még, hogy az J. L. Klein-féle német regényt (*Eleonore Königin von Ungarn. Wien, 1783.*), melyet a fent idézett cikkben mint a legrégibb német Bánk bán-regényt bemutattam, röviden ismerteti a *Mindenes Gyűjtemény*, II. Negyed, Rév-Komárom 1788, 219—221. l. E kis cikk címe: *A' Boszszú-állásban magát meggyőző Fejedelem.* A cikk e mondattal kezdődik: *Második András, Nemzetünknek 's édes Hazánknek ditső emlékeztű Királya, 1217-dik esztendőben Palestinába menvén a' Törökök ellen, Bankbónak (mindig így: Bankbó!) igazgatása 's őltalma alá bízta az Országot, Feleségét és gyermekeit.* Ázután elmondja röviden az ismeretes történetet és e mondattal végződik: *Ezt a' szomorú 's gyászos tragédiát (íme már 1789-ben!), igen szépen leírta egy valaki (ugyan!) Német nyelven ilyen Tzim alatt: Eleonore von Ungarn. 8-tzad formában.* A cikkíró talán más, esetleg második kiadást látott? Sajnos, évszámot nem tesz ki, de a cím, a mint ő adja, nem felel meg az 1783-iki kiadás címének, melyen a szerző meg van nevezve, — és talán az is föltűnő, hogy ezt az 1783-iki könyvet csak 1789-ben ismerteti.

Heinrich Gusztáv.

Új magyar könyvek.

Bartók József dr. A gazdasági munkásügyi törvények, rendeletek, határozatok gyűjteménye. Budapest, 1901. Grill K. (8-rét VII, 396 l.) 5 kor.

Bartha József dr. A magyar katolikus énekköltészet a XVIII. századig. Budapest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 40 l.) 1 kor. 20 fill.

Bauer Lajos dr. Gyermekgyógyászati diagnostika. Budapest, 1901. Dobrowsky és Franke. (8-r. IV, 271, XX. l.) 5 kor.

Beniczkyne Bajza Lenke. A gyöngysor. Regény. 2. kiadás. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 182 l.) 1 kor. 60 fill.

— *Hanna.* Regény két kötetben. Budapest, 1901. U. o. (8-r. 155, 176 l.) 3 kor. 20 fill.

— *Minden áron.* Regény három kötetben. Budapest. 1901. U. o. (8-r. 155, 166, 164 l.) 4 kor. 80 fillér.

Borovszky Samu. Egy alajbég telepítései. Adatok az Alföld XVII. századi történetéhez. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. köt. 6. sz.) Budapest, 1901. Akadémia. (8-rét 23 lap) 40 fillér.

Braddon M. E. Honora titka. Regény. II. kötet. (Legjobb könyvek. V. évf. II. kötet.) Budapest, 1901. Légrádi testv. (8-r. 168 l.) 1 kor.

G. Büttner Julia. Úgy a mint volt. Elbeszélések. (Családi regénytár XIII. köt.) Budapest, 1901. Stephaneum. (8-r.) 1 kor.

Csengeri János. Bevezető fejtegetések a kolozsvári nemzeti színház ifjúsági előadásaihoz. Kolozsvár, 1901. Stein J. (8-r. VII, 99 l.) 80 fill.

Dr. Cserey Adolf. Lepkehatározó vagyis hazánkban előforduló nagylepkek nemeinek és gyakrabban előforduló fajainak megismerésére szolgáló útmutató. (Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár 87—89.) Pozsony, 1901. Stampfel. (8-r. 159, 2 l.) 1 kor. 80 fillér.

Döntvénytár. A felsőbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtud. Közl.» szerkesztősége. III. évfolyam 19. köt. Budapest, 1901. Franklin-társulat (8-r. XLVIII, 368 l.) 4 kor.

Dollinger Gyula. Sebészeti módszerek. Bemutatva a budapesti m. kir. tudományegyetem I-ső számú sebészeti klinikájának 1897/8., 1898/9. és 1899 1900. évi beteganyagán. Budapest, 1901. Eggenberger. (8-r. XXIII, 666 l.) 12 kor.

Eötvös Károly munkái. Budapest, 1901. Révai Testv. V. köt. Magyar alakok. (8-r. 316 l.) VI. köt. Emlékezések. (8-r. 342 l.) 6 kor.

Dr. Edvi Illés Károly. Az anyagi büntető törvények és a sajtótörvény. Az összes melléktörvényekkel és rendeletekkel s a felső bíróságok határozataival kiegészítve. Budapest, 1901. Grill K. (8-r. V, 836 l.) 12 kor.

Fejér Miklós. Az egyenes adók reformja. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 66 l.) 1 kor. 20 fill.

Évkönyve az eperjesi Széchenyi-körnek. 1900. Szerkesztette dr. Horváth Ödön. Eperjes, 1901. Kosch Á. (8-r. 117, 56 l.)

Évkönyvei a magyar írók segély egyletének. 1899—1900. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 64 l.)

Dr. Farkas Lajos. A római jog a XIX. század végén. Kolozsvár, 1901. Stein I. (8-r. 31 l.) 40 fill.

Gábor (Gráber) Gyula dr. Tanulmányok a katonai büntető jogból. Budapest, 1901. Grill K. (8-r. 184 l.) 2 kor.

Győry Tibor dr. Morbus Hungaricus. Orvostörténelmi tanulmány. Buda-Pest, 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. 199 l.) 2 kor.

Hegyfokj Kabos. Jeruzsálem és környékének éghajlata. Budapest, 1901. (8-r. 53. l.) különnyomat az «Időjárás» folyóiratból.

Hensch Árpád. Mezőgazdasági üzemtan. I. köt. Jóságberendezés és kezeléstan. Második javított és bővített kiadás. Magyar-Óvár, 1901. Eggenberger Viktor. (8-r. XIV, 463 l.) 5 kor.

Herczog Jenő. Marion. Költemények. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 116 l.) 2 kor.

Herzfeld M. Az Automobil. A gőz-, explóziós- és elektromos kocsik ismertetése. Budapest, 1901. Pfeifer F. (8-r. 125 l.) 3 kor.

Hieronymi Károly. A csatornakérdés. Budapest, 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. 31 l.) 1 kor.

Jókai Mór. Mire megvénülünk. Regény. 2 köt. 6. kiadás. Budapest, 1901. Franklin-társulat. (8-r. 267, 304 l.) 4 kor. — A köszívű ember fiai. Regény. 3 kötet. 6. kiadás. Buda-Pest, 1901. U. o. (8-r. 272, 253, 276 l.) 6 kor. — Asszonyt kísér—Istent kísért. Regény. 4 kiadás. Buda-Pest, 1901. U. o. (8-r. 202 l.) 2 kor. — Erdélyi képek. I. A kétszarvú ember. Historiai beszély. A nagyenyedi két füzfa. 7. kiadás. Budapest, 1901. U. o. (8-r. 211 l.) 2 kor.

Jósika Miklós összes művei. Sajtó alá rendezi Dr. Badics Ferencz. A tudós leánya. (1865.) 4. kiadás. Budapest, 1901. (8-r. 392 l.) 3 korona.

Kacziány Géza dr. Swift Jonathan és kora. Budapest, 1901. Eggenberger. (8-r. 203 l.) 3 kor.

Káplány Géza. «Én». Költemény prózában. Szeged, 1901. (8-r. 113. l.) 1 kor.

A kassai egyetem. Emlékkönyv. Irták és kiadták Kassa szab. kir. város tanfőfiai. Kassa, 1901. Vitéz. (8-r. 319 l.)

Kóssa Gyula dr. Gyógyszerrendelés. Kiadja a magy. országos állatorvos-egyesület. Budapest. 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. XVI, 379 l.) 9 kor.

Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. XXXIII. köt. 1898—1899. Budapest, 1901. Franklin-társulat. (8-r. 238 l.) 3 kor.

Kováts Lajos. Szemere Miklós és a magyar ifjuság. Budapest, 1901. Eggenberger. (8-r. 144 l.) 50 fill.

Közlemények. (Magyar Statisztikai). Új folyam. XXII. kötet. A magyar korona országainak vasútjai 1897. 1898. és 1899. évben. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a m. kir. központi statisztikai hivatal. Budapest, 1901. Kilián Frigyes utóda. (4-r. 15. 182 l.) 6 kor.

Krisztinkovics Ede. A vízi utakról. Közgazdasági tanulmány. A víziutak szerepéről, folyami hajózásunkról. A vízi utak fejlesztését célzó mozgalmakról és a magyar vízi uti hálózat kérdésével. A tervezett magyar és osztrák csatornák térképével. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. XVI, 350 l.) 6 kor.

Dr. Lévy Ede. Fizikai repetitorium. III. Elektromosság és mágnesség. (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 85.) Pozsony, 1901, Stampfel. (8-r. 77 l.) 60 fill.

Mahler Ede. Adalékok az egyiptomi nyelvhez. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. kötet 9. szám) Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 12 l.) 60 fill.

Márkus Dezső dr. Felső bíróságaink elvi határozatai. A kir. curia és a kir. ítélőtáblák döntéseinek rendszeres gyűjteménye. Döntvények és egyéb elvi határozatok mutatója, betűrendes névmutató, betűrendes tárgymutató az 1870—1900. kötetekhez. Budapest, 1901. Grill K. (8-r. VI, 331 l.) 7 kor.

Miskolczi László. Előzetes eljárás bűnügyekben. Közigazgatási hatóságok számára. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. VIII, 427. l.) 3 kor. 60 fill.

Nagy Ferencz dr. A magyar váltójog kézikönyve. Különös tekintettel a birói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra. A M. T. Akadémia által a Sztrókey-díjjal jutalmazott munka, 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. VII, 573 lap) 10 korona.

— A magyar kereskedelmi jog kézi könyve. Különös tekintettel a birói gyakorlatra. 5. javított és bővített kiadás. II. kötet. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. VI, 466. l.). A 2 kötet ára 18 kor.

Nagy Ferencz. A magyar kereskedelmi törvény. (1875. évi XXXVII. t.-cz.) Kapcsolatban az azt kiegészítő vagy módosító törvényekkel és rendeletekkel, valamint a magy. kir. curiai, a kir. ítélőtáblák és más bíróságok elvi határozataival. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. VIII, 342 l.) 6 kor.

Dr. Nékám Lajos és Dr. Kétly László. Magyar orvosi vademecum. Repetitorium az orvosi tudományok minden ágában. Különös tekintettel a budapesti klinikákon elfogadott elvek szerint. I. II. köt. 1. 2. füz. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. VIII, 397. l.; 64, 64 l.) 7 kor. II. köt. egy füzet 1 kor.

Dr. Nyiredy Géza. A chemia rövid vázlata. Gyógyszerész gyakornokok számára. Kolozsvár, 1901. Stein J. (8-r. 170 l.) 4 kor.

Olcsó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1901. Franklin-társulat. (16-r.)

1234—37. szám. *Brieux Eugen.* A vörös talár. Dráma 4 felv. Ford. Zigány Árpád. (138 l.) 40 fill.

Pázmány Péter összes munkái. A budapesti kir. magyar tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. V. kötet. Budapest, 1901. Egyetemi nyomda. (4-r. 823 l.)

Petiscus. Az Olympos. Görög-római mythologia. Függelékül a germán népek istentana. Petiscus nyomán szerkesztette Geréb József dr. 2 átdolgozott kiadás. Budapest, 1901. Athenæum. (8-rét VI, 288 l.) 5 kor.

Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. I. kötet. A Kassalik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1901. Franklin-társulat. (8-r. LX, 416 l.) 4 k.

Riboth Th. Az emlékezet betegségei. A 12. kiadás után fordította Dáni Ede. (Népnevelők könyvtára. 11. füz.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 108 l.) 1 kor.

Sugár Ignác. A kisipar sorsa. A magyar kereskedelmi és iparkamarák szakirodalmi pályázatán jutalmat nyert pályamű. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. VII. 150 l.) 2 kor. 40 fill.

Sümegi Kálmán. Foszlányok. (Elbeszélések.) Szeged, 1901. Engel L. (8-r. 223 l.) 3 kor.

Sváby Frigyes. A Szepesség lakosságának sociologiai viszonyai a XVIII. és XIX. században. Lócse, 1901. (8-r. 116 l.)

Dr. gr. Széchényi Miklós. A jaáki apátság. Budapest, 1901. Stephaneum. (4-r. 83 l.)

Verne Gyula. Az új hazában. Regény. Fordította Zigány Árpád. Budapest, 1901. Franklin-társulat. (8-r. 247 l.) 3 kor. 20 fill. — Fekete indiák. Francziából fordította Varga Ottó. Budapest, 1901. U. o. (8-r. 237 l.) 3 kor. — Különös végrendelet. Fordította Gaal Mózes. Egyedül jogosított magyar kiadás. Budapest, 1901. U. o. (8-r. 316 l.) 4 kor.

Vértesi Arnold. A szerencse fia. Budapest, 1901. Franklin-társulat. (8-r. 198 l.) 2 kor. 40 fill.

HÚSZ ÉV HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL.

I.

Az 1883—84-diki események.

Az 1848-ashoz hasonló természetű mozgalom kezdett a nyolczvanas évek elején Horvátországban tért foglalni. Lá-
zadásszerű tüntetések naponként ismétlődtek, nemcsak Zág-
rában, hanem Horvátország más városaiban is. A forrongás
oka az úgy nevezett címerekérdés volt. Kevesen fogják Ma-
gyarországon tudni, hogy az tulajdonképen miből állott. Az
újságokból a közönség csak annyit tudott meg, hogy Zágráb-
ban a tömeg leszedte a közös állami épületekről a magyar
állam címerét és hogy a katonaságnak — több alkalommal
véres ellentállás mellett — kellett a rend helyreállítására
közbelépnie.

A magyar-horvát kiegyezési törvény, az oly sokszor meg-
vitatott és úgy magyar, mint horvát részről megtámadott
1868: XXX. t.-cz. a használandó címerekre nézve azt hatá-
rozta, hogy a horvát autonom hatóságok tisztán Horvát-
Szlavon-Dalmát országok címerét fedve Szent István koró-
nájával, a közös állami hatóságok azonban a magyar állam
címerét kötelesek használni. A címer feliratáról azon-
ban — mint sok mindenről — nevezett alaptörvény meg-
feledkezett.

Gróf Szápáry pénzügyminiszter rendeletére Dávid Antal
a zágrábi országos pénzügyigazgatóság igazgatója elrendelte,
hogy 1883 augusztus 6-án a zágrábi két pénzügyi főépületen
a horvát fölírású címereket vegyék le és azokat két nyelvű,
magyar és horvát fölírással ellátott címerekkel cseréljék föl.

Ez új czimerek még vagy nyolcz napon át nyugodtan helyökön is maradtak, míg az izgatóktól fölbujtatott tömeg augusztus 15-én a Gundulic-utczai épületet meg nem támadta és az épületen elhelyezett czimert nagy tüntetések közt le nem vette. Az ellenzéki sajtó ezzel nem elégedett meg, hanem közönségét még tovább is lelketlenül izgatta és kihágásokra buzdította.

Ezekben a zavarokban legjobban halászott az akkor nemrég keletkezett horvát jogpárt, mely működését most már a polgárosított katonai határőrvidékre is kezdte kiterjeszteni.

Az állami hatalomnak nem volt szabad már soká késnie; a fegyveres erő már nagyban dolgozott, az alkotmány fölfüggesztésének szüksége már beállott — és a megsértett magyar állami tekintélyt is valahogy helyre kellett állítani. A rend és béke nemcsak Zágrábban, hanem a vidéki városokban is komolyan meg volt bomolva.

A magyar parlamentben szenvedélyes viták folytak — többek közt gróf Szápáry pénzügyminiszter bebizonyítani igyekezett, hogy a két nyelvű czimerek, nemcsak hogy nem törvényellenesek, hanem, hogy Horvátország egyéb városaiban is már két év óta használatban vannak, a nélkül, hogy azok jogosságát bárki is kétségbe vonni merészelte volna, a mellett keményen ostromozta az autonóm kormány részéről tapasztalt erélytelenséget. Az ügy végre a minisztertanács elé került, melyen résztvett gróf Pejacevich horvát bán is. A minisztertanács elhatározta, hogy a két nyelvű czimereket mindenütt vissza kell helyezni, a hol azok erőszakkal távolítottak el. E minisztertanácsi határozat végrehajtásával a bán bízott meg. Gróf Pejacevich erre beadta lemondását akkor, mikor a helyzet Horvátországban napról-napra kritikusabbá vált és a mikor az üres báni szék a növekedő anarchiát csak fokozta.

Tisza miniszterelnök még egy utolsó kísérletet akart tenni, hogy Horvátországban az alkotmány fölfüggesztését megakadályozza. De ebben a törekvésben meggátolta a horvát országgyűlés többségének e szomorú napokban hozott határozata. E szerint a horvát kormánypárt nem látja be az alkotmány fölfüggesztésének szükségét, de másrészt kimondja, hogy a két nyelvű czimer törvénytelen és hogy minden bánt, a ki nem ezen az állásponton van, lehetetlenné kell tenni. Ezzel

elvágtá az útját annak, hogy az ügy alkotmányos úton rendeztessék. Az állami tekintélyt és a megsértett állami rendet helyre kellett állítani! Tiszát tehát a habár rövid ideig tartó alkotmánynélküli állapotért felelőssé tenni nem lehet. A modus expedienst, melyet később megtaláltak, a horvát kormánypártnak kellett volna ajánlania.

A báni méltóság betöltéséről ilyen körülmények között szó sem lehetett. Tisza miniszterelnök ellenjegyzése mellett Ő Felsége Ramberg Hermann császári és királyi parancsnokló tábornokot és zágrábi hadtestparancsnokot, magyar királyi kormánybiztossá nevezte ki és ez új kormánybiztost a magyar kormány a főntemlitett minisztertanácsi határozat végrehajtásával meg is bízta. A horvát pártok végig tiltakoztak e kinevezés ellen. E tiltakozás magva majdnem valamennyinél az volt, hogy e kinevezéssel az alkotmány meg van sértve és hogy ezzel a 68-as magyar-horvát kiegyezés illuzoriussá vált. A királyi kormánybiztos szeptember 4-én tudatta a lakossággal, hogy a végrehajtó hatalmat kezébe vette és szeptember hó 7-én a legnagyobb csendben, az erőszakkal eltávolított címereket a közös állami épületeken ismét elhelyezte.

Az újonnan összeülő magyar parlamentben nagy port vertek föl a horvátországi események. A horvát ügyek állandóan napirenden voltak. A címerkérdésben a magyar országgyűlés azt határozta, hogy a hol eddigelé horvát felírású címerek voltak alkalmazásban, ezek, a 15 éves gyakorlatnak megfelelően, tovább is használtassanak, míg az ezentúl kifüggesztendő címerek — a 68-as törvény betűjének megfelelően — minden fölírás nélküliek legyenek. A nép néma címereknek nevezte el őket és ma is úgy Zágrábban, mint Horvátország más városaiban e címerekkel gyakran találkozunk. A magyar országgyűlés e határozata egész Horvátországban ugyanez év október hó 16-án hajtatott végre. Elesvén már most az alkotmánynélküli állapot főindító oka, a magyar kormány feje hozzálátott, hogy Horvátország ismét megkapja alkotmányát és bánját. Báró Filipovich Ferenczcel folytatott rövid tárgyalások után Tisza Kálmán Horvátország bánjává a győri főispánt, gróf Khuen Héderváryt szemelte ki, a ki már ekkor mint kitünő közigazgatási erő országos hírnek örvendett. A mellett Szlavóniában született, a zágrábi jogakadémiának két éven át volt hallgatója és Szerém megyében kezdette meg

hivatalnoki pályafutását, mind meg annyi oly körülmény, mely őt erre a méltóságra úgy szólván kijelölte.

A horvát kormánypárt az új bánnal szemben állást nem foglalt, hanem várta kijelentéseit és első tetteit, s ezekről tette függővé állásfoglalását. Az ellenzék már előre bizalmatlansággal fogadta, azon reményének adva kifejezést, hogy a bán missiója sikerülni nem fog. De az új bán maga is átlátta föladata nehézségét. Jellemző erre a kitünő emberre az a beszéd, melyet Győr elhagyásakor tisztviselőinek mondott:

«Nehéz föladat vár engem új hatáskörömben. Fontos szakasza ez életemnek; a siker távol van, a föladat nehéz és sok gonddal lépek az új mezőre. Életcélom, hogy hazámnak szolgáljak; most csak a munkaköröm változik. Születési helyem ott van, de hazám itt, törekvésem azonban az lesz, hogy mindkettő egy haza legyen.» E beszédet ismételte a bán a horvát országgyűlés előtt tartott székfoglalójában, melyben Zrinyi Miklós példájára hivatkozva, a közös haza eszméjét oly szépen fejtegette.

1883 december havában vette át az új bán a hatalmat, s bizony nagyon vigasztalan állapotokat talált. Báni méltóságának tartamában nem igen bíztak. Eddigelé semmiféle párttal még érintkezésbe nem lépett és egyelőre támogatást sehonnan sem remélhetett. Elődjei úgy Mazsuranics, mint báró Rauch és gróf Pejacsevich az országgyűlési többségből kerültek ki — és úgy szólván parlamentáris bánok voltak. Khuen-Hédervárynak először többséget kellett szereznie és talán egy bánnak sem volt eddig oly erős parlamenti támogatásra szüksége, mint épen ennek a bánnak.

E nehéz helyzetet szem előtt tartva, fejtette ki programját december hó 17-én tartott emlékezetes beszédében. «A báni méltóságot elfogadtam ő császári és apostoli királyi Felsege parancsára és a közös magyar kormány bizalmával», majd így folytatja: «Ha valami volt, a mi arra birt, hogy e felelősségteljes és nehéz föladatra vállalkozzam, úgy az első sorban Ő Felségéhez, a koronás királyhoz való odaadásom és hűségem, a Szent István koronája alá tartozó országok állami egységének megóvása és a horvát-szlavon királyságoknak békés fejlődése és jóléte emelésének szándéka volt. Egész munkásságom alapja azon állami alaptörvény lesz, mely e királyságok közjogi helyzetét szabályozza; a mely ez országoknak

széles körű autonómiát ad és a melyen belül jogos igényeit mindig kielégíthetik». Azután az ország anyagi jólétének emeléséről és a szükséges közigazgatási reformokról szól. Beszéde végén ez országban töltött gyermekéveiről beszél és föl hívja az országgyűlést sikeres munkásságra, mely annál sikeresebb lesz, mennél jobban fejlődött ki a Szent István koronája alá tartozó országok együvé tartozásának érzete. Ilyen világosan eddigelé még egy bán sem szólott. Khuen elődjei is a kiegyezési alapon állottak, de ilyen hangon és ilyen őszintén még egy sem nyilatkozott. A nemzeti párt a báni beszédben saját programjának tükrét látta és élénk helyesléssel fogadta azt. A bán megteremtette magának a pártját — egy pártot szerzett, mely hűségesen kitartott vele mindvégig és a mely még ma is biztos támasza az állami egységnek. Volt azonban ez országgyűlésnek egy parlamentileg teljesen fegyelmezetlen csoportja, mely az új bánt botrányos föllépésével lehetetlenné tenni igyekezett. Deczember 19-én éktelen jeleneteknek volt színhelye a zágrábi országos terem. Az ülősszak rövid tartama ellenére a házszabályok egynémely pontját revisió alá kellett venni és az ellenzék egynéhány nagyon is vad tagját, több ülésre ki kellett zárni. Ez mind nem használt. A támadások a bán ellen oly mérvet kezdtek öltetni, hogy a többség már a kloture behozatalának szükségességéről tárgyalt, mint utolsóról a parlamenti repressiv eszközök közül. A többség tehetetlen volt a kisebbség botrányos föllépésével szemben és azért mindenki örömmel értesült az országgyűlés berekesztéséről. Türelmetlenül várta minden horvát hazafi az új választásokat, melyek eredménye hivatva volt határozni az ország belső politikai helyzete fölött.

Mielőtt az új országgyűlés működéséről szólnék, szükségesnek tartom, hogy megemlékezzem azokról a férfiakról is, kiket a bán paczifikáló munkája keresztülvitelére maga mellé vett. A horvát belügyi kormány élén gróf Pejacsevich lemondásakor báró Zsivkovics állott. Midőn Pejacsevich bán lemondását beadta, Zsivkovics is távozott. Helyébe Khuen bán Stankovics Danilót nevezte ki, az igazságügyi osztály élére pedig Klein Alajost hívta meg dr. Derencsin helyébe, a ki a később alakult Obzor-párt egyik oszlopa lett. A közoktatásügyi kormány élén Voncšina Iván maradt meg, ki nyugodt természeténél fogva a politikától távol tartotta magát és mint

igazi tanférfiú csak a közművelődésnek szentelte minden erejét. E három férfiú közül Klein Alajos még ma is érdemesen szolgálja a horvát igazságügyet, míg a másik két férfiú haláláig hű támogatója maradt Khuen bánnak és realis politikájának.

II.

Az 1884—87-diki országgyűlés.

Sok bizalommal, de semmi biztos reménnyel ment bele gróf Khuen a 84-diki választási küzdelembe. Programja világos, őszinte és igaz volt. Igaz azért volt, mert mint a tények bizonyítják, Horvátország a Szent István koronájának védelme alatt nemcsak műveltségileg haladt óriásit, hanem politikai egyéniségét is szépen kidomboríthatta. Most már csak az volt a kérdés, hogy a horvát népet elhagyta-e józan-sága, hogy kövesse-e a politikai izgatókat az akkor «starcevicisanismus»-nak nevezett sikos és bizonytalan talajra? A választás megadta rá a feleletet. A megválasztott képviselők közt 69 nemzeti párti, 25 jogpárti és 13 független nemzeti párti volt. Három képviselőt, köztök dr. Frankot, a jogpárt mostani vezérét, pártonkívüli programmal választották meg.

A nemzeti párt, ki gróf Khuen programját mindenben elfogadta, ez országgyűlésen elég nagy többséggel rendelkezett — de a radikális elemek kiméretlen harczmodorával szemben a többségre nagyon is szükség volt. E párt keretébe tartozott a szerb klub is. A szerbeket létérdekők vezette egy pártha, mert a horvát radikalismus a szerbség létezését is tagadja, ma is őket görög-keleti horvátoknak nevezvén. Hogy a szerbek a bán vezetése alatt álló nemzeti pártha léptek és nem alkottak külön országos pártot, az csakis gróf Khuen előrelátó politikájának eredménye. E párt volt és maradt ma is azon államföntartó párt, melylyel és melyre a magyar közvélemény mindig számíthatott.

A Starcevic Antal vezetése alatt álló jogpárt arra az álláspontra helyezkedvén, hogy Horvátország souverain állam, mely Magyarországgal, mint egyenrangú souverain állammal léphet csak érintkezésbe, tagadja a 68-as kiegyezés jogos

létezését is. Tehát álláspontja a merev tagadás az állami alap-törvénnyel szemben és kiméletlen harcz a Nagyhorvát birodalom kivívása érdekében. Maga a vezér sokoldalú és tudományosan képzett vasakarattal és szilárd jellemmel bíró egyéniség volt. A párttagok közt azonban igen kevés lépte át a politikai izgató képességének mértékét, de éppen ezért annál veszedelmesebb parlamenti ellenfél lett.

A független nemzeti párt a mérsékelt ellenzék szerepét játszta. Ők is a 68-as kiegyezés alapján állottak, de annak szoros megtartását követelték. Ez a párt mindig ingadozott a kormánypárt és a jogpárt közt; igen sok jeles férfit számlált tagjai sorában és nem ritkán, sok sarkalatos kérdésben állást foglalt gróf Khun mellett is, habár programjában kijelentette, hogy mindenekelőtt az ország közjogi helyzetét kell tisztába hozni, mielőtt más ügy megvitatásába belemehetne.

1884 október hó 14-én nyílt meg az új országgyűlés. Emlékezetes marad ez a horvát parlamentarismus történetében; a zágrábi tanácskozási terem szenvedélyes jeleneteknek volt szemtanuja. E botrányos jelenetek alapos okot szolgáltatottak arra, hogy a többség oly rendkívüli eszközökhöz nyuljon, melyekkel egy részt e hallatlan terrorizmusnak véget vetetett, másrészt az igaz ügy diadalát is elősegíthette.

Elnökké Hrvát Mirkót választották meg, kinek szigora és erélye ott, a hol szükséges volt, határt nem ismert. Szükség is volt az ilyen elnökre, mert nemcsak az állami alaptörvény túlheves támadása, hanem a jobboldalnak a radikális elemektől való durva megsértésének is határt kellett szabni. Néhány napig a tárgyalás még lehetséges mederben folyt; azonban október hó 20-án váratlanul ütött ki a vihar.

Az országgyűlés mindhárom pártja fölirati javaslatát terjesztette elő. A nemzeti párt, reflectálva a közel mult szomorú eseményeire, örömének ad kifejezést a rend, béke és alkotmány helyreállítására nézve és kéri Ő Felségét, hogy hívja össze a két regnicoláris bizottságot, hogy a még függő kérdéseket intézzék el. Aztán a gazdasági viszonyokról szól és kívánja, hogy a közös magyar kormány vessen figyelmet a horvát szükségletekre is.

A nemzeti párt föliratában panaszt emel, vádolja a magyar kormányt a kiegyezési törvénynek arra való fölhasználásával, hogy Horvátországot az egységes magyar államba bele-

olvaszsza, hogy Horvátországból magyar provinciát teremtsen. Aztán a gazdasági gravameneket sorolja föl és így végződik: «Minthogy mi mindenekelőtt hazánk közjogi helyzetének tisztázását kívánjuk, legnagyobb odaadásunk és hűségünk mellett sem tehetünk eleget Felséged akaratának, hogy képviselőinket a közös országgyűlésre megválasszunk».

A jogpárt fölirati javaslata természetesen a leggravaminalisabb. A kiegyezést nem létezőnek nyilvánítják, törvényellenesnek, mert sem az 1865., sem 66-iki országgyűlés nem alakult törvényes módon. A meglevő intézményeket a leghevesebb módon támadta és folyton Horvátország külön souverain jogára és külön uralkodójára hivatkozik. «És minthogy — így végzi — a jelenlegi alkotmány e királyság történeti és természetes jogát gúnyolja, másrészt hazánk érdekét mindenben sérti és minthogy törvényellenes gyülekezettel fogadtatott el — e kiegyezési alapot, mely e nép nemcsak haladására, hanem jelenlegi állapotára akadályozólag hat, el nem fogadhatjuk. Ennélfogva nem is vagyunk abban a helyzetben, hogy Ő Felsége kívánsága szerint a pesti országgyűlésre képviselőinket megválasszunk.»

A föliratok fölolvasása után Hrvát elnök beszédet tartott, melynek legkiválóbb része a következő volt:

«Minthogy a jogpárt fölirata oly kijelentéseket tartalmaz, melyek lehetővé teszik, hogy a nemzet Ő Felsége és a magas uralkodóház iránti odaadását és hűségét kétes színben tüntethetik föl és másrészt a fölirat elfogadásával a horvát-szlavon dalmát országgyűlés tagjainak Ő Felsége személyéhez való loyaltitása igen kétségbe vonható volna, mint ez országgyűlés elnöke már eleve tiltakozom azon gondolat ellen is, hogy ez országgyűlés ilyen tartalmú föliratot Ő Felségéhez fölterjeszsen — és mint e ház elnöke elítélem e fölirati javaslatot, melyre csak egy válasz lehet: «Éljen a mi kegyelmes királyunk».

E kijelentés után óriási zaj és láрма támadt, melyből csak az ellenzék egyhangú chorusa «Vonja vissza» hallatszott ki. Nagy zajban rekeszti be az elnök az ülést. A következő két ülésben folyton ismétlődtek a jelenetek, úgy hogy tárgyalásról egyáltalán szó sem lehetett. Október 24-én az elnök az ülés elején fölállott, mire a láрма kissé lezajlott és azt a javaslatot tette, hogy a jogpárt tagjai közül tizenötöt nyolcz

ülésre zárjanak ki. E rendkívüli lépését így indokolja: „Elismerem, tisztelt ház, hogy e javaslatom nem felel meg a meglevő házszabályoknak, de fel kell tennem, hogy azok a férfiak, a kik e házszabályokat alkották, nem gondolhatták azt, hogy e Házba oly képviselők fognak kerülni, a kik lármájokkal és kirohanásukkal lehetetlenné fogják tenni a Ház munkásságát. Nem gondolhatták azt, hogy e Házban oly sértések fognak elhangzani, melyek akármilyen félig-meddig tisztességes társaságban nem hangzanának el büntetlenül. Én azt hiszem, hogy az országgyűlés nincs a házszabályok kedvéért, hanem, hogy a házszabályok alkottatták az országgyűlés kedvéért és ha a házszabály az országgyűlés létezésével jut ellentétbe, inkább a házszabályokkal kell valamit tenni, mint az országgyűlés munkáját és lételetét kockára vetni. A többség elfogadta az elnök javaslatát. E 15 tag kirekesztése után elfogadták a klotureről szóló javaslatot is, mely szerint, ha egy tárgy fölött már három ülésen át folyt a vita, tíz képviselő javaslatára a negyedik napon a vitát be lehetett rekeszteni, csak a vezérszónokoknak maradván meg a jog a zárszó emelésére.

Ezek után a fölirati vita következett, melyben részt vett a bán is. A bán kijelentette, hogy a kormánynak, mely a kiegyezés alapján áll, más föladata nem lehet, mint az ország politikai és közgazdasági haladása. Főföladatának tekinti, hogy az országnak jó közigazgatást adjon és hogy annak míveltségi emelkedését lehetővé tegye. A választási visszaélések elleni vádra felelve, erélyesen tiltakozott minden törvényteleniség ellen, de igenis szükségesnek tartotta, hogy a kormány ne nézze összetett kézzel a nem törvényes eszközökkel dolgozó ellenzék működését. Beszéde végén solidarisnak jelentette ki magát a nemzeti párttal, melyet minden erejéből támogatni kötelességének fogja ismerni.

1885 elején érkezett az országgyűléshez a király válasza, melyben Ő Felsége megengedte, hogy a két regnicoláris bizottság tárgyalja le a kiegyezés még hátralevő részét. Ez alatt visszakerült a kirekesztett tizenöt ellenzéki tag is. Belépván a terembe, az elnöki nyilatkozat és kirekesztések miatt írásbeli tiltakozást nyújtottak be. Az elnök a tiltakozás fölolvását nem engedi meg, mert abban egy részt az országgyűlés törvényellenes testületnek nevezetik, másrészt azon-

ban az elnöki nyilatkozatok és országgyűlési határozatok fölött a vita meg sem engedhető.

Ez országgyűlés harmadik ülészakában, mely 1885 május havában tartatott, az országos budgetet tárgyalták le, meglehetősen nyugodt mederben. A vitában a bán élénk részt vett. Ez ülészak bezárása után az ellenzéki képviselők siettek haza kerületeikbe, a hol nem szüntek meg a «magyar» bán ellen lázítással határos gyújtó beszédekkel a köznépre nyomást gyakorolni. Az új ülészakban élet-halál harcra, késhegyig menő küzdelemre készültek. És tényleg ebben az ülészakban delelő pontjukhoz jutottak azok a botrányok, melyek színhelye még tanácskozásterem alig volt. E tanulmány keretébe nem tartozik az akkori országgyűlési események széles leírása, de azok rövid ismertetése mégis szükséges, hogy lásuk, milyen tűzpróbán kellett Khuen-Héderváry bánnak keresztül mennie, mielőtt üdvös munkásságának első gyümölcseit élvezhette.

1885 szeptember 18-án nyílt meg az új ülészak. Az elnök szigorúan, de igazságosan kezelte az új házszabályoktól nyert nagy discretionális hatalmát és már az első üléseken történt több ülésre szóló kirekesztés. Szeptember hó 30-án a jogpárt a bán ellen vád alá helyezési indítványt tett az 1870: VII. t.-cz. megsértése miatt. E törvény a horvát országos levéltár rendezéséről szól. A bán rendelete következtében ugyanis 1886 július havában a horvát országos levéltárban őrzött úgy nevezett kamarai acták Budapestre küldettek vissza. A vád alá helyezési indítvány szerint a bán azzal megsértette a föntemlített törvénycikket. Október 3-án a bán e tárgyban felszólalt és kijelentette, hogy ez iratokat, melyek 1849-ben jogtalanul kerültek a levéltárba, az ő rendeletére küldötték vissza és hogy ehhez, mint a végrehajtó hatalom fejének, joga is volt. Ez nem tartozik a törvényhozás elé. A vita során több ellenzéki szónok, köztök Smicsiklas Tádé, a délszláv tudományos akadémia jelenlegi elnöke is felszólalt és azt vitatta, hogy ez iratok jogosan illetik meg Horvátországot, mert az 1848-diki szerzemény jogos volt. Tudniillik Windischgrätz herczeg Magyarország nevében akkor adta át ezeket Jellacsics horvát bánnak.

Ez úgy nevezett kamarai iratok három részből állanak. Az első több kolostor levéltárából való, mely kolostorokat

II. József császár eltörült. A második rész Szlavoniára vonatkozik, míg a harmadik a Zrinyi és Frangepánokról szól.

A bán október hó 5-én ismét fölszólalt, hogy egy ellenzéki szónoknak feleljen, ki azt állította, hogy akkor, mikor Horvátországból ez iratok elküldettek, Horvátország az acták tényleges, jogos és becsületes birtokában volt. Vonatkozással erre a bán a következőket mondta: «A mi a birtoklást illeti, nem tagadom, hogy az ország 35 éven át ez iratok tényleges birtokában volt, de hogy e birtoklás egyszersmind becsületes volt, abban már kételkedem» . . . tovább nem juthatott, mert a kisebbség oly lármát csapott, hogy beszédét abban hagyni volt kénytelen. A bán és a többség ellen oly sértések és invectivák repültek, hogy az elnök több képviselőnek 30 és 60 ülésre való kizáratása után kénytelen volt az ülést berekeszteni.

A következő ülésben a bán folytatta beszédjét következőképen: «Azt mondtam, hogy kételkedem, hogy e birtoklás becsületes volt és ez azért, mert ha a birtoklás magánjogi szempontból kifogástalan is, ezt semmiképen sem szabad magánjogi, hanem csak a közjogi oldalról megítélni. Ez iratok akkor kerültek országos levéltárunkba, mikor a Magyar- és Horvátország közt fönnálló közjogi kapcsolat Horvátország részéről megszakítást szenvedett. Talán állithatja-e egy közülünk tiszta lélekkel, hogy Windischgrätz herczeg jogosítva volt ez actákat Magyarország nevében kiszolgáltatni? Én a kiegyezés alapján szolgáltatam ki ez iratokat, mert azok bennünket jogosan meg nem illettek. Remélem, hogy ebből ez országnak kára nem, de csak haszna lesz, mert igazságot szolgáltatunk vele Magyarországnak».

E kérdés sok port vert akkor föl Horvátországban és az országgyűlésen is még több fölszólalást vont maga után. Végre az országgyűlés egy kormánypárti képviselő indítványára a következő határozati javaslatot fogadta el: «Az országgyűlés az ügy fölött napirendre tér, elvárva, hogy a bán meg fogja tenni a szükséges lépéseket, hogy az úgy nevezett kamarai levéltár azon iratai, melyek Horvát-Szlavon-Dalmátországot illetik, minél előbb az országos levéltárnak beküldendők».

Ez országgyűlésen igen fontos közigazgatási törvényjavaslatokat is tárgyaltak le. Tudvalevő, hogy Horvátország-

ban a közigazgatás államosítva van. A fő- és alispánt a király, a többi tisztviselőt a bán nevezi ki. A közigazgatási javaslatot Sztankovics osztályfőnök védte az ellenzéki támadások ellen. Érdekessé tette a vitát Mazuranics volt bán és osztályfőnöke báró Zsivkovics fölszólalása, kik mint a független nemzeti párt tagjai is kénytelenek voltak Khuen bán nagy közigazgatási tehetségének hódolni.

A bán a tárgyalások során a sajtóról is nyilatkozott. A sajtó okozta a forradalommal határos izgatottságot és azért ezt meg kellett rendszabályozni. A ház, miután az ellenzék a termet otthagyta, oly javaslatot fogadott el egyhangulag, mely szerint a sajtóvétségek az esküdtek hatásköre alól kivételtett és a rendes bíróság elé utaltattak. E törvény, mely csak kivételes természetű volt és a mely azóta már megváltoztatott, a mennyiben a sajtóvétségek megint az esküdtszék elé utaltattak, nem törölte el a mai napig is fennálló sajtócensurát, mely censura, ha utólagosan történik is, a szabadsajtó eszméjével ugyan nem egyeztethető össze, a mely azonban az oly zabolátlan és szenvedélyes sajtóval szemben teljesen helyén van.

Számos közgazdasági javaslatot is intézett el ez országgyűlés, melynek tartama alatt Ő Felsége is meglátogatta az országot. Pozsega városát tisztelte meg a király látogatásával és örömmel látta az országnak az új æra alatti szép fejlődését.

1885-ben Horvátország részt vett a budapesti országos kiállításon is és ellenére annak, hogy nagy izgatás folyt e kiállításban való részvétel ellen, számos horvát kiállító kereste azt föl, dicséretet és elismerést aratván, de dicsőséget szerezvén ezzel hazájoknak is.

1885 végén meghalt Voncesina Iván közoktatásügyi osztályfőnök, ki többek közt az országos ipariskola és a buccarii nautikus akadémia alapításával maradandó emléket állított föl magának a horvát nép műveltségtörténetében.

Az 1884—87-diki országgyűlés tisztuló zivatarhoz volt hasonló, mely bármily csunya jeleneteknek is volt színhelye, mégis egy szebb és jobb jövő magvát hintette el, a Magyarországgal való egyetértés és békés együttélés magvát, mely hogy terebélyes fává fejlődjék, minden jó horvát hazafi hő kívánsága.

III.

Az 1887—92-diki országgyűlés.

Mielőtt ez országgyűlési korszak ismertetéséhez fognék, szükségesnek tartom, hogy oly férfiról emlékezzem meg, a ki eddigelé csak egyetemi tanaival vált híressé, de a kit széleskörű tudományával kapcsolatos ékesszólása mintegy arra jelölt ki, hogy hazája történetében politikai szerepet is játszszék. E férfiú, ki a politika révén most kezdett szerepelni s kinek közjogi tanai a magyar közvélemény részéről és pedig helyesen a legmerekvebb visszautasításban részesültek, dr. Pliverics József zágrábi egyetemi tanár. 1886-ban jelentek meg *Beiträge zum ungarisch-croatischen Bundesrechte; Der croatische Staat* stb. című művei, melyben azt igyekezett bebizonyítani, hogy Magyarország és Horvátország két állam szövetsége. Nem is fordul ő más forráshoz és nem is hív föl más tanut állításainak bizonyítására, mint az 1868 : XXX. törvény-czikket, vagyis a magyar-horvát kiegyezést. De már az első §-t oly ügyvédi rabulistikával igyekszik valójából kifordítani, hogy okoskodásának aaptalansága és facsarisága azonnal kéri. Némely pontja a kiegyezésnek, homályos szövegezésénél fogva, kedvezett fejtegetéseinek -- de műveinek megadta Pliverics maga a kegyelemdőfést és a magyar közönségnek a legnagyobb elégtételt akkor, mikor otthagya Starcsevicsék táborát és belépett a horvát nemzeti pártba, melynek talán a legmunkásabb tagja lett. Teljesen jóvá tette azonban a hibát, mikor magát a 40 horvát delegátus közé beválasztatta. Azóta lázas tevékenységet fejtett ki és a magyar nemzettel való összetartozási érzet egyik legerősebb támogatója lett.

Az 1887-diki választások a magyarbarát nemzeti pártnak nagy többséget szereztek. A nép kezdte belátni, hogy az izgatók műve az ő romlása, hogy a Magyarországgal való erős testvéri együvértartás biztos záloga nemcsak a horvát nemzet műveltségi, hanem anyagi haladásának is. Ez volt az első gyümölcse gróf Khuen politikájának. Nyíltan és őszintén lépett ki a forumra; tudta, hogy nem várhat valami kedvező fogadást az akkor nagy számban képviselt ellenzéki urak részéről:

sőt tudta azt is, hogy nyílt és őszinte — a magyar állam egységét hangoztató kijelentéseivel botrányos jeleneteket fog előidézni, hogy talán az ő személye sem lesz semmiféle durvaságtól megkímélve. De számított arra és jól számított, hogy az ő nyílt és okos beszéde el fog jutni a józan nép füléhez is, mely majd a következő választásoknál Starcsevicséknak meg fogja adni a méltó választ. És nem rosszúl számított; kinyitotta ő a nép szemét, hogy kikkel van dolga. Hogy Horvátországot még eddigelé sem pacifikálhatta teljesen a bán, annak olyan okai vannak, melyekkel itt bőven foglalkozni nem akarok. De röviden rá akarok mutatni erre is. Tagadhatatlan, hogy minden nép igen fogékony a függetlenség, a nagyság, szabadság eszményei iránt; a délszláv népek könnyen lelkesíthetők és könnyen hisznek is. Minden baj kútforrását, legyen az akármilyen helyi dolog is, az ellenzéki urak a — magyarokban keresik. De hát ezekkel az urakkal még el lehet bánni, de nem oly könnyen a papsággal. A papság, mely még sokkal műveltebb népeknél is, mint a horvát, nagy befolyással bír, teljesen a nagy-horvát eszme szolgálatában áll. Strossmayeren kívül, Stadler sarajevoi érsekre akarok csak hivatkozni, ki a római katolikus vallást a nagy-horvát hitvallással egybeköti. Magam voltam fültanuja egy vasárnapi egyházi beszédnek, melyben a plébános úr a különben sváb híveknek azt magyarázta, hogy valamint a szentháromság egy, úgy Horvát-Szlavon-Dalmátország is egységes. Hogy ilyen körülmények közt nem lehetett még teljes eredményt elérni, az elképzelhető, de minden ember, a ki nem elfogult, látni fogja, hogy e tekintetben mennyit tett Khuen bán, mennyivel hozta közelebb a horvát nemzetet a magyar állameszméhez és a magyar nép tiszteletéhez és szeretetéhez. Soha se ítéljen a magyar nemzet egyesek vagy kevesek tetteiről és beszédeiről, melyeket a lapok mohón fölkapnak és fölfújnak, hanem tessék az egész országban uralkodó közhangulatot tekinteni és azt összehasonlítani azzal az állapottal, a melyet Khuen 83-ban az országban talált.

A kölcsönös megértés és megbecsülés lassan, de folyton emelkedik, az üres álmok és a gyűlölet lángja lassan, de biztosan elalszik.

A horvát nép igazgatásához ügyes tapintat és erély szükséges; mindkettő Khuenban megvan. Khuen bánnak

Magyarországon is vannak politikai ellenesei, de a ki igazságos és a viszonyokkal ismerős, az el fogja ismerni, hogy Khuen nagy szolgálatot tett a magyar állameszmének.

Egy másik és igen nagy érdeme a bánnak a nemzetiségi viszály enyhülése és a felekezeti béke helyreállítása. Midőn gróf Khuen báni működését megkezdette, a szerbek mint az ország lakosságának egyharmad része, arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ők a horvát pártok keretében helyet nem foglalnak, hanem mint külön nemzetiség, az országgyűlésen mint szerb klubb fognak a bánnak és így a magyar kormánynak minél több kellemetlenséget okozni. A helyzet olyan volt, hogy a nagy-horvát ellenzék mellett még egy nagy-szerb ellenzék fog támadni, a kik ugyan egymás ellen küzdve, mégis a magyar állameszme támadásában közösen fognak eljárni. A magyarországi Miletics-féle mozgalom sem volt alkalmas arra, hogy a horvátországi szerbeket mérsékletre intse. A bán érdeme, hogy ez actio még csirájában elfojtatott. És semmi erőszak, semmi hatalom nem kellett hozzá. Khuen a szerbeknek a szerb nemzetiségűekre ugyan fontos, de az államra nézve teljesen lényegtelen engedményeket tett, így megengedte nekik a szerb egyházi zászló és a cyrill betűk használatát. A szerbek belátták azt, hogy a bán pártjában helye van minden nemzetiségnek és felekezetnek és beléptek a nemzeti pártba, melynek valóságos oszlopaivá váltak.

A szerbek és horvátok harcza még mindig tart ugyan és e két nemzetiség egymással való versengése, sőt mondhatni gyűlölködése nemcsak vallási motivumokra vezethető vissza, hanem legfőképp politikai háttérrel bír, de az országgyűlésen szerbek és horvátok közt nincs ellentét, ott csak pártok és nem nemzetiségek állanak egymással szemben.

A horvát-szerb viszály is lényegesen javult azonban 1883 óta. A bán értett ahhoz, hogy az egyes megyék élére oly férfiakat állított, kik a lakosság közt a békés egyetértés föntartásához igen jól értenek. A horvát-szerb versengést a mindkét nemzetiségben feles számmal levő tulzó szítja — a szálak Ujvidék, Zágráb, sőt Sarajevóba is elnyulnak.

A bán azonban az 1887-diki országgyűlés megnyíltáig már jó közigazgatást is adott az országnak. Jelszava ez volt: Red, rad i zakon. Rend, munka és törvény! E jelszavához hűen az egész horvát közigazgatást és igazságszolgáltatást

egészséges alapokra helyezte, úgy hogy Horvátország belső kormányzata sok nagy államnak mintaképül szolgálhatna.

Az 1887-diki országgyűlés megnyilta után mint az már parlamenti szokás, első sorban a fölirati javaslatokat tárgyalták. A kisebbség az 1883-diki fölirati javaslatát fölmelegített kiadásban találta föl. Új csak benne az volt, hogy a megalkotandó Nagy-Horvátország milyen álláspontot foglal majdan el a monarchia másik két államával szemben. Az egész javaslat alapeszméje a trialismus volt.

A többség fölirata a ténylegesen javult helyzetet megemlítve, kifejti, hogy minden törekvése oda fog irányulni, hogy a Magyarországgal való szoros szövetség nemcsak a paragraphusokon alapuljon, hanem, hogy ez a szeretet szövetsége legyen, úgy a mint az nyolczszáz éven át volt. A vita során a bán is fölszólalt és igen nagy meglepéssel rá mutatott arra, hogy az a régi szellem, mely a közel mult parlamenti üléseit oly hirhedtté tette, már kivonult e teremből, helyet adván egy békülékeny és komoly munkára törekvő áramlatnak.

A fölirati javaslatok letárgyalása után, melynek során a nemzeti párt javaslatát impozáns majoritással elfogadták, a költségvetés tárgyalásába fogtak.

A vita folyamán megint fölszólalt a bán, hogy a kisebbség érveire feleljen. Kijelentette, hogy a kiegyezési törvény megtartását nemcsak Horvátország részéről tartja kötelezőnek, hanem ha magyar részről is a legkisebb áthágást is észre vesz, megtesz minden tőle telhető lépést, hogy a sérelem orvosoltassék. E kijelentését a bán nemsokára egy konkrét eseménynyel is igazolta, mikor Amrus ellenzéki képviselő egyik interpellációjára — a postai nyomtatványok tárgyában — felelt.

Az első ülésszakban letárgyalták az országgyűlés szervezetét igen közlőrl érdekklő két javaslatot is. Ezek — az új választási törvény és az országgyűlés szervezetéről szlő törvény.

Midőn 1861-ben Horvátországot a bécsi központi kormány fölszólította, hogy lépjen be a közös Reichsrathba, egy oktroyált választási törvény alapján hívták össze az országgyűlést, mely hivatva volt e fontos kérdés fölött dönteni. Az első alkotmányosan létrehozott választási törvény az 1868-as lett.

Mikor az akkori ellenzék, — a mai kormánypárt — uralomra jutott — 1874-ben, — új választási törvényt alkottak, mely a modernebb és szabadelvűbb fölfogásnak már megfelelt. Az új választási törvény megalkotását már a határőrvidék polgárosítása is tette szükségessé. A határőrvidék eddigelé a királyi biztos által 1883-ban kibocsátott választási rendelet alapján választott.

A mai napig is érvényes választási törvény hasonlóan a magyarországiéhoz szintén a censuson alapul és körülbelül 50,000 polgár előtt nyitotta meg a választói jogot — nem oly szabadelvű, mint a magyar, de számolnia kellett a politikai eshetőségekkel. Horvátország 88 kerületre osztott. (A 89. és 90-ik képviselőt Fiuménak kellene küldenie) A marienthali és sichelburgi (Marindol és Zumberak) kerületekre nézve az országgyűlés kimondotta, hogy ezek addig nem választanak, míg területiális hovatartozásuk nem állapították meg.

Az országgyűlési törvény az országgyűlés szervezetéről szól. Horvátország képviselte az egy kamara rendszeren alapul. Az országgyűlés tagjai a főpapok, a főurak, a három osztályfőnök, a hercegek, grófok és bárók, a kik legalább kétezer korona földadót fizetnek, továbbá a megyék és városok főispánjai és a választott képviselők.

A fontos törvények egész sorozatát alkotta még ez országgyűlés, mint igen fontosat megemlíthetném: az iskolai és egyesületi törvényeket, a földtehermentesítési adósság konvertálása és az egyetem új szervezete tárgyában szóló törvényeket.

Érdekes vitákban sem szűkölködött ez országgyűlési ciklus, de kétségtelen legérdekesebb volt a Dalmácia visszacsatolását és a Magyarországgal való közjogi kapcsolat természetét tárgyaló vita.

Barčić Erasmus képviselő interpellatio alakjában hozta szóba Dalmácia visszacsatolásának kérdését és határozati javaslatot terjesztett elő, mely szerint, a horvát országgyűlés válaszszon egy tizenkét tagból álló bizottságot, mely a dalmát tartománygyűlés által választandó szintén tizenkétfeltagu bizottsággal tárgyalásba lépven Ő Felségéhez egy közös memorandumot intézzenek, melyben Dalmáciának Horvátországgal való egyesítését kéri. Az országgyűlés annyiban tette magáévá e javaslatot, hogy a maga kebeléből egy bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására.

A bizottság a következő határozattal lépett a plenum elé: «Az országgyűlés nem látván be, hogy a közjogi és politikai helyzet, úgy az egész monarchiában, mint a Szent István koronájának országaiban a mai viszonyok közt alkalmas lenne, hogy Dalmácia visszacsatolásának kérdése fölvétessék, és kívánván azt, hogy e nagy fontosságú kérdés tárgyában csak a közös országgyűléssel egyetértőleg járjon el, mert csak így várható a kérdés sikeres megoldása és csak így van elég téve azon közjogi helyzetnek, mely Magyarország és Horvát-Szlavonország közt fönnáll, Barčič Erasmus határozati javaslata fölött napirendre tér».

E határozat bőven volt indokolva és kifogástalan. A bán kijelentette, hogy a kiegyezési törvény világosan intézkedik Dalmácia közjogi helyzete fölött és Dalmácia soha sem adatott föl általunk, Magyarországnak nemcsak joga, de kötelessége is Dalmácia visszacsatolását követelni. De hogy mikor érkezik el annak az ideje, azt Horvátország csak Magyarországgal közös egyetértésben döntheti el.

Az 1890-diki költségvetési vita alkalmával — melynek egészen közjogi jelleme volt — a kisebbség egyik tagja aggodalmának adott kifejezést, kijelentvén, hogy semmi biztosíték sem lévén arra vonatkozólag, hogy Magyarország a kiegyezést megtartja, félhető, hogy Horvátország jelenlegi közjogi külön állása az egységes magyar államban föl fog oszolni.

A bán erre megragadta az alkalmat, hogy a magyar-horvát viszony természetéről nyilatkozzék és a következő beszédet tartotta:

«Én a képviselő urat a monarchia szervezetére vonatkozólag föl fogom világosítani: a monarchia dualisztikus alapon épül föl és két államból áll. Ez a két független állam egy közös monarchia keretén belül végzi egymástól szabadon ki-ki a maga föladatát. Azért azt hiszem, a hol csak két államot ismernek, ott egy harmadikról szó sem lehet. Másrészt azonban figyelmeztetni akarom a képviselő urat, hogy az egységesnek is különböző faját ismerjük. Van homogén és bonyolult egység. A mi egységünk az utóbbi egységek közé sorozható. Tény az, hogy a szerződést nemzet és nemzet kötötte, azonban úgy, hogy egy egységes államot teremtsenek. Nem az a kérdés itten, hogy azok, a kik a kiegyezést kötötték, mikép magyarázták ezt és mit gondoltak, hanem az a fő, hogy

mi van a kiegyezési törvényben. Tény az továbbá, hogy mi ez alaptörvény értelmében Magyarországgal egy egységes államot alkotunk. Nevezzék már most ez egységet állami közösség- vagy állami egységnek, az irrelevans. De ha Horvátország nem is állam, abból még nem következik, hogy provincia. Hogy Horvátország nem tartomány, annak legjobb bizonyítékát a kiegyezésben találjuk, mely világosan mondja, hogy Horvátországnak megvan a külön territoriuma és hogy a horvát külön politikai nemzetet alkot. Én részemről, míg a kiegyezés fönnáll, sohasem fogom elismerni, hogy Horvátország állam, de másrészről azt sem, hogy tartomány. A ki e kiegyezési törvény ellen izgat és azt támadja, az maga alacsonyítja le annak értékét Horvátországra nézve, míg azok épen úgy tévednek, a kik ebből Horvátország államiságát akarják kimagyarázni. A kiegyezés jóvoltát bizonyítják a tények — az a nagy haladás, mely Horvátországban 1868 óta minden téren tapasztalható. A kiegyezést kölcsönös érdekeink sugalmazták.

Beszéde végén a bán Kálmán királynak horvát királylyá való választatásáról beszélt. A kisebbség egyik szónoka tudniillik azt mondotta, hogy azok voltak az első magyarónok, vagyis rossz hazafiak (magyarpártiak), a kik Kálmán királyt horvát királylyá megtették.

A bán azt mondotta, hogy véleménye szerint ezek a legbecsületesebb és legderekbabb horvátok voltak és azok ma is, kik ezt a politikát követik. «Én nekem az a nézetem, folytatja a bán, hogy Kálmán királylyá választása igen hazafias tett volt, mert ha a korszak előtti történelmünket tekintjük, úgy oly sok szomorú eseményt és oly zilált viszonyokat fogunk találni, hogy ez a nemzet ezt bizonyára meg nem érdemelte. De mióta Kálmán lett királyunkká, a horvát nemzet megtarthatta politikai egyéniségét, nemzeti tulajdonságait és nyelvét, nevezzük már most e kapcsolatot Magyarországgal akár-hogy! — Azon szövetség nekünk biztosította azt, a mit ma is féltünk, és mi őseink helyébe ugyanígy cselekedtünk volna. Én e szövetséget, épen a horvát nemzeti szempontból tekintve, igen — de igen áldást hozónak tartom és teljes meggyőződésből védem és védeni fogom».

És senkisé fogja tagadni, hogy műveltségünk, nyelvünk, nemzetiségünk sohasem volt veszélyeztetve a magyar szent korona védelme alatt, sőt évről évre erősebb lett.

Hogy ez első quinquennalis országgyűlési ciklus ideje alatt történekről helyes képet nyerjünk, szükséges, hogy az országgyűlésen kívül történekről is megemlékezzem.

Ő Felsége 1888 szeptemberében újra meglátogatta az országot, és a nagy gyakorlatokat fölhasználván Belovár városát tisztelte meg látogatásával. Emlékezetes marad azon dorgálás, melyben ez alkalommal Strossmayer püspök Ő Felsége részéről részesült. Jó hazafi Strossmayer, a politikus rendreutasításán nem neheztelhetett. Strossmayer politikája keresztül-erőszakolásánál semmiféle eszköztől nem riadt vissza és még a külföld segítségéhez is akart fordulni. Ez aztán meghozta neki a kiérdemelt dorgatoriumot. De másrésről hálátlanság volna, Strossmayer, a horvát hazafiról, a mæcenásról megfélekezni, a ki míveltségi téren nemzete egyik legnagyobb jóltevője lett. Alig van nagyobb míveltségi intézményünk, melynek létrehozásában neki része nem lett volna.

Mint szegény szülők gyermeke, alig harminczegy néhány esztendő korában lett püspökké és azóta fáradhatatlan a nép míveltségi színvonalának emelésében.

Még egyszer hangoztatom, politikai munkája kárhóztos, mert utópiákon nyargal — nem is beszélve Nagy-Horvátországról, csak a görög keleti egyház visszahódításának tervéről akarok megemlékezni, melylyel ismét maga felé fordította a Vatikán kegyét, melyet 1869-ben a vatikani zsinaton tartott pápaellenes beszédével egészen elvesztett. De majdnem minden míveltségi intézményünk Strossmayer fáradozásának köszönheti alapítását. Hogy csak egynehányat említsek meg — az egyetem, a délszláv tudományos akadémia, a képtár, stb. A diakovári dóm egyike Horvátország legszebb műremekeinek.

Kár, hogy ily jeles férfiú oly meddő fáradozásba, mint az ő politikája, ölte munkabírásiának legjava részét, mikor nemzetének a politikai téren is — talán éppen ott — a legnagyobb szolgálatokat tehette volna.

Strossmayer megdorgálásának közvetlen következménye az volt, hogy pártja, az Obzor-párt, a következő országgyűlési választásokon nem vett részt.

Ez a párt ellenere hirhedtségének nem is volt oly veszedelmes, mint Starcevic Antal pártja, mely közjogi ellenzék volt a szó legszorosabb értelmében. E párt meggyöngyölve ugyan, még mindig eléggé félelmetes ellen volt. Egységét,

melyet nem dönthettek meg az ellene fölhozott érvek, megdöntötte a vezér egy ügyetlen sakkhuzása. Az «öreg», mint a hogy Starcsevicsét egész Horvátországban hívták, a püspök ötvenéves papi jubilæuma alkalmából lapjában a *Hrvatskaban* személyes támadást intézett Strossmayer ellen. E miatt Barcsics Erasmus képviselő élén még egynéhány képviselő lépett ki a jogpártból. Ez volt a párt bomlásának kezdete. Tekintélye, míg az öreg élt, még volt ugyan, de halála után az is megszűnt. A jogpárt ekkor két pártra szakadt, a «tisztá» és «nem tisztá» jogpártra. Ez utóbbiak az elmúlt országgyűlési cikluson közeledtek az Obzor párthoz és azzal a coalitiós ellenzékkel alkották.

A «tiszták» és «nem tiszták» ma is a legnagyobb hévvel küzdenek egymás ellen és csak a legutóbbi időben tervezett kibekülésök nem valósulhatott meg.

Természetes, hogy azok a körülmények nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a bizalom a nemzeti párt iránt mind nagyobbodó arányban nyilvánult.

1890-ben Zágrábban gazdasági és erdészeti tárlatot rendeztek, melyet a bán nyitott meg. Megnyitó beszédében a bán megemlékezvén Horvátország nagy haladásáról,¹ reményének ad kifejezést, hogy a horvát nemzet, a mely oly szorgalmas és értelmes, közeledni fog a nyugati államok műveltségéhez.

A tárlatot meglátogatták Bulat vezetése alatt a dalmátok is. A dalmátok látogatásának semmi politikai háttere nem volt, az ünnepélyek, melyeket tiszteletökre rendeztek, csak műveltségi színezetűek voltak. Így többek közt jelenlétükben leplezték le a Kacsics szobrot, melyet Zágráb városa emelt a híres horvát költőnek.

A leleplezési ünnepélynél a bán beszédet mondott, melyben élénk színekkel ecsetelte e költő nagy befolyását a horvátok nemzeti életére.

Mielőtt egy lépéssel tovább mennék történetünk előadásában, néhány szóval meg kell emlékeznem a nemzetnek nagy halottairól is, a kik ez időszakban hunyták le örökre szemeiket.

1890 augusztusában meghalt Mazsuranics bán, a ki Horvátország történelmében nemcsak mint államférfiú, hanem mint költő is, örök és halhatatlan nevet szerzett magának. Az ő hivataloskodása alatt vált teljessé a magyar-horvát

kiegyezés és jöllehet bukása után mint egyszerű képviselő, a független nemzeti párt kötelékébe lépett, mindig Magyarország hű barátja maradt és sohasem szünzte meg hangoztatni, hogy Horvátországot csakis a Magyarországgal való szoros kapcsolat teheti boldoggá. Halálát igaz szívvel gyászolta az egész horvát nemzet és emlékét úgyis mint a horvát költészet kimagasló alakját örök hálával fogja minden hazafi megőrizni.

Ugyancsak ez országgyűlés cyklus ideje alatt halt meg báró Rauch Levin, szintén volt bán és az egykor oly hatalmas unionista párt vezére.

Báró Rauch nagy szerepet vitt a mult század hatvanas éveinek elején, mikor a bécsi központi kormány meghívta a horvátokat, hogy lépjenek be a Reichsrathba. Rauch ezt a leghatározottabban ellenezte és a meghívásnak nem is lett eredménye. Báró Rauch már akkor számított arra, hogy a magyar nemzet nemsokára meg fogja kapni önrendelkezési jogát és már a 61-es tartománygyűlésen fejtegette Horvátország autonomiájának tartalmát és a magyar állam keretén belül elfoglalandó közjogi helyzetét. Magyarbarát volt a szó legszorosabb értelmében, olyan hazafi, ki horvát hazafiságát összeférhetőnek tartotta a magyar nemzet és haza szeretetével. 1891 folyamán halt meg Mihalovics József zágrábi érsek is. Születésére nézve magyar és a szabadságharcz ideje alatt tábori lelkesz volt. Mihalovics érsekké való kineveztetését az akkori zágrábi körök nem valami nagy rokonszenvvel fogadták, nemcsak azért, mert magyar származású volt, hanem főleg azért, mert a kinevezés által a harcziás diakovári püspök mellőztetett. Azonban rövid idő alatt Mihalovics kedves és szeretetreméltó modorával, tapintatával még legnagyobb ellenesének szívét is meghódította. A politikától teljesen távol-tartotta magát és csakis főpásztori hivatásának élt.

Halálával a bán gondjait csak egygyel növelte, mert nem volt könnyű dolog megfelelő utódot találni. A bán első jelöltje Vuchetich kanonok volt, kit azonban Róma visszautasított; hosszas tárgyalás után Posilovics zenggi püspököt ajánlotta a bán. Ő Felségének kinevezésre, a ki a római curia által is elfogadtatván, 1892-ben foglalta el a zágrábi érseki széket.

IV.

Az 1892—97-diki országgyűlés.

Az elmúlt országgyűlés 1892. május 13-án királyi kéz-
irattal föluszlatván, a bán, hogy a nemzetet a heves válasz-
tási küzdelmektől megóvjá, már május hó végére írta ki az
új választásokat. A Strossmayer párt a választásoknál activ
szerepet nem vitt és így csak a jogpárt próbálta meg a nem-
zeti párttal a kilátás nélküli harcztot fölvenni. A 88 kerület-
ből csak 10 jutott az ellenzék kezébe, a többi kerület mind
kormánypárti képviselőt választott.

Ez örvendetes jelenség azonban nem igen tette elbiza-
kodottá gróf Khuent, mert jól tudta, hogy föladata nincsen
még megoldva, ha Horvátország tanácskozási-tervében nagy
többséggel rendelkezik, hanem, hogy a horvát nép pacifiká-
tíójához e nép haladásának és műveltségének emelése is
szükséges. A nemzet lássa be, hogy békés haladása épen az
uralkodó rendszer alatt válik lehetővé és hogy a Magyar-
országgal való szoros kapcsolat nemcsak hogy meg nem bé-
nítja a szellemi és anyagi haladást, hanem ellenkezőleg
annak fejlődését csak biztosítja.

Ez időszakban számos, magas színvonalon álló művelt-
ségi intézet nyílt meg hazánkban, olyanok, melyek népünk-
nek csak diszére válhatnak. Így a horvát nemzeti színház
gyönyörű palotája, a zeneakadémia, a zágrábi középiskolák,
az ipariskola, stb. fényes épületei.

A bán nagy súlyt helyezett arra is, hogy a két nemzet
vezérférfiai egymással személyes érintkezésbe lépjenek. Kez-
deményezésére vezethető vissza az a kölcsönös látogatás,
melylyel a magyar országgyűlésnek számos képviselője, Bánffy,
akkori házelnök vezetése alatt 1894 tavaszán megtisztelte
Zágrábot, melynek viszonzásául a horvát képviselők, Gyur-
gyevics Vazul elnök vezetése mellett Budapesten visszaadták
a látogatást. A fogadtatás a lehetőleg szíves volt és célját, a
kölcsönös megismerést nagyban előmozdította. Én a két nem-
zet közt még létező antagonizmus főökának tartom azt, hogy
egymást nem ismerjük. A ki a mi, bár az utóbbi esztendő-
ben nagyon emelkedő, de azért még mindig gyermekkorát

élő, politikai viszonyainkat ismeri, a ki tudja, hogy a mi igen tekintélyes ellenzékünk mennyire idegenkedik a magyar műveltségtől, az még meg fogja magának magyarázhatni, hogy a mi népünk Magyarországot és a magyar nemzetet még nem ismeri; de tény az és csak saját tapasztalatból beszélek, hogy Magyarországon még vezető férfiak is vannak, a kik valami exotikus államszervezet mivoltáról jobban vannak értesülve, mint a horvát ügyekről, melyek utóvégre is oly dolgok, melyek a magyar államot is érdekelhetik!? Reméljük, hogy ez mindkét oldalon változni fog!

E politikailag fontos látogatást követő esztendőben hívta meg a bán Ő Felségét az országba, hogy az uralkodó személyesen győződjék meg ez, azelőtt oly elhanyagolt ország nagy szellemi és anyagi haladásáról. E meghívásra Ő Felsége 1895 októberében meg is látogatta Zágráb országos fővárost, hogy több intézet ünnepélyes fölavatását személyesen eszközölje.

A fogadtatás fényét és bensőségét, az ünnepélyek lélekemelő voltát nagyban elrontották azok a sajnálatos események, melyeknek színhelye ez ünnepélyes napokban Zágráb utcái és térei lettek.

Még mindenki élénk emlékezetében vannak azok a botrányok, melyek egyrészt a szerb görög-keleti templom és bank-épület, másrészt pedig a Jellacsics-szobor előtt lejátszódtak.

A szerb bank épületén a horvát zászló mellé a szerb zászlót is kitűzték. Alig haladt el a királyi menet, a fölizgatott csőcselék megtámadta az épületet és a szerb zászló bevonását követelte. Miután az nem történt meg, úgy a templomot, mint a bank épületét megrohanták és csak a karhatalom közbelépésének volt köszönhető, hogy nagyobb baj nem történt — a szerb zászló azonban bevonatott.

A szerb nemzeti zászlónak Horvátország területén való kifüggesztésének jogossága fölött mindenesetre vitatkozni lehet, de hogy épen a fölséges király látogatását használta föl a zágrábi helyi ellenzék e kérdésnek ily módon való elintézésére, az határozottan kárhoztatandó.

Az ellenzéki urak azonban vérszemet kaptak az elmúlt nap látszólagos sikerén; ez urak, a kik nem mertek nyíltan a porondra kilépni, a kik már érvekkéül küzdeni nem tudtak, a már úgyis fölizgatott csőcseléket egy csunya merény-

let keresztülvitelére használták föl. Az egyetemi ifjúságnak ez urakhoz közel álló része látható vezetést és az activ szereplést vette át. Titokban készültek a merényletre és a beavatottakon kívül az utolsó pillanatig senki sem tudta, mire készül a Jellacsics-tér felé haladó tömeg. Már mikor a merénylet, a magyar zászló elégetése, mely alig néhány pillanat műve volt, megtörtént, akkor ébredt föl a lakosság arra, hogy a magyar nemzet ellen durva sértés követtetett el, melynek súlyos voltát Ő Felsége jelenléte csak fokozta. A büntetett activ szereplői megkapták a megérdemelt büntetést, kár, hogy a bujkáló rendező urak kikerülhették a büntető igazságszolgáltatás sujtó kezét.

E merényletet szépíteni absolute nem lehet --- és nem is kísérlem meg. De a merénylet ódiumát az egész horvát népre tolni, nem volna igazságos dolog.

Tagadhatatlan, hogy az egész nemzetben nagy visszataszást szült a zágrábi ellenzéki urak e legújabb machinációja. Tény az, hogy a tüntetésen magán csak a csöcselék vett részt, a mely ilyen alkalmakkor mindig kéznél van, még ha, mint a jelen esetben, nem is tudja, miről van szó. Az egyetemi ifjúság 82 taggal szerepelt és minthogy a zágrábi egyetemnek akkor több mint 700 hallgatója volt, nem lehet azt állítani, hogy az egész horvát fiatalság részt vett a tüntetésben.

Az a fényes elégtétel pedig, a melyet a horvát városok egymásután nyújtottak a megsértett magyar közvéleménynek, nemcsak a jóizlés parancsolta udvariasság volt, hanem a valódi horvát közvélemény benső és erős megnyilatkozása.

Valamint az előző esztendőknék is megvolt a maga fontos és nagy eseménye, úgy az 1896. év is Horvátország történetében maradandó emléket hagyott hátra. Ebben az esztendőben ünnepelte a magyar nemzet a magyar állam ezeréves dicső főnnállásának évfordulóját. A horvát nemzet nemcsak a közjogi helyzettől előirt formák közt, hanem szívvel-lélekkel résztvett a testvér magyar nemzet e lélekemelő ünnepén.

A Budapesten rendezett millennáris tárlaton Horvátország méltóan volt képviselve, a horvát osztályban mintegy 8000 kiállító vett részt, bemutatván az ország műveltségi és gazdasági állapotát.

Úgy a magyar, mint a külföldi sajtó kellőleg méltatta akkor tárlatunkat, melynek jelessége a legfelsőbb elismerésben is nyilvánult.

De térjünk vissza magának az országgyűlésnek a működésére, mely ugyan kevésbbé volt zajos három elődjénél, de annál termékenyítőbb munkát végzett.

A szokásos királyi leirat fölolvassása után következett fölirati vitában a bán, mint eddigelé is, megint élénk részt vett. A 10 főből álló ellenzék vezére Frank a jogpárt részéről fölirati javaslatot adott be. A fölirati javaslat az Ő Felsége által 1867-ben kiadott hitlevélre hivatkozik, mely szerint a koronás király megígéri, hogy Magyarország és «társországainak» alkotmányát, törvényes függetlenségét, szabadságát és területiális önállóságát meg fogja védeni. Ebből dr. Frank azt következteti, hogy a királyi hitlevél külön Magyarországra és külön Horvátországra szól. A bán, Frank nagy tévedése ellenére, e kijelentés alapján örömmel konstataálta, hogy a jogpárt nem áll többé a merev tagadás alapján, hanem azon magyar országgyűlés által 1867-ben elfogadott hitlevelet elismeri, mely országgyűlésen a horvát nemzet még képviselve sem volt.

A bán ez alkalommal háromórás beszédet tartott, melyben a 48-as évek előtt keletkezett illyrismusról is megemlékezett. Az illyrismus a nemzeti aspiratiókat és a democratismust épen úgy fölvette programjába, mint az akkor úgy szólván egész Európában keletkezett nemzeti és forradalmi pártok; de egy dologról megfeledkezett — számításán kívül hagyta a magyar testvérnemzetet, melylyel nyolcz századon át voltunk történetileg összekötve. Egy ideig a párt tudott uralkodni, mert kívülről támogatták, de ez uralma természetes, a közvéleményen alapuló nem volt (1848.). De végleg csak a fönti okból nem tudott érvényesülni. Hogy az úgy nevezett magyar párt sem számlált soraiban rossz hazafiakat, azt legjobban bizonyította akkor, mikor az idegen elemnek hazánkban való érvényesülése ellen kikelt. Az 1848. év eltörölte a magyarbarát pártban az aristocratismust és azzal, hogy e párt szintén democrata párt lett, átvette az illyr, most már «délszláv» pártból azt, a mi abban jó volt, a nélkül, hogy annak hibáit, túlzásait és phantasiáit magáévá tett volna. Természetes, hogy ilyen körülmények közt a magyarbarát

pártnak győznie kellett. A magyarbarát unionista párt győzelmének legszebb gyümölcse a 68-as kiegyezés lett. 1873-ban mindkét párt egyesült és a kiegyezés revisio alá vettetett. Az illyrek utódai lemondtak a meg nem valósulhatóról és a komoly munka terére léptek. E két párt egyesülve alkotja a nemzeti pártot, mely Horvátországnak megszerezte jogos igényeit és a mely ma is kész a horvát nemzet jogaiért mindig sikra szállni. Ez az oka annak, hogy a párt ez országgyűlésen ily óriási többséggel bír.

Ebbe az évbe esik dr. Pliverics József egyetemi tanárnak és Zágráb III. kerülete képviselőjének a nemzeti pártba való belépése; az ellenzék hevesen támadta a jeles tudóst, a ki különben kijelentette, hogy félretéve a közjogi elméleti fejtegetéseket, mint jó hazafi positiv munkával akar a hazának szolgálni. A nemzeti párt kétségtelenül jeles erőt nyert benne és a kormánypártba történt belépésének erkölcsi hatása az egész országban igen nagy volt.

Az ez országgyűlésen elfogadott legfontosabb javaslatok a következők:

A városok és községek szervezetéről szóló javaslat, melynek célja összhangba hozni az autonom városok és községek igazgatását az országos közigazgatással. Számos egészségügyi, erdészeti, közgazdasági, a nemzeti muzeum, egyetem és a női szakiskolákról szóló, azonkívül egyéb a nemzet műveltségi és gazdasági életét érintő törvényjavaslat.

De ellenére annak, hogy ez országgyűlésen az ellenzék igen csekély számban volt képviselve, a többség azt kellőleg respectálta és így érdekes vitákban ennek sem volt híjja.

Az 1894-diki költségvetés tárgyalása alkalmából Dalmáciának Horvátországgal való egyesítésének kérdése megint szőnyegre került. Az ellenzék egyik tagja Dalmáciának a horvát államjog alapján történendő visszacsatolását követelte. A bán ennek a szónoknak válaszolva a következőket mondotta: «Ha az urak ezen az alapon követelik Dalmácia visszacsatolását, úgy nem tesznek egyebet, mint hogy Ausztria álláspontját erősítik, mert Dalmácia így mindig Ausztriáé marad.»

Az ellenzék ellenvetésére a bán azt mondja: «Tudom, hogy önök Ausztria érdekében dolgoznak. Én ezt azért mondhatom, mert önök nekünk mindig azt vetik szemünkre, hogy

mi Dalmáciát illetőleg osztrák politikát üzünk, mikor pedig nyilvánvaló, hogy önök teszik ezt.» Egy másik szónok kérdésére, hogy a horvát kormány miért nem támogatja a monarchiában élő összes horvátok egyesítésének eszméjét, a bán így válaszolt: «Én a horvátok egyesítésének kérdését sem jogosnak, sem jogtalanak nem akarom föltüntetni, de a kormány föladata csak abban áll, hogy a létező törvényt és a létező közjogi kereteket megóvja, nem pedig abban, hogy azokat más államok kárára kiterjeszteni törekedjék. Keressék önök az egyesítést, de ne kívánják a kormánytól, hogy forradalmat csináljon».

Egy másik ellenzéki kifakadást, hogy a bán a magyar kormánylyal magyar nyelven levelez, a bán következőleg utasította vissza: «E panasz már évekkkel ezelőtt a sajtóban is látott napvilágot — én csak azt vártam, hogy ez ügy az országgyűlés elé kerüljön».

Azután kijelenti, hogy ő a mint mindenben a törvényhez alkalmazkodik, úgy a magyar kormányhoz intézett átiratában is mindig a horvát nyelvet használta.

1893 december 16-án volt tíz éve, hogy Khuen bán a horvát kormány élére került. A bán minden ünnepeltetés mellőzését kérte, de azért a nemzeti párt nagy ovatiókban részesítette szeretett vezérét; az országgyűlésen Gyurgyevics elnök lendületes beszédet tartott, melyben a bánnak a haza körül szerzett érdemeit méltatta. De nemcsak Zágrábban, hanem Horvátország majdnem valamennyi városában ünnepelték ezt a napot.

Az 1896-diki költségvetés tárgyalásakor sok szó esett a magyar zászlónak Horvátország területén való kifüggesztésének jogosultságáról. Baresics Erasmus képviselő hosszabb interpellatiót intézett a bánhoz, melynek veleje a következő volt:

Hogyan igazolja a bán azt, hogy Ő Felsége oldala mellett, mikor az a fővárost meglátogatta, nem a bán, hanem a magyar miniszterelnök foglalt helyet: egyáltalán hogy igazolja a miniszterelnök ingerentiáját? Hogyan igazolja azt, hogy a közös hivatalokon és főleg Zágráb város diadalívén magyar zászló is lengett?

A bán ez interpellatióra felelvén, a következő igen fontos kijelentéseket tette:

«Emlékeztetni akarom az igen tisztelt képviselő urat,

hogy a miniszterelnök nemcsak magyar miniszterelnök, hanem az állam egész területén az, és mint ilyen a magyar szent korona országainak képviselője. Ő a korona képviselője és azért, ha a korona bárhol a nyilvánosságban megjelenik, minden lépéséért a miniszterelnök felelős. Azért jött a miniszterelnök úr Ő Felsége kíséretében ez országba. De az ország határán én is csatlakoztam Ő Felségéhez és így azt hiszem semmi sérelem sem esett a horvát közvéleményen. Ha a miniszterelnök ez országokban megjelenik, nemcsak megbecsülni tartozunk őt, hanem a rajta esett bármilyen sérelmet a magunk megsértésének kell tekintenünk.»

A magyar zászló kifüggesztését illetőleg pedig a bán nagyjában a következőket mondotta:

«1868 előtt számtalanszor lengett magyar zászló Horvátország számos pontján, a nélkül, hogy bárkinek szemet szurt volna, sőt ellenkezőleg egész természetesnek találták ezt, mert megfelelt azon közjogi viszornak, mely Magyarország és Horvátország közt fönnállott. Igen gyakran ünnepélyes alkalmakkor Zágráb városa a tanács épületére tűzte ki a magyar zászlót, még pedig olyan időben, mikor a városházán ellenzéki urak vitték a döntő szót. Valami tehát, a mi oly gyakran megtörtént, nem tekinthető hallatlan provocatiónak. Maga az interpellatio lényegére a bán azt feleli, hogy a kiegyezés 62. §. szól a zászlóhasználatról, de nem írja elő a közös hivataloknak, hogy milyen zászlót használjanak. Ők tehát — és ez helyes — mindkettőt tűzik ki. A mi pedig a báni épületen kitűzve volt magyar zászlót illeti, a bán azt mondja, hogy a miniszterelnök ilyen alkalmakkor mindig kitűzi a horvát zászlót is. «Azért, mert ott a horvát zászló leng, ugyanazon okból kitűztem én is a magyar lobogót».

A zászlóügyre a költségvetési vita során a bán még egyszer visszatért és hosszasan fejtegetve az 1848-diki XXI. törvényczikket, úgy szintén a közös czimer keletkezését, a magyar zászló használatára vonatkozólag még a következőket mondotta:

«Azok, a kik a kiegyezési törvényt létesítették, sohasem kételkedtek abban, hogy a magyar zászló Horvátország területén mindig kifüggeszthető. Azért, midőn a kiegyezés létrejött, igen sokan a magyar zászlót tűzték ki. Az 1886. és 1887-diki regnicoláris bizottságok is tárgyalták a dolgot, de a

felől soha még a legkisebb kétség sem merülhetett föl, hogy a magyar zászlónak Horvátországban teljes jogosultsága van.

Ez országgyűlési tárgyalásokon még részt vett a jogpárt ősz vezére: Starcsevics Antal is. De erős constitutióján már meglátszott a betegség romboló hatása és nemsokára 1896 novemberében a nélkül, hogy álmai közül egyet is látna megvalósítva, itt hagyta e földi életét. Dicsőség után sohasem vágyódott, önzetlen jellem volt és szegénységben töltötte élete legjáva részét. Teljes négy évtizeden át állott a horvát közügy szolgálatában és jóllehet politikája idealistikus volt és minden reális alapot nélkülözött, hátrahagyott iratai a horvát politikai irodalom becsesebb munkái közt mindenkoron előkelő helyet fognak elfoglalni. Pártja, mely valamikor az országgyűlésen, de főleg azonkívül nagy szerepet játszott, halálakor igen csekélyre zsugorodott össze, de személyének népszerűsége semmit sem veszített. Ha nézeteit nem is fogadták el, őt magát, mint nagy és önzetlen hazafit, mindenki tiszteltben tartotta. Egy évvel halála előtt a nemzet egy igen szép palotával ajándékozta meg az «öreget», ki életének utolsó napjait ebben töltötte.

Gyurgyevics országgyűlési elnök meleg szavakkal buszultatta el a nemzet nagy halottját és többek közt a következőket mondotta: «A megboldogult ritka tehetségű férfiú és annyi éven át jelentékeny tényező volt nyilvános életünkben; mint az ideális politika képviselője a leghevesebben kikelt a létező állapotok ellen, de soha a parlamenti illedelem határát túl nem lépte és mindenki meggyőződését mélyen respektálta.

Ez országgyűlési időszakban a nemzet még egy jeles férfiát veszítette el, és ez Hrvat Mirkó volt.

Mint igen szegény család gyermeke 26 éves korában mint ügyvéd telepedett le Diakovárott. 1861-ben beválasztották a tartománygyűlésbe, a melynek talán legradikálisabb tagja lett. A Reichsrathban való részvétel ellen a leghevesebben kelt ki. A kiegyezés megteremtésében igen tevékeny szerepet játszott — Mazsuranics bán alatt pedig az országgyűlés alelnöke lett. Midőn Pejachevich bán határozatlan magatartása miatt a nemzeti pártot a párt jelentékeny része ott hagyta, ő benne maradt és mindvégig kitartott. Házelnöki szereplésével a legnagyobb érdemeket szerezte. Nagy erélyének volt csak köszönhető, hogy a nyolczvanas évek közepén az országgyű-

lési tárgyalások egyáltalán megtarthatók voltak. Halálakor az országos részvét kiváló módon nyilatkozott meg, mindenki egyetértett abban, hogy a nemzetet e nagy fiának elhunytával pótolhatatlan veszteség érte.

V.

Az 1897—1902-diki országgyűlés.

A pártok constellatiója az új országgyűlési választások küszöbén lényegesen megváltozott. Eddigelé az országnak három pártja volt, a nemzeti, az obzor és a jogpárt. Az utóbbi pártban a fölосzlás tünetei már az előző országgyűlésen mutatkoztak. Miután az «öreg» meghalt, a bonyodalom teljes lett. Az utódok az örökségen sehogysem tudtak osztozkodni. A jogpárt két csoportra oszlott. A Frank vezetése alatt álló «tisztá jogpártra» és a Folnegovics vezérletére hallgató «nem tiszták», vagyis a hogy ők magokat nevezték: a tulajdonképeni jogpártra. E két párt először csak a sajtóban, később nyilvános gyűléseken, majd pedig az országgyűlésen hevesen neki ment egymásnak. Mindegyik az öreg Staresevics igazi örökösének vallotta magát.

Az Obzor-párt a belovári dorgatorium hatása alatt az előbbi országgyűlési választásokon activ szerepet nem játszott. Most a némely tekintetben hozzája közel álló «nem tisztákkal» szövetkezve, mint coalitionális ellenzék vett részt a választási küzdelmekben. E pártokon kívül, habár csekély számmal, a régi «unionisták», de csak czégére alatt(?), is föl-tűntek.

Így tehát élénk választási küzdelemre lehetett kilátás. A választások, melyek némely kerületben vérontással jártak, ismét a nemzeti párt győzelmével végződtek. Az ellenzék minden erőfeszítése mellett csak 27 mandátumot hódított meg; mindazonáltal ilyen tekintélyes számmal az országgyűlésen már rég nem rendelkezett. De aki e mandátumok eredetét közelebbről megtekinti, látni fogja, hogy megszerzésök inkább vallási motivumokra, mint a választók politikai meggyőződésére vezethető vissza. A coalitio közös kiáltványt intézett a nemzethez és közös fölirati javaslatot is nyújtott be; szövet-

ségét tehát nemcsak a választás tartamára, hanem az egész országgyűlési cyclus alatt is föntartotta.

A tiszta jogpárt Frank drt vallotta vezérének és csak négy taggal volt az országgyűlésen képviselve. Négy tagból állott az unionista párt is, mely elnevezés alá nem a régi unionista programm hivei, hanem Khuen bán személyes ellenei sorakoztak.

Az új országgyűlés tehát igen élénknek ígérkezett; a pessimisták nagy botrányokat jósoltak, melyek azonban hál' Istennek elmaradtak.

A fölirati vita igen nyugodt mederben folyt le és a nemzeti párt javaslatának elfogadásával végződött. Úgy szintén a budgetviták is semmi nagyobb felindulást nem idéztek elő. Az ellenzéki szónokok, kik közt a coalitio vezére Brestyensky, azonkívül Vrbanics, Amrus, Derencsin és Mazzura különösen kiemelendők, tárgyilagos kritikát gyakoroltak, panaszkodtak a kiegyezésnek a magyar kormány részéről történt megsértése miatt és más, különösen közgazdasági sérelmekkel hozakodtak elő. Egyáltalán a lefolyt viták eltérőleg az eddigi szokástól, nem annyira közjogi, mint inkább közgazdasági természetűek voltak.

A tiszta jogpárt vezére is hébe-hóba ott hagyta a közjogi fejtegetéseket, Horvátország államiségének hangoztatását — és a gyakorlati térre lépve, külön pénzügyi autonomiát követelt Horvátország részére. Sőt bement a regnicoláris bizottságba is, hogy szava esetleg ne legyen a pusztában kiáltó üres szózat.

A horvát nemzetnek az országgyűléshez fűzött reménye is teljesezésbe ment — munkája meddő nem volt. Az igazságügyre, a népnevelésre, iskolaügyre és a gazdasági pangás megszüntetésére irányuló számos kérdés nyert ez országgyűlésen kedvező megoldást.

Az általános gazdasági válság Horvátországot sem kímélte meg és a kivándorlás, különösen a tenger melléki vidékekről, óriási mérvet öltött.

Az országos kormány tőle telhetőleg mindent megtesz a baj orvoslására és csak nemrég igen üdvös és utánzásra méltó erélyes intézkedéseket tett.

E szomorú gazdasági viszonyok közt is Horvátország kulturális haladása napról napra kedvezőbb arányokat ölt,

úgy hogy méltán lehet Zágrábot az összes délszláv népek szellemi központjának tekinteni.

Mielőtt e tanulmányomat, — melynek célja az, hogy a magyar közönséggel a horvát viszonyokat némileg megismeresse, befejezném, röviden meg kell még emlékeznem azon férfiakról is, kik mint Khuen bán tanácsadói és közvetlen munkatársai megérdemlik, hogy nevöket a horvát nép mindig tisztelettel említse. Stankovics Danilo 13 éven át bánhelyettes és belügyi osztályfőnök volt. Mint hivatalnok és mint szónok egyaránt kitűnő. Nagy érdemeket szerzett a horvát közigazgatás újjászervezése körül. Nyugdíjaztatása után, mint egyszerű képviselő szolgált hazájának, de a közbizalom, Gyurgyevics Vazul elnök lemondása után, őt emelte a házelnöki méltóságba. 1898-ban halt meg, a nemzetnek örökké élő emlékét hagyván hátra. Utódja a belügyi osztályfőnökségben Krajcsovic Ottó lett, ki mint a bán bizalmi embere, mindenben törekszik elődének nyomdokaiban haladni. Előkelő és szeretetreméltó modorával mindenkit meghódít, kiváló tisztviselő és ügyes parlamenti szónok.

Az igazságügy már 17 év óta Klein osztályfőnök vezetése alatt áll, kinek nagy szakértelme és erélye a horvát igazságügyet magas polcra emelte.

A vallás- és közoktatásügyi osztály legtöbb gazdát cserélt.

Voncsina Iván osztályfőnök halála után az osztály vezetését Spevec István vette át, ki azonban nemsokára ezután a hétszemélyes tábla elnökévé neveztetvén ki, ez állásától lemondott és Kršnjavi-ban kapta utódját.

Kršnjavi működése a horvát tanügy és művészet terén korszakalkotó volt. A 90-es években megnyílt nagy műveltségi intézetek alapítása majdnem kizárólag az ő kezdeményezésére vezethetők vissza. Krnjavi utódja — egy rövid interregnum — Pavics egyetemi tanár lett, a ki eddigelé is mint tanfőnök, de különösen mint philologus elismert tekintély volt. A mellett a parlamenti mezőn sem idegen, mert három cikluson át tagja volt nemcsak a zágrábi, hanem a közös magyar országgyűlésnek is.

Midőn a horvát képviselők a kiegyezést követő esztendőben először foglalták el helyöket a közös magyar országgyűlésen, Szentiváni házelnök a következő szavakkal üd-

vözülte őket: «A két ország közt határok teremtettek, vajha egymáshoz való szeretetünk és egyetértésünk határt ne ismerne».

Két nemzet közt, melynek 800 éven át közös a multja, öröme és szenvedése, a testvérharcz és gyűlölet csak ideiglenes jelenség lehet.

Legyen úgy, mint régen volt!

H. Ö.

AZ AGRÁR KÉRDÉSEK ÉS MOZGALMAK.

(Második és utolsó közlemény.*)

III.

A franciaországi agrár fejlemények főleg azért érdekesek, mert Európa vámpolitikájának gyökeres irányváltozását ezek indították meg. Tudjuk, hogy a francziáknak még Colbert idejéből úgy szólván vérökké vált protectionismus a gazdasági termények tekintetében, az ipar erősödésének arányában gyengült s az agrárvámok 1860-ban csekély ellenőrzési illeték színvonalára süllyedtek.

A francia mezőgazdaság azonban csakhamar megérezte az idők kedvezőtlen változását. Az iparosok és kereskedők erősen gazdagodtak, a gazdák elszegényedtek. Az amerikai gabna, a tengerentúli gyapjú és hús megrontotta a francia termékek árát. A súlyos adók és az árcsökkenés miatt a mezőgazdaság kezdett nem jövedelmezni. A nyolczvanas években azután megindultak az agrár mozgalmak. A kormány egy ideig tisztán belső segítő intézkedésekkel, subventiókkal s effélékkel igyekezett a nyugtalanságot csillapítani. De sokáig nem maradhatott ezek mellett. A syndicatusokról szóló 1884-iki törvény, a melynek alapján a híres francia gazdasági syndicatusok (syndicats agricoles) alakultak a gazdasági érdekek fejlesztésére és védelmére s ezeknek állami segélyezést biztosított, nem csillapította, hanem hatályosabbá és szervezettebbé tette az agrár mozgalmat s 1885. évi márczius 28-án (két hónappal előbb, mint a német) törvény formáját nyerte az első, újabb agrár védvamos vámtarifa, melynek tételeit az 1887 márczius 29-iki tarifa megkészszerzte, az 1894. évi

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 301. számában.

február 24-iki tarifa pedig megint emelte.*) A védvámokkal a francia gazdák elérték azt, hogy a párisi gabna-árjegyzés a londoni meg antwerpeninél 2—3 frankkal mindig nagyobb.**)

Franciaország volt az első ország a continensen, a hol az agrár érdekek nemcsak a belső, hanem a külső gazdasági politikában is legelőbb érvényesültek. Hogy az utóbbival röviden végezzünk, megjegyezzük, miképen a francia törvényhozás és kormány a nyolczvanas évek végén már teljesen megszüntette az élő állatok bevitelét, sőt a levágott állapotban való bevittet is oly zaklató rendszabályoknak vetette alá, hogy például a Franciaországba irányuló ürühús kivittelünk a kilenczvenes évek elején, ellenére a tetemes állami támogatásnak, teljesen elvesztette a jelentőségét.

A francia agrár mozgalmak belső érvényesülését rendkívül előmozdította az a körülmény, hogy egyik főmozgatójok, Méline kormányelnök lett s a kilenczvenes évek derekáig a belpolitika jelentékeny része az agrár ügynek volt szánva. A birtokosság, főleg a régi nemesség, teljes odaadással vetette magát a gazdasági közügyek munkálására. Irányadó positiót teremtettek magoknak a helyi élet igazgatásában nemcsak azzal, hogy a községi előljárói tiszteket, a helyi önkormányzati bizottságok tagsági helyeit vállalták el mind sűrűbben, hanem azzal is, hogy a gazdasági szövetkezetek és egyesületek sok munkával és költséggel járó vezető állásait elfoglalták. A francia agrár érdekeltségnek ekként minden rétege szerves összeköttetésbe jött s a gazdák központi organumai: a Société des Agriculteurs de France, a Chambre syndicale du Syndicat économique agricole de France, az Union centrale des Syndicats agricoles stb., hatalmas befolyást nyertek a közdolgok irányításában. Már a kilenczvenes évek derekán Franciaország be volt hálózva nemcsak a gazdasági syndicatusokkal, hanem azok megyei kötelekeivel, az általok teremtett különféle termelési, beszerzési, értékesítési, biztosítási és hitelszövetkezetekkel. Ez a szervezet annyira érzi az erejét, hogy a

*) A buza vámja 1885-ben 3 frank, 1887-ben 5 frank, 1894-ben 7 frank. Liszt 6, 8, 11—16 frank. Zab 1·5 frank és 3 frank. A rozs és árpa vámja maradt csak az 1885-iki 1·5 frankos tétel.

**) Vogüé marquis a «Société des Agriculteurs de France» elnökének az 1896-iki nemz. g. kongr. elé terjesztett tanulmánya. Főjelentés 254 lap.

syndicatusok központi egyesülete már idejét látja a franciaországi gabnaértékesítés országosan egységes szervezésének, s ez idő szerint ily irányú konkrét javaslatokat tárgyal.

Ugyancsak Franciaország volt az első a continensen, a hol a föld érdekeltjeinek szervezkedése nagy gyakorlati eredményeket tudott fölmutatni úgy a termelés, mint az értékesítés terén. A termelő szövetkezetek finomabb productumai, gyümölcsizék, zöldség és gyümölcs conservek, tejtermékek, mint keresett exportárúk jelentek meg a külföldi piacokon. A belső gabnatermelés az utolsó húsz év alatt hectáronként 13 hectoliterről 18-ra emelkedett,*) s a francia gazdák azon nézetben vannak, hogy közel a jövő, melyben Franciaország kielégítheti a saját gabnafogyasztásának szükségleteit.

Hivatalos részről Franciaországban részesültek a leg-hathatósabb támogatásban a bimetallistikus törekvések. Say Leon, mint pénzügyminiszter indította meg a nyolczvanas évek elején az ezüst rehabilitációjára vonatkozó nemzetközi actiót. 1894-ben megalakult a bimetallista liga s ennek működésében Méline játszta a főszerepet. Ugyanez évben a francia kamara határozatot hozott, melyben utasította a kormányt, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket az arany és ezüst fix relatiójának nemzetközi egyezmény útján való megállapítására és biztosítására. A francia nép többsége általában úgy látszik a bimetallismusnak híve.

Az 1900-iki párisi nemzetközi gazdacongressus tárgyalásain a szövetkezeti eszme, a bimetallismus és a gabnahasználat kérdései uralkodtak. Ez utóbbi kérdésben a francia gyakorlati jogászok közül is mind többen csatlakoznak az agrár-állásponthoz,**) a mely itt is azt követeli, hogy a határidőüzletet nem szabad ugyan elnyomni, de nem szabad túrni a fictiv üzleteket, a játékot, semmiféle alakban sem. E célból módosításokat kell behozni a magán és büntető jogban, más részt reformálni kell a gabnaüzletet. A gabnatőzsdéknek ismét gabnavásár nevet kell adni s működésüket ellenőrizték a kormányok és a gazdák meg kereskedők képviselői. A francia

*) S. Vogüé marquis id. munkáját.

**) Az 1900-iki párisi nemzetközi gazdacongressuson a fedezetlen határidőüzlet-ellenes álláspontot Paisant Alfréd, a versaillesi törvényszék elnöke fejtette ki.

agráriusok köréből hangzottak föl a legradicálisabb követelmények a tőzsdék ellen, tudniillik a gabnatőzsdék teljes megszüntetése és a gabnavásárok teljesen új alapon való szervezése.*)

A francia agrár mozgalmaknak különös súlyt ad az, hogy a föld érdekeltjei gyakorlati irányban működő szaktestületekben országosan szervezve vannak s e szervezetek szorosan kötik össze a legkisebb gazdát a legnagyobbal. A birtoklási viszonyok az ó-világ művelt államai egyikében sem oly kedvezők, mint Franciaországban. A francia mezőgazdaságban a nagy üzemek igen kis tért foglalnak el. Mindössze véve sem sok az 1000 hectáron felüli nagy birtok s ezek túlnyomó része sincs nagy üzemi kezelés alatt, hanem paraszt bérlők között oszlik meg. A nagybirtokosok a földbérből élnek s teljes erejüket oly intézmények létesítésének és vezetésének szentelhetik, a melyek bérlőik jólétét, fizető képességét biztosítják. A francziák rendkívül erős nemzeti érzése az agrár ügyet a francia földhöz kötött, tehát a legnemzetibb ügynek tudja. A Panamaválság és több rosszul sikerült külföldi speculatio megrendítette az ingó tőke vállalkozásaiban való hitet. A politikai életen uralkodni kezdő pénzeszoportok szembeszökő nagy súlya erős visszahatást keltett s a francia agrár mozgalom egyik fő erőssége épen az volt, hogy úgy a parlamentben, mint a társadalmi életben az abszolút úrként viselkedő bankárhatalom ellen vette föl az actiót.

Az agrár mozgalom belpolitikai súlya természetesen nem maradt hatás nélkül a kormányzati politikára sem. Egyetlen egy állam sem fordít oly nagy összegeket a mezőgazdasági intézményekre, mint Franciaország. Az állam sűrű hálózatát létesítette a szakoktatási, kísérleti, vízi technikai stb. intézményeknek; bőkezűen támogatja a syndicatusokat és szövetkezeteket, az állattenyésztést, a rétculturát, a szőlőművelést, a mezőgazdasági ipart. Ez idő szerint már a francia agrár mozgalmaknak fő sarkantyúját a csak nemzetközileg megoldható követelmények alkotják, tudniillik a bimetallismus és a gabna-

*) A közeli napokban már tárgyalás alá kerül a határidő üzlet szabályozásáról szóló törvényjavaslat, a melyet Leygue úr, a külön parlamenti bizottság előadója a múlt hóban nyújtott be. A javaslat tényleg vásárokról beszél, lehetetlenné akarja tenni az irreális tőzsdei ügyleteket s a határidő üzleti vásárt szoros felügyelethez és szabályokhoz köti.

határidőüzlet kérdése; mert a belső politikában szükségesnek ismert intézkedéseket, a mint máig látszik, keresztül tudják vinni.

IV.

A Német birodalomban az agrár mozgalmakat Bismarck engedményei s folyton hangoztatott agrár rokonszenvei egészen a kilenczvenes évekig megkötötték. A német földbirtok ugyan már a nyolczvanas években épen úgy érezte az idők változását, mint a francia vagy az angol. A termények rossz értékesítési viszonyai, a közterhek növekedése, a gazdasági munka drágulása itt is éreztette teljes rossz hatását, főleg a közép és nagybirtokon, a mely erősen el is adósodott. Hannovert, Mecklenburgot, a tenger és a nagyobb folyók mellékét kivéve, a német gazdák igen rossz viszonyok közé jutottak. A gazdák elégtelensége és panaszai azonban egészen 1892-ig nem váltak tényezővé a politikában.

Ez évben, a Caprivi szerződéses vámpolitikája, a mely erős ellentétben állott a Bismarck idejében hangzott biztatásokkal s olybá tűnt föl, mintha a német kormány kereskedelmi és ipari érdekekért teljesen föl akarná áldozni a mezőgazdaságot, hatalmas arányokat öltött az agrár mozgalom. Rupprecht-Ransern, sziléziai bérlő december 21-én egy fölhívást tett közzé a *Landwirtschaftliche Thierzucht* című szaklapban, a melynek velejét a következő mondatok adják: «Javaslom, hogy egyesüljünk és a socialistákkal együtt erőlyesen ostromoljuk a kormányt. Meg kell mutatnunk, hogy nem engedünk magunkkal mostohán bánni s el vagyunk határozva, hogy éreztetni fogjuk vele (a kormánynyal) hatalmunkat. Nem kell mindig csak panaszkodnunk. Kiáltanunk kell, míg csak az egész nemzet meg nem hall bennünket; kiáltanunk, míg csak kiáltásunk nem hatol be a parlamentbe, a miniszteriumokba, míg csak kiáltásunk nem ér el a trón lépcsőjéig. Nem szabad többé liberálisoknak, ultramontanoknak, vagy conservativoknak lennünk és e szerint választanunk, hanem egy nagy agrár párttá kell tömörülnünk, s ekként a parlamentre és törvényhozásra nagyobb befolyást nyerni igyekeznünk.» A fölhívásnak bámulatós eredménye lett, mert

1893. évi február 18-án Berlinben megalakult a «Bund der Landwirthe» s rövid idő alatt több mint kétszázezer tagra tevén szert, helyi szervezeteivel behálózta az egész birodalmat és döntő súlyra emelkedett úgy az egyes német országok, mint a birodalom politikájában.

Az alakuló gyűlés a német agrárpolitikai programmot a következőkben állapította meg:

1. A mezőgazdaság és mellékiparágainak termékét kielégítően magas vámokkal kell védeni. Ennélfogva nem szabad vámszerződést kötni Oroszországgal és más országokkal, melyek következtében a vámtételeket csökkenteni kellene s megfelelőleg szabályozni kell az Amerikával való viszonyt.
2. Az adózás kimélje a gazdasági, főleg a parasztgazdasági mellékkereseteket.
3. Az állatbehozatalt az állategészségügyileg gyanús országokból meg kell tiltani.
4. Be kell hozni a kettős értéket, mint a gazdasági termények árhanyatlásának legbiztosabb ellensúlyozóját.
5. A gazdasági érdekképviselőket gazdasági kamarák szervezésével szabályozza a törvényhozás.
6. Szabályozni kell az otthon védelmét és a munkásszerződési kérdéseket, revideálni a munkástörvényeket.
7. Olcsóbbá kell tenni a közigazgatást.
8. Az állam vegye hatályosabb fölügyelet alá a terménytőzsdéket, hogy a gazdaságot és fogyasztást egyaránt károsító árképzés megakadályoztassék.
9. A köz- és magánjog oly irányban képzendő ki, hogy a földbirtok és gazdaság érdekeinek jobban megfeleljen.
10. A helyi igazgatás terheit a gazdákra nézve lehetőleg csökkenteni kell.

A német agrár mozgalom külső méretei és szervezettsége tekintetében az amerikainál is hatalmasabban lépett föl. A német tartományi és birodalmi törvényhozásban fokozatos és gyors tempóban valósította meg programmpontjait.

Poroszország az 1894. évi június 30-iki törvénnyel megalkotta a gazdasági kamarák intézményét. Az egyes tartománygyűlésekre bízta a törvény, hogy a gazdasági kamarák szervezését területökön szükségesnek mondják ki. Maig már mindenik tartománygyűlés elfogadta az intézményt. A kamarák szervezetét részletesen a tartománygyűlések szabályozták. A kamarák tagjait a gazdák közigazgatási kerületenként választják hat évre, a tagok felerészének három évenként való kisorsolásával. A kamaráknak joguk van a földadó tiszta jövedelem $\frac{1}{2}\%$ -át illetékül szedni, a mely közadók jellegével bír.

Ezen fölül csak a földmívelésügyi kormány engedélyével megterhelhetik az érdekeltséget.

Az 1893. évi július 14-iki porosz törvény megszüntette a föld- és házadót, az ipari és üzemadót mint állami hozadéki adókat s ez adójövedelmeket átengedte a községeknek, hogy a helyi igazgatás terhei ekként jelentékenyen csökkenjenek.

Az 1896. évi július 22-iki német birodalmi törvény teljesen tiltotta a tőzsdeszerű határidőüzletet a gabonaneműekben és malomipari termékekben. Megalkotta a tőzsderegister intézményét oly hatálylyal, hogy csak az ebbe bejegyzett cégek között s a benne megjelölt üzletágakban jöhet létre törvényesen érvényesíthető ügylet.

Az 1896-iki német birodalmi polgári törvénykönyvnek az adóssági jogviszonyokról és a dologi jogról szóló fejezeteiben az agrár törekvések éreztették befolyásukat, különösen az uzsora és a szerződésben kikötött büntetések bírói mérlegelését illetőleg. Az otthonmentesítés terén eddig még nem sikerült eredményeket elérniök. *) A nyugati német államokban fönnálló külön örökösödési rendet (a parasztbirtokot az örökösödési fölösztástól védő úgy nevezett *Anerbenrech-et*) a birodalmi polgári törvényhozás érintetlenül hagyta.

A német agrár mozgalom 1897 óta teljes súlyával a vámpolitikára vetette magát és pedig a legélesebb védvamos iránynyal. A belső politikában, különösen a vezérlő állam, Poroszország politikai életében nyert döntő befolyást, a német agráriusok a vámpolitik irányítására használták föl. A folyó év nyarán nyilvánosságra hozott német vámtarifa-tervezet, a maga monstruózus tarifatételeivel igazolja, hogy törekvésök a kormányra nem maradt hatástalan.

Érdekes, hogy a német agráriusok nem akarják megtagadni a többi nemzetek hason érdekeltjeivel való solidaritást s az eddigiektől egészen eltérő értelmet adnak a gazdasági kérdések nemzetközi tárgyalásának. Álláspontjuk az, hogy tárgyalnak ugyan nemzetközileg, de azért hogy minden egyes nemzetnek lehetővé tegyék egy nemzeti gazdasági politika érvényesítését, lehetőleg oly eszközök alkalmazásával, a melyekre ráillik a nemzetközi elnevezés, mert azokat a cultur-

*) A *Riepenhausen-féle* 1890-iki javaslat nem ment még át a törvényhozási tárgyaláson.

államok mindenike alkalmazhatja. Egy dolog azonban mindenek előtt szem előtt tartandó: «mindenki magához áll a legközelebb». A nemzetközi tárgyalásoktól azt kívánjuk, hogy minden egyes népnek lehetővé tegyék a saját érdekei védelmezését.*) Mindez azt jelenti, hogy a német agráriusok ketté választják az úgy nevezett agrár követelményeket. A belső piacon és belső dolgaikban a teljes separatismust kívánják, nem törődnek más termelő országok gazdáinak érdekeivel s azt tartják, hogy minden nép boldoguljon a saját területén, a mint tud. Az ezüst rehabilitációja, a tőzsdereform és a határ-időzlet kérdésében azonban készséggel csatlakoznak a nemzetközi actióhoz, sőt sürgetik azt.

A német egyesületi szellem igen nagy előmozdítója volt az agrár mozgalmak döntő erőre kapásának. Már a nyolczvanas években az egész Németbirodalomban elterjedtek a gazdasági egyesületek. A német államok kormányzati szervezetébe már régebben beillesztették a gazdasági szaktanácsokat.**) Ma minden vidéknek, sőt közigazgatási kerületnek megvan a maga gazdasági egyesülete. A Deutsche-Landwirthschafts Gesellschaft-ot 1885-ben az egész birodalomra kiterjedőleg szervezték.

A parasztság külön egyesületekben szervezkedett s ezek keretében biztosítási kedvezményeket eszközölt ki, különféle termelési és hitelszövetkezeteket alakított. A *Bund der Landwirthe* munkába vette a parasztszövetségek (Bauernbünde) szervezését is gazdaságpolitikai célokra. Ezek a szövetségek szintén elterjedtek már az egész birodalomban.

A német gazdák hatalmas politikai és társadalmi szervezete csak egy nagy kérdésben vallott kudarcot: a híres Kanitz-féle javaslat dolgában, a mely azt célozta, hogy a gabonát az állam vegye át a gazdáktól s közvetlenül az állami raktárakból adja, a közvetítés kizárásával, a fogyasztóknak. Ellenben, talán éppen ennek megboszulásául, megbuktatta a

*) Ploetz, a Bund der Landwirthe elnökének nyilatkozata a budapesti 1896-iki nemzetközi gazdacongressuson. Főjelentés II. k. 103. lap.

**) Poroszországban Landes-Oekonomie collegium, Bajorországban Generalkomite des landw. Vereins, Szászországban Landescultur-rat, Badenben Landwirthschafts-rat stb. 1872-ben szervezték a birodalmi Deutsche Landwirthschafts-Rat-ot.

nagy csatornajavaslatot. 1897-ben a gazdaszövetség megalakította a «Bezugsvereinigung der deutschen Landwirthe» című egyesületet, mint az összes német szakegyesületek központi syndicátusát. Az egyesület a nagy Thomas-salak kartell ellen alakult s hadat üzent minden a gazdasági szükségleteket drágítani akaró kartellszerű egyesülésnek. Sikerült érdekek támogatására megnyerni a kisiparosok nagy társadalmi rétegét is. Társadalmi és politikai sikereik után joggal mondhatják és ezt az utóbbi időben elég gyakran hallottuk is, hogy «mindent keresztül viszünk, a mit komolyan akarunk».

Az egyes német államok igen nagy súlyt fektetnek a mezőgazdaság kormányzati támogatására. A porosz járadék-birtokok intézménye, a melynek keretében az állami járadék-bankok hatvan év alatt 4%-kal törleszthetők s a birtok becsértékének $\frac{3}{4}$ részével fölerő kölcsönöket adnak (1891 július 7-iki törvény), valamint az 1886 április 26-iki telepítési törvény jelentékenyen előre vitték új kis- és középgazdaságok alakulását. A telepítésről szóló legújabb jelentés szerint a nyugatporoszországi telepítés első sorban kitűzött célját, tudniillik a lengyel kézben levő birtokoknak német kézre juttatását, aránylag kevésbé érte el, mert sokkal több birtokot lehetett telepítési célokra megvenni német birtokosoktól, mint lengyelektől, de az által, hogy eladósodott birtokosoknak jó vételért adott és 130 telepítvényen, 1900-ig 3697 közép és kisgazdaságot létesített, igen érdemleges szolgáltatokat tett a telepítés színhelyét képező Posen és Westpreussen tartományokban a gazdasági fejlődésnek. Minden német állam sűrűn létesítette a mintaszerű gazdasági intézményeket, gazdasági szakiskolákat, kísérleti állomásokat, gazdasági műszaki intézeteket. Baden gazdasági kormányzata és igazgatása az összes európai államok között a legelső,*) a bajorországi nem sokkal áll e mögött, Poroszország és Szászország pedig azon az úton vannak, hogy rövid idő alatt szintén elsőrangú állami kormányzati és közigazgatási szakapparátussal fognak rendelkezni a mezőgazdaság fejlesztésére.

*) Buchenberger, a jelenlegi badeni pénzügyminister volt a tudományos megalapítója a modern agrár politikának. *Agrarwesen und Agrarpolitik*, továbbá *Grundzüge der Agrarpolitik* című munkái úgy szólván alapját képezték a most már rengeteg terjedelmű agrárpolitikai szakirodalomnak.

V.

Az osztrák agrár mozgalom, a mennyiben ilyesmiről egyáltalán szólni lehet, inkább csak a német birodalmi és a magyarországi fejleményeknek gyenge szélhullámszerűsége mutatkozik. Észrevehető arányokat csak az 1896-iki budapesti nemzetközi gazdacongressus után és annak szembetűnő hatása alatt öltött.

Szó sincs róla, hogy Ausztriában a gazdának jobban ment volna a sora a múlt század utolsó két évtizedében, mint bármelyik művelt államban. Sőt a leggazdagabb osztrák tartományokban, Cseh-Morvaország és az alpesi tartományokban ijesztő mérveket öltött nemcsak a föld eladósodása s a kényszerű birtokváltozás, hanem stagnálásra jutott a birtokosság legjövedelmezőbb értéke, a marhaállomány és rendkívül megfogyott az önálló parasztbirtokosok száma is. A mi gazdasági emelkedés mutatkozott a múlt század utolsó két évtizedében, az Galiczia, Stájerország, Dalmácia és Krajnának a számlájára ment, a mely tartományok tudvalevőleg nem tartoznak az elsők közé Ausztriában vagyonosság és cultura tekintetében. Vagyis, míg az ipar és kereskedelem hatalmas anyagi eredményeket ért el, a mezőgazdaság éppen úgy hanyatlott, mint másutt.

A mutakozó bajokat legelőbb nem társadalmi mozgalmak, hanem a kormányférfiak vették észre. Így történt, hogy mielőtt még bármi mozgalom mutatkozott volna, 1893-ban a kormány két fontos agrárpolitikai törvényjavaslatot nyújtott be. Az egyik a járadékbirtok intézményének átültetését, a másik a gazdák szakszövetkezeteinek kötelező alapon való létesítését statuálta. E javaslatokat követte a földadó összegének öt millió koronával, az általános adóreform kapcsán pedig 10—12·5%-kal való leszállítása. Az első jelentékeny agrár mozgalom 1896 szeptemberben mutatkozott, a bécsi parasztyűlés alkalmával, a melyen tízezernél több paraszt jelent meg s határozataikban kívánták a földadó leszállítását, a gazdák kötelező egyesülését és a gabnahatáridőüzlet visszaéléseinek megszüntetését. A követelések két elsőjét már elébb fogantatás alá vette a kormány; a tőzsdereform szintén pro-

grammba lett véve,*) sőt legújabbán ismét foglalkozott vele az osztrák képviselőház. Tehát minden jel arra mutat, hogy bár az osztrák közeletben a nemzeti viszálykodások minden erőt igénybe vesznek s az agrár követelmények kivívásán nem nagyon buzgólkodnak az érdekeltek, a bécsi parasztyűlés kívánságai mihamar teljesezésbe mennek.

Az első szerves osztrák program 1896 novemberben jelent meg, a csehországi német gazdák *Deutscher Landwirth* című lapjában. Ez a program azt mondja, hogy az agrár kérdések közül a tőzsde, a valuta és vámpolitika nemzetközileg oldandók meg; egyébként pedig az osztrák agrár politikának nemzetinek kell lenni. Hogy pedig az gyakorlatilag érvényesüljön, meg kell alakulni az országgyűlési külön agrár pártnak.

A mint tudjuk, az agrár politikai pártalakulás nem ment végbe az osztrák törvényhozásban, de a parlament többsége ezidőszertint tényleg az agrár állásponthoz szít. Megalakult továbbá a kereskedelmi szerződéseknél a gazdasági érdekek védelmére való központi bizottság, melynek tevékenysége az agrár védvámok behozatalára, az örlési forgalom teljes megszüntetésére és a gabnahatáridőüzlet megrendszabályozására irányul. A bizottság kiadványai rokonszenves együttműködésre igyekeznek bírni a kisiparosokat és czáfolni törekednek azon vádakát, a melyeket az agráriusok ellen a fogyasztók védelme czímén hoznak föl.

VI.

A magyar agrár mozgalmak történetében három időszakot különböztethetünk meg. Az elsőben akademikus discussionok folytak a hetvenes évek végétől 1894-ig. Ez évben megindult az agrár agitatio, heves politikai ellenzéki és társadalmi reformtörekvésekkel. 1896-ban azután megszűnik az éles surlódás a kormány és az agráriusok között s az agrár mozgalom a békés társadalmi szervezkedés, a positiv alkotások terére lépett.

A mezőgazdaság helyzetére, az azt fenyegető veszedel-

*) Ledebur gróf földművelésügyi minister képviselőházi beköszöntőjében.

mek elhárítására vonatkozó eszmék szórványosan már a nyolczvanas évek elején fölvetődtek. Egy kis, akkor még fiatal emberekből álló csoport, a kik között legnagyobb munkásságot gróf Széchenyi Imre fejtett ki, fölvetette az amerikai erős verseny következtében a mi mezőgazdaságunkra is kiható kérdéseket. Az akkor még nagyon kezdetleges gazdasági szakirodalom azonban épen oly kevés visszhangot adott e fölszólalásokra, mint a napi sajtó. A gazdák társadalmi mozgalmai megmaradtak az 1879-iki székesfehérvári gazdacongressus által mutatott nyomokon, a mely congressus főleg a gazdasági termelés javításával s közlekedési reformokkal foglalkozott. A magyar gazdák tárlatok rendezésére és mindenféle termelési meg növényhonosítási kísérletekre vetették magukat. A vasút, út-építések, a vízszabályozások nagy pénzforgalmat csináltak az országban. A nagy arányokban megindult jelzáloghitel és a hirtelen fölszaporodó vidéki pénzintézetek bőven ellátták a gazdákat pénzzel. Szerte az országban megindult a gazdagságok fölszerelése, épületekkel, gépekkel; milliók mentek be a magyar földbe a közlekedési, vízszabályozási és gazdaságfölszerelési befektetések alakjában. A magyar gazdaság főtermékének, a búzának ára ugyan folyton szállott, a köz- és magánterhek folyton növekedtek, de a gazdaközönység, abban a hitben, hogy csak átmeneti válságról, nem pedig tartós betegségről van szó, optimistikus reménynyel várta a dolgok jobbra fordulását, a midőn a bővebb jövedelmekből könnyen fedezheti fölszaporodott terheit. A nyolczvanas évek végén már mutatkozó szorult viszonyokat ismét följavították a regálemegváltás állami közvetítéssel széteszló milliói. A kilenczvenes évek első felében azonban elfogytak ezek a milliók is; a napi terhek mind elviselhetetlenebbekké váltak s a mezei gazdálkodás mind reménytelenebb küzdelemül tűnt föl, a melyet a gazdaközönység hathatós belső támogatás és a világszerte nyomasztó gazdasági árviszonyok gyökeres megváltoztatása nélkül semmiképen nem vívhat meg.

A hetvenes és nyolczvanas években igen sok magyar földbirtok változtatott gazdát — kényszer útján részben vagy egészben. Az ilyen módon szenvedett sebek még sajogtak, a midőn újra és még nagyobb méretekben kezdett megindulni a sajnos processus. A nagy adósságok és közterhek, valamint a termények árhanyatlása következtében nehéz helyze-

tet a sertésvész sok milliónyi vagyont megsemmisítő dúlása még súlyosbította.

Hozzájött mindezekhez, hogy a parasztságnak az úrbéri rendezés után kedvező fejlődési irányt vett helyzete szintén megrendült. Az ország sok pontján aggasztó mérveket öltött a parasztság eladósodása, drága földvásárlások sok ezer paraszteszaládot tettek földönfutóvá. Megkezdődött a felvidéki, a székely és a dunántúli kivándorlás. Az alföldön pedig a gazdasági munkások insége kedvező talaja lett a földosztó és anarchikus izgatásoknak.

A parlamenti pártpolitikai élet irányadó tényezői kevés hajlamot mutattak az agrár bajok komoly számbavételére. Az 1892-ik évben ugyan nagy arányokat vett a képviselőházi földmivelési budgetvita, de az semmivel sem vitte előre az agrár törekvéseket. Az országos gazdasági egyesület kebeléből megindult agitációhoz részben exponált állású ellenzéki pártpolitikusok, részben pedig egyáltalán nem népszerű törekvéseket mutató elemek csatlakoztak. Ez a körülmény plausibilissé tette a pártküzdelmek során fölvetett azon vádat, hogy az agrármozgalmak reactionarius és osztályérdekek kivívására irányulnak. Az irányadó politikusok arra utaltak, hogy az utolsó harmincz esztendő alatt országszerte igen sok kis existenciából lett vagyonos ember, a politikai és társadalmi életben számottevő tényező. Ha tehát a gazdák között sok ember tönkrement, ez nem a gazdasági fejlődés helytelen irányának, a követett kormányzati politikának, hanem a saját könnyelműségöknek és gyengeségének tulajdonítható. Nincs rá ok, hogy a kormány az agrár kívánalmaknak az eddiginél nagyobb tért adjon.

Ilyen auspiciumok között nyílt meg és folyt le az 1895-iki magyar gazdacongressus. Az annak alkalmából történt erőteljes manifestatiók, nagyarányú, de higgadt és tartalmas viták azt a benyomást hagyták hátra a magyar közéletben, hogy a föld érdekeltjeinek mozgalmait, kívánságait többé kicsinyelni, teljesen alaptalanoknak és indokolatlanoknak tartani nem lehet. Általánossá vált az a fölfogás, hogy a kormány és az agrár mozgalom között mutatkozott éles és ellenséges helyzetet tovább föntartani nem lehet.

Még ez év őszén a földmivelésügyi tárca vezetését Darányi Ignác vette át. A teljes odaadás és jóakarát, a melylyel

tárczája ügyeinek szentelte magát s az agrár mozgalom vezetőivel érintkezett, élet vette az előbb elkecsereedett agitációknak. Az 1896. évi márczius 26-án tartott képviselőházi beszéde pedig, a melyben úgy a kormányzati, mint a társadalmi téren reális munkaprogrammot adott s összhangzatos, komoly munkára hívta föl a gazdaközönséget, új korszakát nyitotta meg a magyar földművelési politikának, a melyben a kormány és a társadalmi erők együttjáró, positiv munkálkodás alá vették a mezőgazdaság bajainak orvoslását.

Az 1896-iki nemzetközi gazdacongressus új tartalmat is adott a magyar agrár mozgalmaknak. A congressus tárgyalásaiból részletesen és határozottabban kidolgozott formákban szivárogtak át a köztudatba a nyugati agrár mozgalmak úgy nevezett nemzetközi kérdései: a vámpolitika, a bimetallismus és a gabnahatáridőüzlet. Ugyanez évben megalakult a «Magyar gazdaszövetség», a mely céljául azt tűzte ki, hogy az actualis politika terén is érvényesíteni igyekszik az agrár érdekeket.

A gazdaszövetség a föld érdekeltjeinek társadalmi szervezésére és mozgatására vetette magát s országszerte összejöveteleket, gyűléseket rendezett. A legnevezetesebbek voltak ezek között az 1899. év folyamán a nyitrai gyűlés, az V. gazdacongressus, az aradi budapesti és pozsonyi agrár gyűlések, 1900-ban az országos szövetkezeti értekezlet és a kassai agrár gyűlés. E gyűlések mindenikén tanulmányok alakjában terjesztették elő a tárgyalni való kérdéseket. Ilyen tanulmányok voltak: gróf Károlyi Sándortól a fogyasztási és értékesítési szövetkezetekről, a szövetkezeti mozgalomról, az élet és járadékbiztosításról, a középosztály vezető szerepéről, a kartellekről, a trustökről; gróf Zselénszky Róberttől a börzéről, a buzaringekről, a mezőgazdasági vámokról, a fedezetlen határidőüzletről, Rubinek Gyulától a biztosító szövetkezetekről, Bernát Istvántól az I—IV. országos gazdacongressusok határozatairól és eredményeiről, a városi középosztályról, a plutocratia és a kisemberek szövetkezéséről, gróf Majláth Józseftől a socialis kérdésről és a falusi jólét emeléséről, a középosztály vezető szerepéről, gróf Széchenyi Imrétől a jég- és tűzbiztosításról, Makkfalvy Gézáról az uzsoratorvény reformjáról, az örökösödésről, a birtokminimum és homesteadról, báró Malcomes Jeromostól a szövetkezeti ügy fejlődéséről,

Bujanovics Gyulától a fogyasztási szövetkezetekről, Egan Edétől a havasi gazdálkodásról, Horváth Jánostól az ipar helyzetéről, Bujanovics Sándortól a középosztály neveléséről, György Endrétől a magyar középbirtokos hiteléről, Kodolányi Antaltól a gazdakörök országos szervezetéről stb. Ezek a czimek megjelölik egyúttal azon kérdéseket is, a melyek tárgyalása az utóbbi öt év agrár mozgalmainak szellemi tartalmát tette.

A positiv alkotások terén az agrár törekvések legelőbb a községi hitelszövetkezetek alakításánál érték el jelentékeny eredményeket. Az ez irányú tevékenységet később az 1898. évi XXIII. t.-cz. alapján alakult országos központi hitelszövetkezet vette át. Az országos gazdaszövetség azóta a fogyasztási és értékesítési intézmények terjesztésén dolgozik.

Az a nagy közgazdasági hanyatlás, a mely a kilenczvenes évek második felében világszerte mutatkozott, a mi tőkeszegény, eladósodott mezőgazdaságunkat kétségtelenül még a meglevőnél is szomorúbb helyzetbe hozta volna, ha a földművelésügyi kormány hatványozott arányokban nem fordítja féle az állami gondoskodás és munkálkodás tápláló csatornáit.

Munkálkodása súlyát mindenek előtt a kis emberek dolgára vetette. Lecsillapította a gazdasági munkások társadalombontó mozgalmait. Keresztül vitte a munkások és munkaadók jogviszonyainak megfelelő új szabályozását, s egész sorát alkotta meg a humanistikusan intézményeknek. Megnövelte a földművelési kormánynak a gazdaság fejlesztésén munkálkodó szakapparátusát, szélesítette a kisgazdákat támogató állami intézkedéseket az állattenyésztés, a magtermelés, a gyümölcs- és szőlőtermelés, egyszóval a gazdálkodás minden terén. Nagyobb lendületet adott a vízszabályozásoknak és talajjavításoknak. Öt esztendő alatt 155 millió koronát adott ki gazdasági közczélokra, vagyis annyit, mint elődei 10 év alatt. Erélyes oltalom alá vette a gazdasági termelést a hamisítások ellen s egyik főtenyezője volt a föld népét szipolyozó uzsora hatósági és társadalmi irtásának. Legutóbb a magyar birtokpolitika kérdéseit vette tárgyalás alá s idevágó alkotásokon dolgozik.

Az agrár mozgalmak politikai irányában Darányi miniszersége óta történt változásnak szinte természetes következménye lett az, hogy a Széll-kormány megalakulásakor az

agrár törekvések politikai szóvivői csatlakoztak a kormányt támogató szabadelvű párthoz s annak keretében igyekeznek megvalósítani a magyar mezőgazdaság helyzetének javítására irányuló törekvéseiket.★)

VII.

A nyugati államokban nagy arányokat öltött politikai és társadalmi mozgalmak nem maradtak hatás nélkül Olasz- és Oroszországra sem. Azt mondhatjuk, hogy az agrár mozgalmak áthatották az egész művelt világot a Csendes oczeántól az Ural hegységig. Próbáljuk meg az alábbiakban röviden összefoglalni méltatásuk főbb szempontjait, úgy a mint azok az agrárpolitikai szóvivők nyilatkozataiban és a tudományos agrár irodalomban tükröződnek.

A tárgyilagos vizsgáló nem fogja az egész világra egyformán kiterjedt agrár törekvéseket az úgy nevezett sötét törekvések, a retrográd, reactionárius áramlatok és rideg osztály érdekharczok közzé sorozhatni. Először külső nyilvánulásuk módja, másodsor tartalmok miatt. A reactionárius törekvések a mai demokratikus állami és társadalmi szervezet mellett sem tűntek el egészen, de csak kis klubokban, kottériákban húzódnak meg, a nagy nyilvánosságot nem szeretik és soha sem képesek milliókat nyilvánosan megmozgatni. Az agrár kérdések temérdek nyilvános megvitatáson mentek keresztül, rengeteg kötetre menő irodalmok van és sok milliónyi különféle vagyoni és társadalmi állású ember küzd együttesen értök. Egy nagy új eszmeáramlat az, mely a viszonyok alakulása következtében támadt, terjedt és nőtt, most pedig úgy látszik kezd megérni kitűzött céljai megvalósítására. Egyetlen ország agrár mozgalmaiban sem látjuk továbbá azt, hogy

★) Ez érdekes és gonddal irt tanulmány kiadásával olvasóinknak kívántunk szolgálatot tenni, de épen nem volt szándékunk az agráriusok zászlója alá esküdni. A mezőgazdaság érdekeit előmozdítani bizonyára kötelessége a magyar törvényhozásnak, de nem az agrár pártpolitika egyoldalúságával. A mit e politika a korábbi években kivívott, nem mind szolgál az ország javára. Például az őrlési forgalom megszüntetése megbénított egy iparágat, de a mezőgazdák-
nak semmit sem használt.

szóvivőik privilégiumokat követeltek s a jogegyenlőség alapján főnnálló társadalmi és állami intézményeket vissza csinálni igyekeztek volna. A németországi Kanitz-féle javaslat volt az egyetlen agrár követelmény, a melynek tartalma privilegiumszerű állami kedvezésnek tűnhetett föl; de ezt a javaslatot úgy látszik magok az agráriusok sem vették nagyon komolyan, mert hamarosan elejtették teljesen.

A modern sociologia most már teljesen elvetette azt az álláspontot, hogy a mezőgazdaság kedvezőtlen helyzete verseny okozta válság, tehát csak átmeneti természetű dolog volna. Betegség az, a melyet a XIX. század gazdasági fejlődésének természete és iránya szült, s melyen csak mélyreható gazdasági és társadalmi reformokkal lehet segíteni.

A modern cultura kétségtelenül a nagy francia forradalom vívmányaiban gyökerezik. Ezek szabadtették föl az addig elnyomott néprétegekben szunnyadó nagy tehetségeket; az egyetemes népoktatási intézetek a népeknek évről évre új tömegeit vitték alkotó munkára; a hatalmasan kifejlődött forgalom megsokszorozta a munkatért. És míg a rendi társadalmi szervezetben a föld volt az egyetlen nagy gazdasági tényező, az új rendben az ingó vagyon jutott túlsúlyra. Magok az államok, óriási államadósság czimleteik kibocsátásával adtak legnagyobb lökést az ingó értékek tulajdonosai vagyoni és társadalmi túlsúlyának. Az egész közgazdasági élet úgy fejlődött, hogy a hitelügyi meg forgalmi téren való gazdálkodás óriási vagyonokat halmozott föl, a földművelés pedig eladósodott, elmaradt és teljesen függő helyzetbe került.

A vagyon-forgalmi intézmények és szokások határozottan káros irányban fejlődtek a földművelésre nézve. Azért fordultak az agráriusok világszerte a kizárólagos aranyérték, a tőzsde, különösen pedig a gabnahatáridőüzlet ellen, mert az egyetemes értékmérő túldrága lett a megszáporodott árúkkal szemben s mert a gabna oly currens dolog lett ugyan mint a pénz, de csak papiroson s a tőzsdei gabnaforgalom kilencz tizedrésze semmiféle vonatkozásban nincs a tényleg termelt gabnának sem mennyisége, sem minőségével. Azért támadják az újabb időben mind nagyobb uralomra kapó trustöket, kartelleket, ringeket, mert ezek a nagy ingó tőke hatalmának teljesen alá vetik a termelés és fogyasztás érdekeit.

Az agrár mozgalmak e törekvéseikben hatalmas támaszra

találnak a kisiparosokban és tőzsdejátékkal nem foglalkozó kereskedőkben. Újabban már az ipari fejlődés érdekében is erős hangok emelkedtek a kartellek uralma ellen. Azt mondják ugyanis, hogy a kartellben levő gyárak, az általok üzött ipari ágakban kizárólagos uralomra tesznek szert; a kartellen kívül nem lehet gyárat alapítani, mert a kartell addig a kisideig, míg a kartellen kívül álló gyárat megbuktathatja, könnyen képes az előállítási áron alól is árulni a cikkeit. A kartellben levő nagy ipari vállalatok ekként biztos járadékintézetekké lesznek, a kockázat és verseny teljes kizárásával; tulajdonosaik sokkal kivételesebb helyzetet biztosítanak magoknak, mint a rendiségi aristocratiáé volt. A pessimismusra hajló társadalombölcselek már is elkezdődöttnek látják azt a korszakot, a midőn a privilegisált ingó tőke teljesen urává lesz az összes termelésnek s a nemzetek sorsát nem az alkotó munka, hanem a nemzetközileg szervezkedett nagy tőke érdekéi szerint fogják igazítani.

Ezekben vázolhattuk volna az agrár mozgalmak külső fejlődését és belső tartalmát. A mint láttuk, törekvéseik egyrészt belső nemzeti gazdasági reformokra, a termelés és értékesítés javítására, másrészt pedig a világforgalom uralkodó intézményeinek átídomítására irányulnak.

Hogy e törekvések gyakorlati érvényesülése meg fogja-e hozni a kívánt eredményeket, a gazdasági és társadalmi egyensúly teljes helyreállítását, a földművelés biztosabb és jobb jövedelmezőségét: nagy kérdések, a melyekre az idő fogja megadni a feleletet. Jóslásokba bocsátkozni sem az egyik, sem a másik irányban nem lehet. Volt idő, a mikor például a népek a tiszta arany valutában látták a boldogulást és siettek azt áldozatokkal is megvalósítani; emlékezzünk reá, hogy a tőzsdeforgalmat, mint az értékek és árak természetes kiegyenlítőjét világszerte nagyra tartották. Most már talán többségben vannak ezeknek az intézményeknek ellenségei, a kik új alakulásoktól várják az emberiség sorsának javulását, a kik úgy látják, hogy az ingó értékek óriási fölhalmozódása és gyors forgalma nagyobb károkat tett az emberek általános erkölcsi színvonalában és a gazdasági termelés jövedelmezőségében, mint a mennyi hasznót az általános vagyonosodásnak és művelődésnek hozott.

A helyes álláspont nézetem szerint az agrár mozgalmak

méltatásában is a középben van. A tény az, hogy a világgazdaságnak egymást nem nélkülözhető tényezői állanak egymással szemben. Egyik sem semmisítheti meg a másikat, mindeniknek számolnia kell a másikkal. Az alkotmányosságnak a modern közélet egyetemes alapjává lett kereteiben a szerint fognak eldőlni az egyes kérdések, a mint a társadalmak többsége állást foglal. E processus minden lépését kölcsönös engedmények jelzik; de a világtörténelem tanulsága szerint az oly hatalmas szellemi áramlatok, mint a modern agrár törekvések, eredmény nélkül nem maradhatnak.

Az agrár törekvések a modern gazdasági fejlődés bajait kívánják gyógyítani. Vajon az emberi haladásnak föltétlen törvénye volna az, hogy az emberiség egy részének culturalis előmenetele okvetlenül csak a másik rész hátrányára eshetik? Elfogadjuk az emberi tudás és haladás csődjéről szóló tanoakat s azt valljuk, hogy a föld érdekeltjeinek kielégítése megint a többi társadalmi osztályok lehanyaglását fogja előidézni? Azt hiszem, hogy legalább mink magyarok, a kik csak imént kezdtük nemzeti culturánkat és gazdaságunkat építgetni, ilyen decadens, culturalis csömörre és kiszáradt agyvelőre valló álláspontot nem foglalhatunk el. Bízunk kell abban, hogy a nemzeti munkának az a része is gyümölcsöt fog hozni, a mely a földművelés előbbrevitelét, a földből élő magyarság gyarapítását tűzte ki céljául s e mellett nem akad meg a többi kereső osztályok culturalis fejlődése sem.

NÉMETH JÓZSEF.

BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI.

(Második közlemény.★)

II.

(A megígért stipendium. — Mehemed Musztafa. — Gyulai Sámuel és Markó Károly. — A bécsi festészeti akadémián. — Kiss Bálint. — A gyolcsos tótok pénzt hoztak. — Az 1830-iki bécsi árvíz. — Beniczky Lajos és a gouache-festés. — A meg nem adott stipendium és Szábel Menyhért. — Utazás Bécsből Kolozsvárra kocsin. — Péterfi és a bárándi szállás. — Kolozsvári időzés. A báró Wesselényi és a gróf Rhédei-család vendégszeretete. — Más világ Szebenben! — A szerelmesek és a miniature-festészet. — Pórus járt kíváncsiak. — B. gróf ideáljai. — Utazás Bukarestbe. — Idyllek az oláh korezmákban. — A Raimondi-család. — A bukaresti műterem. — Az oláh püspök magyar szavai. — Jánku Philippesko. — Kisseleff kormányzónál. — Bál a bukaresti vigadóban. — Herczeg Bankrationné és az oláh aristocratia. — A török világ vége és az orosz befolyás Bukarestben. — Obedianu frakkot és cylindert rendelt. — Cantacuzeno és az új divatú bojárok. Inas-affair. — Bukerián foga. — A bojárok étkezése és az oláh bankett. — Breton orvos óvatossága. — A kokonák fölsülése. — Bialoszkurszki kapitány. — Lakás-affair. — Visszatérés Bukarestből 700 arannyal. — Az édes viszontlátás és a határvám keserőségei.)

Az 1829-ik év nyarán Ugron István guberniumi titkár Székely Dániel útján azzal biztatott, hogy bécsi tanulmányútam elősegítésére aláírási ívet nyit és reméli, hogy így pár száz forintot gyűjt össze, melynek segítségével Bécsben könnyebben boldogulnék. Ez a kilátás fokozta bátorságomat, mert arra gondoltam, hogy az első évben majd csak elég lesz

★) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 301. számában.

a magam pénze, a második évi tanulmányozáshoz pedig az ígért stipendiumot használok föl.

Augusztus elején Szábel Menyhért fűszer- és galantéria kereskedőtől tanácsot kértem, hogy miként utazhatnám legcélszerűbben Bécsbe? Szábel erre így felelt: «Tudja mit, mondok magának valamit. Én szent István napjára úgy is Pestre megyek, ott töltök egy pár napot, onnan pedig szeptember elején Bécsbe utazom, ne is keressen más alkalmatosságot, elviszem én az urat Bécsbe. Az úr aztán lefesti az én fiamat, a ki most Bécsben van és ezzel quittek leszünk».

Úgy is történt. Több kolozsvári kereskedő jött föl Pestre Szent István napjára, úgy hogy egész karavánná lettünk. Pestről neudorfi gyors előfogatokkal vitt Szábel Bécsbe, a hová szeptember első napjain érkeztünk meg.

Elutazásunkat megelőzőleg azonban még egy érdekes dolog történt. Az 1829. év nyarán ugyanis, az orosz-török háború alkalmával egy kis 200 főnyi török csapatot az oroszok Erdély szélére szorítottak, hol a mi határőrségünk az átlépett törököket lefegyverezte és Erdélyen átkísérte, hogy aztán újra visszamehessenek olyan török területre, a hol oroszok nem voltak. Ez a török csapat Kolozsváron ment át, a hol pár napi pihenőt tartott. Volt közöttük egy anatóliai születésű ezredes, igen szép férfiú, ennek arcza annyira megtetszett gróf Bethlen Ferencznek, hogy fölszólított, rajzoljam le a számára. Csak néhány napot szándékozván még Kolozsvárott tölteni, egészen futólagos vázlatot készítettem a törökről, de ezt aláíratam vele török betűkkel s utána magam is ráírtam magyarul a nevét, mely hangzott e képen: Mehemed Musztafa. Ezt a rajzot magammal vittem Bécsbe s ott nagyobb alakban is megrajzoltam és Gyulai Sámuelnek, a ki az erdélyi udvari cancelláriánál szolgált, adtam át azzal a kéréssel, hogy ha valaki Bécsből Erdélybe megy, vinné el magával gróf Bethlennek. Gyulai ekkor a Józsefvárosban ugyanez házban lakott Markó Károlylyal, a ki már hírneves festő volt. Gyulai maga is félig-meddig művészember volt, még Kolozsvárott Nagy Sámuel rézmetszőtől tanult szép írást s Bécsben Markóval is barátságban élt. Átadott rajzomat megmutatta Markónak, a ki azt az óhaját ki fejezte, hogy szeretne engemet megismerni. Gyulai örömmel vezetett hozzá és bemutatott.

Markó igen jólelkű, jószívű ember volt és az olajfestés-

ben nagy gyakorlattal bírván a legszívesebben adott utasítást minden kérdésemre. Járt ekkortájt hozzá egy Schrotzberg nevű ismerőse is, a ki ott Gyulait és nejét lefestette, miközben Markó corrigálta a készülő arczképeket.

Ugyancsak Bécsben élt ekkor már két éve Vizi István, a ki az enyedi collegiumban Hegedüs tanár fiának volt a nevelője s azután a collegium megbízásából, ennek költségén Bécsben a könyv- és könyomdászatot tanulta, hogy később Nagy-Enyeden typographiát és lithographiát állítson a collegium részére. Én tehát Bécsbe érkezésem után azonnal Vizit kerestem föl, hogy közelében vegyek ki szállást és a téli estéken együtt lehessünk. Vizi két év óta csak a politechnicumba járt, de mikor én közöltem vele, hogy én a festészeti akadémiába akarok belépni, ő sem akart hátramaradni. Én tudva azt, hogy ő természet, vagyis domború test után nem képes rajzolni, furcsának találtam becsvágyát, de azért mit sem szóltam neki.

Így aztán együtt állítottunk be Peter igazgatóhoz, a kinek ő tuss rajzokat, én meg crayon rajzokat mutattam be. Az igazgató mindkettőnk munkáját elég jónak találta, de úgy mond, túlságosan finomra babráltuk a rajzokat. Mindjárt utasított is bennünket, hogy menjünk át Gselhofer tanár osztályába és rajzoljunk ott egy-két fejet, de szélesebb modorban, hogy azután megítélhesse, mit tudunk?

Másnap reggel beállítottunk Gselhoferhez. Elmondtuk, hogy az igazgató küldött s engedje meg, hogy egy pár fejet rajzolhassunk nála.

— Kein Platz! — felelte a tanár kurtán és gorombán.

Ekkor a Vizi helyett én is kértem, kijelentve, hogy nekem csak egy délelőttre kellene a hely.

— Kein Platz! — rivalt reánk újra.

Erre én megfordultam s azt se mondva «befellegzett», ott hagytam a faképnél. Csakhamar Vizi is utánam jött. Arra gondoltam, hogy tudok én nagy fejet széles modorban rajzolni Gselhofer nélkül is.

Időközben már láttam egy szépen öntött Vénus mellszobrot Bernhard festőnél, a kit báró Bánffy Lászlóné, született Wesselényi Polixena úrnő ajánló levelével látogattam meg. Elkértem ettől a festőtől a Venus szobrot, hogy adja kölcsön néhány napra. Szívesen adta s én haza vittem s két

nap alatt kellőleg tanulmányozva, szélesen kezelve a crayont, teljes életnagyságában lerajzoltam.

Vizinek minderről nem szóltam semmit, hanem kezembe véve rajzomat és iskolai bizonyítványomat, beállítottam újra Peter igazgatóhoz s elkezdtem vele parlamentirozni.

Wo ist Ihr Zeugniß? — kérdi ő, mire odaadom a bizonyítványt, mely latinul írva ékesen igazolja, hogy én a görögből, zsidó nyelvből első eminens vagyok stb. Persze ő ebből egy szót sem értett.

— Das kann ich nicht brauchen, sondern von einer Akademie, oder Malerschule!

— Az nekem nincs, mert sehol se tanultam festeni, vagy rajzolni.

— Hát valami rajza nincs itt?

Erre aztán előszedtem a rajzomat is. Nézi, hosszasan és újra megszólít:

Wo haben Sie gelernt? — Hol tanult? — kérdi tőlem.

— Sehol.

— Hát ezt ki rajzolta?

— Én, igazgató úr.

— Úgy? . . . Micsoda szemtelen hazugság ez!

Nem szoktam volt meg a szolgálai magaviseletet és én bizony szépen visszafeleltem neki.

— Tisztelt igazgató úr, mi nem azért vagyunk itt, hogy abból vizsgázzunk, ki tud nagyobb gorombaságot vágni a másik fejéhez.

Erre egészen kikelt a sodrából és roppant mérgesen rivalt rám:

— Wie können Sie das behaupten, dass Sie das gezeichnet haben!

— Be tudom bizonyítani öt tanuval, a kik látták, mikor rajzoltam. Én egy szabónál lakom, ez, a felesége és a három legénye bizonyíthatja. De különben is negyed napja itt jártam, ekkor az igazgató úr Gselhoferhez utasított, az meg gorombán elküldött. Azért rajzoltam otthon ezt a dolgot.

— Itt nincs más bizonyíték, mint a mit az akadémián rajzol, — felelte az igazgató.

— Hát ha alkalmat nem adnak reá, hogyan bizonyíthassam be a tehetségemet?

Erre aztán kifogyott az argumentumaiból s egy zöld tafotából készült szemárnyalót tett föl s reám kiáltott:

— Kommen Sie mit!

Megindultunk. Ő elől, én utána. Elvezetett a harmadik terembe, hol az antik fejek voltak. Körülnéz, nincs egy üres hely sem, mert az első napokban nem igen maradt ki senki. Körülnézi a nagy félkörben a rajzokat, meglát egy egészen gyenge rajzoló s rá rivall:

— Micsoda maszatolás ez! Marsch az elemi osztályba!

Sajnáltam szegényt, de nem tehettem róla.

— Itt a helye, azt a fejet rajzolhatja, a melyiket akarja, de szedje össze magát! — így szólt hozzám.

Én illedelmesen, hogy a haragját csillapítsam, feleltem neki:

— Tudom a kötelességemet, igazgató úr.

Azzal ott hagyott.

Nem számítva arra, hogy azonnal installálni fognak, semmit se hoztam magammal s így az iskolaszolgáltól vásároltam be a szükséges rajzszerkeket. A domborművek utáni rajz télen este öt órától nyolczig tartott s mivelhogy ekkor még csak fél hat volt, a hátralevő időt sem akartam elvesztegetni, számítva arra is, hogy az igazgató bizonyára hamarosan ellenőriz.

Azt majdnem mindenki tapasztalhatta, hogy ha egy magasabb osztályba új növendék áll be, a több év óta együtt tanulók mind őt figyelik, kíváncsiak reá: ki ez? mi ez? hol tanult? honnan jött? mit tud? Mikor tehát az igazgató eltávozott, mindenik kíváncsian kérdezősködött tőlem s valamennyien azt a választ kapták, hogy én seholsem tanultam a rajzolást. Észrevettem a kételkedő pofákat, a miért ilyen merész vagyok; észre vettem, hogy mindegyik, a ki csak valami-féle okból fölkelt, oda kukkantott a rajzomra, hadd lássa, miféle szörnyeteget fogok majd oda mázolni. S mikor aztán kezdett fejlődni a rajzom s látták, hogy bizony lesz abból valami, kegyesen biztattak: «Nu, es wird schon gehen». Én is oda pillantgattam egyik-másik rajzára és gondoltam, hogy úgy mint nekik, nekem is «wird gehen».

Harmadik este hátra pillantok, hát látom, hogy a másik teremben az igazgató valakivel beszélget. Tudtam, hogy most engem akar megtisztelni a látogatásával, azon kegyeletes

szándékkal, hogy ha nem kielégítő a rajzom, hát kiteszi a szűrömet. Csizmája nyikorgásából tisztán kivehettem, mikor a hátam mögött megállt, de a világért hátra nem néztem volna. Aztán oldalt, arczélben nézett meg, hogy valóban én vagyok-e? De még erre sem fordultam feléje, mert ignorálni akartam.

Ott állt vagy 8—10 perczig, nézve a rajzolásomat. Természetesen én is igyekeztem minél határozottabb vonásokat huzogatni, hogy lássa, mennyire értem a rajzolást és hogy nem más csinálja nekem a rajz javát. Végre megszólított: „Wie heissen Sie?”

Hátra néztem s aztán tiszteletteljesen fölálltam. Azt kérdezte, mióta vagyok az akadémiában? Erre a kérdésre, a történetek után, majdnem a képébe nevettem, de mégis illő komolysággal válaszoltam:

— Három nap óta.

Ki adta önnek ezt a helyet?

— Ön személyesen, igazgató úr.

Megkérdezte azután, hogy be vagyok-e már írva? Hová való vagyok? Mi a vallásom? stb. Azután rá nézett a rajzomra és itt-ott rá mutatva figyelmeztetett, hogy kissé sötétebb legyen az árnyék. Meglesz, ha majd egészen készen lesz — feleltem neki.

Így végződött, derüs napfénynyel, a várt vihar s én benn maradtam a felső osztályban. Vizi is később boldogult, egyik ismerőse révén, a ki jó barátja volt egy művésznek, ez megint jó barátja Gselhofernek s miután bemutatták Gselhofernek, ez tudott is neki helyet szorítani.

A rajzolás, vagy a festés antik minta vagy élő modell után télen este 5-től 8-ig, nyáron reggeli 6 órától 8-ig tartott és pedig azért, mert a felsőbb tanárok a nappalt más művészi működésre használták föl, a növendékek pedig nappal vagy otthon festettek arcképeket stb., vagy leczkéket adtak.

Mindjárt első nap, a mint szomszédaim megtudták, hogy magyar vagyok, a negyedik vagy ötödik szomszédomra figyelmeztettek, a ki nem volt más, mint Kiss Bálint, a ki már ötöd éves tanuló volt itt. Napról napra otthonosabban érezvén magamat az akadémiában, láttam, hogy senki sincs határozott helyhez kötve. Mint a nyáj a legelőn, ha egyik helyt lelegelte a füvet, tovább megy, úgy itt is, a ki lerajzolta az egyik tár-

gyat, más tárgy előtt keresett helyet, mert hiszen a sok gyps alakot, különösen a nehéz életnagyságú alakokat nem lehetett mindenkinek a kénye-kedve szerint ide-oda vinni. Már a második hónapban a másik terembe mentem, hol egész alakok voltak. Itt először is egy Mercurt rajzoltam le. Mikor készen voltam vele, azt kérdik a társaim, hogy sok alakot rajzoltam-e? — Ez volt az első meztelen alak, a mit rajzoltam, --- feleltem nekik. Hallottam, hogy pár lépéssel odebb azt pusmogják egymás közt: «Er lügt!» Mikor már több gyps alakot lerajzoltam, újra egy másik terembe mentem át, az élő modellhez. Eleinte ezekről is csak rajzokat készítettem, de mikor a napok hosszabbodtak és a modell a reggeli órákban állott, olajban kezdtem festeni tanulmányaimat. Korán keltem, hogy idejében ott legyek, rendesen már reggel négy órakor kiugrottam az ágyból s egy lezkeórát sem mulasztottam el. Azaz, hogy egy órára mégis későbbben érkeztem, a minek Kiss Bálint volt az oka. Kiss szomszédságában laktam ekkor s ő panaszkodott, hogy nem ébred föl idejekorán. Kért, hogy költsem föl, de mivelhogy távolabb lakott, mint én és még a kapust is nekem kellett fölcsejtenem, őt meg nagy nehezen kituszkolni az ágyából, én bizony többször nem vállalkoztam erre a műveletre. Nem is volt ő többször ott ennél a modellfestésnél; Kiss Bálintnál egyébként Krafft mester két eredeti tanulmányát is lemásoltam. Kiss ezekhez a képekhez Miklóssy nevű barátja révén jutott, a ki Bécsben szerb kántor volt s maga is festett; Krafft tanítványa lévén, az ő közbenjárásával engedte át a mester Ossián és Sappho studiumait, hogy lemásoljuk.

Az 1829-dik év november közepén egy hordár keresett, azzal az üzenettel, hogy a Mariahilf egyik vendéglőjében kereskedők vannak, a kik velem beszélni óhajtanának. Este hét óra után kerestem föl őket, mert napközben bevásárolni jártak. A hordár bemutatott nekik és kisült rólok, hogy gyolcsos tótok, a kik igen barátságosan fogadtak s habár tótos kiejtéssel is, de elég jól beszéltek magyarul. Mindjárt Dálnokot kezdték emlegetni, kérdezve egyet-mást, azt is, hogyan hívják azt az urat, a patakon túl, a nagy galambbúgós kapunál? Mikor látták, hogy mindenre helyesen felelek, e vallatás után mondták csak meg, hogy ők nekem pénzt hoztak, melyet édes anyám nyílt levelével együtt azonnal át is adtak, lévén

e borítékban négy pengő forint. Arra kértek azután, írjam meg haza, hogy ők e pénzt becsülettől átadták, azonkívül még rám disputáltak egy kilónyi húsos, vékony szalonnát, ráadásul egy fél fehér magyar kenyeret; de az utóbbiból csak a másnap reggelire valót fogadtam el, nehogy nálam megszáradjon. Az elemózsiát egy élelmes tót fiúcska hozta utánam, a ki már tudta a járást Bécsben.

Ez évben olyan erős tél volt Bécsben, hogy azt hittem, pünkösdre is lesz még hó. De hirtelen meleg szél és meleg eső jött, mely a havat úgy elolvasztotta, hogy este már bokaig érő vízben mentem a belvároson át haza. Mikor Vizivel vásorálni mentünk, a vendéglőben már beszéltek, hogy a Lipótvárosban a rendőrség mind kiköltöztette a földszinti és pince-lakókat. Reggel a kávéházban hallottam a szomorú valót, hogy a mit senki még csak nem is sejtett, árvíz van. A Duna az egész Lipótvárost elöntötte s a rossauai kaszárnnyából az egész huszárságot éjjeli fél kettőkor átköltöztették a Wiedenre. A víz már a kapun át kezdett befolyni, mikor az ör vészlővést tett s a huszárok lóra ülve eltakarodtak. Mire a kaput kinyitották, az ör már övig állt a vízben. Én reggeli után mindjárt a bástyára siettem s onnan néztem, hogy a pionnirok ladikokban evezve mentik azt, a kit lehet. Több mint 700 ember fult ez éjjelen a vízbe. Harmadnapra, mikor a víz lepadt, még magam is láttam a pince-lakások betört ablakain át lenézve egy-egy lábat kimeredni az apadó, de újra befagyott vízből. Egyes favágók úgy menekültek meg, hogy a szekrény tetejére állva, fejszékkel áttörték a bolthajtást. No de ezek a borzalmas részletek nem tartoznak ide.

Kiss Bálinthoz betérve, vele együtt lementünk a Rosomovszky-hídhöz, mert ő ott lakott a Rosomovszky-palotával szemben. Itt kedvem kerekedett megörökíteni ezt a szomorú látványt és csináltam is egy vázlatot, enyves papírra. A Rosomovszky-hídről lenézve, látszott a dunai canalis, melyen még állott a jég és odébb a Prater, egészen víz alatt, mint egy tenger, az úszó jég megvagdalta a vén fák kérget s így később is jelezte az áradás magasságát. Mindez 1830-ban, márczius elején történt.

A téli szállásommal nem voltam megelégedve, mert nem tekintve azt, hogy elég sötét udvari szoba volt, egy szabóműhelyen keresztül jutottam csak otthonomba és ott, a hol

egész nap öt-hat ember dolgozik a szomszéd szobában, nem a legkivánatosabb az élet. Ezért a tavasszal a Rauchfangkehrergassében vettem ki egy bútorozott szobát, mely észak felé, a kertekre nyílt és szép kilátást is élvezhettem. Azután meg itt a közelben nagyon jó és olcsó vendéglőre bukkantunk s együtt jártunk ide Kiss Bálinttal. Külön szobánk volt, a hová két asztal fért be, az egyiket mi magyarok foglaltuk el, öten-hatan, egy pár orvosnövendékkel, a kik debreczeni deákok voltak. Itt ismerkedtem meg egy magyar születésű, de magyarul nem tudó ifjúval, Beniczky Lajossal, a kit le is festettem. Ő maga a virág- és gyümölcsfestést tanulta tőlem, én meg ő tőle a fedő vízfestéssel való bánásmódot, az úgy nevezett gouache-festést tanultam meg.

Hogy mi mindent festettem ekkor, felsorolni nem is érdemes, de arra emlékszem, hogy egyik nagyobb képemet a szabóm mentette meg az átfestéstől s e kép helyett egy ugyanakkora tiszta vásznat vásárolt. Egy másik képemet, melyen én a berekben rajzolok, Vizi pedig egy fához támaszkodva áll, Vizi barátomnak ajándékoztam. Akadémiai társaim egy 105 éves elaggott invalidust kerítették mintának, mi egy-egy ezüst huszasával raktuk össze a modell-pénzt s két napon át festettük az öreget, a kinek az arcza tele volt ránczczal s szép öreg feje volt. Ezt a művet később Kolozsvárott báró Jósika Miklós vette meg tőlem s az első műegyleti kiállításon tudtom és beleegyezésem nélkül ki is állította. (Valami Novák nevű mérnök egy lapban megbírált s elég oktanul Dennerrel hasonlította össze, pedig Dennert utánozni soha eszembe se jutott.) Csináltam ekkor több studiumot s arczképet is, ingyért vagy kisebb honoráriumért. Ha nem áltatom magam azokkal az ígéretekkel, hogy stipendiumot kapok, egészen másként jártam volna el. Igyekeztem volna ismeretségeket kötni s kiállítani egy pár miniaturt, hogy ezek révén munkát kapjak s tovább föntarthassam magam. Enders tanár megígérte, hogy ha télíg Bécsben maradok, december felé szerez leczkéket, addig nem ígérheti, mert az uraságok nagy része ki fürdön, ki falun van, s nyáron át nem lakik Bécsben. De a sors másképen akarta. Mikor az iskolaév végén, julius vége felé, azt irtam Kolozsvárra Székely Dánielnek, hogy a pénzem fogyatékán van s jó lenne emlékeztetni Ugron István ő nagyságát az ígért stipendiumra, a felelet az volt, hogy Ugron nagyon

sajnálja, de szándéka nem sikerült s csakis báró Jósika Miklós adott erre a célra 20 forintot. (Az erdélyi aristocratia nem bírt vagy 200 forintot összeadni! Ehhez a művészet iránt érzett lelkesedéshez sem kell commentár.) Székely még azt is írta, hogy gróf Rédey Ádám applacidált nekem 100 váltóforintot, vagyis 40 pengőt, jó lenne, ha ezért szép kérő levelet intéznék hozzá. Azt válaszoltam Székelynek, hogy ha elküldik, a mit a gróf applacidált, majd írok egy szép köszönő levelet, de kérni senkitől se kérek, ha a gróf akar segíteni, úgys tudja, hogy szegény vagyok, én az adományát vissza nem utasítom. Ezt az egész dolgot úgy látszik csak Székely gondolta ki, mert ha a gróf applacidálta volna az összeget, bizonyára el is küldik.

A stipendiumhoz fűzött reményeim tehát füstbe mentek, irtam ezért Gyergyai Ferencznek, hogy küldjön kölcsön vagy 100 váltóforintot. Ő küldött is s én csak később Kolozsvárott tudtam meg, hogy neki sem volt s hamarjában Udvarhelyi Miklóstól kérte kölcsön.

A pár forintnyi adósságomat kifizetvén, fölkerestem azt a vendégfogadót, a hová Szábel szokott ez idő tájt szállani. Nagy öröömre épen Bécsben is találtam. Szábel igen szívesen fogadott s elmondtam neki, hogy két nagy kérésem van, az első az, hogy vigyen le Kolozsvárra, a második az, hogy előlegezzon pár forintot.

— Mennyi kell? — kérdi tőlem.

— Kétféle számadásom volna, a szerint, a mint a pénzből telik. Ha egészen rendbe akarnék jönni, teljesen fölszerelni magam festékekkel, ecsettel, aquarell-papírral, olajos vásznakkal és egy pár kerettel, hogy a képeim többet mutassanak, akkor 200 pengő forint kellene, de mivel tudom, hogy azért jön Bécsbe, hogy itt bevásároljon és esetleg nem nélkülözhet ennyit, elég lesz 50 pengőforint is és majd Kolozsvárról rendelem meg a kívánt festőszereket.

Szábel elővette a tárcáját és ki számlált belőle 200 pengőforintot. Kértem, hogy adjon papirost és tollat, mert írást adok róla.

— Minek az? — felelte ő mosolyogva, — az úr becsületes ember, ha él, úgy is tudom, hogy megfizeti, ha meghal, akkor pedig írás mellett is csak a nagy harang fizetné meg. — Ime, egy Erdélyben lenézett örmény kereskedőtől milyen szép

és nemes vonás ez! A hálaérzetem nem engedi meg, hogy ezt elhallgassam.

Bevásárolván a szükséges dolgokat, Szábellemel útra kelünk. Pestig csak kettesben utaztunk, de innen Kolozsvárra már mások is csatlakoztak hozzánk többnyire kolozsvári kereskedők, köztök egy Nuricsán nevű. Velünk volt Péterfi Albert is, a kit Nagy-Enyedre hívtak meg tanárnak. Mi három kocsival mentünk. Mikor aztán Bárándra értünk s az ottani vendéglőben csak két vendégszoba lévén, azon tanakodtunk, hányan férünk el e két szobában, egyszerre csak ostorcsattogás hallik és még két hintó robog az udvarra, csupa hölgygyel tele. Világos dolog, hogy mi már most mind a szénapadláson hálunk meg, mert a két szobát a hölgyeknek engedték át. De Péterfi int, hogy jöjjenek vele. Mikor a többiektől megszöktünk, így szól hozzám:

— Jöjjön csak, majd csinálom én kettőnknek szállást. Az itteni rector nekem tanítványom volt Debreczenben, elhelyez az minket.

Az iskolához érve már sötét este lett s csak egy bárányszőrű sipkás paraszt gyereket találtunk ott. Péterfi kérde tőle, hogy a kántor otthon van-e? Nincs, feleli a gyerek, mert leánykérőbe ment.

Szaladj, hívjad haza és mondd meg, hogy Péterfi Albert tanár van itt.

Hamarosan jön ám a kántor, de erősen tántorogva és sokkal jobban demonstrálva azt, milyen a görbe vonal, mint azt, hogy milyen az egyenes.

Mikor Péterfi elmondja neki, hogy mi hozzája jöttünk meghálásra és vacsorára, vakarja a fejét és így szól:

— Szegény vagyok én, mint a templom egere, nincs sem ágyneműm, sem vacsorára valóm, de azért segítünk a dolgon. Menjünk a bíróhoz, van annál vendégszoba és jó ágyak a vármegyei tiszturak számára.

El is tántorgott velünk a bíróig és minekutána bíró uram jóindulataiba ajánlott, alázatosan engedelmet kért, hogy visszatérhessen vőfélyi tisztének a további teljesítésére. Nekünk nem lévén rá továbbra szükségünk, ezt az engedélyt kegyesen megadtuk. A bíró úr, mint Göttingából érkezett kálvinista tanárokat nagyon szívesen fogadott bennünket, jó paprikás csirkét adott vacsorára és puha ágyat. Mikorra pity-

mallott, már készült a kávé is, hogy korán útra kelhessünk. Én persze nem vallottam be pictorságomat, mert mint pictornak mindjárt leszállt volna az értékem a tanár mellett. Reggel megköszönve a szíveségét, visszatértünk úti társainkhoz, a kik épen a kútnál mosakodtak.

Kolozsvárra érkezve sürgős szükségem volt úri ruházatra, mert Bécsben bizony a ruhára nem költöttem, itt meg az előkelő házakhoz voltam bejáratos. Elmegyek hát Dobraihoz, a ki az első szabó volt Kolozsvárt. Mondom, hogy nekem ruha kellene. — Csak tessék parancsolni! — De pénzem nincs ám és sok ruha kellene, — felelem neki. — Kérem, csak tessék parancsolni, — válaszolja ő udvariasan. Így aztán őszi-, téli- és szalon-ruhát szabattam 200 forintért.

Kolozsvárt megint Székely Dánielhez szálltam, a kinek két szobája volt s a szolgát, meg a tüzelő fát én fizettem, hogy osztozzunk a költségen. E világos szobákban jól lehetett festeni, de hogy kiket festettem, azt nem is tudnám fölsorolni. Ekkor már egy könyvet kezdtem vezetni, melybe minden képet, a mit a bécsi akadémiáról történt távozásom után festettem, egyenkint följegyeztem. A nagyobb képeimet a Wesselényi-háznál festettem, a hol egy nagy terem állt rendelkezésemre. Báró Bánffy Lászlóné, született Wesselényi Polixena (később Pagetné) fölszólított, hogy adjak neki rajz- és festési leczkéket s így néha egész napon át a Wesselényi-házban dolgoztam. Az öreg báró Wesselényi Józsefné, a kinek még négy eladó leánya volt, nyílt házat és fényes asztalt tartott s engem is fölszólított, legyek mindennapos vendége.

De gróf Rhédei Ádámnál is leczkét adtam minden másodnap s a gróf is meghívott asztalához mindennapos vendégnek. Én tehát úgy osztottam be az ebédet, a hogy a körülmények megengedték. Ha ugyanis ebéd előtt többet akartam dolgozni, akkor báró Wesselényinéhez mentem, mert ott négy óráig sem késtem el, olyan hosszan tartott az ebéd, ha pedig délután is festeni akartam, akkor bementem gróf Rhédeihez s úgy kellett igyekeznem, hogy egy óra előtt okvetlenül ott legyek. Mert a gróf olyan pedáns pontossággal ebédelt, hogy pontban egy órakor indult az ebédlőbe s ekkorra már a kitálalt levesnek ott kellett állani az asztalon. Itt gyorsan hordták föl az ételeket és fel kettőre már készen is voltunk, a gróf fölállt, meghajtotta magát vendégei előtt és ment a szobájába.

De nem követelte, sőt nem is akarta, hogy valaki kövesse, mert ekkor egymagában szeretett időzni.

Így telt el a tél, meglehetősen egyformaságban, nappal festettem, este látogatásokat tettem. Néha máshova is meghívtak egy-egy ebédre, így például a cancellárnéhoz, gróf Lázárnéhoz, sőt egypárszor a kormányzó, báró Jósika is megvendégelt. Egyszer ebédközben a kegyelmes báróné különösen ki akart vallasni, hogy két leánykája arczképét báró Bánffy Lászlóné maga festette-e, vagy e képek nagy részét én festettem? Azt feleltem, hogy csak pár vonást húztam bele.

— Igen, — szolt közbe Malom secretarius, — az olasz ezt úgy fejezné ki, hogy ön adta meg e képeknek az ultimo manot.

A kolozsvári aristocratia tavasszal falura vagy fürdőre széled el s így én jónak láttam nyárára Szebenbe menni. 1831 május 8-án indultam Szebenbe, a hol először is Bénigni családját akartam fölkeresni. De két és fél év alatt, a mióta itt jártam, roppant változás történt. A Benigni-családot mintha a szél fújta volna szét; ismerőseim közül többen meghaltak, mások elköltöztek Szebenből, egyik-másik megházasodott s már a fiacskáját vezetve jött velem szembe, a hivatalnokokat áthelyezték, szóval alig a felét találtam régi ismerőseimnek, a kik közül Kenderessy Ferencz mindjárt meg is hívott, járjak hozzá ebédre, a miért én lefestettem a két gyermekét egész alakban, olajfestékkel. Az öreg Neuhauser is föl kért, hogy fessek le s egy pár könyvet adott emlékül. Gróf Bethlen Ferencz azzal bízott meg, hogy Rákóczy arczképét, Kupeczky után, másoljam le a Bruckenthal-féle képtárban.

Szebenbe érkezésem után, néhány héttel Dobrai szabótól, a kinek még 40 forintjával tartoztam, keserves levelet kaptam, melyben írja, hogy egyik leánya Szebenben van a nevelőintézetben s itt leányaért pár héttel ezelőtt 40 forint fizetni valója lévén, azt egy Szebenbe utazó gubernalis cancellistától elküldte. De ez elköltötte a pénzt, mitsem fizetvén a nevelőintézetben. Így ő most a legnagyobb zavarban van; mert az uraságok falun vannak, tőlök pénzt nem tud behajtani, ezért engem kér, égre-földre, legyek szíves a 40 forintot Szebenben, a nevelőintézetnél minél előbb kifizetni, mert nagyon szegényli e késedelmét. Még azt is hozzátette a leveléhez, hogy ha én most nem nélkülözhetném a kérdéses sum-

mát, ő azt legfőlebb két hét alatt nekem megküldi. Én e levél vétele után azonnal mentem a nevelőintézetbe és kifizettem a 40 forintot, nyugtát véve róla, melyet neki forduló postával ajánlott levélben elküldtem, hogy mielőbb megnyugtassam, egyúttal megírva azt is, hogy ez összeggel adósságomat törlesztettem. Dobrai később egy levélben oly melegen köszönte meg ezt az eljárásomat, mintha az összeget ajándékba adtam volna neki.

Szebenben ez alatt számos újabb ismeretséget kötöttem. Volt ott egy Meinung nevű gyalogos kapitány, a ki mint diletáns csinosan festett, ő hozta el egyízben hozzám gróf Nemes Zsuzsánnát. Régebbi ismerőseim, meg az újabbak is, mind nagy elismeréssel említették azóta tett haladásomat a festészetben. Megismerkedtem itt egy pár bukaresti bojárral is, (a kiket Erdélyben boéroknek hívtak).*) A nyár folyamán pedig Raimondi gyógyszerész, a neje és két leánya járt nálam. Raimondi olasz volt, a felesége brassói szász leány, de ez a család is Bukarestben lakott. Ezek mind nagyon rábeszéltek, de kivált a bojárok, hogy jöjjenek Bukarestbe, mert ott szépen kereshetnek. A bojárok különösen nagyon biztattak, hogy ismerőseiknek ajánlani fognak; kezdtem is érlelni azt az eszmét, hogy a télire Bukarestbe megyek, mert nyáron azok is mind a fürdőkbe futnak szét.

Ez időkből a fényképészet még nem létezvén, a miniature festészetet foglalták le a szerelmesek, különösen a titkos szerelmesek, ideáljaik ábrázolására. Ez a festészeti ág tehát jól jövedelmezett, de a szerelmesekre nézve veszedelemmel járt az, hogy ha a képet nem jól őrizték és valaki meglátta nálok, nehéz volt a képek eredetét indokolni, mert bajos lett volna elhíttetni, hogy a festett kép birtokába nem az eredeti személyiség tudtával és beleegyezésével jutott az illető. Most a fényképészet segít rajtok, de egyúttal majdnem meg is semmisítette a miniature-festést. Én még 1847-ben megjövendőlttem ezt a fordulatot, a mi 1852-ben, mikor Archer a collodiumot föltalálta, teljesült is. Mivelhogy e találmány útján a fénykép bármilyen számban sokszorosítható, az ideálja képét bárki gyanútlanul megszerezheti. De akkor a művésznek

*) Barabás a bojárokat naplójában következetesen «bujár»-oknak nevezi.

erkölcsi kötelessége volt a hallgatás. Sőt sokszor nehéz helyzetbe jutott némely követelő emberrel szemben. Például egy hölgy képét a vőlegénye vagy családja számára festettem, azután jött hozzám egy úr, a ki követelte, hogy az illető kisasszony képét az ő számára titokban lemásoljam. Én megtagadtam, hogy az illető tudta és beleegyezése nélkül ezt megtegyem. Haragosan kérdezte, hogy kinek és minek nézem őt? «Megbocsájt, feleltem neki, hogy halandó embernek tartom önt is, a ki ha meghalna és hagyatékában megtalálnák egy férjes nő arczképét, ennek következményei kiszámíthatatlanok. Ha az illető tudta nélkül festettem le az arczképet, engem terhel érte a felelősség, de ha ő beleegyezik, a felelősség reá hárul.» Sok baj volt a kíváncsiakkal is, a kik közt akárhány fürkésző akadt. A titkos képek festésénél az ajtót zárva kellett tartanom, hogy a mikor ajtómon csöngetnek, a titkos képet hamar az asztalfiókba tegyem és egy másik képet vegyek elő, melyre ráfoghatom, hogy most éppen ezen dolgozom.

De az ilyen kíváncsiak igen könnyen pórul is jártak. Egyik szombaton aláfestettem egy fejet olajfestéssel, ekközben más dolgom akadt, úgy hogy a kép háttérét csak vasárnap délelőtt festettem be sötétbarnával, azután, hogy a por be ne lepje, meg hogy kezdetleges állapotában ne bírálgassák, a falhoz támasztottam.

Nemsokára ezután két asszonyság két kisasszonynyal, egy dandy hivatalnok kíséretében állított be hozzám. Az ifjú úron fehér mellény és fehér pantallo, világos sárga keztyű, szóval igazi vasárnapi gála. A míg ő nagyban tereferélt a leányokkal, én az asszonyokkal beszélgettem. Egyszerre csak hangos sikoltást hallok, hirtelen megfordulok és látom, hogy a két kisasszony az ifjú úrra bámul, a kinek az előinge, mellénye és nadrágja tele van kenve barna festéssel. Mindjárt tudtam, hogy a képhez nyult. Mondom, hadd lássam a jobb kezét. Lám, a sárga keztyű tenyere is egészen barna festékes, a kép vásznán pedig ott maradt mind a négy ujj helye, a mint bele markolt, a helyett, hogy a vászon vakkeretét fogta volna meg. Az inasom nem lévén honn, meg kellett várnia, a míg vissza jön s átadva szobája és szekrénye kulcsait, másik ruhát hozatott el vele. Azt pedig bizonyára megtanulta, hogy a festőnél nem jó a képeket megforgatni.

Egyszer Magyar-Igenben történt, hogy egy falusi úri ember nézegette a festékes ládámat, mely mellettem a széken volt. Közben beszélgettünk és én szorgalmasan festettem. Később rátekintek, hát látom, hogy a kék nadrágjának jobb fele majdnem térdig tele van fehér festékekkel. Én is, meg ő is nagyot néztünk. Kérdem, hogy hát mi történt? Ő elmondja, hogy látva a festékes hólyagokat, a mik olyan jó puhák, egyet a kezébe vett. Akkor még nem tubusokban tartottuk az olajfestéket (ezt csak később találta ki Vernet Horace), hanem hólyagokba kötöttük. Ő nem értette, hogy mi ez, de a legnagyobbat, (melyben a fehér festék volt) s a mely az ő kíváncsiságát legjobban ingerelte, a kezébe vette s érezvén, hogy lágy megnyomogatta. Azt persze nem is gyanította, hogy a hólyag alul, a hol a festéket kinyomják belőle, át van lyukasztva. Szépen tele nyomta tehát a markát fehér festékekkel s a nélkül, hogy ezt észre vette volna, a kezét nadrágja hasítékába dugta. Azután sétálgatva, pipálva, beszélgetve, jól bele dörzsölte a zsinórok és sujtások közé a festéket. Már most csak úgy segíthettünk a baján, hogy nadrágját levetette és hamarosan szapannal kimosták; de a sujtásokat és zsinórokat egészen le kellett fejteni, mert ezek alól kéfével se lehetett kidörzsölni a fehér színt.

Az meg Pesten történt 1842-ben, hogy gróf B., a ki agglégény volt, némi időközökben lefestette velem egyenként a kedvesét. Egyszer azt mondja nekem, valami eszméje támadt: ez aquarelleket szeretné keretbe foglalni s a mostani kedvesének képe alá a «jelen» szót, az előbbi arczképe alá pedig a «mult» szót iratni, természetesen görög nyelven, hogy ne értse mindenki. De már most a következetesség azt kívánná, hogy egy harmadik is legyen ott, ezzel a fölirással: «jövő», de ezt nem lehet megfesteni, úgy-e bár? Én azt feleltem neki, hogy igenis lehet, még pedig úgy, hogy dominoba festenék egy alakot, lárvával az arczán. A gróf úr ízlését úgyis ismerem már, fekete vagy nagyon sötét barna haj, a szem is sötétbarna, gömbölyű kar és telt nyak, csinos fül, így az arczkép szükséges, látható részei meg volnának, a többit eltakarja az álarcz. A grófnak nagyon megtetszett ez az eszmém s én meg is festettem. De mialatt ez a kép készült, nem akadt olyan látogatóm, a ki meg ne kérdezte volna: «Ki ez a nő?» Én persze senkinek sem mondhattam el a valódi históriát, hanem tréfát

üztem az emberekkel. Így feleltem: «Kérem, bocsássanak meg, nem lehetek annyira indiscret, hogy a kilétét eláruljam. Hiszen láthatják, azért festeti le magát az illető maszkban, hogy ne ismerjék meg». Ez a felelet elég naiv volt, de mindenki szóról szóra elhitte és sokáig nézegetve tündöttek azon, vajon ki lehet ő? Akadt többször olyan is, a ki hamis hunyorgással mondta, hogy ő már tudja kicsoda. És én egészen komolyan bámultam ezek éleslátását és dehogy is nevettem ki az ő önmegelégedésüket és naivságukat, — csakis akkor, mikor már kitették a lábokat az ajtón!

Szebenben időközben végleg elhatároztam, hogy szerencsét próbálok Bukarestben. De elgondolva azt, hogy ott orosz tisztekkel is érintkezhetem, a kik nem tudnak oláhul, (én az oláh nyelvet a collegiumi szünidők alatt jól megtanultam) elkezdtem szorgalmasan francziául tanulni. Úgy emlékszem Trautmannak hívták ezt a nyelvmestert, a ki az olasz nyelvben is jártas volt, úgy hogy olaszul is tanultam tőle s már ott Szebenben folyékonyan tudtam e két nyelven is csevegni.

1831. év október végén tanácsot kértem a Thierry és Fülenbaum-féle könyvkereskedésben, a kiknek Bukarestben fióküzletök volt, hogy mily módon utazhatnám én Bukarestbe? Fülenbaum azt ajánlotta, hogy az ő szekerök november elején Bukarestbe megy s azon, mivel könyvesládákat visz, melyek nagyon súlyosak, de sok helyet nem foglalnak el, jó ülést lehet csinálni. Én a vitelbér fejében fessek neki Thierry nejről egy könnyű aquarellt. Az alku megvolt s így november 8-ika táján útnak indultunk.

Két úti társam is akadt. Az egyik szegény tanító, a ki 100 forint fizetéssel nyomorgott egy családnál. Ez arra kért, vinném magával, neki nincs útlevele s ezért legyen olyan jó, irassam be inasomnak, hogy így Bukarestbe juthasson. Ez a kívánsága nem került nehézségbe s be is irattam inasomnak. A másik útitárs női szabó volt, 22—24 év körül, a tanítónál pár évvel fiatalabb. A szabó Thierrynek fizetett valamit, a tanító semmit, de mint inasom meg is tett mindent, a mit csak egy inas tehet. Bukarestben is pár nap mulva egy katonatiszthez állott be inasnak s hálából később is gyakran fölkeresett, dicsekedve, hogy kevés a dolga mégis havonként 7—8 aranyat takarít meg, mert gazdájánál az orosz tisztek sokat kártyáznak és sok borravalót kap.

Szebenből elindulván, délig csak Verestoronyig jutotunk. Délután már megláttuk az első oláh falut, a hol az oláh vám is volt. Ezt a tájat, az Olt vize melletti hegyekkel, le is rajzoltam. A vámnál sok idő telt el s mi estefelé indultunk tovább, hogy aztán a hegyek közt az első korcsmánál megszálljunk. Ennek a korcsmának csak egy kisebb s egy nagyobb szobája volt, a nagyobbikban három ágy, kevés ágyneművel s én a magam ágyneműjéből vettem ágyat. Alig oltottuk el a gyertyát s még el sem aludtunk, mikor hallok valami hegedű-czinczogást és közbe-közbe morgó, mélyebb hangú ümmögést. Aztán elkezdenek dörömbölni az ajtón, a korcsmárosné gyertyát gyújt, kinyitja az ajtót, mire beállít két férfi, utánok két cigány, az egyik férfi csak négy láb magas, törökösen öltözve, a másik azonban hat láb magas, sovány fiatal oláh pap, hosszú fekete reverendával; olyanok ezek együtt, mint a csép a hadarójával. A cigányok közül az egyiknél hegedű, a másiknál tamburin forma, meg nem lyukgatott bőrrosta, melyen a gazdája a megnyálazott hüvelykujjával zörög, úgy hogy «rum, rum»-forma félbassus hangokat morogtat.

Ezek a késői vendégek bort hozattak, ittak egyet-egyet s aztán a bakanyista (a szatócs, mert annak nevezte a korcsmárosné) odaszól a cigányhoz és belekezd egy három ütemű nótába. A pap is, a bakanyista is járt Erdélyben és Verestoronyban tíz napi contumatiában, megtanultak keringőzni s erre a nótára elkezdték táncolni. A szabóban persze föllobban a német vér, fölugrik ágyából magára rántja a csizmáját és egy ingbe gatyába ő is elkezd a bakanyistával keringőzni, azután a pappal. Természetes, hogy erre megkinálták borral és itatták, a míg csak belefért. Így mulattak közel éjjelig, eközben hozzám is odajött a bakanyista, kínálni akart borral, de én úgy tettem, mintha aludnám. A pap visszahúzta a ruhájánál fogva: «La-ze sze dorme» (Hagyjad aludni). A tanító is tetette az alvást s így mi ketten nem vettünk részt a mulatságban. Másnap a szabó a rossz lőrétől, melyből jócskán vett magához, egész nap ebül volt, szörnyen hánykolódott, mi csak nevettünk rajta és biztattuk, hogy csak tűrje mindezt azért a megtiszteltetésért, hogy a nemzeti tánczát járhatta.

Még ezt a napot is a havasok közt töltöttük. Estére egy korcsmához értünk, a hol nagyobbacska vendégszoba volt, de mikor benyitok, a hány ember csak elfért a földön, annyi

feküdt ott. Ki hevert, ki aludt, de én be se tudtam menni, mert majd leütött a lábamról a foghagymaszaggal kevert pálinkabűz, mely innen kiáradt. Mit volt mit tennem, elég jó bundám volt s így aztán lefeküdtem a szabadban a szekerünk alá. Csakhamar havazni kezdett s tartottam tőle, hogy elzavar a szekér alól, de szél nem fújt s a hó is csakhamar elállt, úgy hogy nem zavarta álmomat.

A havasokon átjutva, minden nagyobb baj nélkül jutotunk Bukarestbe, hol a Hanu Manukba szállt a kocsisunk. Ez olyan ronda vendégfogadó volt, hogy irtóztam szobát bérelni. Azonnal elindultam tehát Raimondiék fölkeresésére, a mi könnyen ment, mert gyógyszeráruk lévén, nagyon ismerős család volt. Raimondiék szívesen fogadtak s elpanaszolván a vendéglőbeli állapotokat, meghívtak, hogy háljak és vacsoráljak nálok. Első éjjel tehát ott háltam. Egy kozák inasuk volt, a ki oláh leányt vett feleségül s ezen a nyelven is jól beszélt, ettől kérdeztük, nem látott-e a közelben kiadó szállást? Véletlenségből mindjárt a negyedik házban talált két egymásba nyíló nagy szobát, az egyik három és fél öl széles s ugyanilyen hosszú, utcai sarokszoza az első emeleten, három ablakkal a két utcára. Valamennyi ablak rosszul zárult s gondolkozni kezdtem, mit tegyek velök! Mindkét útitársamat elhoztam a szállásomra, vétettem egy szekér fát s azonnal befűttem, azután vettem egy pár könyv írópapírt, csirízt főztünk s a két útitársammal együtt egész délután ablakot ragasztottunk be, de előbb a külső ablakdeszkákat is jól elrekesztük. Így aztán öt ablakot véglegesen elzártunk s csak az északi oldalra nyíló ablakok közül hagytam meg a középsőt, a többit még csomagoló papirossal is elsötétítettük. Ez a szoba tehát át volt már alakítva műteremmé. A nyugati oldalán fél méternyi magas és egy méternyi széles emelvény volt, néhány kihúzható nagy fiókkal, ezt ruhaszekrénynek minősítettem, a háziasszonyomtól kaptam még három széket, egy asztalt és egy rézgyertyatartót, az emelvényt pedig, mely eredetileg törökös divánnak készült, bevonattam a legolcsóbb virágos, színes pamutkelmével s ágyneműimből az egyik végén ágyat csináltam s ezt is letakartam: ime, készen volt a berendezés. A másik szobában is volt egy törökös emelvény, ezt úgy hagytam, a mint volt, mert inasomnak szántam. Így is megtette a szolgálatot annak az oláh ifjúnak, a kit inasnak

fogadtam. Az ellátást Raimondiné ajánlotta föl, reggelit, ebédet, vacsorát, a miért rajzleczkét adtam ifjabbik leányának, Czecziliának. Az idősebbik: Josephine, a zenével foglalkozott s igen szépen zongorázott.

Az egész Rajmondi család igen művelt volt, a kisasszonyok, sőt az anyjok is az oláh és a modern görög nyelven kívül, (mely a szultán által odaküldött görög fejedelmek révén az oláh aristocratia szalon-nyelve volt), jól tudtak francziául, olaszul, sőt magyarul is elég jól beszéltek, mely utóbbit a magyar cselédektől és dajkáktól tanulták el. (Sok székely cseléd volt Bukarestben, mert jól fizették őket s jobb hasznukat vették, mint a cigány és oláh paraszt cselédnek; így aztán sok bojár és kokona tudott többé kevésbé magyarul.)

Egyszer, néhány hónappal később, egy oláh püspök látogatta meg Raimondiékát. Társalgás közben, mely oláh nyelven folyt, az egyik kisasszony azt mondta, hogy a magyar nyelv helyett jobban szeretne angolul tudni, mert ez szebb nyelv. Én, a ki angolul is eleget hallottam beszélni, közbeszóltam, hogy ez éppen nem áll. Ha azt mondaná, hogy az angolok irodalma jobban érdekelné, ez ellen nem tehetnék kifogást, de hogy az angol nyelv szebb lenne a magyarnál, ezt tagadom. Nagy meglepetésemre az oláh püspök is pártomra állt, dicsérte a magyar nyelv szépségét és ennek bebizonyítására olyan szép és tiszta kiejtéssel szavalta el Csokonainak *A reményhez* írt ódáját, hogy szebben egy magyar költő sem szavalta volna el. A Raimondi család körében sok kellemes estét töltöttem el. Bukarest roppant unalmas város volt és nekik is részök volt abban, hogy mégis másfél évig tudtam megmaradni benne. Hálából lefestettem miniaturban Raimondinét és férjét, karácsonyi meglepetésül a kisasszonyoknak és kis aranykeretben, portfeuillebe foglalva adtam át. Lefestettem a két leányt is olajfestékkel, egy vásznon, térdképben.

Első dolgom persze Bukarestben is az volt, hogy mindazon ismerőseimet fölkeressem, a kik még Szebenben megígérték pártfogásukat. De ezekben nagyon csalódtam, mint minden más ember, a ki az ígéretekre merészel támaszkodni. Szívesen fogadtak, megkináltak dulcsászával, aztán alászolgája, egyik sem ajánlott senkinek se, egyik sem szerzett egy megbízatást se, úgy hogy eltelt szépen november is, a nélkül,

hogy munkám lett volna. Már-már arról kezdtem gondolkozni, jó lesz, akár tél idején is, visszasietni Erdélybe, mielőtt pénzem elfogyra.

Egyik este meglátogatta Raimondiékat az aga (rendőr-főnök) Jánku Philippesko, egy nagyon ügyes és erélyes bojár, kiről Kisseleff azt mondta, ő az egyedüli bojár, a ki képes valami nagyobb, nevezetesebb dolog keresztülvitelére. Az egyik kisasszony azt kérdi tőle, nem tudna-e valami utat-módot arra, hogy engem Kiseleff kormányzónak bemutasson? Kisseleff az orosz czár adjutánsa, teljhatalmu kormányzója volt ekkor Oláhországnak és Moldvának, mert még az 1829-diki hadjárat óta e két fejedelemséget az oroszok szállták meg. Kisseleff nagyon sokat tanult ember volt, Párisban nevelkedett, finom modoru, tudományt és művészetet kedvelő jeles diplomata, a ki később párisi orosz nagykövet lett.

Philippesko szívesen ajánlkozott a bemutatásra s hozzám fordulva így szólt:

— Holnap, egy kis negyedórával kilencz előtt legyen ott a kormányzó előszobájában s hozzon magával miniaturret vagy krétarajzot. Én pontban kilencz órakor ott leszek s akkor bemutatom a kormányzónak.

Én a kitűzött időben megjelentem s alig ütötte a kilencz órát, bámulatos pontossággal robogott be Philippesko kocsija is. A mint a lépcsőn följött, az inasok széttárták előtte az ajtó mindkét szárnyát, mert a nagy úr fél ajtón nem fér be. Ő aztán jobbra-balra tekintve, a mint meglát, megfogja a kezemet és minden bejelentés nélkül szétnyitván a kormányzó fogadótermének, ajtaját bevezet és bemutat, megmondja a nevemet és ajánl, mint jeles ifju festőművészt. A tábornok úr nagyon előzékeny volt, megmutattam neki néhány miniaturre festményemet s néhány krétarajzot, a miket majdnem egy negyedórán át nézegetett, e közben kikérdezett: hová való vagyok, hol tanultam? Mivel pedig már tapasztalásból tudtam, hogy nem kell bevárni azt az időt, a mikor azt mondják: «Most már mehet az úr», ő excellentiája kegyes jóindulatába ajánltam magamat és mély meghajlással távoztam.

Nagy reményeket e bemutatáshoz nem kötöttem ugyan, de tudtam méltányolni annak az előnyét, hogy egy ilyen nagy úr is immár tudomással bír arról, hogy a világon vagyok. Abban azonban csalatkoztam, hogy mihamar el fog feledni,

mert ez a bemutatás váratlanul igen nagy előnyökre vált és fényesen gyümölcsözött.

Közeledett Miklós napja a görög naptár szerint. De nem az én nevem napja, hanem az orosz czáré, melynek öröme Kisseleff fényes estélyt adott a nagy redout termében (persze a czár költségén). A bálanya herczeg Bankrätionné volt, (Kisseleff neje Párisban időzött). A meghívók kiosztásával Philip-peskót bízták meg, a ki engem is meghívott, hogy együtt láthassam Bukarest crêmejét. Természetesen a legfőbb érdekem is azt parancsolta, hogy el ne maradjak ez estélyről.

A nagy terem, már egy jó órával a tábornok megjelenése előtt zsufolásig megtelt a legelőkelőbb urakkal és hölgyekkel, orosz tábornokokkal és főbb tisztekkel, a kik közt itt órnagy volt a legkisebb úr is. Én csak iredtem-forogtam e nagy tömegben.

Egyszer csak szájról szájra jár a szó: «Vinye generalu» (jön a tábornok). Erre kezdenek sorakozni, taszigálódni, hogy a főbejárattól a bálanya és kísérete számára készített tribünig szabad útja legyen a tábornoknak. Engem mulattatott az a nagy félénkség és respectus, melylyel a közönség utat nyitott, hogy azután meglehetősen tolongással a tribün köré csoportosuljon, de itt is nagy, tágas félkört képezve. Engem a tolongás közben az első sorba sodortak s a mint itt nézem a társaságot, látom, hogy a tábornok herczeg Bankrätionnéval beszélgetve, egyszerre csak fixirozni kezd a szemével és int nekem. Én ezt az intést nem mertem magamra venni, gondolván, hogy ilyen nagy úr két hét óta bizonyára megfeledezett már rólam. Körülnézek, nem áll-e legalább is egy orosz tábornok a hátam mögött s mikor visszafordítottam a fejem, úgy rémlett előttem, mintha a kormányzó a fejével is intve azt mondaná: Neked intettem. Erre oda siettem, a nagy félkörön keresztül, azt gondolva, ha nem nekem int, majd megmondja, ha pedig nekem szólt a figyelmessége, csak örvendhetek rajta. Kértem, hogy velem parancsol-e ő excellentiája? Azt felelte, hogy nekem intett s igen szívesen érdeklődött irántam. Kérdezte van-e sok dolgom, megismerkedtem-e a főurakkal? Válaszom csak az lehetett, hogy nem lévén itt elég nyilvános, társas élet, az urak közül csak keveset ismerek és így kevés is a dolgom.

Erre a kormányzó Bankrätionnéhoz fordult, a kinek a

leánya épen menyasszony volt s megkérdezte, nem festeti-e le a leányát?

-- Nagyon szeretném lefestetni, felelte a hercegné, de nem tudja, volna-e itt arra való művész?

Kisseleff most bemutatott a hercegnének, nagyon megdicsért, hogy látta több művemet és jót áll érte, hogy ha a leányát lefesteti velem, nagyon meg lesz elégedve a képpel. Ekkor herceg Bankrátionné, a ki igen nyájas, finom hölgy volt, vette át a szót, nagy érdeklődéssel kérdezősködve nemzetiségem felől, tudakolva hol tanultam, hol képeztem magam, azután megmondta szállását és azt, hogy mikor szokott fogadni. Kijelentette, hogy akár holnap is meglátogathatom, a mikor megbeszéljük a festés napját, az ülés óráját. Kis negyedóra telt bele, a míg mindezekről beszélgettünk.

Ezalatt az egész félkör tekintete engem figyelt, egyedül állva a kormányzó és a hercegné mellett. A tömegben kezdtek összesügni: ki az, mi az? a kivel a generális oly hosszasan beszélt, a kit bemutatott a hercegnének s a kivel a hercegné is annyi ideig és oly nyájasan társalgott. A felelet mindenütt az volt, nem tudom». De kifundálták, hogy Philippeskonak tudnia kell, mivelhogy ő osztotta ki a meghívókat. Philippesko aztán elmondta, hogy ez egy jeles, sőt kitűnő festő stb. Én ekkor 21 éves voltam s önmagától értetődik, hogy szalon öltözékem kifogástalan volt, mert mind Kolozsvárott, mind Szebenben az első körökben forogván, megtanultam, hogyan kell ilyen körökben öltözködni és viselkedni. A közönség talán első percekben azt is gondolhatta, hogy valami süldő attaché vagyok, vagy micsoda, de mikor véget ért a beszélgetésünk és én visszatértem a tömegbe, körülfogtak s mindenki igyekezett megismerkedni velem. Annyira körülfogtak, hogy alig győztem a tárczámba beírni a sok czimet és nevet, hogy kiket látogassak meg. Így történt, hogy egy este az egész aristocratiával és sok orosz tiszttel ismeretséget kötöttem.

Első látogatásom persze herceg Bankrátionnének szólt és le is festettem a leányát. Ez így ment tovább, sorra festve le azokat, a kik óhajtották s eközben a festményeim is ajánlottak s ismertették nevemet.

Kisseleff tábornok arczképét is sokan óhajtották bírni. Philippesko útján fölkertem, hogy üljön előttem s ő szívesen

meg is tette. Mikor leült, azt kérdezte, merre forduljon. — *Maintenant c'est vous, qui commandez*, — jegyzé meg, de én helyreigazítottam, hogy egy kis különbség van, ha ő excellenciája commandiroz s ha én fejezem ki óhajtasomat, mely vele szemben nem commandó, hanem csak alázatos kérdés lehet. Az én utasításaim különben is csak a kép érdekében történnek, melyeket nem kötelessége teljesíteni.

A tábornokról készült rajzomat Bécsbe küldtem s Kriehuberrel köre rajzoltattam, de sokan kívántak az eredeti rajzomról crayon-másolatot is, úgy hogy ez a rajz egymaga vagy 150 darab aranyat jövedelmezett nekem.

Érdekes korszak volt ez Bukarestben, a hol az oroszoknak akarván hízelkedni, már kezdték a török szokásokat elhagyni és az európai szokásokat utánozni. Eszembe jutott Tacitus Julius *Agricolájából*, Brittaniáról szólva: «*Tamque erat frequens toga lingvae nostrae, idque apud imperitos humanitas vocabatur, quum pars servitutis esset*». Ez talán annyiban nem illett egészen az itteni állapotokra, mert inkább lehetett a törökös ruhát a szolgaság jelvényének nevezni, a mennyiben azt csak az intelligentia viselte és azoknak cselédei, az arnauták. A parasztság megtartotta eredeti oláh viseletét, ezt viselte a nők nagyobb része is, de a főaristocratia asszonyai már majdnem mind a francia divat szerint öltözködtek. Az ifjúság persze könnyebben változtatta ruházatát, de az öregebbek, a kik már rég megszokták a török ruhát, nehezen adták rá a fejüket vagy legalább is csak apránként kezdtek leszokni róla, így például a turbán helyett orosz katonasapkához hasonló sapkát tettek föl, bugyogó helyett pantalon és sárga csizma vagy papucs helyett fekete csizmát.

Egy Obedianu nevű jó ismerősöm, a ki már annyira vitte, hogy sapkát, pantalon és csizmát viselt, barátai unszolására egészen át akart öltözni. Cylindert én hozattam neki Szebenből a híres Bayertől, a legfinomabb fajtát; csináltatott frakkot is, a legfinomabb posztóból, aztán felöltözködött, próbára föltette a kalapját s a tükör elé állt. A mint meglátta magát így talpig modern ruházatban, olyan idegen ember állt előtte, hogy földhöz csapta a drága kalapot s ledobta a frakkját is. Lehetetlen volt rábírní, hogy többé fölpróbálja s inkább elajándékozta.

Az átöltözködésen sokat segített a katonaruha, a mi

szemöket hozzászoktatta a más szabású ruházathoz. Mert az oroszoknak első gondjuk az volt, hogy oláh katonaságot állítsanak föl s azt európainak, de kissé az orosz viselethez hasonlóan, ruházzák föl. Néha nagyot mulattam ezeken az első katonai gyakorlatokon. Egy orosz tiszt 12 embert sorba állított és tolmács által megmagyaráztatta, hogyan kell lépni s mikor azt mondja: «Marsch!» akkor a bal lábat kell indulásra emelni. Megparancsolta, hogy így kell maradni, míg ő minden ember lábát megvizsgálja, hogy helyesen tartja-e? Az elsőnek a lába fejét mindjárt lefelé irányoztatta s míg végigigazgatta valamennyiét, az egyik féllábon álló legény feldőlt és akárcsak a kártyaházakat végig döntötte az egész sort. A tiszt erre mérgesen sorba pofozta a ledőlt katonákat.

Az európai divat áldozata lett Cantacuzeno nevű jó ismerősöm gyönyörű fekete szakállja is. Eszményi szépségű férfi feje volt, de mikor a szakállát leborotváltatta, mert ez a franczia ruhához nem volt divat, fájt a lelkem érte. Ő is a fő aristocratiához tartozott s így illőnek tartotta az európai divat utánzását; mivel pedig az orosz tábornokok is fölkeresték házáat, modern bútorokat is csináltatott, mert az európai viselethez a széles török diván, melyre papucs nélkül kuporodtak föl, nem illett. Mikor e metamorphosis után egyszer meglátogattam, a mint a szobába lépek, alig bírom a kaczagást visszafojtani. Vagy tíz bojárt látok benn, a mint hosszú száru csibukból füstölve, mindegyik egy-egy szék mellett úgy törökösen a földön kuporog, föltett cylinderral a fején s a frakk szárnyai hátul szétterülnek a földön. Ő maga a kanapén ült, de a többi bojárnak kellemesebb volt a régi szokáshoz híven cigánykarikába kuporodni és mivelhogy régebben a turbánt sem vették le a fejökről, a cylindert sem jutott eszükbe levenni. Érdemes lett volna ezt a kaczagató jelenetet megörökíteni.

A bukarestieknek szokásuk mindjárt mindent a németre fogni. Ha az európai ruházatu ember (ha épen oláh volt is) meglökött vagy másféleképen bántott egy-egy oláhot, azt kiáltotta utána: «Nyameczu beczivu». (Részeges német.) Ez a megtisztelő epitheton onnan eredt, hogy a bevándorlott német mesterlegények nagyobb része visszaélt a túlságosan olcsó borral. 2 kr volt egy itcze bor, télen egy egész nyúl, bőr nélkül, 2 krért kelt el, a bőriért többet adott a zsidó. Később, az oroszok alatt azután drágább lett az élet.

A bukaresti állapotokról különben sok érdekes dologt lehet még elmondani. Egyszer Raimondival bálba mentünk s a felső meleg ruháinkat inasomra bíztuk. Bukarestben a bálteremnél ugyanis nem volt még ruhatár, hanem egy nagyobb terem, a hol minden vendégnek az inasa, arnautja vagy kozákja, átvéve a gazdája felső kabátját, köpenyegét vagy bundáját, ott várakozott a gazdájára. Étlen-szomjan, órákig állva várakoztak ezek itt s a multság végén nagyon kedves dolog volt kinek-kinek keresgélni a maga emberét, a míg nagynehezen reá nem akadt. Az én inasomat hiába kerestük, nem találtuk sehol. Mit tehattünk mást, mint hogy a jó fagyos éjtszakában egy szál frakkban, futólépésben eljussunk a háromszáz lépésnyire levő Raimondi-gyógyszertárba. Hát az én inasom nyugodtan alszik itt a laboránssal. Fölzavarom álmából és reá rivallok, hogy gyűjtsa meg a lámpást s menjen előre, majd otthon számolunk. Hazaérve letette a lámpát az előszobában s míg én a téli kabátomat raktam le, kiosont az ajtón s máig se került elő, félt a megleczkéztetéstől. Másnap egy újabb inast fogadtam, a ki nagyban dicsekedett azzal, hogy ő ilyen meg olyan bojárházakban szolgált. Este felé látogatóm jött s én látva, hogy a gyertya néhány percz mulva beleég a gyertyatartóba, egy font gyertyát hozattam vele (persze ekkor még csak a faggyúgyertyát ismerték), mire a gyertyával megjött az inas, már csak a bél vége pislogott ki a gyertyatartóból; az inas hamar levág egy gyertyát a csomagról, meggyújtja a még pislogó bélnél és a sarkán fordulva kiönti az olvadt faggyút a szoba közepére s beledugja az új gyertyát a tartóba. Inasom e mesterfogása után teljesen tájékozódtam az ő ügyességéről és a tisztaságról szerzett fogalmairól s meghonorálván aznapi fáradságát, rögtön fölkértem, hogy legyen szíves véglegesen behúzni maga után az ajtót. A mint vacsora után átsétálok Raimondiékhoz, azt kérdezik van-e inasom? Mert ők ajánlanak nekem egy nagyon ügyes és megbízható oláh ifjút, a ki ma érkezett Kimpolungból. Én azonnal föl is fogadtam és jól jártam vele, mert három éves kora óta, a mikor a szülei cholerában elhaltak, egy bécsi születésű orvos felesége olyan tökéletes szobaleányt nevelt belőle, hogy csupa szem és fül volt és szinte a gondolataimat is kitalálta. Abban a házban, a hol laktam, a földszinten egy pék is lakott s ez látva, hogy inasomnak kevés dolga van, kért,

engedném meg, hogy neki is segédkezzen, így aztán jól megtanult kenyeret is sütni. Ha szükségem volt reá, csak lekiáltottam s ő rögtön ott termett a kemence mellől. Juont (mert így hívták) néha vendégszereplésre is elvittem, így például Raimondiéknál ő sütötte a palacsintát, mert ebben is túltett az ő szakácsnéjokon. Juont a Bukerián család ajánlotta Kimpolungból. Magam is megismerkedtem e családdal Raimondiéknál. Az egyik Bukerián fiu ugyancsak kemény legény volt. Egyik fogában kis lyuk volt, vett tehát egy bádóg kanalat s azt a végén keskenyre kalapálta, aztán egy darabka horganyt tett bele s hívatta a borbélyt. Kihuzatta vele a fogát, annak üregét jól kitisztította, a megolvasztott horganynyal tele töltötte és azt szép simára faragta, vagyis a szó szoros értelmében plombirozta. Ekkor a kihuzott fogat a régi helyére benyomta, olyan erősen, hogy meg se mocczant. Magam is láttam ezt a fogat s azt mondta, hogy azóta sohasem fájt.

Bukarestben a bojárok többször ebédre is meghívtak. De csak az első ebéden vettem részt, a többit nem mertem megkoczkáztatni s valamiféle ürügygel kimentettem magamat. Arról az ebédről is úgy mentem haza, hogy alig ettem valamit, mert mindenben foghagyma volt. Az asztalon se bort, se vizet, se poharat nem láttam, hanem az ebédlő egyik sarkában állt egy arnauta, a könyökén feltürközve, piszkos kezekkel s ezek egyikében egy flasko borral, a másikban egy pohárral. A ki inni akart, az magához intette, mire a szolga a poharat tele töltötte s az illető ivott, a mennyit akart, a pohárban hagyván, a mi nem kellett; a másik ivó számára csak egyszerű utántöltéssel adta oda a tele poharat az arnauta. Így aztán a hány vendég volt, mind egy pohárból ivott.

Divatos volt, kivált nyáron, befőtt gyümölcscsel (dulszászával) s reá egy pohár vízzel kínálni¹ meg a vendéget. Ez a dulsásza úgy készült, mint nálunk a czukorba befőtt gyümölessízek, különösen kedvelték a rózsa- és a citromos dulszászát. De itt is akárhány vendég volt, csak egy kanál és egy pohár szerepelt, a kit előbb kínáltak meg, annak tiszta kanál jutott; a ragadós sűrű édességnek a fele aztán rajta maradt s így a második már vastagon megrakott kanalat kapott, mert az első a felét sem tudta leszopni. Én mindenütt előre elmondtam, hogy nekem megárt ez a csemege, az orvosom megtiltotta.

Élt ekkor egy Breton nevű öreg orvos Bukarestben, ő vele is Raimondiéknál ismerkedtem meg. Breton görög volt, de Párisban végezte tanulmányait s francziául, görögül és oláh nyelven beszélt; neje magyar asszony volt, a kivel Brassóban ismerkedett meg. Ez az asszony szeretett a rajzzal és festészettel foglalkozni s így elég gyakori vendégök voltam; ő is jól megtanult görögül és oláhlul, de francziául sohase hallottam beszélni. Breton valahányszor délben hazajött a beteglátogatásairól, először is egy külön kis szobába ment, a hol más bútor nem volt mint egy fenyőfaszék, itt teljesen levetkőzött s így meztelenül ment át a szomszéd szobába, hol tiszta fehérnemű várta s egy másik ruha s csak ez átöltözködés után jött közénk. A levetett ruhákat egy cseléd összeszedte, kivitte az udvarra egy asztalra s hajtóvadászatot rendezett rajta. Többször megesett, sőt gyakrabban megesett, mint nem, hogy a cseléd két-három hatlábú kis fehér bogarat szedett össze rajta, olyanokat, a miktől az ember sokat vakaródzik. Pedig az orvos úr visitjeit a legelőkelőbb családoknál tette, lévén egy-egy látogatásának a díja egy arany.

Bukarest határában volt egy kórház, mely régebben zárda volt. Szent Pantilimon néven ismerték s egy Wennert nevű német orvos volt az igazgatója. A szent nevenapján minden évben nagy búcsut rendeztek itt és Bukarest polgármestere fényes ebédet adott a bukaresti előkelőségek tiszteletére. Dr. Wennert erre a napra engem is meghívott, hogy lássam ezt a búcsut és a nagy oláh ebédet. Csakis férfivendégek lehettek jelen és Andronáti vendéglős a legliszesebb ebédet adta, egészen francia modorban, egyenruhába öltöztetett pinczerekkel szolgáltatva föl az egyes fogásokat. A csemege, a desszertek és nyalánkságok (a mint nálunk mondják a kőficzok) mind az asztalon álltak, hogy egyuttal diszítsék is a táblát. A mint leültünk és a levest kitálalták a vendégek közt, hét oláh püspököt s egész sereg orosz tábornokot, törzstiszteket, előkelő bojár urakat számláltam össze. Még jóformán meg sem ettük a levest, ezek az urak nekiestek a csemegéknek és gyümölcsnek s még a pecsenye előtt mindent elfogyasztottak. Látva, hogy mi történik, hamarosan odasúgtam dr. Wennertnek, hogy melyik csemegét szereti, azt foglaljuk le s az így megmentett édességet egyedül mi ketten fogyasztottuk el a pecsenye után. Dr. Wennertnek a városban sok patiensze volt.

Egyszer meghívott a házához néhány kokonát (előkelő oláh hölgyet) is, a kik Raimondiékat nem ismerték s mikor hallották, hogy ezek az orvos családjával németül beszélnek, föl sem tették, hogy a nyimczojkák épen olyan jól tudnak görögül, mint ők. A görög nyelv lévén a bonton, a kokonák egész látogatásuk alatt görögül tereferéltek s egyre a jelenlévő nyimczojkákon gúnyológtak és mulattak. Raimondi kisasszonyok úgy tettek, mintha nem értenék a hölgyek pletykáit és ők is mulattak rajtok. Mikor aztán este a vendégek uzsonnához ültek, a két Raimondi leány elkezdett görögül beszélni, jó fönhangon tárgyalva a görög irodalmat, de egy szóval sem reflektálva a kokonák pletykáira. Ezek a hölgyek tátott szájjal, irulva és pirulva hallgatták a kisasszonyok görög beszédét, a mivel nemes, de erős boszút álltak az ostoba oláh hölgyeken.

Megbarátkoztam Bukarestben egy orosz tiszttel is, a ki igen művelt ember volt és noha ő sokkal idősebb volt nálam, bizalmas barátságot kötöttünk, szívesen fogadva az ő jó tanácsait. Ez a tiszt lengyel születésű volt, a neve Bialoszkurszki, Bécsben végezte tanulmányait egyik katonaintézetben, a honnan tiszti ranggal lépett az osztrák hadseregbe, de valami okból ezredesével párbajt vívott s aztán jobbnak látta Oroszországba átmenni. Itt Bukarestben kapitányi rangja volt a vezérkarnál, szépen rajzolt, nagyon szerette a művészetet, kocsija, lova volt, télen a szánját küldte értem és sok kellemes estét töltöttünk együtt, kettecskén theázgatva. Mikor Bukarestből eljöttem, ő is két nappal utánam Pétervárra utazott, a hova rendelettel hívták be. Érzékenyen váltunk el, nem remélve, hogy az életben viszontlátjuk egymást.

Még egy dolgot említek föl bukaresti tartózkodásomból. A második év elején egyszer összezeördültem a házi asszonyommal. A 13 éves leányát férjhez adta s a vejének szállást ígért, s ámbátor nekem évi szerződésem volt vele, kikötött fölmondással, egyszer csak beállít hozzám, hogy legyen szíves más szállásra költözni, mert az én lakásomat a vejének szánta. Én kijelentettem, hogy nem érek rá Bukarestet összebarangolni más szállásért s nem is vagyok köteles kiköltözni, de ha egy jobb lakást keres; tekintve a váratlan családi eseményt, szívesen átengedem az én szállásomat. Harmadnap jelenti, hogy talált már lakást. Megnéztem és meg is mondtam neki,

hogy az nem nekem való, mert hozzám előkelőségek járnak, a kik egy szemétdombon keresztül és sötét hátulsó lépcsőn nem jöhetnek föl hozzám. Néhány nap mulva újra bejön, hogy hát van-e már lakásom, mert ez a szállás menyasszonyi hozomány és nekem ki kell költözni belőle. Erre aztán igazán megharagudtam, kijelentve, hogy most már ne is gondoljon arra, hogy én a helyemből kimozdulok, ha ő a házat leányával együtt a vejének adja, akkor megszűnik a vele kötött szerződése és veje nekem a legrövidebb időre fölmondhat, de más-különben nincs joga kilakoltatni. Erre azzal fenyegetett, hogy úgy se lesz nyugtom, mert a gyermekeit az én szobám mellé szállásolja. — Csak tessék! — így feleltem neki. A szobáim bejárata a lépcsőházból nyílt s este, mikor vacsora után haza akarok jönni, a lépcsőre nyíló ajtót zárva találtam. De olyan rossz zár volt rajta, hogy egy jó lökésre lepattant róla s én bemehettem szállásomra.

Reggel bejö az asszony, fizessem meg a zárt. Dehogy fizetem! Hiszen nekem jogom van a szállásomhoz jutni és szükség esetén még fejszével is utat nyitottam volna a lakásomhoz. Alig ment ki az asszony, elkezdenek a szomszédban a gyermekek kiabálni és ugrálni, de én csak nevettem rajtok, mert ez nekik nagyobb fáradtság, mint nekem a hallgatás, — és a lomha gyermekek csakhamar el is csendesedtek. Néhány hét mulva a háziasszony meg is köszönte, hogy nem mentem el, mert ez idő alatt már össze szokott a vejével s neki, mint özvegy asszonynak, jól esik ez a kis házbér is.

A női hozományról szólván, érdekes azt fölemlíteni, hogy az akkori török uralom alatt is oláh törvények szerint ítélték s ha a férj zálogba tette neje ékszereit s az asszony ki tudta mutatni, hol vannak ez ékszerei zálogba téve, a hitelező köteles volt az ékszereket ingyen kiszolgáltatni s ő kereshette azután a férjen a követelését. A nő hozományát a legérték-telenebb harisnyáig készpénzben számították ki s ha a nő maga pusztította is el és később válópert indított férje ellen, a hozomány teljes értékét a férjnek kellett megfizetni. Egyik bojár úgy fogott ki ezen a törvényen, hogy mikor megkérdezték a leány szülei: mennyi hozományt kíván, azt felelte, nemcsak nem kíván semmit, de el sem fogad semmit. Hanem elküldi a női szabót, menyasszonyáról mértéket vétet s teljesen fölruházván, ezen öltözkében viszi el haza. Ha aztán a fele-

sége válni akar, levetközteti és mehet haza, minden hozományi perpatvar nélkül.

1833-ban, július hóban azzal a szándékkal jöttem el Bukarestből, hogy ősszel megint visszatérek. Ezért a nehezebb holmimat ott hagytam s csak egyszerű úti podgyászzal mentem Szebenen át Kolozsvárra, hol pár hetet töltöttem s onnan Háromszékre, édes anyámhoz siettem. Bukarestből 700 darab császári királyi aranyat és némi zsebpénzt is hoztam magammal, pénzem egy részét Szebenben helyezvén el. Alig értem Kolozsvárra, már egy bukaresti levél arról értesített, hogy Bukarestből az oroszok mindenestől kivonulnak. Erre elkezdtem okoskodni, hogy most már érdemes lesz-e visszatérni? Okoskodásom eredménye az lett, hogy kár lenne fiatal éveimet ott elvesztegetni s bölcsebben teszem, ha pénzből a tanulmányaimat folytatom, még pedig Olaszországban. Mivel pedig Barra Gábor, a ki Kolozsvárott már ezóta kő- és betűnyomdát állított a ref. collegium számára, arra kért, hogy egyik szebeni volt munkatársát Danielist hozatnám el Bukarestből, megírtam Danielisnek, hozza el magával az én jószágomat is. Danielis szerencsésen el is jutott a verestoronyi vámig, de ott ügyetlenségből azt mondta, a podgyász nem az övé, hanem az enyim, mire összes jószágaimat visszatartották. Én erre Szebenbe utazván megkérdeztem egy pénzügyi hivatalnoktól: mit tévő legyek? Azt felelte, folyamodnom kell a pénzügyigazgatósághoz s míg ezt elreferálják, hetek telhetnek bele. Megtudván azt is, hogy ilyen ügyeket Beringer tanácsos referál, fölkerestem őt s azt a tanácsot adta, irjam meg a kérvényt s vigyen gróf Nemeshez s ha ő ráírja «ad proximum», akkor mindjárt holnap referálja a dolgot. Fölkerestem egyik barátomat Incze József hivatalnokot s arra kértem, írná meg a kérvényemet, mert én még soha kérvényt nem írtam.

— De boldog ember vagy! — sóhajtotta Incze barátom s rögtön meg is írta a kérvényt, a mivel rohantam gróf Nemeshez, a kit személyesen ismertem. Az előszobában az inas azzal fogad, hogy a gróf úr beteg lett s nem szabad hozzá bemenni. Nagyon rosszkedvűen mentem vissza, mikor útközben a főharminczadossal hozott össze a jó sors. Ez régi ismerősöm volt s elpanaszolván a bajomat így szólt:

— No, nem nagy baj, de bizony ki kell menni a hol-

mikért Verestoronyra. Ha könyvei is vannak, azokat zsákba kell tenni és plombiroztatni.

— De ide adják-e irás nélkül?

— Mondja meg, hogy én küldtem ki.

Ez a protectio használt s én estére már vissza is érkeztem Szebenbe, hol egyenesen a harminczadra hajtattam. A harminczados egy hivatalszolgát rögtön a zsákkal együtt a censorhoz küldött, ki a szomszéd házban lakott. A censor római katolikus pap volt s a nevemet már jól ismerte. Levágta a zsákról az ólmot, belenézett az egyik könyvbe s azután Bukarestről beszélgettünk néhány szót.

— Művészeti könyvek ezek úgy-e? kérdezte azután a zsákra mutatva.

— Igen.

— No, akkor minden rendben van.

Ezzel aztán a bukaresti útam keserű utóíze is véget ért s én nyugodtan élvezhettem az itthonlét édes örömeit.

Közli KÉZDI KOVÁCS LÁSZLÓ.

HALKET PÉTER KÖZKATONA ESETE MASHONALANDBEN.

(Elbeszélés.)

(Második és utolsó közlemény.*)

A lelkész erre így felelt: — Asszony, ha a jobb kezem tűzben van, ne vegyem-e ki onnan? Azt kell-e mondanom: Fordítsa az Isten jóra ezt a rosszat, és hagyjam, hogy megégjen? Azt az ismeretlent, a ki fölöttünk trónol, nem ismerjük másként, mint a saját sziveinkben való megnyilatkozása által; ő nem hathat másként az emberek fiaira, mint az emberek által. És én ne érezzem, minő kötelek fűz engem a jövőendő emberekhez és ezeknek én ne kívánjak semmi jót, semmi szépet én, a ki azért vagyok, a mi vagyok, és azért élvezem, a mit élvezek, mert időtlen idők óta a múltban éltek és dolgoztak emberek, a kik nemcsak magokért éltek és nem nézték a fáradságot? Volnának-e nagyszerű szobrok, szép költemények és nagy reformok, ha az emberek mindig azt számítgatták volna, mibe kerülnek azok nekik és csupán csak a saját életök számára teremtetek volna? Senkisé is él magáért, senkisé is hal meg magáért. Hiába mondd te nekem, hogy ne szeressem azokat, kik utánam következnek; egy titkos hang, nem tudom miféle, de mindig azt kiáltja bennem: — Élj érettök úgy, mintha saját gyermekeid volnának! Ha az én rövidke, igénytelen földi létem körében minden sötét és engem kétségbeesés környez, föléled bennem a remény, ha arra gondolok, hogy valami nemesebb és szebb fog azon a helyen fölsarjadzani, hol én most állok.

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 301. számában.

És a nő szólt: — Miért kell neked mégis mindenkit ellenünk késztetned! Az úri asszonyok már nem is jönnek többé hozzám és a mi templomunkba mindinkább és inkább csak szegény emberek járnak. A pénz a pénzzel tart. Ha a Te hitközséged hollandusokból állna, bizonyosan azt prédikálnád nekik, hogy szeressék az angolokat és legyenek jók a nége-
rekhez. Ha kafferekkel volna dolgod, akkor meg mindig azt hajtogatnád nekik, hogy legyenek segítségére a fehér embereknek. Sohasem akarsz azoknak a pártján lenni, a kik tehetnek valamit értünk. Emlékszel arra az ajánlatra, melyet...

A lelkész félbeszakította: — Oh, kedves nőm, mi nekem a bűr, az orosz, vagy a török; felelős vagyok-e én az ő tetteikért? Az én saját nemzetem, melyet úgy szeretek, mint az ember szereti a saját lelkét, ez az a nemzet, melynek tettei engem érdekelnek. Azt szeretném, hogy bárhol, a hová kitűzik a mi zászlónkat, a földnek gyöngé, vagy elnyomott népei alája menekülhetnének, mondván: — E zászló alatt szabadság és igazság uralkodnak, nem ismerve különbséget faj vagy szín között. Azt óhajtanám, hogy a mi zászlónkra nagy betűkkel ez lenne fölírva: Igazság és Könyörület, és hogy minden új országban, melynek földjét lábunk érinti, mindenikünk ezt a zászlót látná feje fölött lobogni és rajta a nagy parancsot: E jelben győzzél! — Azt óhajtanám, hogy azt a kalóz zászlót, melyet néhány ember most helyette lobogtat, letépjék és porba tiporják örökre! — Én helyeslem valakinek a tettét, egyszerűen azért, mert véletlenül az én fajomhoz tartozik, mikor egy hottentottát, vagy egy bushmant elítélnék érte? Olyan embereknek, kik a föld egyik legnagyobb nemzetéhez tartoznak, alattomosan hasoncsúszva kell-e megtámadni mit sem sejtő szomszédját, mikor még a kaffer is mindig előre jelezte a háborút, mondván: — Légy készen, ezen és ezen a napon meg foglak támadni? — Annyira meg van-e törve Anglia hatalma és annyira el van-e gyöngülve a mi fajunk, hogy nem merjük megvárni, míg megizenjük a háborút; hanem csöndesen, hasonmásza kell a sötétben gyilkolnunk, mint az oly leigázott népnek, melynek nincsen más útjarmódja? Ezeket az embereket angoloknak nevezik, de nem igazi angol emberek. Hiszen ha a mi nemzetünkhöz tartozó emberek harcolnak, akkor czimeres zászlóval és hangos trombitaszóval szoktak menni a háborúba. És mert én is

angol vagyok, azért szégyenlem annyira azokat a dolgokat. Inkább feküdnék holtan valamely harctéren legyőzve, tízezer közülünk, köztök bár a saját fiaim is, valamely nagy célért vérezve el, mintsem az a tizenkét szegény fiú, kik Doornkopnál estek el, azért harczolva, hogy megtöltsék azoknak a zsebeit, a kik már úgyis duskálnak az aranyban.

És a nő szólt: — Te, mit határoz az, hogy Te mit érzel vagy gondolsz; te úgy sem tehetsz soha semmit.

És ő felelt: — Oh kedves nőm, állj te mellettem; ne tiporj el. Ebben a dologban csak egy út létezik előttem, melyen világosság fénylik szemeimnek.

És a nő mondta: — Te nagyon durva lettél; nem bánod, akármit is beszélnek rólunk! — és keservesen kezdett sírni, majd kiment a szobából. De mihelyt az ajtót betette maga után, fölszáritotta könnyeit s így szólt magában: «Most már fogadom, nem mer többé olyan prédikációt tartani megint. Sohase állott még nekem ellent, ha én egyszer valamit a fejembe vettem».

A férfi nem beszélt senkivel se többet egy szó se, hanem kiment a veldre. Egész délután alá s föl sétált a homokban és az alacsony cserjék közt; én pedig mellette mentem.

És mikor beesteledett, visszatért kápolnájába. Sokan hiányoztak, de az öregebbek helyeiken ültek és neje is ott volt. És a gyertyafény ráesett az üres padokra. Mikor eljött az ideje, kinyitotta a zsidók öreg könyvét; lapozott benne, azután ezt olvasta: Ha habozol megmenteni azokat, kiket halálra visznek, vagy a kiket már meg akarnak ölni; s ha azt fogod mondani: «Lám, mi nem tudtuk ezt!» nem gondolod, hogy a ki mérlegeli a szíveket, számba fogja venni, és a ki vizsgálja a lelkeket, tudni fogja ezt?

Aztán így beszélt: «Ma reggel azt a rosszat mérlegeltük, a mit azok az emberek okoztak ennek az országnak, a kik gazdagságra és hatalomra törekeshetnek. Ma este azt fogjuk vizsgálni, mi a mi saját részünk ebben a dologban. Azt hiszem, be kell majd látnunk, hogy reánk száll a felelősség, nem pedig azokra az emberekre, kiket mi magasra emeltünk». Ekkor neje fölállt és kiment, a többiek követték őt, és a kis ember hangja üres padok fölött szállt el; de ő beszélt tovább.

És mikor az isteni tiszteletnek vége volt, kiment. Az öregek közül senki se jött oda az ajtóba, hogy köszöntse őt;

de ott állt valaki, nem látta jól, hogy ki, és egy czédulát csúsztatott kezébe. Megfogta és elolvasta a lámpa világánál, mi volt ráírva czeruzával. Összegyűrte kezei közt, mint mikor valaki eltapossa azt a férget, mely mérges fullánkot bocsátott belé; aztán a földre dobta, mint a hogy eldobunk valamit, mit el akarunk feledni. Finom eső kezdett szitálni és ő hátrafont karokkal ment az úton, lehorgasztva fejét. Az emberek a másik oldalra kerültek; és ő azt hitte, egészen egyedül megy. Pedig én mögötte mentem.

— És aztán — kérdezte Péter, látva, hogy az idegen hallgat — mi történt vele aztán?

— Csak a múlt vasárnap történt — mondta az idegen. Megint csönd volt pár perczig.

Aztán Péter megszólalt: No ez legalább nem halt meg! Az idegen keresztbe fonta kezeit térdein.

— Halket Péter Simon — szólt — sokszor könnyebb az embernek meghalni, mint egyedül állni. A ki eltudja viselni, hogy egyedül álljon, az, ha kell, meg is tud halni.

Péter kérdőleg nézett föl az idegen arczába.

— Én — mondta — nem szeretnék meghalni, részemről, legalább most nem. Még a huszonegyedik évemet se töltöttem be. Szeretném előbb megismerni az életet.

Az idegen nem felelt.

Péter újra kezdte: Minden ember szegény a ti társaságokban?

Az idegen habozott kissé, mielőtt felelt volna.

— Voltak gazdag emberek is, kik hozzánk akartak csatlakozni. Volt egyszer egy ifjú, de mikor hallotta a föltételeket, szomorúan távozott, mert sok birtoka volt.

Egy darabig megint csönd uralkodott.

Régen alapították a te társaságodat? — kérdezte Péter.

— Nincs élő ember, a ki meg tudná mondani az idejét — felelte az idegen. — Itt e földön akkor kezdődött, mikor ezek a halmok még fiatalok voltak, mikor ezek a mohák még alig vonták be zöldjökkel a sziklákat és az ember nehezen mozgott, mert az izmok még gyengék voltak lábszárában. Azokban a napokban, melyekre most nem igen szokás már emlékezni, az ember, ha éhes volt, embertársa húásával táplálkozott és édesnek találta azt. Még ebben az időben történt, hogy akadt egy asszony, ki fejét magasabban hordta és a kinek gondolatai

mélyebben jártak, mint társaíé; ezt, midőn egyszer egy emberi koponyáról a húst leszedegette, tünődés fogta el. És a legközelebbi éjjel, midőn az emberek összegyűltek a tűz körül, hogy ismét lakmározzanak, ő ellopódzott, és midőn a többiek azon fához mentek, melyhez az áldozat volt kötözve, ezt nem találták. Erre egyik a másik után kiáltozta: Ő, csak ő tette ezt, ő mondta mindig: Én nem szeretek emberhúshoz nyúlni; az emberek olyanok, mint én; nem tudom őket megenni. Ő bolond, kiáltozták, öljük meg! Így, ezekben a homályos régi időkben, melyekre most nem igen szokás már emlékezni, s melyek létezésében már alig hisznek, az az asszony meghalt. De nem egy férfinak és asszonynak a fejében egy új gondolat fogamzott meg; ezek is azt mondták: Mi sem eszünk belőle. Valami rossz íze van az emberhúsnak. Úgy hogy ezek aztán mindannyiszor, mikor a húsosfazekak megvoltak töltve emberhússal, félreálltak és a törzsnek fele evett az emberhúsból, fele pedig nem; és a mint az évek teltek, utoljára senki se evett többé belőle.

Már azon ősrégi időkben is, melyekre nem igen szokás többé emlékezni és midőn az emberek sokszor kezeiken és térdeiken másztak, akadtak már közülünk valók a földön. És hogy megtanítsalak téged egy oly titokra, melyet nem tudsz: még mielőtt ember járt volna itt, azon időben, midőn a dicynodont gyöngéden hajolt kölyke fölé, — midőn az őskori viziló, melynek nyomát nem találhatod ma sehol a földszínén, hacsak megkövülten nem, szerelmesen hívta társát, és azok a madarak, melyeknek lábanyomát e kövekbe vésődve láthatod, ide-oda röpködtek a napfényben, vidáman hivatgatva egymást — ezekben a napokban is, midőn az ember még nem létezett: ennek a királyságnak a hajnala már derengeni kezdett a föld láthatárán. És mindaddig, míg a nap fölkel és lenyugszik és a bolygók megfutják égi pályájokat, a mi számunk folyton növekedni fog.

Az idegen fölkel a tűz mellől és állva maradt, körülötte és mögötte mindenütt sötétség uralkodott.

— Az egész föld a miénk. És el fog jönni a nap, midőn a csillagok, ha lenéznek erre a kis világra, nem fognak látni egy helyet se, hol a föld be lenne nedvesítve és feketítve olyan embernek véréből, kit embertársa gyilkolt meg; a nap fölkel keleten és leáldozik nyugaton, végig árasztva fényét az egész

kis gömbön, a nélkül, hogy bárhol láthatna embert, embertársától elnyomva. És az emberek kardjaikat átfogják alakítani ekevasakká és lándzsáikat oltókésekké: nemzet nem fog nemzet ellen fegyvert fogni és a háborúnak még a nevét is elfeledik. Tövisbokor helyett fenyő fog nőni, vadrózsa helyett myrtus: és ember nem fog embert elnyomni az egész megszentelt földön. A mily igaz, hogy holnap a nap fölkel — szolt az idegen — és elárasztja fényével e sötét halmokat és a sziklák ragyogni fognak tőle, épen oly igaz, hogy az a nap el fog jönni. És én bizony mondom neked, hogy még itt is, e földön, hol most állunk, hol ma a sebesültek jajkiáltásai és átkozódó bosszúkiáltások töltik be a levegőt, — még itt is, ebben az országban is, hol az ember hason csúszik, hogy megsebesítse embertársát a sötétben és hol egy holdnyi aranymező fölér ezer lélekkel, hol egy marok csillogó sár megér egy fél népet, és hol a keselyük emberhúson híznak: még itt is el kell jönni ennek a napnak. Bizony mondom neked Halket Simon Péter, hogy itt, e helyen, hol most állunk, egy templom fog emelkedni. Nem azért fognak benne összegyűlni az emberek, hogy azt imádják, a mi elválasztja őket egymástól; de szorosan egyesülnek ott, fehér ember feketével és az idegen a benszülöttelel; és a hely szent lesz, mert azt fogják mondani: Nem vagyunk-e testvérek és egy Atyának gyermekei?

Halket Péter hallgatva nézett föl és az idegen folytatá:

— Egykor emberek aludtak egy pusztában és az éjszaka hideg volt és sötét. És a mint aludtak, abban az órában, midőn az éjszaka legsötétebb, egyikök fölébredt. Messze, keleten, félig nyílt szempilláin át látott egy hajszálvékony fehérítő vonalat, mely a halmok tetejét szegélyezte. És így szolt halkan társaihoz a sötétben: Virrad! De azok szemöket ki nem nyitva azt felelték: Hazudsz, nem virrad!

Mindazonáltal fölvirradt.

Az idegen elhallgatott. A tűz mint megannyi vörös lángnyelv égett, nem sziporkázva, nem lobogva a csöndes éji levegőben.

Halket Péter közelebb kúszott az idegenhez.

— Mikor jön el az az idő — suttogta — ezer év múlva?

És az idegen felelt: — Ezer év nem több, mint a mi tegnapi útunk, vagy a ma éjjeli virrasztásunk, mely immár végéhez közeledik. Nézd e fölhalmozódott sziklákat, melyeken

állunk! Az idő fiatal volt és megöregedett, mióta itt feküsznek. Annak a fele ideje sem fog eltelni és eljön az a nap. Már láttam, hogy virradni kezd az emberek szívében.

Péter közelebb húzódott, úgy, hogy majdnem az idegen lábainál térdelt: puskája a tűz másik oldalán a földön hevert.

— Szeretnék a te társaságodba állni be — mondta.

Meguntam már, hogy a Chartered társaságot szolgáljam.

Az idegen szeliden nézett le rá.

— Halket Péter — kérdé — elbírnád-e ezt a terhet?

És Péter felelte: — Bizzál rám valami munkát, hadd próbáljam meg.

Egy kis ideig csönd volt; aztán az idegen így szólt:

— Halket Péter Simon, vígy üzenetet Angolországba. —

Halket Péter összeresztette. — Menj ahhoz a nagy nemzethez, s kiáltd hangosan oda neki: Hol van az a kard, mely azért adatott kezetekbe, hogy vele az igazságot juttassátok jogaihoz és könyörületet gyakoroljatok? Hogyan adhattátok azt olyan emberek kezébe, kik csak arany után esenkednek, kik csak a gazdagságot szomjúhozzák, kik előtt embertársaik lelke-teste csak annyi, mint holmi tántusz a játékos kezében?!

Hogyan juttathattad azon népet, mely a te kezeidbe adott, üzletvadászok és szerencsejátékosok kezeibe, mintha néma barmok volnának, melyeket vásárra lehet hajtani?

Vedd vissza kardodat, Nagy Nép, de előbb töröld meg, nehogy kezeidre ragadjon valami a rajta maradt aranyból és vérből.

De mit látok! A nagy nemzet kardja átváltozott ásóvá, mely a földet túrja aranyért, mint a disznó orra, mely gumót keres! Nem tudod egyébre használni, Nagy Nép?

Vedd vissza kardodat, és ha alaposan megtisztítottad és kifényesítetted a vértől és mocsoktól, akkor emeld föl, hogy szabadítsd meg vele más éghajlatok alatt az elnyomottakat.

Nagyfejedelmek leánya, vigyázz! Kardodat hitvány lovagok kezébe adtad; ezek le fogják törni hegyét és elhomályosítják fényét és ha ütni fog a szükség órája és más kezekbe akarnád adni, éle ki lesz csorbázva és hegye letörve. Vigyázz! Vigyázz!

Kiáltsd oda Anglia böles férfiainak: ti, kik elfüggönyözött szobáitok békességében és nyugalomban annyi mindenről elmélkedtek, égi és földi dolgokról egyaránt, és azt hiszitek,

hogy minden tudás hatalmatokban van, nincs érkezések, hogy erre is gondolatok? Kikre ruházta Anglia hatalmát? Hogyan gyakorolták ez emberek azt az orozva szerzett hatalmat? Ne szóljatok így: Mi közünk nekünk tengeren túl lakó népekhez: nincs-e a mi saját hazánkban elég anyagunk, a miről gondolkozunk? Oda, hova nincs ideje elszállni egy nép gondolatának, ne küldje soha kezét se, hogy ott működjek: hova egy népnek hatalma el tud jutni, tudjon oda eljutni e népnek értelme és tudománya is, hogy vezesse amaszt. Oh, ti, kik kényelmesen ültök itt, múltat és jövőt tanulmányozva és feleditek a jelent, nektek nincs jogotok ily nyugodtan ülni itt, semmit se akarva tudni azon erők működéséről, melyeket ti fegyvereztetek föl és küldtetek el, hogy a távolban élő emberekre hassanak. Hol van népetek kardja — oh gondolat emberei?

És kiáltsd oda Anglia nőinek: Ti, kik fényes palotákban laktok, gyermekeitekkel térdeiteken, ne gondolatok, hogy csak lágyan hullámos függönyeitek suhogása, vagy a szellő zizegése az, a mit halltok. Figyeljete csak! Vajon nem azoknak távoli kiáltása, kiket kardotok kormányoz, az a nesz, mely a széles oceánon át röppenve elhatol egészen a ti legbensőbb szentélyeitekig? Figyeljete csak!

Egy uralkodó nemzet asszonyaitól nem elég, ha gyermekeket szülnek és táplálják: hanem hozzájuk kiált tengereken és szárazföldeken át a gyermek-népek hangja is: Anyai szív, segíts meg bennünket! Jobb volna rátok nézve, ha meddők lennétek és nemetek kihalna, mintsem hogy halljátok e szót és ne feleljete rá!

Az idegen fölemelte kezeit, a mint beszélt és Péter észrevette, hogy mind a kettőn behagedt sebek nyoma látható.

— Kiáltsd hangosan oda Angliában a munkásoknak és munkásnőknek: Ti, a kik oly régóta hangosan jajgattok, a miért gazdáitok kemény lábatalpa reátok nehezedik és így szótlatok: Átok a királyokra, a kik kényelmesen ülnek trónjokon, s mit sem törődnek azzal, ha valaki elnyomja a népet, csak az ő pénztárok legyen teli, csak az ő gyomruk legyen kielégítve és ne zaklassa őket senki a kormányzás gondjaival! Ti, a kik elvettétek a királytól a kormányhatalmat s magatok ültetek bele az ő trónusába: vajjon nem örököltétek-e ma az ő bűneit is? Ha csak egy órával is hosszabbítaná meg valaki napi munkátok idejét, vagy még oly csekélységgel drágítaná meg

a mindennapi kenyér árát, vajon nem lázadnátok-e föl mint egy ember? De bezzeg azzal ti nem törődtek, minő sorsot mérnek a tengeren túl lakó embertársaitokra, kik a ti kormányotok alatt állnak. Sőt nem mondtátok-e magatok is olykor, mint a hajdani királyok: Az egyre megy, kinek kezében van a mi kivont kardunk, martalócznak-e vagy üzérnek? Ha egyszer elismeri az illető, hogy ez a kard a mienk, akkor nekünk kötelességünk elleplezni, a mi rosszat e kard elkövetett. Azt hiszitek-e, hogy a ti átkaitokon kívül másokéi nem szállnak föl az égbe? Hol van a ti kardotok? Kinek kezébe került az? Vegyétek gyorsan vissza és tisztítsátok meg!

Halket Péter összegörnyedt, miközben föltekintett, majd így kiáltott:

— Mester, én nem tudom ezt a megbízást elvégezni! Én egy szegény tanulatlan ember vagyok. Ha én elmennék Angliába, s ott ezeket odakiáltanám nekik, azt mondanák rá: Hát ez kicsoda, hogy idejött prédikálni egy ilyen nagy népnek? Nem él-e itt köztünk az anyja mint mosónő és nem volt-e az apja két silling napibéréért dolgozó napszámos? Tehát csak kinevetnének, kigúnyolnának. Aztán az igazat megvallva, ez az üzenet olyan hosszú, hogy nem is tudnám jól megtartani eszemben. Inkább valami egyéb munkát bizz rám.

És az idegen így szólt: — Vigy hát üzenetet az ez országbeli embereknek és asszonyoknak. Menj a Zambezitől a tengerig és kiáltsd oda a fehér embereknek és asszonyoknak, mondván: Én láttam egy nagy mezőt, azon legelt két szép állat. Tágas volt a mező körülöttök, dúsan tele a jó föld jószagú füvekkel és olyan kövér volt a legelő, hogy alig tudták elfogyasztani, a mi körülöttök termett: és a két állat hasonlított egymáshoz, mert egy anyának voltak fiai. És a mint én néztem, láttam messze éjszak felé egy foltot az egen, olyan kicsiny volt és olyan magas, hogy a szem alig vehette ki.

Aztán mind közelebb jött a madár és azon hely fölött lebegett, hol a két állat legelt: a nyaka csupasz volt, csőre görbe, lábszárai hosszúak és szárnyai erőteljesek. A mező fölött lebegett, hol a két állat legelt. Majd láttam, hogy egy nagy fehér köre leül és vár. És láttam, mint tűnik föl mind több és több pont éjszakon és mint száll mindig több és több madár alá, hogy ahhoz csatlakozzék, mely a kövön ült. Némelyek az álla-

tok fölött röpködtek, mások csőreiket a köveken fenték ; mások pedig az állatok lábai közt kezdtek mászkálni. Láttam, hogy várnak valamire.

Aztán az, a melyik először érkezett, az egyik állattól a másikhoz repült, nyakokra gubaszzkodott és füleikbe dugta csőrét. Majd ismét egyiktől a másikhoz repült és szárnyaival szembecsapkodta őket, míg az állatok elvakultak tőle és mindegyik azt hitte, hogy a társa bántalmazza őt. És egymásnak estek és viaskodtak ; egymás oldalát tépték, míg a mező vörös lett véröktől és a föld döngött alattok. A madarak ott ültek és várakoztak ; a midőn a vér már javában folyt, mind közelebb és közelebb jöttek. A két állat azután kimerülten a földre terült. Ekkor a madarak rájuk csaptak és falni kezdték őket, míg gyomruk megtelt és hosszú, meztelen nyakok vértől csepegett : ott álltak, csőreikkel a holt állatok beleit tépdesték, miközben élesen csillogó szemeikkel szerteszét nézegettek. És az, mely király volt közöttök, kivájta a szemeit és fölfalta a szívét a két holt állatnak. És mikor már úgy torkig volt, hogy nem tudott többet enni, leült a köre a közelben és nagy szárnyaival verdeste a levegőt.

Halket Péter Simon, kiáltod oda a dél-afrikai fehér férfiaknak és nőknek : Szép és jó országatok van : veletek és gyermekeitek gyermekeivel is alig fog betelhetni e hely ; még ha tárt karral fogadtok is minden idegent, ki veletek akar élni és dolgozni. Ugyanazon fának az iker ágai vagytok ; ugyanazon anyának a fiai vagytok. Nem elég tágas ez a jó ország számotokra, hogy egymás húsát kell szakgatnotok, azok parancsára, kik bele akarják mártani csőreiket mindkettőtök szívébe ? Nézetek föl, lássátok, mint keringenek fölöttetek !

Halket Péter fölugrott, fölnézett és figyelt : de csak Mashonaland feketeségét látta feje fölött.

Az idegen hallgatva nézett le a tűzbe. Halket Péter pedig karjaival átölelte az idegen térdét.

— Mester — kiáltotta — hogy végezhetem el én ezt a küldetést ? A Dél-Afrikában lakó hollandi nem hallgatna rám, mert azt mondaná, hogy angol vagyok. Az angol pedig azt mondaná : Ki ez a ficzko, a ki békét, békét és békét prédikál ? Nem volt-e ő egy évig e vidéken és még sincs neki egy részvénye egyetlen egy társaságból se ? Érdemes-e szavára hallgatni. Ha valamire való ember lenne, legalább is ötezer fontot szerzett

volna már magának. És nem fognak rám hallgatni. Adj nekem más tenni valót!

És az idegen szólt: — Akkor hát menj izenettel egyetlen emberhez. Keresd föl őt, akár alszik, akár ébren van, akár eszik, akár iszik; és kérdezd meg tőle: Hol vannak azoknak az embereknek a lelkei, kiket megvásároltál?

És ő felel neked és azt mondja: — Én nem emberek lelkeit vásároltam meg! Azok a lelkek, melyeket én vásároltam, kutyak lelkei voltak! Akkor ezt a kérdést intézd hozzá, ezt mondd neki: Hol vannak hát azok a...

És ha ő félbeszakít, így kiáltva: — Hazudsz, hazudsz! Tudom, mit akartál mondani. Mit törődöm én a követekkel? Féltém-e én valaha az angol kormánytól? Minden hazugság! Akkor ne kérdezd tovább, hanem mondd neki: — Volt egyszer egy mécses, világolt, rebegett-sercegett, utolsót lobbant és kialudt, senki se gondolt vele, csak egy mécses volt.

És volt egyszer egy másik világosság; az emberek világítótoronyba helyezték, hogy világítson minden léleknek a tengeren; hogy messziről meglássák a hajósok szép egyenletes fényét és találjanak kikötőre és kerüljék ki a sziklákat.

— És mégis ez a fény is csak libegett-lobogott, a mint égett. Hol erre, hol arra hajlott: egyszer kéken égett, máskor zölden és vörösen; most teljesen kialudt, majd megint föllobbant. És az emberek messze künt a tengeren arra a helyre függesztették szemeiket, a hol tudták, hogy a fénynek lennie kell, mondván: — Meg vagyunk mentve; a nagy fény megmutatja nekünk, ha sziklákhöz közeledünk. És a sötét éjjelen az emberek mind közelebb és közelebb jöttek; az éjjél csendjében a világítótorony sziklájába ütköztek és ennek lábánál hajótörést szenvedtek.

— Mi történjék most már ezzel a fénynyel, miután ez már nem volt gyöngé mécsvilág, hanem az emberek kezeitől magasra helyeztetett és az emberek bíztak benne? Nem kell-e kioltatnia?

És ha ő felelne, mondván: — Mik nekem az emberek? Bolondok, mind bolondok! Hadd haljanak, veszszenek! Úgy mondd el neki ezt a történetet: — Volt egyszer egy k s paták, mely egy hegy tetején a hó alól fakadt; és a hó boltozatot alkotott fölötte. Tisztán és kéken folyt, mint fönt az ég, ágyául is a hó szolgált. Egyszer olyan helyre ért, hol a hó már

elfogyott. Két út állt most előtte, melyek között választania kellett; egyik a hegy oldalában, sziklák és kövek közt vezetett le és napsugaras tisztáson át a tengerhez ért; míg a másik egy hegyszakadékhöz vitt. És a patak habozott: kanyargott-tekergőzött jobbra-balra, hol erre, hol arra. Lehetséges, hogy kierőszakolta volna útját a sziklák és kövek közt a hegy oldalán végig és utat tört volna magának ott, hol még senki se járt; partjain zöld fű nőtt volna és százszorszép; és a csillagok minden éjjel ragyogni látták volna benne arczaikat; és nappal lent, a napfényes tisztásokon a napsugár játszott volna tükrén, és a vadgalamb fészket épített volna a partjain álló fákon; és mindig vidáman, hangosan csobogva utat tört volna magának a nagy tengerig, melynek a távolból minden víz hallja hívó szózatát.

De ő habozott. Pedig úgy történhetett volna, ha lett volna ott egy kéz, mely csak egyetlen egy követ elmozdítson útjából; utat tört volna magának köveken és sziklákon át és megtalálta volna útját a nagy tengerig, — minden úgy történhetett volna! De nem volt ott az a kéz. A patak vize fölgyülemlett, és (lehet, hogy épen a miatt való siettében, hogy a tengerhez eljusson!) egy zuhanással a mélybe esett. A sziklák összezárultak fölötte. Kilenczszáz öl mélységben csöndes, sötét tavacska gyanánt terült el. Zöld moha csüngött fölötte a sziklákról. Napsugár nem hatott hozzá és a csillagok nem nézhettek bele éjjel. A tavacska csöndesen, nyugodtan terült el. Aztán mivel élénk volt és nem tudott helyt maradni, összegyűjtötte erejét és a laza földön és sziklatörmelékeken át csöndesen kivájta útját és kiszivárgott egy mély völgybe, melyet magas hegyek zártak körül. És a patak fölnevetett magában: — Ha-ha! nagy tavat fogok itt alkotni, valóságos tengert! Csak folydogált, csak folydogált, míg megtöltötte a síkság felét. De nem lett belőle nagy tó, csak nagy mocsár, mert nem volt lefolyása és a víz megromlott. A fű kihalt partjai mentén; a fák lehullatták leveleiket és megrothadtak a vízben; és a vadgalamb, mely addig ott fészkel, fölrepült a hegyre, mert fiókái elpusztultak. Ekkor a varangyok kiültek a kövekre és beleeresztették nyálukat a vízbe és a sás, mely a parton nőtt, sárga volt. Éjjel sűrű, fehér köd ült a vízre, úgy hogy a csillagok nem tudtak átlátni rajta; és nappal finom fehér pára függött fölötte, úgy, hogy a napsugarak

nem tudtak játszani rajta. És senki sem tudta, hogy ez a mo-csár egykor tisztán és keken eredt egy hegy csúcsán a hó alatt: és hogy egy kőnek az elmozdítása kellett volna csak ahhoz, hogy folyása meg ne szakadjon soha és csobogása a tenger zúgásába szünös-szüntelen belevegyüljön.

Az idegen újra elhallgatott egy darabig.

Aztán így szólt: — Ha ő felelne neked és mondaná: Mit törődöm én mindezzel! Mit nekem patak és hegy. Egyedül az arany a valóság és az a hatalom, melylyel szétzúzhatom az embereket kezeim közt, — akkor te ne folytasd beszédedet.

— De, ha véletlenül hallgatna szavaidra, mondd neki még ezt az egyetlen egy dolgot, — jó tisztán és hangosan mondd, hogy minden bizonynyal meghallja: A reggel lehet szürke, a dél sötét és viharos; de a napnyugta aranyos dicsfénye feledtetheti a reggel szomorúságát és a délután sötétjét. Úgy, hogy mindenki így fog fölkiáltani: Ah, mily szép nap van ma! A patak, ha egyszer már lezuhant, nem térhet vissza többé útján. De az emberi léleknek soha sem késő ezt megtenni.

És ha kinevetne és azt mondaná: — Te bolond, az oly ember, ki még nincs meg húsz éves, teljesen megváltozhatik; harmincz éves kora előtt átalakulhat még részben: de negyven év után már meg van állapodva. Én, ki negyvenhárom év óta pénzre és hatalomra vadásztam, most valami egyéb után vadászszak? Úgy látszik, talán azt hiszed, hogy Jézus Krisztus vagyok! Hogyan lehetek én én, és ugyanakkor más ember is? Erre feleld neki ezt: — Minden ember szíve mélyében egy angyal lakozik; de némelyiknek a szárnyai össze vannak csukva. Ébreszd föl a te angyalodat! A tied nagyobb és erősebb, mint akárki másé; szállj a magasba vele!

De ha szidalommal illet téged és így szól: — Van nyolcz millióm és nem törődöm én se Istennel se emberrel — akkor ne felelj neki, hanem hajolj le és írd elébe a földre a szavakat. — Az idegen lehajolt és a tűz fehér hamvába újjával írt. Halket Péter előre hajolt és látta a két szót, mit az idegen írt.

Az idegen így folytatta: — Mondd meg neki: akármit is cselekedjél, hogy ezt a nevet halhatatlanná tedd ebben az országban; ha aranyporba irod le, ha gyémánttal rakod ki és azzal az embervérrel forrasztod össze, melyet a Zam-

bezitől a tengerig öntöttek, mégis . . . Az idegen végig húzta lábát a szavakon; Halket Péter odanézett és csak egy csomó fehér hamut látott ott, hol imént a név állt.

Az idegen folytatta: — És ha tovább káromolna és mondaná: Nincs egyetlen férfi vagy nő Dél-Afrikában, kit pénzzel meg ne tudnék vásárolni! Ha egyszer bírom Transvaalt, magát a Mindenhatót is megvehetem, ha akarom!

Akkor mondd neki csupán ezt: Pusztúljon el pénzed veled együtt! — és hagyd el őt.

Egy pillanatig síri csönd uralkodott. Aztán az idegen kinyújtotta kezét: — És akkor, midőn odahagyod őt, emlékezzél erre: nem a cselekedet, de az akarat az, mi az ember lelkét teszi. Az, ki összetiport egy nemzetet, nem vétkezik nagyobb, mint az, ki a legsilányabb teremtmény halálkínjában gyönyörködni tud. A pocsolya nem kevésbé mérges csep-penként, mint a hatalmas mocsár, azért mert kisebb. Az, ki olyan óhajt lenni és azt óhajtja véghez vinni, a mi ez az ember volt és a mit ő véghez vitt, olyan, mint ez az ember; habár a hatalom hiányzott nála a végrehajtáshoz. Emlékezzél továbbá még erre az egy dologra: néhány fia születik Istennek a földön, a kiket az emberek lángelmének neveznek. Zsenge ifjúságában mindegyik a válaszüton áll és választ, magával vive adományát egyaránt a mások és a maga számára. De ne feledd soha, akármit is választott ő, hogy egy olyan kötelesség terhe nehezedik reá, a mi másoknál hiányzik — minden tér nyitva áll előtte és választása végtelen — és ha elbukik e teher alatt, inkább sirassátok őt, mintsem átkozzátok, mert Isten fiának született.

Újra csend volt. Aztán Halket Péter átölelte az idegen lábait. — Mester, — kiáltotta — nem tudom elvégezni ezt a föladatot. Nem azért, mert azt mondhatnák az emberek: ez a Halket Péter közkatona, kit mindnyájan ismerünk, asszonyokat tartott magának, lepuskázta a négereket, s most profétának áll be. De hát a mi igaz, igaz. Nem kívántam-e magam is . . . és Halket Péter ki akarta önteni egész lelkét, de az idegen megelőzte őt.

— Halket Péter Simon, — szólt — mit tesz az, ha a trombita, mely riadót fú a harcra, vert rézből van-e, vagy aranyozott ezüst-e? Nem riadót fú-e azért? Mit tesz az, ha én izenemet egy asszonytól vagy egy gyermektől küldöm

el: kevésbé marad-e az igazság azért igazságnak, mert vivőjét megvethetik? Vajjon a száj, a mely beszél, való e örökké, vagy az ige, a mit e száj mond? Mindazonáltal, ha te úgy kívánod, menj el és mond: — Én, Halket Péter, bűnös mindnyájatok közt, ki asszonyt és aranyat kívántam, ki magamat szerettem és gyűlöltem felebarátomat, én . . . Az idegen letekintett reá, és kezét szeliden fejére tette. — Halket Péter Simon, — szólt — még keményebb föladatot bízik reád, mint azok, melyeket eddig kaptál. Azon a kis helyen a föld kerektségén, a hol a te akaratod érvényesülhet, állítsd föl most azt a szent királyságot. Szeresd ellenségeidet; tégy jót azokkal, kik gyűlölnek téged. Menj mindig előre és ne tekint se jobbra, se balra. Ne vess ügyet arra, mit az emberek mondhatnak rólad. Segítsd az elnyomottakat, szabadítsd ki a foglyokat. Ha ellenséged éhezik, adj neki enni, ha szomjazik, adj neki inni.

A mint ott térdelt Halket Péter, valami különös melegség és boldogság érzése járta át; olyasmit érzett, mint midőn kis gyermekkorában anyja magához ölelte: semmit se látott többé maga körül, mint egy szelíd és mégis fényes világosságot. De hallotta, a mint egy hang így szólt abból feléje: Mert szeretted a könyörületességet és gyűlölted az elnyomást . . .

Mikor Halket Péter fölegyenesedett, az idegen alakját már távozóban látta tőle. Utána kiáltott: Mester, engedd, hogy kövesslek. De az alak nem fordult meg. És a mint belelépett a sötétségbe az idegen alakja, úgy tetszett Halket Péternek, hogy mind nagyobb és nagyobb lett: és a mint alászállt a koppje tulsó oldalán, egy pillanatra látni vélte még fejét halvány, fehér fénykörrel övezve: aztán eltűnt az is . . .

És Halket Péter közkatona egyedül ült ott a koppjén.

II.

Meleg nap volt. A napsugarak égetően löveltek az elszórtan álló fákra, az összezsugorodott cserjékre, a hosszú füvekre és a kiszáradt patakok medrére. Messze, a kék egen, olyan magasan, hogy a szem alig tudta megkülönböztetni őket, keselyűk röpültek le délnek, hol negyven mérföld távolságra a kraalok el pusztítva álltak és kétszáz néger halott feküdt a napon.

Egy csoport magánosan álló fa alatt, a fű és alacsony bokrok közt, egy majdnem kiszáradt patak partján egy kis csapat ültött tábor.

A különítmény elvesztette öszvéreit és már egy hete itt időztek, míg meg nem találják. A három társzekeret, melyeket a nagy táborba voltak indítandók, a fák alá vontatták; egy vitorlavásznat vetettek át rajtok, hogy néhány embernek menedéket szolgáltasson; túl felől, a tisztás és nyílt tér másik oldalán, mely táborhelyül szolgált, egy kisebb vászon volt két karóra kifeszítve, szintén holmi sátorfélének; balra a tábor többi részétől néhány alacsony bokor által elválasztva, egy magas fa alatt állt a kapitány harang alakú sátra. A harang alakú sátor előtt egy csenevész fa meredt; vastag fehér törzse facsaros volt és görcsös, két girbe-görbe ágát úgy nyújtotta ki kétfelől, mint két kart.

E fa előtt, fegyverével vállán, lehajtott fejjel és a földre szegzett szemmel egy ember járt föl s alá a perzselő napon.

Három-négy tűz égett a tábor körül különböző helyeken; háromnál a kukoricza és rizs főtt, mi a közemberek táplálékául szolgált, mivel húskivonat készletök kifogyott; míg a negyediknél, hol egy benszülött fiú vigyázott föl, a kapitány jóval izletesebb ebédje főtt.

Sokan hiányoztak a táborból: néger fiúk, kik azért mentek, hogy elfogják az öszvéreket, melyeket pár mérföldnyire a halmokon fedeztek föl, és kiket estére vártak vissza; fehér emberek, kik azért mentek, hogy valamely vadat keressenek puskáik elé, mely megizesítse kukoriczából álló eledelőket, vagy pedig, hogy kikémleljék a vidéket; holott minden benszülött lakhelyet harmincz mérföldnyi kerületben leégettek már és a vidék olyan pusztá volt a négerektől, mint egy kis gyermek tenyere; úgy látszott, még az állatok is eltűntek.

Azon sátor árnyékában, melyet a karókra kifeszített vászon alkotott, három ember feküdt, kiknek az volt a dolguk, hogy a fazekakra ügyeljenek és a tábor őrizzék. Mind a hárman gyarmatbeli angolok voltak, hason feküdtek és azzal töltötték az időt, hogy szakadozva beszélgettek, vagy elővigyázattal szippantottak egyet-egyet pipájokból, mert a dohány már ritka dolog volt a táborban.

Egy pár jardnyira ide, néhány bokor alatt feküdt egy roppant nagy természetű közkatona, kinek nemzetisége meg-

tározhatatlan volt, de valahonnan az angol szigetekről jött és körülutazta a világot. Széltében azt beszélték róla, hogy három évi kényszermunkára volt ítélve Ausztráliában valami rablási históriáért, de semmi bizonyosat nem tudtak előéletéről. A fél éjjel őrségen volt és most hátán fekvé pihent, egyik karjával elfödve arczát; állkapcsainak gyöngé mozgása jelezte, hogy nem alszik, egy darab bagón rágódott és midőn időnként megfordította azt szájában, két sor letördelt sárga fogat láttatott sötétvörös inyében.

A gyarmatbeli három angol nem figyelt rá. Kettő közülök, kik csöndesen pipáztak, hatalmas széles termetű volt, azzal a kissé hanyag tartásával a vállaknak, mi közös vonás a gyarmatbeli európaiak harmadik nemzedékénél, akár hollandiak, akár angolok azok, és megvolt rajtuk a nyugodtságnak és kedélyességnek az a kifejezése, mi rendesen a nagyvárosok körén kívül felnőtt európaiakat jellemzi. A harmadik kisebb volt és kevésbé erőteljes, szokatlanul ideges, sas orral és halvány szögletes arczczal, min némi elégtelenség kifejezése látszott. Ő beszélt folyton, míg társai pipáztak és hallgatták.

— Én pedig azt mondom, — szolt, kezével a vörös homokba ütve, — itt mi most úgy vagyunk, hogy körülbelöl egy fél kávéskanálnyi hitvány brandyt kapunk éjszakára, míg neki tíz pezsgős üveg hever üresen a sátra mögött. És nekünk azzal a kukoriczával kell beérnünk, mit a lovak számára hoztunk, míg neki pástétomja és marhasültje van és úgy él, mint egy lord! Az efféle megjárja a rendes katonaságnál, ott tudja az ember, mi vár rá és végre is ott gentlemanek a főlebbvalók és bármit lenyelhet az ember, ha tudja, hogy derék ember a főlebbvalója. Akárhogy is, az angol tisztek gentlemanek; oh, ha Selous *) alatt szolgált valaki, akkor . . .

— Oh, Selous, ember a talpán! — tört ki a más kettő, kivéve a pipát szájokból.

— Na persze, én is azt mondom. De az ilyen ficzkók nem valók farmernek, se kereskedőnek, se ördög-pokolnak; angliai rokonaik le akarják rázni a nyakokról, tehát ide küldik őket és a mi nyakunkra ültetik. Gyalázat! Ugyan szeretném tudni, nem érek-e én annyit, mint akármelyik ezek kö-

*) Selous híres angol utazó és nagy oroszánvadász.

zül a fíczkók közül, kik idejönnek az urat játszani? Azt hiszem, van mit aprítani a tejbe a barátaiknak. És egy szűrő tekintetet vetett a kapitány sátra felé. — Ha legalább valódi angol tiszteket küldenének ide nekünk, akkor . . .

— Oh, — szólt közbe társai közül a nagyobbik, kinek ellentétben hatalmas természetével, valami gyermekies együgyűség és jóság ült csinos arcán, — ez azért van, tudod, mert te nem vagy elég nagy úr! Ezredes, vagy tábornok lesz belőle, előbb, semhogy megszabadulhatnánk a hozzá való szerencsétől . . . Én itt mindegyiket tábornoknak vagy ezredesnek hívom; ez a legbiztosabb; tudjátok, ha ma még nem azok, holnap már azok lesznek!

Ez tréfának volt szánva és ebben a melegben, ezen az unalmas vidéken, minden tréfa elég jó volt arra, hogy nevetni lehessen rajta: a harmadik ember mosolygott is, de az először szóló komoly maradt.

— Én csak annyit tudok, — mondá emez, — hogy én megleckéztettem volna ezeket a fíczkókat, ha nekem valami rokonom akadt volna azok közt, kiket ők itt hagytak, hogy megölje az ellenség, míg ők Transvaalba kóriczáltak el mulatozni. Ha az anyámat, vagy testvéremet leölték volna itt, vettem volna egy pisztolyt, s szétlocscsantottam volna a nagy Pandjandrum*) agyvelejét, a kisebbekét meg utána. Szép módja úgy kormányozni egy országot, hogy idehívják az embereket, hogy éljenek itt, s aztán minden fegyverfogható embert kivisznek az országból Transvaalba, egy arany rablókalandra, minket meg itthagynak, hogy együk meg a fekete levest. Én úgy fogom föl, hogy minden férfit és nőt, kit megölt itt az ellenség, maga a Chartered társaság gyilkoltat ott le tulajdonképen.

— Na, Jameson nem csinált egyebet, mint a mit parancsoltak neki. Ő is épen úgy parancsnak kényszerült engedelmeskedni, mint mi többiek. Nem ő eszelte ki a dolgot, de ő bűnhődött meg érte.

— Mit hallgatott ő afféle parancsra? Mi az a nagyszerű kormányzás, mit annyit emlegetnek? Már tíz éve, hogy ebbe az országba jöttem; úgy dolgoztam, mint egy néger, mióta csak idejöttem és mim van? Vagy akármelyik ember, a ki ke-

*) Pandjandrum, — a fővezér gúnyneve.

ményen, igazában dolgozott és becsületesen művelte a földet, mit ért vele? Ebből az országból minden javadalmat néhány nagy úr élvez a tengeren túl, vagy pedig azok a rokonaik, kik ide tolakodtak. Ha holnap Anglia átvinné a Chartered társaságot, mit találna? — minden, a mi csak valamit ér az országban, magánengedelményesek kezében van, — ezek megtömik zsebeiket, míg az egész ország tönkre megy! Épen olyan dolog lenne az, mintha a sakálok lerágnák az egész húst a ló csontjairól és csak azután hívnák meg az oroszlánt, hogy nyálja a csupasz csontokat.

— Oh, várj csak egy kicsit és te is megkapod a részed, — mondta a jóképű ember. Én is öt éve vagyok itt már s kaptam egy rakás ígéretet, de azonkívül semmit egyebet; hanem én mindig azt gondolom, hogy egyszer csak elérkezik az a bizonyos nap, tehát befogom a szám! Ha arra kérnének, hogy bizonyítványt állítsak ki arról, hogy ez az Izé úr — és a kapitány sátra felé mutatott — sohasem itta le magát, vagy nem is tudja, hogyan kell káromkodni, aláírnám azt az írást, csak aztán jól megkenjenek érte. Jó csomót zsebre tudnék rakni efeléből, — már az ilyen kenőcsből — csak akadna kezem ügyébe.

A két ember kesernyésen nevetett, míg a harmadik, ki nem beszélt még, a hátára fordult és kivette szájából a pipát.

— Mondok valamit, — így szólt a soványarcú, — azok közülünk, kiknek egy darabka föld jutott, és kik becsületesen, szorgalmasan iparkodnak dolgozni, torkig vannak már ezzel a fölfújtt háborús komédiával. Ha néhány olyan emberünk lett volna, minők a Currie és Bowkerek voltak a régi időkben, mindez nem történt volna. Nem is lehet tudni sohasem, mikor és miért üt ki, vagy szünik meg egy időre ez a véres játék; rendesen épen akkor kezdődik, mikor a munkához látna az ember. Átkozottul kellemes dolog az ilyen háború, melyről az ember sohase tudja, mikor sózzák a nyakába.

A harmadik újra lassan hasra fordult: — Már csak várjátok türelemmel. Holnap megint a matabelekkkel harczolunk, szólt vontatottan.

Elfojtott kaczagás hullámszótt végig az egész csoporton. Még a bokrok alatt fekvő ember is, ki karjával elfödte arcát és kinek szemei még csukva voltak, elhúzta kissé száját és kimutatta sárga fogait.

— Csak azon csudálkozom, — mondta a nagy termetű és csinos képű ember, — hogy nem érkezik egy köszönő irat, az összes néger főnököktől aláírva, melyben ezek elmondják, mennyire szeretik a Chartered társaságot, milyen boldogok, hogy a Pandjandrum kormányozza őket és mennyire jó ez hozzájuk; meg hogy közadakozásból bronzszobrot akarnak állítani neki. Nincs a mire ember képes ne volna jó pénzért.

A harmadik ember újra hátára feküdt, kezét vizsgál-gatva, melyet arcza előtt tartott. — Mi is áll a bibliában arról a szoborról, melynek törzse és czombjai érczből voltak, míg a lábai agyagból?

— Nem sokat tudok a bibliából, — szólt a soványarcú.

— Megyek, megnézem, ha fő-e a fazekam. Nem kozmásodik-e oda a tied?

— Nem, megkértem a kapitány inasát, hogy ügyeljen rá kissé, — de azt hiszem, nem teszi. Együtt főzöd a rizst a kukoriczával?

— Együtt, mert nincs más fazekam. Különben a fiúknak nincs kifogásuk ellene. Legalább egy kis változatosság!

A soványarcú ember elballagott abba az irányba, hol tüze égett; a másik ember szintén fölkelt, vagy hogy fazeka után nézzen, vagy pedig, hogy a szekerek alatt feküdjék le aludni; a nagy termetű gvarmatbeli egyedül maradt. Tüze elég jól égett, ötven lábnyi távolságra tőle; karjait összefonta a földön és ráfektette fejét; lustán nézte a kis fekete hangyákat, melyek a vörös homokon futkostak, egészen orra körül.

Mély csönd borult a táborra. Időről időre egy-egy darab fa pattogott a tűzön és a tücskök czirpelték hangosan a fák ágai közt; csupán csak az ör járt föl s alá a girbe-görbe fa előtt a kapitány sátrával szemben, különben egy lélek sem mocszant az egész táborban: a bokrok alatt alvó közkatona hortyogása elhallatszott a féltáborban.

Az égető déli nap átható hévvel tűzött.

Végre hallatszott, a mint valaki utat tör magának, a magas fűvön és bokrokon át, miket csak pár lábnnyira takarítottak el a tábor körül, és egy ember alakja tűnt föl, ki egyik kezében fegyverét tartotta, másikában pedig egy madarat hozott, melyet lőtt. Kétségkívül angol volt, nemrég jött Európából, mint ezt arczának színéről lehetett következtetni, mert ellenére a lesülésnek, még elég üde volt. Ez arcz e perczben ki volt

gyúlva a melegtől, de a világoskék szemek és finom vonások nem vesztettek semmit érzelékeny finomultságukból.

A gyarmatbeli felé jött és elébe dobta a madarat.

— Ez minden, a mit találtam, — mondta.

Aztán ő is elnyúlt a földön és puskáját a sátor lazán csüngő vászna alá dugta.

A gyarmatbeli fölemelte fejét és a nélkül, hogy megmozdította volna könyökét a földről, megfogta a madarat. — Beteszem a fazékba; legalább valami más izt fog adni a dohos kukoriczának — szólt, s elkezdte koppasztani a madarat.

Az angol levette kalapját és kisimitotta izzadt, finom haját homlokából.

— Kifáradtál, he? — kérdezte a gyarmatbeli, barátságosan nézve rá. — Van még egy pár csöpp az üvegemben.

— Oh, nem, elég jól birom. Csak egy kicsit melegem van. Egyet köhintett és letette fejét karjára. Szemeivel gépiesen kísérte, mit csinál társa a madárral. Azért hagyta el Angolországot, mert menekülni akart a mellbetegségtől, és azért jött Mashonalandbe, mert itt szabad levegőn élhetett és mert meg akarta menteni szüleit az ő tartása terhétől.

— Mit csinál ott az a Halket? — kérdezte hirtelen, fölemelve fejét.

— Nem voltál itt ma reggel? — felelt a gyarmatbeli. — Nem hallottad, miféle cifra veszekedést rendeztek?

Ki? — kérdezte az angol, félig fölemelkedve könyökén.

Halket meg a kapitány. A gyarmatbeli percre félbehagyta a koppasztást. Istenúgyse, sohse láttál ehhez foghatót!

Most az angol fölült és erősen odanézett, hol a bokrok fölött Halket lehajtott feje látszott, a mint alá s föl járkált.

— Mit csinál ott, abban az égető napban?

— Ört áll, — felelte a gyarmatbeli. Azt hittem, itt voltál, mikor a dolog történt. A legpompásabb historia, minőt életemben láttam vagy hallottam! Oldalvást fordult és elnevette magát, a mint visszagondolt a történetekre. Nos hát úgy történt, hogy néhány ember lement a patakra, hogy friss vizet keressen a mélyedésekben. Egy négert találtak ott elbujva egy lyukban a parton, nem egész ötszáz yardnyira ide! Egy ösvény vezetett le ott a vízhez, azon látszott meg a lába nyoma úgy, mintha valami sündisznó lett volna; ez árulta el a hitvány

kutyát. Úgy találták meg a lyukában, mint valami hangyászt; a lyuk szája el volt földve egy bokorral, hogy nem lehetett látni. Bizonyosan már rég ott tartózkodhatott, mert a talaj tele volt szórva halszállkával: a tóból fogta a halat; aztán egy hot vastagságú gyöker is volt ott, melyet már félig elragott. Meg volt sebesítve, két golyót kapott a czombjába, de már tudott járni. Biztosan azt várta, míg mi elmegyünk innen, hogy aztán törzse után szökjék. Fertelmes repedezett volt a bőre, mint minden négernek, ha sokáig nincs mit ennie.

Na, aztán a kapitány elé hurczolták, természetesen: ez elkezdett káromkodni, szitkozódni, azt mondta rá, hogy kém és holnap föl kell akasztani; fölakasztatta volna még ma este, ha a fő csapattestet nem várnók, hogy ma este hozzánk csatlakozzék, de így meg akarja várni az ezredest; ha azonban ezek nem érkeznek meg, fölakasztatja, vagy lelöveti holnap jókor reggel oly bizonyosan, mint hogy a nap fölkel. Megparancsolta a fiuknak, hogy kötözzék oda ahhoz a kis fához sátra előtt, kemény nyers bőrszíjakkal lábán, derekán, és a nyakán is egy ilyen szíjjal.★)

— Mit mondott a benszülött? — kérdezte az angol.

— Oh, az nem szólott semmit. Nem akad különben egy lélek sem az egész táborban, ki megértse, ha szól. A fekete inasok sem értik a nyelvét. Azt hiszem azok közül a gaz ficzkók közül való, a kikre ráütöttünk akkor, mikor ott alatt megtisztítottuk a cserjést; de miként tudott a folyó partjáig jutni, olyan állapotban, a milyenben a lábával lennie kellett, nem képzelhetem. Nem ellenkezett, mikor elfogták, csak maga elé meredt, azt hiszem a félelemtől. Kemény legény lehetett, mielőtt megsebesült.

Hát mondom épen, mikor odakötöztük és a kapitány már vissza akart menni sátrába, hogy folytassa az ivást, mi pedig még mind körben álltunk, egyszerre csak előlép Halket, egyenesen a kapitány elé áll, a homlokába csüngő hajához kap — tudod, hogy szokta? Oh Istenúgyse, Istenúgyse, ha láthattad volna! Nem felejttem el soha, a míg csak élek! A gyarmatbeli csak úgy rázkódott a nevetéstől. Így szólt. Sir, szabad valamit mondanom? kezdte olyan ünnepélyes bevezetéssel, mint mikor valaki egy küldöttséget vezet; aztán

*) Ily nyersbőr-szíjat egész Dél-Afrikában használnak.

egyszerre csak neki vágott — jaj Istenúgyse, sohse hallottál ilyesmit! Olyan volt, mint egy fiú a vasárnapi iskolában, a mikor fölmondja a leezkóját a szentírásból, mit könyv nélkül tanult meg, s addig meg nem áll, míg végig le nem darálta.

— Mit mondott, — kérdezte az angol.

— Oh, azon kezdte, honnan tudhatjuk mi, hogy ez a néger kém; rettenetes dolog volna megölni őt, ha nem tudjuk egészen bizonyosan; valószínűleg azért rejtőzködött ott, mert meg volt sebesülve. Aztán azzal folytatta, hogy végre is ezek a négerék mind hazájokért harcolnak; mi is harcolnánk a francziák ellen, ha azok eljönnének és el akarnák venni Angliát tőlünk; és a négerék derék emberek, engedelmével, sir — (minden öt perczben homlokfürtjéhez kapott, és ismételte, engedelmével, sir) és ha nekünk ellenök kell harcolnunk, eszünkbe kellene hogy jusson, hogy ők a szabadságért harcolnak; nem szabad sebesült foglyokat agyonlőnünk, a miért azok feketék, mikor nem lőnök agyon őket, ha fehérek volnának. És úgy áradt belőle a szó, mint valami igazi Exeter Halli prédikatorból! Soha ehhez foghatót nem hallottál! Minden ember testvér, és Isten úgy szereti a feketét is, mint a fehéret; a mashonák és matabelek szegény, tudatlan nép, kiket szeretnünk kell. Aztán oda lyukadt ki, hogy bocsássuk szabadon ezt az embert; hogy adjunk neki élelmiszert az útra, s mondjuk meg neki, hogy menjen vissza népéhez és jelentse azoknak, hogy mi nem azért jöttünk, hogy elvegyük az országjokat, hanem hogy tanítsuk és szeressük őket. Nehéz dolog egy négerért szeretni, de meg kell kísértetnünk! És minden öt perczben újra kezdte. És azt hiszem, én ismerem ezt az embert, kapitány úr; nem vagyok bizonyos benne, de azt gondolom, Lo Magundisból való! — mintha akárki az ördög is törődött volna azzal, hogy ez a hitvány néger Lo Magundisból való-e vagy másonnan. Biztos vagyok benne, hogy legalább tizenötször elmondta. Aztán megint így folytatta: Nem állítom, hogy én jobb vagyok, mint a kapitány úr, vagy akárki más. Olyan rossz vagyok, mint akárki a táborban, tudom. Azzal neki eredt és elmondta összes bűneit, a miket valaha csak elkövetett és hozzátette: Én egy tanulatlan, tudatlan ember vagyok, kapitány úr; de azért ennek a négernek a pártját kell fognom; hisz senkise teszi ezt! Aztán így folytatta — Ha elenged vele menni Lo Magundisba, sir, én nem félek,

odamenni és megmondom az egész népnek, hogy nekünk nem kell az ő országuk, sem az ő asszonyaik, hanem azt akarjuk, hogy legyenek testvéreink és szeressenek minket. Ha el enged menni, sir, elmegyek és békét csinálók; adja nekem azt az embert, sir! A gyarmatbeli oda volt a nevetéstől.

— Mit felelt a kapitány? — kérdezte az angol.

— A kapitány? Na, tudod, hogy a legkisebb dolog miatt milyeneket szokott káromkodni; de most csak ott állt, karjai lelógtak két oldalán, szemei kimeredtek és arcza mind vörösebb és vörösebb lett: mindössze ennyit tudott tikogva hebegni: Istenúgyse! Istenúgyse! Azt hittem, megüti a guta. És Halket ott állt, egyenesen farkasszemet nézve vele, mintha egy lelket se látott volna közülünk maga körül.

— Mit csinált aztán a kapitány?

— Oh, mihelyt Halket megfordult, megeredt belőle a káromkodás, csak úgy ömlött a szájából a szitkok özöne, egyik a másik hegyébe. Majdnem olyan fura volt ő is, mint Halket maga az imént. És midőn bevégezte és lecsillapult kissé, azt parancsolta, hogy Halket járjon ott alá s föl egész nap és őrizze a négert. Majd parancsot adott, hogy ha a nagy csapat-test meg nem érkeznek az este, reggel az legyen az első dolog, hogy agyonlőjjék a négert, még pedig Halket lőjje le.

Az angol összereszt: — Mit mondott erre Halket?

Semmit. Egész nap alá s föl járkált ott fegyverével.

Az angol világos szemeit arra felé fordította, hol a Halket feje elő meg eltűnt.

— A néger még mindig oda van kötözve?

— Oda. A kapitány azt mondta, hogy senki ne merjen közelébe menni, se enni, vagy inni adni neki egész nap: különben . . . A gyarmatbeli a bokrok felé vetett egy pillantást, melyek alatt az a katona feküdt, aztán elhalkítva hangját, hozzátette:

— Ma reggel, ezelőtt egy pár órával Halket hozzám küldte a kapitány fekete szolgáját, hogy kérjen tőlem egy ital vizet. Azt hittem, magának Halketnek kell, mert a szegény ördögnek ugyancsak melege lehetett ott a napon járkálva, tehát elküldtem neki a vizet vászontömlőmből. Aztán elmentem utána nézni, mi lett az ivóedényemből; a szolga már elment volt onnan és a kapitány sátrával szemben, épen az ajtó előtt, Halket itatta azt a kutya négert az én ivóedényem-

qól. A szíjat oly szorosra fűzték nyaka körül, hogy csak lassan tudott inni és Halket föltartotta neki az edényt! Ha a kapitány kinézett volna! Juj! Nem szerettem volna a Halket bőrében lenni!

— Azt hiszed, kényszeríteni fogja Halketet, hogy megtegye? — kérdezte az angol.

— Persze, hogy fogja. A megtestesült ördög az; Halket is jobban tenné, ha nem kezdene ki vele, mert pórul jár.

— Holnap este kitelik az ideje!

Igen ám, de holnap reggel még nem. Én, ha Halket lennék, nem kötnék ki vele. Nem jó itt az előljárókkal összeütközésbe jönni. Mit tesz az, egy négerrel több vagy kevesebb? Lelövik majd mások, ha mi nem, vagy éhen hal.

— Czudar multság mégis olyan emberre lőni, ki nyakán és lábain meg van kötözve — mondta az angol, miközben finoman rajzolt szemöldökei összehúzódtak kissé és újra kismultak.

— Oh, tudod, ezek a négerek nem éreznek, vagy legalább nem éreznek úgy, mint mi. Láttam egy férfit, a kit agyon kellett lőnünk; farkasszemet nézett a puskákkal és úgy esett le ni! — egy hang nélkül. Nem éreznek ezek a négerek; azt hiszem, nem sokat csinálnak belőle, akár élnek, akár hálnak: nem úgy, mint mi, tudod.

Az angol szemei még mindig a bokrokra voltak szegezve hol a Halket feje el- meg előtünt.

— Nincs joguk azt parancsolni Halketnek, hogy megtegye, — és ő nem is fogja megtenni! — szolt az angol vonatottan.

— Csak nem akarsz olyan bolond lenni, hogy beleavatkozzál? — kérde a gyarmatbeli, kíváncsian nézve rá. — Nem fizetné ki magát. Én már rég föltettem magamban, hogy nem szólok semmit, akármi is történjék. Mit érnék vele? Tegyük föl, hogy valamelyikünk most panaszra menne ebben az ügyben, ha Halketet kényszerítnék, hogy akarata ellen lelőjje a négert; mi lenne ebből? Akad itt egy feltuzat olyan ficzkó, kit ha megkennek, azt mondja, a mit a felsőbbtség kíván — nem is szólva az olyan ficzkókról, mint ez — és hüvelykével az alvó katona felé mutatott — kit kémkedésért tartanak. Különben azt hiszem, hogy magáról a kapitányról is árulkodik a felsőbbségnek. Minden táviratot átnéznak, mielőtt to-

vábbítának ; csak a mi a társaságnak tetszik, az jut el oda, a hová kell. Van itt elég derék és jó ficzko köztünk ; de mit gondolsz, hány akadna, ki föláldozná minden reményét, hogy valaha valamire vigye Mashonalandben, csak azért, hogy Halket mellé álljon ; még ha valami alapos oka is lenne rá, hogy a társasággal összetűzzön ? Én részemről nagyon szerettem Halketet, igazi jó pajtás és nem egy jó szolgálatot tett nekem, — csak a mult éjjel is átvette tőlem az őrséget, miután rosszul éreztem magam ; tennék is érte szívesen valamit, a mi a józan észszel összeegyeztethető. De kereken kimondom, hogy én nem szeretnék és nem akarnék az előljárósággal ujjat húzni sem érette, sem másért. Nekem van otthon, a gyarmatban leányom, ki vár rám és már öt éve vár. Hogy férjhez tudom-e adni vagy se, az attól függ, hogyan állok a társasággal : kereken kimondom, én nem akarok összeveszni a társasággal. Azért jöttem ide, hogy pénzt szerezzek és akarok is szerezni ! Ha másoknak tetszik a falnak fejjel rohanni, ám lássák : de ne várják tőlem, hogy kövessem őket. Ez nem olyan ország, a hol meg lehessen mondani, a mit gondol az ember.

Az angol a földön könyökölve maradt. — Mégis azt mondják, hogy az angol zászló lobog fölöttünk.

Igen, csakhogy egy fekete sáv szeli át, a társaság jele nevetett a gyarmatbeli.

— Éreztél-e valaha lidércznyomást ? — kérdezte hirtelen az angol.

— Én ? Oh igen, néha — felelt a másik kíváncsian nézve társára ; — ha igen sokat ettem, akkor éreztem.

— Én folyton érzek, mióta idejöttem, — mondta az angol. — Mintha egy rengeteg világ nehezednék rám, egy egész földgömb : és én szűnyog volnék. Próbálom fölemelni, de nem sikerül. Tehát nyugton maradok alatta — s hagyom, hogy nyomjon agyon !

— Csodálom, hogy olyan gyakran érzesz lidércznyomást itt, hisz olyan keveset kapunk enni, — szólt a gyarmatbeli.

Erre egy kis ideig elhallgattak ; a gyarmatbeli tépte tovább a madár finom kis tollait és az angol a hangyákat bámulta.

— Ne feledd, — szólt végre a gyarmatos, hogy én szóval sem mondom, hogy ebben az esetben a kapitány a hibás.

Halket roppant számármód viselkedett. Sohasem volt azóta neki meg mind a négy kereke, mióta eltévedt tőlünk és az éjjel egyedül töltötte a koppjén. Mikor megtaláltuk másnap reggel, valósággal olyan álomba volt merülve, mintha már nem is élt volna, nem birtuk fölébreszteni; pedig nem volt elég hideg ahhoz, hogy megfagyhatott volna. Sohsem volt többé azóta a régi; tudod, olyan furcsa lett; ételadagjait a fekete szolgáknak adja oda, esteli pálinkarészét meg társainak; tudod, szeret magára lenni, félrevonul. A pajtásai azt hiszik, hogy valami lázt kapott, a mint azon a napon a magas füben kóborolt. De én nem gondolnám, hogy ez volna a baj oka; azt hiszem, attól kapta, mert egyedül volt a veldten. Ember, voltál-e valaha egyes-egyedül künt a veldten, éjjel-nappal, a nélkül, hogy egy lélek lett volna, kivel szót válts? Én voltam és mondhatom, ha három napig még ott maradtam volna, vagy megőrültem volna, vagy vallásossá lettem volna. Ember, azok az éjszakák a csillagokkal fölöttünk és az a halotti csönd körülöttünk! . . .

Megrohannak a gondolatok és gondolkozunk, gondolkozunk! Visszaemlékezünk mindenre, mire évekig és évekig soha nem gondoltunk. Végül elkezdtem magammal hangosan beszélni és úgy tetszett, mintha más valakivel beszéltem volna. Én egy hétig voltam odakünt: ő csak egy éjjel. De azt hiszem, a magány tette ezt vele. Ember, azok a csillagok borzadályosak; és az a csöndesség, mely reggel felé kezdődik! — A gyarmatbeli fölállt. — Nagyon kár érte, mert igen derék fiú volt. De hátha megjön még az esze.

Ezzel tovament, a fazék felé, kezében a madárral. Mikor elment, az angol hátára fordult és karját fejére tette.

Magosan, fönt — fönt a fa szétálló ágai közt, a világoskék afrikai egen láthatta maga fölött, a mint a keselyűk délre repültek.

★ ★ ★

Este a katonák a tüzek körül ültek és vacsoráikat ették. A főcsapattest nem érkezett meg, az öszvéreket hazahozták; másnap reggel tovább akartak indulni.

Halketet fölváltották; odajött, letelepedett nem messze azon csoport háta mögé, mely a tűz körül ült.

A gyarmatbeli és az angol kiadták a parancsot az összes

az ő «asztalukhoz» tartozó embereknek, hogy Halketnek békét hagyjanak, s ne merjék kérdésekkel zaklatni; az emberek felve a gyarmatbeli hatalmas természetétől és az angol idegeitől, békében is hagyták. Nevetgéltek és beszélgettek a tűz körül, míg a nagy természetű gyarmatbeli kiosztotta a kukoriczát és rizst czintányéiraikra, és sorban oda juttatta kihez-kihez a magáét. Most egy tányért Halketnek nyújtott, ki mögötte feküdt, könyökére támaszkodva. Egy darabig Halket semmit sem evett, aztán vett pár falatot, s újra lekonykölt.

— Hát te nem eszel semmit, Halket? — kérde az angol, barátságosan fordúlva feléje.

— Nem vagyok most éhes, — felelte. Aztán kis idő múlva kivette piros zsebkendőjét, gondosan beleürítette a táltartalmát, majd összekötötte. A csomagot maga mellé tette a földre és megint könyökére támaszkodott.

— Nem jössz közelebb a tűzhöz, Halket? — kérdezte az angol.

— Nem, köszönöm, nincs hideg.

Darab idő múlva Halket Péter kivett zsebéből egy durva fanyelű vadászkést. Egy kis lapos kő hevert mellette a földön, azon megfente a kés pengéjét s ujján próbálgatta élet. Majd visszadugta övébe, csöndesen fölállt, s magához véve kis csomagját, a sátor felé ment.

Kemény napja volt ma, — mondta a gyarmatbeli. Azt hiszem, fáradt és megylefeküdni.

Most minden ember szabadon beszélhetett a tűz körül Halket asznapi dolgáról. Vajon a kapitány megmarad-e szava mellett holnap? Vajon Halket végrehajtja-e a parancsot? Van-e a kapitánynak joga, hogy egy emberrel lövessen, a helyett, hogy sortüzet adatna? Egyik azt mondta, hogy ő szívesen engedelmeskednék a Halket helyében, ha neki parancsolnák; miért is csinált olyan bolondot magából? Így beszélgettek kilencz óráig, midőn az angol és a gyarmatbeli is elmentek lefeküdni.

Halketet alva találták, egészen a sátor szélén, arczczal befordulva a vászonnak. Csöndesen feküdtek le, nehogy fölbreszszék őt.

Tíz órakor az egész tábor álomba volt merülve, kivéve azon két embert, kik örökül voltak föllállítva; ezek a tábor egyik végétől a másikig járkáltak, hogy ezáltal ébren tartsák

magokat; vagy pedig meg-megálltak beszélgetni a nagy tűznél, mely csöndesen égett a tábor egyik végén.

A kapitány sátrában lámpa égett egész éjjel, mely átfénylött a vékony vásznon és megvilágította köröskörül a földet; hanem a tábor többi része ki volt halva és néma volt.

Félkettőkor a hold lement és a nagy afrikai égen csak a csillagok ragyogtak már.

Ekkor Halket Péter fölkelt: csöndesen fölemelte a vásznat és kimászott alóla. A tábor legszélén aztán fölállt. Karján csüngött vörös zsebkendője a beléje kötött eledellel. Egy pillanatig föl nézett a feje fölött csillogó tejútra, aztán belépett a magos fűbe és útját a tábor fekvésétől ellenkező irányba vette. De csakhamar megfordult és a patak medre felé ment. Darabig ez irányban haladt előre. Majd leült a part szélére, lehúzta nehéz bakancsait és bedobta a mögötte levő fűbe. Aztán a kis ösvényt követte, mit az emberek tapostak, a mint a folyóhoz mentek vizért. Ez egyenesen a kapitány sátrához vezetett és a fehér törzsű, csenevész kis fához, mely görbe ágait kétjélé terjesztette szét. Midőn már csak negyven lépésnyire volt tőle, megállt. Messze túl, a másik oldalon a két ór beszélgetve állt a tűz mellett. Halotti csend honolt a tábor többi része fölött.

A kapitány sátrán átszűrődő világosságnál mindent tisztán ki lehetett venni a kis fa törzse körül, de semmi nesz nem hallatszott belőlről.

Egy pillanatig mozdulatlanul állt Halket Péter, aztán a kis fához lopózott. A fekete ember oly szorosan volt a fehér törzshöz odakötve, hogy egynek látszott vele. Kezei oldalaihoz voltak kötve és feje mellére csüngött. Szemei csukva voltak és tagjai, melyek egykor hatalmas alkatu emberre vallottak, össze voltak esve és látni lehetett a kiálló csontokat. A gyapjas haj fején vadon és elhanyagolva, hosszú csomókban szerte szétállott, bőre pedig a nélkülözésektől és szenvedéstől fölcserepezett.

A szíjak kissé belevágtak bokáiba és kiserkenő vére feketére festette a talajt lábai körül.

Halket Péter ránézett; az ember halottnak látszott. Gyöngén megérintette karját, aztán kissé megrázta.

Az ember lassan kinyitotta szemeit, a nélkül, hogy föl emelte volna fejét és Péterre nézett fáradt pillái alól. Ha ezek

nem mozogtak volna, azt lehetett volna hinni, hogy egy halott szemei.

Péter ujját ajkára illesztette: — — «Csitt, pszt! — szólt.

Az ember érzéketlenül függött ott és csak nézte Pétert.

Halket Péter hirtelen letérdelt és kivette kését övéből. Egy pillanat alatt a lábakat tartó szijak át voltak metszve; egy másik pillanat alatt a derekat és a nyakat szorítók: a szijak a földre estek a karokról és az ember szabadon állt. Mint valami elkábult néma teremtes állt ott, lecsüggő fejével Péterre meredve.

Péter hirtelen a vörös kendőt karjáról az ember merev kezébe csúsztatta.

Ari-tsemeia! Hamba! Loup! Fuss! --- sustogta Halket Péter, minden afrikai nyelvből, mit tudott, használva egy-egy szót. De a fekete ember csak mozdulatlan állt, úgy nézve őt, mint a ki megbénult.

Hamba! Sucka! fuss! --- sustogta és kezével a távolba mutatott.

A következő pillanatban az értelem sugara villámlott át a néger arcán; majd vad öröm. Egy szó, egy hang nélkül, mint mikor a tigris ugrik, ha a kutyák sarkában vannak, egyetlen hosszú szökéssel, mint mikor nincs megsebesülve és nem beteg, a fűben termett és eltűnt benne. Ez összezárult mögötte; de a mint futott, az ágak és levelek ropogtak lépteit alatt.

A kapitány hátracsapta sátra ajtaját. — Ki jár ott? — kiáltotta.

Halket Péter a fa alatt állt, kezében a késsel.

A zajra az egész tábor fölébredt: az örök odarohantak; puskalövések hallatszottak. A félálomban levő katonák ide-oda szaladgáltak, kezeikben fegyverökkel. A kis fa felől hallatszott a lövés hangja; az egész táborban ezt kiáltották: — A maszonák jöttek kiszabadítani a kémet!

Mikor az emberek a kapitány sátrához értek, látták, hogy a néger nincs ott többé és hogy Halket Péter a fa lábánál fekszik, arccal a kapitány sátra felé fordulva. Vad hangzavar támadt, miből ezeket lehetett kivenni: --- Hányan voltak? — Merre mentek? — Meglőtték Halket Pétert! A kapitány látta! — Álljunk résen, minden perczen visszajöhetnek!

Mikor az angol odaérkezett, a többiek utat nyitottak

neki, mert tudták, hogy orvostanhallgató volt. Letérdelt Halket Péter mellé.

— Meghalt, — szólt nyugodtan.

Midőn a testet hátára fordították, a gyarmatbeli letérdelt túlfelől, egy kis kézilámpát tartva.

— Mit számárkodtok ott még? — kiáltotta a kapitány. Azt hiszitek, ér valamit, hogy a nyomokat keressétek, mikor már úgy összetapostatok itt mindent! Menjete, őrizzétek a táborn mindenfelől!

— Négy feketét küldök, — szólt az angolnak és a gyarmatbelinek, hogy ássák meg a gödröt. Legokosabban tennétek, ha most mindjárt eltemetnétek, nincs miért várni. Reggel jókor útnak indulunk.

Midőn magokra maradtak, az angol kitakarta Halket Péter mellét. Egyetlenegy kis seb volt épen a bal mell alatt, és egy meg a fejtetején; ezt azután kaphatta, hogy leesett.

— Különös, nemde, mit csinálhatott itt? — szólt a gyarmatbeli; s minő kicsi sebek!

— Pisztolylövés, -- felelte az angol, betakarva a mellet.

— Pisztoly — —

Az angol átható kifejezéssel tekintett föl rá.

Mondtam neked, hogy nem akarta megölni azt a négert.

— Nézd — itt — — Fölvette a kést, mely kiesett a Halket Péter kezéből és odaillesztette az egyik földön heverő elvágott szíjdarabhoz.

— Talán csak nem gondolod — — A gyarmatbeli tágra nyitott szemekkel meredt rá, majd a kapitány sátra felé tekintett.

— Igen, azt gondolom — — Menj és hozd el a köpenyt, takarjuk abba. Ha nem kell valakiről beszélni, a míg él, nem kell akkor se, ha meghalt!

Elhozták a nagy köpenyt, kikeresték a zsebeket, hogy lássák, nincs-e valami benne, a miről megtudhatnák, hova való, vagy hol laknak hozzátartozói. De nem volt semmi a zsebekben, csupán egy üres üveg, egy börtárca, két shillinggel és egy kis kötött sipka.

Igy hát begöngyölték Halket Pétert a köpenybe és fejére tették a kis sipkát.

És egy órával később, hogy Halket Péter a sátorból ki-

jött és fölneézett a csillagokra, a kis fa alatt feküdt, befödve a vörös homokkal, melyben egy fekete és egy fehér ember vére vegyült össze.

* * *

Az éj egész hátralevő részén az emberek a tüzek körül ültek és beszélgettek a történetekről, támadástól tartva.

De az angol és a gyarmatbeli sátrukba mentek és lefeküdtek.

— Mit gondolsz, fognak-e vizsgálatot indítani? — kérdezte a gyarmatbeli.

— Minek tennék? Holnap úgyis kitelik az ő ideje.

— Fogsz te valamit mondani?

— Ugyan minek?

Egy óra hosszáig feküdtek a sötétben és hallgatták az emberek beszélgetését.

— Hiszesz te Istenben? — kérdezte hirtelen az angol.

A gyarmatbeli csodálkozva felelte: — Természetesen, hogy hiszek!

— Én is hittem, -- mondta az angol — én nem hittem a ti Istenetekben, hanem valami olyanban, a ki nagyobb sem-hogy én megérthetném, és a ki ebben a világban működik, mint a lélek mozog a testben. Azt gondoltam, ez a valami úgy működik, hogy az ok és okozat törvénye, a mi a physikai világban érvényes, az erkölcsiben is érvényesül: úgy, hogy az, mit mi igazságnak nevezünk, kormányozza ezt a világot. Most már nem hiszek többé benne. Mashonalandben nincs Isten.

-- Oh, ne mondd ezt! — kiáltotta a gyarmatbeli egészen fölizgulva. Neked is elment az eszed, mint annak a szegény Halketnek?

— Nem, de itt nincs Isten, -- mondta az angol. Ezzel oldalára fordult s nem szólt többet; aztán a gyarmatbeli is elaludt.

A következő reggel, szürkületkor az emberek összecsomagoltak és útra készen álltak.

Öt órakor a szekerek elindultak; az emberek előttök és utánok lovagoltak, vagy gyalogoltak: és az a hely, hol a tábor állt, üres kör maradt; csupán pár tört palaczk és üres conservedoboz jelezte nyomát, meg a kövek, melyeken a tűz égett és melyek körül még meleg volt a hamu.

A girbe-görbe kis fa alatt a gyarmatbeli és az angol kis kőrakást halmoztak föl, míg lovaik fölnyergelve álltak ott. Egyszerre a magas termetű katona visszalovagolt hozzájuk. A kapitány küldte vissza, hogy megkérdezze, mit számárkodnak ott és hogy mondja nekik, jöjjenek már.

A két ember lóra ült, hogy kövessék, de az angol megfordult nyergében s visszanézett. A reggeli nap rásütött a magas fák kinyújtott ágaira, melyek beárnyékolták volt a tábornok; és rásütött a kis girbe-görbe fára is, fehér törzsére, kinyújtott karjaira és a tövében emelkedő kőrakásra.

— Mindennek az a koppjén töltött éjszaka az oka! — szólt a gyarmatbeli szomorúan.

De az angol csak visszanézett. — Nem igen tudom, ha nem jobb dolga van-e most neki, mint nekünk?

Aztán a csapat után lovagoltak.

SCHREINER OLIVIA *után, angolból*

H. R. J.

SERÉDY GÁBOR.

Regény.

I.

Áprilisi zápor esapott végig a városon, mosdatva utcát, háztetőt.

Serédy Gábor és Rochebonne Alfonz egy esernyő alá szorúlva siettek a Montmartre negyed egyik utcáján. Nép-telen lett az utca, mintha a hirtelen támadt eső egyszeriben elolvasztotta volna a járókelőket.

— Kutyának való idő, — duzzogott a fiatal francia festő és szorosabbra húzta a válla köré felleghajtó kabátját. Csak finom arczéle fehérlett fölhajtott gallérja és széles kalpakrimája között. — Ime a tavasz! a gyönyörűséges tavasz! a négy unalmas évszak közül a legunalmasabbik!

— Hát a világ végén van az a «Diablotin»? — türelmetlenkedett Serédy Gábor.

— Már csak egy ugrásnyira van.

Rochebonne volt Párisban Serédy Gábor lakásadója és Mentora. De nemcsak barátság, hanem rokonság is fűzte egymáshoz őket, Gábor francia származású anyja révén.

Egy szűk utcába fordultak, melyet jó darabon bevilágított egy lapkiadóhivatal gázlámpákból összealkotott czim-táblája. Hosszú kocsisor állott az utcán. Többnyire magán-fogatok voltak, fehérén ragyogó lámpásokkal, a mik mellett a bérkocsik lámpái csak homályos vöröses fénynyel pislogtak az eső ködében. A kocsifedelelek s a megázott kövezet tompán tükrözték a czimtábla fényét.

— Megérkeztünk, — jelentette ki Rochebonne.

Serédy Gábor keresve nézett körül.

— Hol a bejáró?

— Az orrod előtt.

Egyszerű kis boltajtó előtt álltak, mely fölött két apró lámpa pislogott, egy vörös, meg egy kéküveges.

Az ajtó mellé szerény nagyságú kép volt kifüggesztve. Felső szélén szeszélyesen kanyargott a dalcsarnok címe: «AU DIABLOTIN».*) Undok kis ördögöt ábrázolt a kép, ki szörnyen szerelmes torzpozával pengeti mandolinját egy fehér-ruhás, fehér süveges Pierette finom lábai előtt. A Pierette gazdagon terített asztal sarkán ült. Mandulametszésű szeme gúnyosan, megvetéssel tekintett a kis ördögre, csókra termett szájacskáját keserű vonás torzította el, mintha émelýitené a kezéből kiesett pezsgős pohár borának — talán az élvezetek kelyhének — utóíze. Olyan Pierette volt, a ki megutálta már a szerelmi dalt, a gyönyörök mámorát, a ki bűnbánó Magdolnává lenne, ha képes volna megbánni a bűneit.

— Mit tartasz erről a képről? — kérde Rochebonne Serédy Gábortól.

— «Chic»-kes, mintha csak Cleret vagy Mucha rajzolta volna.

— Csak ennyit? Nézd! Ez a könnyű rajz, néhány színárnyalat, nem fejezi-e ki teljesen a Pierette egész psychológiáját? S nem látod-e ebben a Pieretteben egész századvégi társadalmunk symbolumát? A kimerültség, a csömör, reménytelenség...

A ti párisi társadalmatok képe... — veté közbe Serédy Gábor.

-- A többi nemzet is ide igyekszik... mi vagyunk legelől, minket már gyilkol a decadentia, s innen terjed tovább, te csak elég messziről jöttél, s téged is csak megcsípett már a dér... pedig a lelked nem eléggé túlfinomult még, hogy legalább elit-decadens válhassék belőled...

— Köszönöm a kétes bókot... inkább mondd meg, ki festette ezt a képet?

Rochebonne szerénykedő mozdulattal felelt:

— Csekélységem.

Serédy Gábor kissé megütközött rajta, hogy a fiatal festő annyi tehetséget pazarolt egy dalcsarnok czimképére, de hall-

*) «A kis ördöghöz».

gatott. Ismerte Alfonz fölfogását. Szerinte minden komoly, a mit a művészet ujjá érint, s ha Rubens az «Oroszlánvadászat» helyett menageria hirdetését festette volna meg, vagy Rafael visszataszító kocsmái jeleneteket festett volna valami kétes-hírű lebúj falaira, a Stanzák helyett — csak olyan művész-óriások lettek volna, a minők így voltak.

A teremajtóig vezető szűk folyosó falai tele voltak aggatva impressionista-pastellekkel, vízfestésű képekkel, szénrajzokkal. Művészek ajándékai voltak.

Egyikre-másikra Carrière, Forain, Veber neve volt jegyezve. Néhány drága Beardsley, Rops és Hogarth-metszet is föltűnt Gábornak.

A nehéz perzsaszőnyeggel elzárt teremajtó mellé faragott lóláb volt akasztva, valódi, rozsdás sáros patkóval. Fölírás kérte a vendégeket, hogy nyúljanak a patkóhoz. Szerencsét hoz az a «chansonnier»-oknak. Gábort ez nem lepte meg. Ismerte eléggé Párisnak azokat a köreit, melyek a «Diablotin»-be járnak. A legkeserűbb skepticismus mellett burjánzik ott a babona.

A kis terem minden diszítésének stilisalt lótuszvirág volt a mintája. Faragott lótuszvirágok képezték a fal mentén elhelyezett négy páholy korlátait, lótuszkelyhekből világítottak a zománczos vörös rézcsillár villámos körtéi és halvány-szinű lótuszfüzérek diszítették a világosra festett falakat.

A terem végén kis színpad állt. Függyönye nem volt, csak a mennyezetről kétfelé válva leomló indiai selyemszöve-tek alkották tarka keretét. A színpadon néhány bizarr butor-darab s egy zongora állott.

Tarka képet nyújtott a legföljebb százötven főnyi közön-ség. Frakkok és hanyag utczai öltözékek, fényes czilinderek és Sombrero-kalapok, pompás estély toilettek és szenvelgő egyszerűségű szőrruhák, merészen tornyosuló női kalap-diszek és kis kerek «canotier»-k, márvány fehérségű női vál-lak, toll-boák, friss virágok gyöngéd színei, a nők karjára, kezére feszesen simuló fehér keztyük hemzsegő szín-zür-zavarrá váltak, melyből meghatározhatatlan kellemes, de kissé bódító illat, a túlnyomóan elegáns nőkből s férfiakból álló tömegek sajátos illata áradt szét a teremben.

A nők többnyire csinosak voltak, vagy legalább is elher-vadt szépségek. Egynéhány közülök a párisi milliomos körök-

höz vagy ahhoz a nemzetközi aristocratiához tartozott, mely Nizzában, a galambblöví versenyeken, a párisi nagykövetségek báljain s az angolországi lóversenypályákon találkozik.

A többiek kilétére túlságosan ragyogó ékszereik, phantastikus kalapjaik vagy tükör előtt tanult egyszerűségek valottak rá.

Többnyire olyan nők voltak, kik számára a természetnek nincsenek örömei, a társadalomnak nincsenek céljai. A kik selyemsuhogással, drágakőragyogással, jó illatot hagyva nyomukban lebegnek át a kopácsoló, izzadó, sárszinű társadalom zajlásán.

A férfiak — leszámítva az idegeneket, kik mit sem értve az egészről tájékozatlanul néztek szét a teremben — abból az emberfajtából valók voltak, kik talányok kulcsát keresik a társadalomban, természetben, önlelkőkben, vagy azokban a nőkben ott s kik idejöttek megpihenni a mulató zajába, megpihenni a műtermek, könyvtárak, intellectuális szalonok csöndjétől vagy a magányos töprengés némaságától.

— Különös társaság, — súgta Gábor, a mint helyet találtak a számozatlan kényelmes karosszékek között.

A «*décadence*» virága — magyarázta Rochebonne Alfonz kissé szenvelgő modorában — csupa sok világot látott, művelt ember, a kiknek a szülei életúntak, érzékenykedő pessimisták voltak. Ezek itt már nem életúntak. Csak nevetik az életet, a társadalmat, önmagokat, még a halált is. *Finis latinorum!* Ha ezek is kivesznek, akkor pont, vonás... vége a francia szellemi aristocratiának. Az európai műveltség vitorlája szétfoszlik.

Szellemi aristocratiá? Igen. Nagynevű írók, művészek, világbámulta tudósok, politikai nagyságok nevét sorolta el Rochebonne, hol egy világfiás külsejű, hol valami hanyag öltözetű, vagy excentrikus viselkedésű férfira mutatva...

— Ez nagy ember, — szólt egyszerre bizonyos áhítattal, s az ajtó felé mutatott, melyen egy gombhiányos, kopott öltözetű, törődött ember lépett a terembe. Beesett, egészségtelen színű arcza különös ellentétben volt fejlett, magas homlokával, csillogó kopaszságával.

Csak gyér őszes sárgás hajkoszorú övezte a fejét, simán esve füle közepéig. Arcának szokatlan kifejezést adott a legyező alakban szétfolyó lágy körszakáll. Apró jóságos sze-

meivel úgy nézett végig a termen, mintha hirtelen tekintettel külön-külön venné szemügyre a jelenlevőket.

— Ki ez? — érdeklődött Gábor.

— Ferrières.

— Sohasem hallottam a nevét.

— Kevesen ismerik és a nagy világ nem is fogja ismerni soha. Pedig nagy költő, nagy philosophus. Úgy ismeri az emberi lélek legtitkosabb rugóit, mint senki más, s olyan szép tiszta a világfölfogása, hogy az bámulatos. Rendesen itt ül a szomszéd utcában egy kis kávéházban, vagy a Quai d'Orsay egy padján.

— S mit írt?

— Semmit. Nem ír soha. Kinek írjon? Nagyon kevesen értenék meg, a tömeg soha. Azok a kevesek pedig, a kiket méltat rá, hogy szóba álljon velök, írók, művészek, tudósok fölkeresik őt akárhol is. Eszméket, tanácsokat ad nekik, bírál, biztat, lebeszél, ha kell... ha egy író megakad egy regény-fejezetnél, megírja helyette, ha egy festő tárgyat keres, elvezeti olyan pontokra, a hol a legfestőibb táj nyílik, vagy hoz magával Isten tudja honnan kitűnő modelleket...

— S miből él?

— Abból tengődik, a mit itt-ott kap a tisztelőitől. Nincs szüksége sok pénzre. Nincsen semmi igénye. Ide ingyen bocsátják be. Azért jön el néha, hogy a közönségen mulasson. Úgy nézi ezeket az embereket, mint az állatkertben a majmokat. Másokat tanulmányoz, hogy megismerje önmagát — azt mondja.

Gongütés hallatszott.

Parny lépett a színpadra, a Montmartre egyik híres «chansonnier»-je, szellemes költő, kinek nem adhatott kenyeret a Múza. Fölcsapott dalénekesnek. Ritka csúf ember volt. Pápaszemet viselt. Egész külseje lerítt az ízlésesen rendezett színpadról s mintha valami fűszeres bolt kiszolgáló asztala mögé kívánczolt volna. Annál nagyobb sikereket aratott a «Diablotin» deszkáin s a nőknél. Az volt a specialitása, hogy a gazdagok társadalmát ostorozta maró gúnynyal, többnyire gazdagokból álló közönség mulattatására.

Parny zongorához ült s egyhangú, mélabús dallamot játszott. Azután a zenéhez szavalva, csendes, természetes hangon adta elő egy paraboláját. *A socialista kutya* volt a

czíme. Nem volt abban kiváló szellem, sem költészet. S mégis valami szokatlan, izgató búskomolyságot árasztott a teremben.

Egy néhány nap előtt történt dologra vonatkozott a dal, a mit a socialista lapok nagy garraal tárgyaltak. Ugyanis egy sokszoros milliomos suhancz fia kocsin hagyta volt el atyja palotáját. A kapu előtt gyári szerencsétlenség következtében karját vesztett, koldusbotra jutott munkás nyujtotta feléje a kezét. A szívtelen fiú ráköpött a koldus segítségért nyujtott, egyetlen kezére. Pedig véletlenül épen az ő atyja gyárában vesztette el a másikat. Elvakította a koldust a szégyen, a düh. Átkozódva fenyegetőzött, káromkodott, tombolt s a mint csődület támadt körülte, izgató beszédet mondott a gazdagok ellen, a palota kapujában. Végre megsokalták az összefutott cselédek s kiverték onnan.

Másnap szigorú rendeletet adott ki a rendőrség, a gyáros panaszára — az utcán kóborló koldusok ellen.

Így szólt a Parny dala:

Éhes kóbor kutya gubbaszt
Fényes úri lak előtt,
Hessegetik, odébb rúgják
Az utcán járókelők.

Esdeklő szelíd szemére
Nem vet ügyet senki sem,
Kerülik az úri ebek
Fintorogva, kényesen.

A palota kapujából
Előrobog egy fogat,
Bizton az elnöki bálra
Visz valami nagy urat.

Merő ezüst a szerszáma
Lakáj is ül a bakon,
S ki ül benn? egy ökölnyi eb
Röhög ki az ablakon.

Czukron hizlalt koresosúlt vér,
De selymes a bundája,
Fáj a körme s hintón viszik
Egészségi sétára.

Finyás száját gúnyra vonja
Meglátva a csúf ebet,

Kérőn nyöszörg az feléje,
De a pöffencs ránevet.

Fügét mutat kutyamódra . . .
Dühvel ugat a másik,
Összefut a sok úri eb
Hogy lássák, ki lármázik?

Megszólal a kopott szőrű,
Izgató beszédet mond:
«Nem az érdemnek jut a koncz,
A ki jó s hű mind bolond.

Gonosz ebé csak a világ,
Butáé, csak szép legyen,
Lehet pákász, értelmetlen
Csak szülessék szőnyegen» . . .

Nem hallgathatják tovább a
Jóllakott úri ebek,
Tépik, marják, elkergetik
S bosszankodnak szerfelett.

«Egyenlőség, testvériség,
Szabadság erre valók?
Hogy szabadon őrjöngjenek,
Nyílt utcán a rajongók?»

«Mire való hát a sintér?
El kell csapni! de legott!
Ha nyiltan mer mutatkozni
Más, mint a ki jóllakott.»

Napról-napra szaporodnak
S az éhes mind éhesebb.

Rárivallnak: «bolond beszéd!

Tudva van a módja rég:

Csak ne lássuk, csak ne halljuk,
— És eltűnik az inség!]

Bocsánatot kér a sintér,
De annyi a kóbor eb!

A közönség tapsolt, a mire Parny úgy félvállról odavette a tapsolóknak:

— Jó, jó. Köszönöm a «jóllakottak» tapsát. Legalább fölmelegítik a tenyeröket. Ennyit csak megér az a tíz frank, a mit a jegyért adtak. Ide benn megtapsolják a «kóbor eb»-et, odakinn megrugdossák... De hallgatok. Különben önök is megkérdezik, hol a sintér? miért nem csapják el a rendőrprefectust?

Újra tapsoltak.

Gábor többször járt már Párisban s ott Rochebonne Alfonz révén elég különcczel jött össze, betegesen excentrikus emberekkel, a milyenek csak a párisi műtermekben s azokban a boulevard-kávéházakban teremnek, melyekben számtalan irodalmi s művészi féltehetség tárgyalja szellemes akasztófa-humorról a nagy franczia nemzet gerincezsorvadását, a minek — tudják jól — ők magok teszik egyik tünetét. Ezek hatása következtében, különösen mióta egy fedél alatt lakott Rochebonneal, maga is osztozott a sokszor halott fölfogásban, hogy a mai társadalom közeledik fejlődés-képessége tetőfokához, a végelgyengülés, züllés idejéhez, mint hajdan az alexandriai műveltség szent Antal idejében.

A mi akkor Alexandria volt — az ma Páris, így gondolta. Megszokta ezt a gondolatot s most mégis idegenkedve nézett körül. Nyomasztólag hatott rá ez az excentrikus mulatóhely s cynikus közönsége, a «décadence virága»... s hirtelen elvágott onnan haza, a bükkerdős hegyei közé, az egészséges magyar falusi levegőbe, a hol valahogy másképen süt a nap, másszinű árnyékok vetnek a fák, mint itt nyugaton. Évek óta járta külföldet. Azt hitte már, hogy örökre fogva tartják a nagy világközpontok, melyeknek culturája, pompája, szelleme azzá vált számára, a mi a hálnak a víz. S egy idő óta mégis gyakrabban gondolt haza, a szülőfalujára, Serédre...

Alfonz megérintette a karját.

— Nézd meg azt a nőt, a ki most az első páholyban foglal helyet . . . ez a legérdekesebb egyéniség mindannyi között.

— Ki az? — kérdé Gábor.

— Bemutassalak neki?

— Hát ismered?

Alfonz önelégülten mosolygott:

— Hogyne! Én ne ismernék egy nőt, a kibe Ferrières szerelmes!

— Soha sem beszéltél róla.

— Eddig nem volt neked való sem ő, sem az ő köre. Nem voltál hozzá elég cerebrális. Udvarolni akartál volna. De ma már talán eléggé kinőttél az érzékiség gyermekbetegségéből. Mit gondolsz, milyen nemzetbeli?

Gábor jó ideig nézte látcsövével. Fekete volt a ruhája s a kalapja is, csak a vállait s karjait fedő virágos fekete csipke szálai között tündöklött bőre fehérsége. Remek természetéhez művészi szabással simúlt a komoly öltözkék, melynek tompa feketesége fokozta az üde arcz, a piros ajkak s a bronzfényű barna haj színének élénkségét. Egyetlen ékszer sem volt rajta — ha csak gyűrűt nem hordott a fehér keztyű alatt — s virágot sem viselt.

Gábor angolnak nézte. Alfonz nevetett.

— Nem angol az, hanem magyar.

Rosszul esett az Gábornak. Úgy ítélte, hogy az a nő a társadalmi naprendszernek elszakadt bolygója, mely üstökös-ként kalandozik most a világban. Magyar nőt nem szívesen látott ilyen helyzetben. Szégyent érzett. Valami ilyest be is vallott Rochebennenak.

— Hát te magad s én is nem ilyen kométa-szerepet játszunk-e? — kérdé az.

— De hiszen az ott nő.

— Hát azután? Ha így kívánja az egyénisége? Örököszen rabszolgák maradjanak szegény nők — egy kis anatomiai különbség miatt?

— Én már csak akkor tisztellem a nőt . . .

— Szerencsétlen, — vágott közbe Alfonz — hát nem tudod, hogy manapság már elérkeztünk oda, a hol kétezer éve voltak a görögök: két osztályra szakadtak a nők. Az egyik a

családi nőké, a másik a hetairaké, — a kikről már Socrates is megmondta, hogy szórakoztató s gyönyörűséget okoz az érintkezés velök . . . nem hiába, bölcssek voltak a görögök! . . . Különben ez a te honfitársnőd nem családi nő ugyan, de nem is olyan értelemben hetaira, mint te gondolod. Még eddig nem tudnak róla semmi rosszat, pedig Páris mindent tud, a mi a kebelében történik, különösen a rosszat. Csak szellemi hetaira. Szórakoztatja, gyönyörködteti a szellemes embereket, hanem különben kifogástalan — . . . vagy rendkívül ügyes, — tette hozzá kis gondolkodás után — egy idő óta lord Banmore közeledik hozzá . . . de talán nem ér czélt.

— Mondd meg hát, hogy hívják s hogy került ide? — sürgette Gábor.

— Csak annyit tudok róla, hogy Runits Máriának hívják. Ő maga angolosan «Mary»-nak írja magát. Állítólag özvegy asszony. Azt is beszélik, hogy a férje agyonlőtte vagy fölakasztotta magát. A férje nevét nem használja s ez . . . kissé gyanús, nemde?

— És te?

— És én? Belészerettem, mikor először láttam, négy éve. Szeretem most is, a magam módja szerint. Csakhogy nem tudok úgy szeretni, mint ti primitív vademberek. Csak azt szeretem, bámulom benne, a mi igéző a mozdulataiban, hangjában, az arczkifejezésében — legalább néha. Nem mindig . . . meg azt a bűvös fluidumot, a mi az egész lényéből áramlik reám, ha a közelében vagyok . . . a mi emeli az életerőt, serkenti a művész álmaimat . . . hanem ő maga különben teljesen közönbös előttem.

— Nem hiszek az ilyen étheri, mystikus vonzalmakban, — szólt Gábor.

— Hidd el . . . sőt majdnem gyűlölöm néha. Mert látod, ez az asszony teszi terméketlenné tehetségemet. Évek óta nem alkottam semmit. Őt akarom festeni . . . azt a valamit . . . a mi jellemző, egyéni a szépségében, a mi az ő lényege. De hiába koptatom tehetségemet . . . nem találom el. Mert nem az, a minek látszik. Valami váratlant, meglepőt sejt benne az ember a külső látszat alatt, de a viselkedésében, a szavaiban csak olyan homályosan csillan meg néha az igazi mivolta, mintha a Tanith mesés szép fátylán, a zaimfon szűrődnek át valami bűbajos, ismeretlen láng fénye . . .

Gábor nevetett.

— Vigyázz, a romanticismus síkos talaján száguld a Pegazusod, s ez nem jól áll egy telivér cynikus decadensnek.

— A gyász és életvidorság, rideg tartózkodás és észbontó kaczérság, női gyöngédség és férfias komolyság vegyülete ez a nő, — folytatta Alfonz. — Értse, a ki értheti . . . talán csak az érti, ott. — Ferrièresre mutatott, a ki ott guggolt az ajtó mellett egy kis zsámolyon és maga elé nézett a földre, mint a ki álmodik — különben szünet alatt bemutatlak neki.

Csinos hangú énekesnő énekelt néhány régi jó Béran-ger-dalt, ügyes mimikával fűzve ahhoz commentárt.

Azután szünet következett.

Alfonz Runits Mary páholya felé vezette Gábort. Ferrières mellett haladtak el. Ferrières Alfonz vállára ütött. Fogatlan szája mosolygott.

Nem látta, hol ül lord Anmore? — kérdé.

Alfonz boldog volt, mintha királyi fenség tüntette volna ki megszólítással. Hiú volt s észre vette, hogy a közönségből sokan nézték, találgatva, kit méltat beszélgetésre a «nagy ember».

Nem láttam, — felelt, — talán nincs is itt.

Ferrières nevetett:

— A fejemet teszem rá, hogy itt van, de már olyan rossz a szemem . . .

Az ám, ott van az első sorban, most kelt föl . . . bizonyosan madame Runitshoz igyekezik, akkor sietnünk kell, hogy megelőzzük . . .

— Többes számban?

— Igen, az unokatestvéreimet akarom bemutatni, az is magyar ember . . .

Ferrières vizsgáló tekintettel mérte végig Gábort, ki kissé távolabb állt. Azután kedvetlenül simított egyet legyező alakban lelógó szakállán és sarkon fordulva faképnél hagyta Alfonzt.

— Mutass be majd Ferrièresnek, — kérte Gábor az unokatestvérét, a mint ismét összekeverültek.

— Nem lehet. Nem szereti, ha bámulják — felelt az nyersen.

Ferrières viselkedése elrontotta a jó kedvét. Úgy sejtette, hogy Ferrières neheztel rá, a miért Serédy Gábort be-

mutatja Runits Marynak, hogy féltékeny arra a karcsú, elegáns magyar fiúra.

A mint a páholyba léptek, bájos nyugodt mozdulattal nyújtott kezét a szép asszony Rochebonne Alfonzknak. Az bemutatva Gábort, francziásan ejtve a nevét. Runits Mary alig bólintott a fejével s egy pillantásra sem méltatva Gábort, Rochebonnehoz fordult:

— Miért nem nézett felém se olyan régóta?

Gábort igen meglepte ez a hang. Más hangot várt.

Teljes, mély, æol-hárfa zsongáshoz hasonló rezgése elbájolta. Meleg, bársonyos fuvallatként hatott az idegeire, bár az a bizonyos panaszos csengése is volt, minek hallatára önkéntelen a beszélő szemét nézi az ember, hogy nem csillog-e benne könny nedvessége?

— Láttam, hogy Ferrières-rel beszélt. Nem találja, hogy rossz színben van? — folytatta Runits Mary a beszélgetést Alfonzzal — meg, kezd elkiváncozni az emberek közül. Panaszkodik, hogy terhére vannak . . .

— Egyszer csak a hóna alá csapja a hagyományos nagy esernyőjét s elmegy Thebaidadba askétának — tréfálkozott Alfonz.

— Szegény. Sajnálám, ha elbetegesednék . . .

— És engem nem sajnál?

— Szívesen, ha úgy kívánja, de miért sajnáljam?

— Beteg vagyok én is.

— Látom, olyan, mint az élet . . .

— Csakhogy épen a napokban mondta ki rám egy orvos, hogy — Alfonz megszakította kissé a beszédét s mosolygott; előre élvezte a hatást, a mit a szép asszonyra fognak gyakorolni a szavai — hogy tüdővésztes vagyok.

Teljes nyugalommal mondta ezt, mintha arról szólna, hogy kinn esik az eső. Meg volt elégedve önmagával. Runits Mary hirtelenében nem is fogta föl a szavait. De Gábor rémülettel nézett rá. Noha féleven át laktak együtt, soha sem szólt róla, hogy beteg és most egy dalsarnokban, egy idegen hölgynek a legnagyobb közönnyel mondja el halálos baját. Micsoda emberek ezek, a kik így fitymálnak mindent, még a halált is?

— Talán még sem olyan veszedelmes a baja, a mint gondolja, szólt Runits Mary, kissé megilletődött hangon.

— Azt mondja most, Madame, — viszonzta Alfonz — a mit ilyen esetben illik mondani, mint a hogy a sírkeresztre illik vézni: «Itt nyugszik» ... nem gondol ahhoz senki semmit.

— Ugyan, hogy mondhat ilyet ...

— Romeo is így biztatta Mercutiót, a kin a szép Julia rokona olyan sebet ütött, a mely «nem oly mély, mint a kút, s nem is oly tágas, mint a templomajtó» ... egyáltalában Mercutió egyik kedvenczem a Shakspere-alakok közül ... hanem még élhetek vagy két évig, addig el kell készítenem a mesterművemet.

Runits Mary örült, hogy másfelé terelheti a beszélgetést:

— S mi lesz az? — kérdé.

— Mit tudom én? ... valami, a miről a halálom után kiséül majd, hogy az életem célja volt.

Mary mosolygott. Valami kis keserűség volt a mosolyában:

— Minden ember életének ilyen a célja. Életében folytonos kinnal keresi önmaga, s ha meghal, mások egyszerűen rámutatnak.

Alfonz észrevette, hogy Gábor, a kivel nem törődtek eddig, feszélyezve volt:

— Különben nem azért jöttem, hogy az élet céljáról böleselkedjünk, hanem, hogy megismertessem egy egészséges, tudatlan s ezért boldog vademberrel, a ki még csak most kezd eszmélni azután a villámcsapás után, a mi érte, mikor önt meglátta ...

— Ó, ó! — nevetett Mary, Gáborhoz fordulva — talán azért éreztem egész délután valami olyast, a milyen a villámos feszültség zivatar előtt.

Gábor kissé zavarban volt. Nem talált megfelelő választ.

— Látszik, hogy nem franczia — kegyetlenkedett Alfonz — franczia ember olyan bókkal felelne, hogy még én is pirulnék tőle.

— Igaz, látszik, hogy nem franczia, — vágott vissza Mary, — nem olyan zölden fonnyadt, mint magok párisi fiatal emberek ... honnan való?

Mielőtt Gábor felelhetett volna, elébe vágott Alfonz:

— Valahonnan keletről, a Duna mellől, az ön hazájából ...

Runits Mary hirtelen elkomolyodott. Látszott az arcán, hogy boszankodik. Oldalvást pillantott Gáborra, mintha aggodalmat okozna neki jelenléte. Hogy palástolja érzelmét, tréfás haraggal fordult Alfonzhoz:

— Csak ne beszéljen olyan kicsinylőleg a Duna vidékéről!

— Ah! A mi nem Páris, az nem érdekes, — felelt Alfonz, — az talán nincs is a világon... magok is csak itt érdekesek Párisban... ha ott lennének a világ végén, nem érdekelnének jobban, mintha a holdban ülnének.

— A barátja is érdekes?

Még lehet azzá. Van rá hajlama. Hiszen rokonom. Az anyja francia volt, az enyimmal rokon családból származott, még pedig milyen családból! Minden őszünkben volt valami mystikus hajlam. Az ő szépapjának visiói voltak. Megjelent neki IV. Henrik, meg az orleansi szüz — erre nevetett Alfonz.

Gábor eddig sohasem hallott erről. Kellemetlenül érintette a beszélgetés. Úgy bántak vele, mint kis gyermekkel, a kinek a tulajdonságait jelenlétében tárgyalják a vendégekkel.

— Mióta jár itt a külföldön, — kérdezte tőle Runits Mary magyarul.

— Évek óta, felelt, — alig pár hetet töltök otthon Magyarországon.

— Csak kedvtelésből utazik?

— Egy idő óta. Azelőtt politikai és közgazdasági kérdéseket tanulmányoztam.

— S miért hagyta abba?

— Mert beléfáradtam a világboldogító eszmék keresésébe...

— Magok, mai férfiak, talán már fáradtan jönnek a világra is. Ha én férfi volnék, engem a tétlenség fárasztana...

— Volt idő, mikor én is azt hittem magamról...

— Hallgassák Myette-et, — szakítá félbe a párbeszédet Alfonz.

A színpadon olasz jelmezben énekelt egy csinos énekesnő. Gitáron kísérte a dalait, egyszerű szép dallamokat. Hanem a dalok szövege! Szellemes, sarkastikus, de nyers sikamlóságok, rövid zsoltárszerű mondatokba foglalva. És ez a szép

leány a legarczpiritóbb dolgokat majdnem félhangon, igen egyszerűen énekelte, mintha csak dajkamesék volnának. Csak a szemöldöke játékával jelezte olykor, hogy a mi ezután következik, az már a képtelenségnél is képtelenebb. S mintha egy-egy szemhunyorítása azt jelentette volna: «közöttünk ki lehet mondani az ilyest, ismerjük egymást!»

Csakugyan. A hallgató hölgyek egyikének sem rándult meg egyetlen arcizma sem. Mary is nyugodtan hallgatta a dalt.

— Nálunk nem mernének ám ilyeneket énekelni — szólt Gáborhoz fordulva.

— Nagy művésznő ez a Myette, — lelkesedett Alfonz, — a művészet egy új ágát teremtette meg: a szellemi aristocratiának dalát.

Myette most Bruant egy borzalmasan cynikus dalát énekelte. Hírhedt akasztófavirág satirikus búcsuját a világtól — a nyaktiló előtt...

Gábor most már igazán úgy érezte magát, mintha az alexandriai időkben volna jelen cynikusok és stoikusok tivornyáján, a rózszaarcú Rhodope társaságában, csak hogy ezek itt nem gladiatorok vérző tagjaiban, hanem egy üszkösödő társadalom undorító sebeiben kerestek izgató gyönyört. S ott a romlás alkonyában egyszerre elveszett a hite egy világmegváltó új eszmében... Vajon nem ugyanily gondolatok jártak-e annak a «nagy ember»-nek hatalmas kopasz homloka alatt is, a ki mélyen elgondolkozva guggolt kis zsámolyán, a ki poéta és nem versel, a ki úgy nézi kortársait, mint más ember a majmokat az állatkertben?... Nagy rokonszenvet érzett iránta Gábor.

Runits Mary elejtette a zsebkendőjét. Alfonz fölkapta a finom habkönnyűségű batisztkendőt, párszor földobta, azután erővel szívtá a levegőt az orrán át.

— Mit csinál? — kérde Mary.

— Milyen remek illat! — dicsérte Alfonz, — finom, kétségbeejtőn finom, majdnem semmi, mint rég elvesztett kedves haja illatának az emléke — erre Gábor orra alá tartotta a csipkeszegélyű kendőt. Gábor visszaadta Marynak, a ki kecses bólintással köszönte meg.

De Gábor tovább is érezte a bódító, finom illatot vagy talán csak képzelte, hogy érzi. S ez az illat úgy hatott rá,

mintha azzal Runits Mary bájának egy alkotó részét szívta volna . . . Rendkívül kíváncsi volt látni azt a szép, igen szép asszonyt.

Érzékeit bomlasztotta az az illat, a kacérnak látszó, titokzatos szép nő közelsége, a Myette halk, ringató dala, gitárpengetése, a terem fölhevült nehéz levegője, a csodálatos, művészi ízléstől áthatott, romlott környezet. Mind e benyomások egyetlen mágikus érzéssé vegyültek benne. S az, barchán vad forgatagaként, ragadta magával egész lényét. Erköcs, cél, messze elmaradtak. Csak üres szavak — úgy érezte — megbukott szigorú bálványok, melyektől a gyermek sem fél már. Mintha nehéz lánczoktól menekülne a lelke, szilaj szabadság érzése szállotta meg . . .

Mary fölállt. Magas volt, nagyon magas, de válla bájosan eső vonalai, a milyeneket csak a múlt századbeli szép nők arcképein látni, finom, kerek csipője, nyulánk dereka és aristocrata fejalkatának összhangzó aránya fenséget adott magas természetnek.

— Nem állhatom ezt a meleget, — szólt, — különben is csak Myette végett jöttem.

Gábor ráadta a hosszú gallérköpenyeget. Kissé ügyetlenül fogta felső szélét, s kezefején lágy hajfűrt csirógatását érezte. Borzongott tőle egész teste. Mary a kijáró felé indult. A két fiatal ember követte. Sokan megfordultak a nézők közül s gyönyörködő, bíráló tekintetek kísérték a föltűnő alakot. S szájról szájra járt a neve. Alfonz hiúságát legyezte ez a föltűnés. Az ajtónál pár szót váltott Mary Ferrières-rel.

Az eső elállt. Friss volt az utcza levegője, langyos párolgással telt. A háztetők fölött halványan ragyogott pár csillag a sötét égen.

A kocsifökhádján visszafordult Mary.

— Azután látogasson meg nemsokára, Serédy, — szólt.

Ekkor egy magas, föltűnően elegáns férfi sietett ki a Diablotin ajtaján s egyenesen Mary kocsijának tartott. Mary barátságosan fogadta. Angolul beszéltek egymással. Hogy mit, azt nem hallhatta Gábor, mert Alfonz a karjánál fogva odább vonta, miközben mérgesen szitkozódott:

— Csak fölrúghatnám ezt az embert!

— Miért? Ki ez? — kérdezte Gábor.

— Lord Anmore, egy undok nagy úr.

Ekkor elindult a kocsi. Halkan dübörgött lágy kerék-talpain. Csak a lovak patkói csattogtak élesen.

Lord Anmore a gyalogjáró szélén állt sokáig s nézett a kocsi után.

Lassan, szótlanul ballagott Alfonz és Gábor a sötét utcákon végig, lefelé, a zsbongó, fényárban úszó nagy boulevard felé. Nemsokára tisztán hallatszott távoli zaja. Alfonz kedélye újból éledt ennek a zajnak hallására. Kedves volt neki ez a zsvaj. Hiszen párisi volt szívvel, lélekkel.

— Haza menjünk lefeküdni? — kérdezte, a mint kiértek végre a boulevardra.

Gábort nem csalogatta az ágy. Félt a gondolkodástól. Élvezetteljes mámorát féltette tőle.

Leültek hát egy kávéház elé. Óriás villamos gömbök fénye tükröződött a nedves aszfalton s halványzöldre világította a nagy szilfák alsó lombjait. Sűrű tömeg tolongott, csoszogott előttök. Csevegve, gestikulálva ültek a kis márványasztalok körül a kávéház vendégei. Cognacot szüresöltek, absintot, vizes mentát szopogattak szalmaszálakon. Fehérkötös diplomata arcú pinczerek siklottak keresztül a székek között magasra emelve a tálczákat. Rongyos alakok kínáltak botrányos képeket s olcsó portékákat, a melyeket senki sem vesz. Azután czukorkoczkákat koldútlak a vendégektől. Fehérblúzos «rikkansok» kiáltásai hangzották túl a hullámozó hangzavart...

S ez a nyüzsgés, dörgő zsbongás, a megázott fák szaga, parfümök, szivarok illata bódította Gábort. Folytonos változataikban ringatott érzékei nem figyeltek az egyes benyomásokra. Csak együttes hatásuknak engedte át magát, nem gondolva hozzá semmit, akárcsak akkor, mikor a morajló tenger egyre visszatérő hullámozását nézte tengerpartokon.

Egyszerre az asztalra csapott a tenyerével s egy magyar szó szaladt ki a száján: — Teringettét!

— Mi az? — kérdezte Alfonz.

— Semmi. Menjünk, felelt Gábor.

— Szeretném tudni, — szólt Alfonz, mialatt zsebében kotorászva keresett apró pénzt, hogy kifizesse a cognacját — igazán szeretném tudni, miért volt olyan nyugtalan madame Runits, mikor megmondtam, hogy magyar vagy? ... Bolond asszony. Hanem szép, mi? ... Lassan-lassan kezdem világo-

sabban látni a szépsége lényegét, — folytatta, a mint az utcán hömpölygő emberáradatba léptek — ... a háta vonala ... az a nőiesség kulcsa a megjelenésében. — Egy merőleges kissé hullámos vonalat húzott a levegőben a hüvelykujjával — ... már «érezem» azt a vonalat, de csak plastikusan lehetne azt kifejezni, szobron ... hátha átsapnék ismét a márványfaragásra? Eredetileg úgy is az volt a mesterségem.

Gábor nem felelt. Egy dalt füttyörészett. Myette egyik dalát: «C'est pour savoir, si le printemps s'avance ...»

IFJ. KORÁNYI FRIGYES.

HIÚ REMÉNY.

Mindig várom jó hiszembe',
Hogy még egyszer visszajőnek
Izmaimba, kebelembe
Lángszikrai az erőnek
S fáradt lelkem tépett szárnya
Megnő tán még csendesen
S újra küzdve, újra szállva,
Majd az eget keresem.

Visszanézek olykor-olykor
Multam virágmezejére,
Hátha onnan a letűnt kor
Üditő fuvalma érne :
Ámde csendes, holt világ az,
Nem lendíti fúvalom,
Mindenik virága száraz,
Az egész egy sírhalom.

Kárpátok fenyves honában
Néha jól esik mulatnom :
Talán itt a hűs magányban
Megzendül még néma lantom ;
De a bérczek mintha súgnák :
Képzelet játszik veled,
Nem lakoznak itt a múzsák,
Őket itt föl nem leled.

Küzdő ifjak seregéhez
Vonz csak a vágy, nem a verseny :
Közel szellemök tűzéhez
Tán enyém is újra serken :

Meg se látnak, gyorsan szállnak
Fent repülő madarak,
Tőlök lelkem elfeledten
Szárnyszegetten elmarad.

Bizakodva így merengek
Mult és jövő távolában,
Csodás vigaszért esengek,
Pedig érzem, hogy hiában,
Mint ki a tenger partjára
Aggódó reménynyel ült
S azt a drága hajót várja,
Mely réges rég elmerült.

LÉVAY JÓZSEF.

HA KÉTSÉG . . .

Ha kétség tépi szívedet,
Vagy tiszta neved' bűn fertézi :
Ne félj hullatni könnyedet,
Se szégyened' pirulva nézni !

Villámterhes felhő ha kél,
Dühét nem önti bőszi viharba ;
— Záporba olvad fel a szél,
S az éj pirulva kél nappalra.

LECKY EDW. W. után, angolból :

SZÁSZ KÁROLY.

ÖRDÖG RÓBERT.

Soha mondai hagyomány nem járt furesábban, mint Ördög Róbert regényes története: az a földolgozása tette hősét legnépszerűbbé, mely a mondát teljesen kivetkőztette eredeti alakjából és valósággal elrontotta: a Scribe értelmetlen opera-szövege. Valószínűen ez az oka, hogy Tardel Hermann legújabb tanulmánya,*) mely a mondának német földolgozásait tárgyalja, Meyerbeer operájának szövegét is terjedelmesen ismerteti. Minket leginkább a szép monda maga érdekel, melylyel Tardel kissé röviden végez, valószínűen azért, mert az érdekes hagyomány eredetét és változatait már egy régibb kutató alaposan tárgyalta.**)

A monda két főrészből áll, melyek eredetileg alig tartoztak együvé, és fővonásait a következőkben foglalhatni össze.

Hubert, Normandia hercege és neje, a burgundi herceg leánya, hosszú évekig hiába várják boldog frigyök gyümölcsét. Ekkor a hercegné az ördög segítségéhez folyamodik, mire villámlás és mennydörgés közt fiút szül, Róbertet, kit már játszótársai féktelen vadsága és iszonyú gonoszsága miatt Ördögnek neveznek. Az ifjú Róbert borzalmas dolgokat mível: agyonüti tanítóját, gyálazza az Istent és szolgálait, rabol, gyújtogat és gyilkol. Mikor lovaggá avatják, vadállati dühvel mészárlássá alacsonyítja a tiszteletére rendezett lovagi tornajátékot. Szülei nem bírnak vele, atyja kiátkozza. Ekkor az erdőbe vonul és rablócsapatot szervez elvetemedett gonosztevőkkel. A népet sanyargatja és kifosztja, a nőkön erőszakot követ el; egyre rabol, gyújtogat, gyilkol. Senki sem bír vele; atyja parancsait semmibe sem veszi, követeit megvakítva küldi vissza; hét szent életű remetét megkínóztat és lemészároltat stb. Egy ízben az

*) *Die Sage von Robert dem Teufel in neueren deutschen Dichtungen und in Meyerbeers Oper.* Berlin, 1900. 82 l. Ára 1 Mk. 70.

**) Karl Breul, *Sir Gowther. Eine englische Romanze aus dem XV. Jahrhundert.* Oppeln, 1886. 241 l.

erdő mélyén anyjával találkozik, kinek panaszaira és könnyeire megkérdi tőle, vajon honnan van az, hogy ő csak gyűlölni és gonoszat művelni képes. Ekkor megtudja fogantatása titkát, mire leteszi fegyverét, szétosztja kincseit és Rómába zarándokol, hogy a pápától bűneinek bocsánatát kérje.

Ezzel kezdődik a mondának második főrésze, mely lényegesen eltérő jellegű. A pápa a bűnbánó hercezet egy szent remetéhez küldi, a ki megparancsolja neki, hogy bolondnak és némának kell viselkednie és a kutyákkal kell élnie. Róbert teljes megadással engedelmeskedik. A császári asztalnál a kutyákkal viaskodik a ledobott csontokért, a kutyákkal él és lakik a kút mellett, bolond viselkedésével pedig a néma koldús az egész városban gúny tárgyává lesz. Így él hét esztendeig. Ekkor nagy veszedelem fenyegeti Rómát. A császárnak szép, de néma leányát megkéri a gonosz udvarmester, a ki, kosarat kapva, rögtön fölbújtatja a szaraczenokat, a kik nagy sereggel betörnek az országba. A kút mellett a kutyák közt heverő Róbertet most egy angyal fölhívja, hogy rendelkezésére bocsátott fehér fegyverzetben fehér lovon induljon a császár segítségére. Róbert átöltözködik, és a néma császárleány most is és utóbb is meglesi ablakából a bolond koldús viselkedését, a ki kezdettől fölköltötte érdeklődését és rokonszenvét. Róbert a csatatéren csodákat művel, melyeket a pogányoknak második és harmadik betörésekor ismételt. E harmadik alkalommal végleg leveri az ellenséget, de maga megsebesül: egy dárda hegye befúródik lábába. A kúthoz visszatérve, kiveszi sebéből a vasat és a kút körül heverő kövek alá rejtji. A császárleány most is megfigyelte minden tettét. Ekkor, meglévén mentve az ország, a császár közhírré teszi, hogy kész leányát a fehér lovagnak nőül adni birodalmának felével. Erre az udvarmester megjelen fehér vértben fehér lovon és a császár eljegyzí neki leányát, a ki hiába törekszik jelekkel megértetni, hogy nem a gonosz udvarmester, hanem a néma bolond mentette meg az országot. Nem értik meg jelét és az udvarmester oltár elé viszi a boldogtalan menyasszonyt, a ki azonban a végső perczben visszanyeri nyelvét és fölfödözi az igazságot, melyet a kút melletti kövek alól kihúzott dárdavas is igazol. De Róbert még most is játszza a néma bolondot; ekkor azonban megjelen a remete és kijelenti, hogy vezeklésének vége. Róbert nőül veszi a szép császárleányt és magával viszi Normandiába, őseinek trónjára.

E történetet nem nehéz elemezni. Alapját és magvát kétségtelenül egy néprege teszi, hisz Róbert szerepe Rómában csupa nép-

regei motivumból van megalkotva. A néma császárléány, a valamilyen okból bolond és néma hős, az udvarmester gonoszsága és csele, a fehér lovag föllépése és csodatettei, a dárda hegye, mely a hősnek fölismerésére vezet és végül: a néma bolond fényes hercegnek bizonyul és elnyeri a császárléány kezét, csupa népregei vonás, melyek számtalanszor ismétlődnek a legtarkább változatokban egész Európában. És e szempontból igen fontos tény, hogy a hagyomány legrégibb följegyzése nem is tud sem Normandiáról, sem Rómáról, hanem, a néprege ismeretes stílusában, csak egy grófnak fiáról és egy király leányáról mesél.*) A rege további fejlődése is könnyen érthető. A hősnek tettetett némasága és bolondsága utóbb indoklásra csábított: büntetése volt régibb véres tetteiért. A néprege tehát átalakult legendává, melynek (kissé olcsó) morálja, hogy az Isten kellő bűnbánás és vezeklés alapján megbocsátja a legborzasztóbb büntetettek is. Végre valamely történeti háttérrel vagy kapcsolatot kerestek a kerekébbé vált történet számára. Róbert ifjúkori tettei könnyen emlékeztethettek a normannok iszonyatosságaira,**), melyekkel francia földön még jóval később is rémítették a gyermekeket. Így lehetett a mese hőse egy normann herceg fiává.***) A népregéből legenda és utóbb monda lett, melyben azonban az eredeti népregei és a későbbi legendai elemek még könnyen fölismerhetők. Befejezett alakjában a Róbert-monda kétségtelenül az egyház alkotása.

*) A föltételezhető eredeti népregét Karl Breul id. h. 118—129. l. kissé másképp, de érdekesen próbálja a hagyománynak sokféle változatai és a népregéknek gazdag irodalma alapján megalkotni.

**) Le Héricher, *Littérature Populaire de Normandie* (Avranches 1884.) a vad normann viking faj megszemélyesítését látja mondanék hősében; 50. l.: *Pour nous, Robert-le-Diable... personnifie le terrible pirate scandinave pour l'imagination effrayée et vengeresse du peuple.*

***) A történeti Róbert hercegek valamelyikével is próbálták a monda hősét azonosítani, de e kísérletek nem vezettek elfogadható eredményre. Megjegyzendő, hogy Gabriel Dumoulin volt az első, a ki *Histoire Générale de Normandie* (Rouen, 1631, 109. l.) című művében I. Róbert herceget nevezi 'ördögnek': *Ce prince ne démentit la piété des ses ancêtres, fut benin et doux à ses amis; mais un lyon dans les feux de sa colère, et comme les Romans l'ont appelé, un vray 'Robert le diable'.* Karl Breul idéz. 107. l. E Róbert herceg mellékneve különben 'Le Magnifique' vagy 'Le Libéral'.

Az Ördög Róbertről szóló hagyomány a XIII. század óta ismeretes.*) Számos verses, prózai és drámai (*Miracle de Notre Dame de Robert-le-Diable*) földolgozásokban maradt reánk francia, spanyol, portugál, angol, németalföldi és német nyelven,**) melyek közül főleg a francia népkönyv (a *Vie*; első kiadása: *La vie du terrible Robert le dyable*, Lyon, 1496.) és az ebből modernizált elbeszélés (az *Histoire*, először 1769.) lettek igen népszerűekké.

E forrásokból merített a középkori francia epikának valóságos fölfedezője, Uhland Lajos, a ki 1812 után románczokban készült földolgozni a kedvelt, de ez időben már jóformán feledésbe ment mondát, melyre német földön először, néhány évvel Uhland előtt, Görres József fordította a figyelmet, a ki a francia népkönyvet röviden ismertette (*Teutsche Volksbücher*, 1807.) és eleven képzelettel Róbertet mindenféle egyéb hagyományos alakokkal, többek közt Fausttal is kapcsolatba hozta.***) Uhland nem írta meg tervezett művét, hanem átengedte a hálás tárgyat egyik legjobb barátjának, Schwab Gusztávnak, a ki már 1820-ban tényleg közzétette Ördög Róbert-románczait (12 darab), melyekről részemről nem tudok oly kedvező ítéletet mondani mint Tardel; nézetem szerint legnagyobb részt lapos, költőietlen, Tatár Péterre emlékeztető rímelések. Schwab híven követte a francia népkönyvet, melyet nagyon megrövidített ugyan, de lényegében nem módosított. Furcsa, hogy a *Revue Germanique* 1835-ben Schwab románczait nagy dicséretnek kíséretében és Scribe szövegének elitélése kapcsán lefordította francziára!

Schwab megtudta 1827-ben Párisban magától Meyerbeertől, hogy Scribe a híres zenész számára operaszöveget írt Ördög Róbert

*) Első följegyzője Etienne de Bourbon domonkos-rendi szerzetes, a ki a XIII. század közepe táján halt meg. A legrégibb francia földolgozás, a nyolcz szótagos versekben írt *Roman*, szintén még a XIII. századból való.

**) Az összes földolgozásokat fölsorolja és méltatja Karl Breul, *Sir Gowther* 50—107. lapok. E XV. századi angol románcz tartalmát Ördög Róbert története teszi, de megváltoztatott személy- és helynevekkel. A hősnek neve itt Gowther, atyja Ausztria hercege.

***) E fölfogás Franciaországban igen népszerű. V. ö. Ristelhuber, *Faust dans l'histoire et dans la légende*, Paris, 1863, 142. lap: *Cyprien est un Faust païen, Theophile et Gerbert des Faust catholiques, Robert le Diable est le Faust français. Il y a entre Robert le Diable et Faust la différence qui existe entre le caractère français et le caractère allemand.* Idézi Karl Breul 102. l.

történetéből, és előbb Schwabtól, utóbb pedig szintén magától Meyerbeertől értesült erről Holtei Károly is, a ki nyomban (1830.) hozzáfogott Róbert drámája megírásához. (*Robert der Teufel*, 1832.) Példáját csakhamar követték a termékeny Birch-Pfeiffer Sarolta, kinek darabja azonban annyira ismeretlen, hogy semmit sem tudunk róla, és a nem kevésbé termékeny Raupach Ernő (*Robert der Teufel*, 1834.), a ki merészebben módosította a hagyományt és kinek művét Balzac (*Oeuvres compl.* XV, 374. l.) is nagyon dicséri. Holtei és Raupach színművei nagy tetszést arattak úgy az irodalomban, mint a színpadon. Nincsenek is minden érdem nélkül, de azért, azt hiszem, ma mégsem érdemes velök oly bőven és komolyan foglalkozni, mint ezt az alapos Tardel teszi. Úgy Holtei, mint Raupach kétségtelenül igen tehetséges emberek voltak, a kik a színpadi hatás titkait is kitűnően ismerték. De mondánk tárgya drámai földolgozásra annyira alkalmatlan, hogy bizonyára jóval nagyobb költő sem tudna vele boldogulni, hacsak nem akarná a hagyományt teljesen kivetkőztetni eredeti mivoltából.*) Holtei darabjából csupán Beate alakja érdemel említést, mert ez az ártatlan falusi leányka, a ki magát föláldozza a bűnös Róbertért, kétségtelenül Scribe szövegéből (itt Alice) származik, melyet Meyerbeer Párisban a német írónak megmutatott és melyből Holtei, a mit egyébkor is tett, 'sans génie' elcsente ezt a szép alakot.

Scribe és Meyerbeer persze nem igen törődtek Holtei naiv eljárásával, mert az ő művök oly diadalokat aratott az egész művelt világon, mely Schwab, Holtei és Raupach munkáit csakhamar teljes feledésbe döntötte. Meyerbeer zenéje, melyről a leghivatottabb bírálók sok rosszat mondtak, melyet azonban a nagy közönség még ma is igen kedvel, nem tartozik reánk; minket ezúttal csak a Scribe szövege érdekel, melyen Delavigne Germain és természetesen Meyerbeer maga is közreműködtek. Tardel nagyon védelmezi ezt az esztelen és ízetlen gyártmányt, mely sok tekintetben a zenét is élvezhetetlenné teszi. De a mi szempontunkból a földolog, hogy ez nem Ördög Róbert története; itt egy hagyomány szentelte név tisz-

*) Spanyol nyelven is megvan a Róbert-monda két három felvonásos verses drámai földolgozásban: *Comedia Famosa. El loco en la penitencia y el tirans mas impropio. Roberto el Diablo* (1700 körül, szerzője ismeretlen) és *Comedia Famosa. Roberto el Diablo. De Don Francisco Viceno*. Madrid, 1751. A két darabnak tartalmát bőven elmeséli Karl Breul id. h. 232—238. l.

tán a reklám kedvéért van fölhasználva, mert hiszen magából a hagyományból, a hősének tetteiből és sorsából nem maradt meg e tákolmányban jóformán semmi. Ezt az állítást az opera cselekvénye első pillanatra igazolja.

Róbert szereti Izabellát, a szicíliai király leányát, a ki viszonozza érzelmeit. De a hős összetűzött a királylyal, a ki őt száműzte; csak néhány barátja maradt hű hozzá, mindenek előtt Bertram, a ki nem más, mint Sátán és Róbert atyja, a ki fiát éjfélig a pokolba juttatni köteles. Ekkor érkezik meg Raimbaut normandiai földmíves, a ki Róbert és társai előtt egy balladát énekel, melynek tartalma az Ördög Róbert-monda egyetlen sovány maradványa e szövegben. E balladából megtudjuk, hogy a normandiai herczeg leánya, Berta, nőül ment a lovag képében közelébe jutott Sátánhoz és hogy e házasság gyümölcse Róbert, az egész ország réme. Róbert föl akarja akasztatni a parasztot, a ki dalával őt arra készítette, hogy magát társai előtt fölfedje; de ekkor megjelen arája, a szép Alice, Róbert anyjának végrendeletével, a melyet azonban a hős most nem akar elolvasni, mert nem érzi magát erre méltónak (tényleg persze azért, mert akkor az operának rögtön vége volna!). Róbert megígéri Alicenak, hogy Sainte-Irène sziklájánál (!) még ma összeadja őt vőlegényével. Előbb fölkeresi Alice Izabellát, a ki megengedi, hogy Róbert érte egy lovagjátékban harcsojjon, a miből azonban semmi sem lesz, mert Bertram az erdőbe csalja a hőst, a kit Izabellától el akar szakítani. Sainte-Irène sziklájánál, hol Bertram a pokolnak egyik nyílásán ki-bejár, megjelennek Alice, Raimbaut és utóbb Róbert, a ki kétségbe van esve Izabella elvesztén. Bertram körülhálózza mindhármokat, hogy hatalmába és a pokolba kerítse őket, de siker nélkül. Végre ráveszi a hőst, hogy rabolja el a romba dőlt apátságban Szent Rozália sírjáról az örökzöld ágat, melynek birtokában minden kívánsága teljesülni fog. E rémes büntettel (!) biztosan hiszi magához lánczolhatni fiát. Azért földidézi az itt eltemetett apáczákat is, a kik bűnös életet éltek és azért az ő hívei, hogy csábítsák (persze ballerínák képében) Róbertet a gonosz tetre. Ez sikerül és Róbert behatol a csodatevő ággal Izabella hálószozájába (!), hol nyomban mindenki álomba merül. Róbert meg akarja szöktetni Izabellát, de a herczegné ellentáll, mire a hős meg akar halni kétségbeesésében. Azért széttöri a csodás ágat, mire az egész udvar fölébred és őt megtámadja, de Bertram megmenti. Róbert a templomba menekül, hol Bertram őt egy szerződés aláírására akarja rávenni; de a hős erre nem hajlandó, mire Bertram fölfedi a nagy titkot, hogy ugyanis ő

Róbert atyja. A hős most ingadozni kezd, de szerencséjére megjelen Alice, a ki tudatja velé, hogy arája, Izabella, őt tárt karokkal várja. Csak ekkor olvassa végre Róbert az anyja végrendeletét, mely őt Bertramtól óvja. Most éjfél üt az óra és Bertram kénytelen rebus infectis visszatérni a pokolba, Róbert pedig oltár elé lép Izabellával.

Hogy ez az esztelen szöveg, melyet a bécsi Nestroy János sok ügyességgel parodizált (*Robert der Teucl*, 1833.), rossz szöveg, ezt mindenki tudja, a ki valaha Meyerbeer változatos és pikáns zenéjében gyönyörködött, rossz, mert teljesen érthetetlen (főleg a Rozália-motivum) és csak hosszas fejtörés és magyarázat után tüntethető föl annyira a mennyire kapcsolatos cselekvénynek. De ez minket nem érdekel; a fődolog, hogy ez nem Ördög Róbert mondája, mely tehát, mint már említettem, oly munka révén lett valóban világhírűvé, melyben az eredeti hagyomány annyira ki van forgatva, hogy lehetetlen reá ismernünk.

A későbbi földolgozásokkal rövidesen végezhetünk. Scribe-Meyerbeer után nagyobb költői alkotásban csak a vallásos irányú Strauss Viktor alakította meg a mondát egy tizenkét énekre terjedő keresztyén eposzban (*Robert der Teufel, eine christliche Sage in zwölf Gesängen*, 1854.). Strauss összekapcsolja az ófrancia Róbert-hagyományt az Artus- és Grál-mondával, de a cselekvény lényegében ragaszkodik az eredeti mondához, melyet csak részletekben módosít. A költő főtörekvése volt: Róbert megtérését valószínűnek és lélektanilag érthetőnek tüntetni föl. Ez sikerült is neki, de műve hosszadalmas és költői erő tekintetében középszerű alkotás. Prózában is sokszor mesélték el német földön Ördög Róbert történetét; így R. O. Spazier (*Altenglische Sagen und Märchen*, 1830.), Gustav Schwab (*Buch der schönsten Geschichten und Sagen*, 1836.), Ed. v. Bülow (*Novellenbuch* IV, 1836.), Adalb. v. Keller (*Altfranzösische Sagen*, 1837., igen szép), Osw. Marbach (*Deutsche Volksbücher*, 1840.). Két rémregény is tárgyalja hősünk történetét: *Robert, genannt der Teufel. Erzählung aus dem 8. Jahrhundert*, Leitomischl (!) 1865. (névtelenül, Raupach drámája alapján) és *Robert der Teufel oder das Gespenst einer Millionenstadt* (Dresden, 1885.), melynek szerzője Ad. Söndermann. A mondához méltó költői földolgozást tehát az újabb kor nem hozott létre és a modern olvasó is leghelyesebben tesz, ha a régi francia népkönyvet olvassa (esetleg Keller kitűnő német fordításában), melynek naivitása oly jól illik a hagyománynak regés jellegéhez.

HEINRICH GUSZTÁV.

ÉRTESÍTŐ.

Dr. Farkas Jenő munkái. Kiadja a budapesti orvosi kör. Összeállította dr. Schächter Miksa. Budapest. 1901. 569 lap. Franklin-Társulat nyomása. (Ára nincs kitéve.)

Kegyeletes és hasznos munkát végzett a budapesti orvosi kör a korán meghalt tudós és emberbarát munkáinak kiadásával. Farkas Jenőt komoly tudósnak ismerjük meg, a ki a fölületességet, a nagyhangúságot s minden léhaságot megvetve, szerényen s alapos tudománynyal tör célja felé. Jó orvos, a ki nem csupán a beteg ember, hanem a beteg emberiség gyógyításán, fájdalmainak enyhítésén fáradozik. Rajong az Angliában tapasztalt «komoly, élő, munkás, mindent átható nemzeti érzésért» és erős fajszeretettel igyekezik nemzetének hasznára lenni. És a mit elmond nekünk: élvezetesen, szépen, magyarosan mondja el.

A kötetnek csak kis részét teszik az «orvostudományi közlemények». (40 lap.) Könnyed, vonzó stíllel vannak ezek is írva; mindenki élvezettel olvashatja. Pascal azt mondja, hogy az a legjobb könyv, a melyről az olvasó azt képzei, hogy olyant ő is tudott volna írni: a könyv eszméit oly jól megérti s annyira magévá teszi, hogy azt képzei, azok mindig az ő eszméi voltak. Ez az egyik nagy érdeme a könnyen érthető szép stílnak, a mit nem volna szabad szem elől téveszteni a tudományos munkák megírásánál sem. A craniectomiáról írt szép és alapos cikkében kifejezi összes orvosi cikkeinek alap gondolatát, hogy tudniillik az orvos első kötelessége: nem ártani.

A kötet legnagyobb részét az «egészségügyi közlemények» (45—343. lap) teszik; ez a rész tulajdonképen philantropikus eszmék gyűjteménye. E részen érezni leginkább, mily nagy hatással voltak Farkas Jenőre az angol nagy humanistikus intézmények s irányára mily nagy befolyást gyakorolt a chelseai bölc, Carlyle és

a nagy emberbarát: Ruskin, kiket ő alaposan, jól megértett s kiknek tanításait szeretné itt, a hazai talajban is termővé tenni. Mintha Farkas Jenő mindent csak azért látott és olvasott volna el alaposan, hogy azt aztán itthon jól értékesíthesse, a mire mint közegészségügyi főlügyelőnek a gyakorlati életben is alkalma volt.

Az *Egymás iránt való kötelességek a közegészségügyben* című cikkében azt mondja: «A közegészségügy előmozdítása nem egyes, erre külön hivatott emberek föladata, hanem mindenkié; s nem csupán különös intézmények létesítésében áll, hanem minden cselekedetünk kapcsolatban van azzal. Minden pillanatban vagy szolgáljuk a közegészségügyet, vagy, ha ezt tenni elmulasztottuk, vétkezünk ellene. Minden ember védje meg a maga egészségét, ügyelve arra, hogy ne ártson a másénak. A vallásban nincs nagyobb parancsolat, mint: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. A hygieniában is ez a legnagyobb. Nem intézményekre, hanem emberekre van szükségünk. Paragraphusok a diphteria ellen — a papíron; és az ország leggazdagabb uradalmaiban is 3—4 család lakik a béreslakok egy-egy szobájában!»

«A hygienia az emberek solidaritásán épül. Egy szegény ír nő — írja Carlyle — három gyermekével járt egyik nagy városban házról házra segílyt, alamizsnát kérni; de mindenünnen visszautasították. Kimerülve, kiéhezve csakhamar meghalt és pedig éhtyphusban s tizenhét más egyén, ki őt elkergette, megkapta e betegséget tőle.»

Az *Élelmezés Magyarországon, A magyar munkás táplálkozása, A munkások lakásairól* című cikkeiben jó megfigyelés alapján ismerteti a hazai viszonyokat s alapos javaslatokat tesz a szánnalmas állapotok orvoslására. Alapgondolata, hogy: a vagyonos osztályt az élvezet, a munkást a munka pusztítja el; csak a földmíves az, a ki, ha nem kell szükségét nélkülöznie, foglalkozásánál fogva nem degenerálódik. A mit a városok elpusztítanak erőben és magyarságban, azt ő van hivatva pótolni. Minden lehető meg kell tenni arra nézve, hogy az összes munkásokat megmentsük, főleg kellemes otthont adjunk nekik; mert minden emberi erénynek a család a melegágya. Ám ha gondoskodunk a munkásokról, figyelmünket kösse le a földmíves állapota is, hisz ez képezi nemzetünk tartalékalapját, sőt egész alapját is. «A magyar földmíves fajunk jövőjéért van. Az ő felesége ne szántson, ne vessen s ne arasson, hanem gondoskodjék arról, hogy férjének otthona legyen, a mi az emberhez méltó életmód első föltétele. És szüljön, tápláljon, nevel-

jen új nemzedéket, a melyben meg legyen a magyar parasztnak régi jellege: az aczélizomzat, a nyílt elme és emberi voltának büszke öntudata».

A mezei munkás táplálkozásáról írva, megemlíti Farkas Jenő, hogy az otthontól távolabb dolgozó munkás csaknem kizárólag kenyéren él, meleg ételekhez ritkán jut, gondosan elkészített ételhez soha. Rossz a munkás táplálkozása ott is, a hol aratás idején a felesége vele dolgozik s azalatt kell megfőznie az ételét, a míg a kaszás a kaszáját megkalapálja. A jó táplálkozás a munkásnál nem fényűzés, hanem szükséges befektetés, a mely keresetképességét emeli. A statisztika adatai szerint a dombvidékről, Nógrád-, Hont-, Bars-megyéből stb. az arató lemegy az Alföldre, a dombvidékre pedig az éjszaki megyék népessége jön aratni. Az Alföld legjobban termő vidékeire a felső vidéki szegény megyék vándormunkásai alig jutnak el, mert oda erőteljesebb, jobb munkabíró munkásokat keresnek.

A kórházokról, a betegápolásról írt cikkei is a hazai orvosi tudományos irodalom legszebb művei közt foglalnak helyet. Itt érzi legjobban Farkas Jenő a nagy angol nemzeti érzés hatalmát s e téren kell nekünk még nagyon sokat tennünk. Megemlíti, hogy Angliában minden kis faluban van szépen berendezett kórház, melyet magánosok, a társadalom áldozatkészsége tart fenn. Ha valamely kórháznak építkezésre, vagy bármily célra szüksége van bizonyos pénzösszegre, kiirattja ezt a kórház nagy fekete táblájára s néhány nap alatt összegyűl a kívánt összeg. És minden községben vannak ápolónők, a kik a szegény betegeket lakásaikon ápolják. Angliában a betegápolás hivatás; az ápolónők a társadalom legelőkelőbb osztályaiból kerülnek ki; így például London egyik kórházának ápolónője az indiai alkirály testvére.

Érdekes a *Gyárváros részek elhelyezése* című cikke, a melyben azt javasolja, hogy a temetőket a gyárvárosrészekbe kell elhelyezni. A gyáraknak a város lakott részeiből való elhelyezésére mindenestre szükség van; de a külön gyárvárosrészben nem szabad összezsufolni a gyárakat, mert nemcsak az ott lakás, hanem a munkaórák alatt való ott tartózkodás is nagy mértékben ártalmas lenne a munkások egészségére nézve. A gyárvárosrészt beépítetlen szabad terekkel mintegy föl kell hígítani s e célra a temetők alkalmasak. Szabad tereket hagyni a gyárvárosrészekben lehetetlen: ezt egy város anyagi ereje sem bírja meg; másrészt meg köztudomású, hogy a temetők közelsége, célszerű temetkezés mellett, az egészségre nem ártalmas. A temető és a gyárak szomszédsága mindket-

tőre előnyös. A temető számára biztosítva van a jó és olcsó közlekedés; a gyárvárosrész számára pedig semmi más nem biztosíthat oly nagy terjedelmű szabad tereket. «A kegyelet szempontjából sem lehet kifogást találni az ellen, hogy a temetőt gyárak vegyék körül. Főlemelő az, ha a temető csöndjébe behatoló egyetlen hang nem a nagyváros léha forgalma, hanem az éltető, a világot újra teremtő munka lüktetése.»

A közegészségügyi cikkek után könyvismertetések, bírálatok következnek (349–405. lap), majd orvostársadalmi közlemények (406–443. lap), a melyeket e rövid szemlében csak megemlítünk, hogy még a *Vegyes közleményekről* (447–551. lap) szólhassunk.

A *Szegény gyermekek szünidejét* a szívével írta meg Farkas Jenő, szakavatottan s ragyogó stillal szól e nagy kérdéshez. Megemlíti azt is, hogy a szegény gyermekekhez, mielőtt a szünidei telepre vitték őket, az iskola bezárása előtt egy helyen kérdést intéztek: mik szeretnének lenni, ha megnőnek. A válaszok nagyon fontosak a sociológiával foglalkozók számára. A szegény gyermekek nagy részének gondolatai a munka, a megélhetés körül forognak. Tudják, hogy vannak szűk idők, a mikor nem lehet munkát kapni s hogy a ki nem kap munkát, annak s még a gyermekeinek is éhezni kell. A legtöbb nemcsak magára gondol; dolgozni akar mások javára is, a kiknek nincsenek szüleik s nincsen pénzüik, hogy vehessenek magoknak ruhát. Az egyik «királynő szeretne lenni, a szegényeket segíteni fogja és mindenkihez jószívű lesz. Ártatlan álmok, mondja Farkas Jenő, a hogy ott találjuk őket összefűzve, olyanok, mint egy tavaszi pompában díszlő ág fehér virágai».

Az *Éhínségben* az indiai és oroszországi éhínségről írva, megragadó szavakkal mondja el, mint zárkózik be a kunyhójába az orosz paraszt az ő csekélyke téli élelmével, s szent képe előtt imádkozva mint pusztul el panasz nélkül, «minő hatalom ez a végtelen tüdő hit!» mondja Farkas Jenő. «De mennyivel nagyobb annál az embertestvér segítségére siető munkás hit. A világ megváltására ez hivatott».

Shakspeare és a magyarok, The Hungarian Exiles megemlítése után (ez utóbbi egy Londonban és Milwaukeeben egyidejűleg megjelent angol ifjúsági munka ismertetése, melyben az Árpád-házból származó Béla herceg, később I. Béla király s fiai Géza és László vannak példányképül állítva az angol ifjúság elé) még röviden két hosszabb tanulmányára utalunk: *Ruskin* és *Arch József és az angol földműves mozgalom* címűekre. E kettőn látszik meg leg-

inkább Farkas Jenő nagy mesterének, Carlylenak hatása. Szemünk láttára rajzolja meg az élénk tárt képet, minden egyes vonással — s ilyen egy sincs fölösleges — jobban, tisztábban látjuk a képet s a végén egészen a mienk már a kép. S a kép megrajzolása közben szellemes, de mindig a tárgyhoz tartozó s tartalmas ötletekkel tartja ébren érdeklődésünket. Közben mindig idéz, mint Carlyle, a forrásból s mindig a legjellemzőbbet tudja fölhozni. Arra nézve, hogy Ruskin miért hagyta abba szépművészeti tanulmányait s miért tért át a nemzetgazdaságtan terére, Ruskint idézi: «Mult év november havának egy napján Oxfordban, a mint az egyetemi képtár ajtaján be akartam lépni, hogy a florenczi szépművészetről tartandó előadásomra siessek, egy pillanatra föltartóztatott egy kis leány, ki a kövezeten pörgettyűjét csapdosta egy ostorral. Föltűnő szép gyermek volt; de nem tudta teljes ügyességét kifejteni a játékban, mert a lábain felnőtt asszony elnyűtt nagy cipői voltak, lábacskáin elől^s hátul messze nyúlva. A bokáin megerősített cipőkben ügyes csuszkálással járni csak lehetett valahogy, de már a pörgettyű kergetése nagyon bajosan ment... Előkelő hallgatóságom volt; de az egész előadás alatt azon gondolkoztam, hogy nincs annak semmi haszna, a mit a művészetről beszélünk. Mert nem a régi Flórencz, hanem Oxford művészete az, a melylyel foglalkoznunk kellene és hogy az, hogy a mai Oxfordban a művészetek életre ébredhessenek, ennek a kérdésnek a megoldásától függ, a mit az előadáson levők meghallgatni sem lettek volna hajlandók: «Miért járnak azok a kis leányok oly nagy cipőben?»

A vaskos kötet elé a munkák összeállítója tartalmas előszót írt, befejezésül pedig szép emlékbeszédet, a melyből Farkas Jenőt, az embert, olyannak látjuk, a minőnek a munkáiból megismertük. Jól megismerjük a régi előkelő család sarját, a ki családja multját tiszteli; de elődei dicsőségéből nem akar magára fényt árasztani s érdemeikből hasznot húzni, hanem saját maga által, alapos, igazságszerető munkával akar valami lenni.

Kíváncs, hogy Farkas Jenő munkáiból sokan megtanulják, hogy csak arról szabad írni, a mit alaposan tudunk s hogy csak szépen szabad írni; a könnyen érthető egyszerű, szép stil soha sincs a tudományosság rovására.

Farkas Jenő szavaival fejezzük be e rövid szemlét: «A jó ügynek győzelme nem kétséges, az igaz; de a győzelem könnyebb, ha hivatottak kezében van a zászló».

—vcs— —la.

Középkori krónikások. Szerkeszti dr. Gombos F. Albin. I. Paulus Diaconus, A longobardok története. Fordította, életrajzzal s magyarázó jegyzetekkel ellátta dr. Gombos F. Albin. Kiadja a «Brassói Lapok» nyomdája. 296 l. Ár 3 kor.

Valóban hézagpótló vállalat élére állott dr. Gombos, főreáliskolai tanár, midőn több dolgozótárs közreműködésével középkori krónikák magyar nyelvre való átültetésébe fogott. E vállalat megindítására azon sajnálatra méltó tény készítette, hogy a történeti kútfők nyelvét, mondjuk első sorban a latin nyelvet, ma már mind kevesebben értik, s mind kevesebben képesek a régmúlt világ eseményeit sajátos fölfogásával s nézeteivel eredetiben érdeklél elolvasni, s így a történetíró munkájában ellenőrizni s fölülbírálni. De ösztönözte a szerkesztőt az a vágy is, hogy még a latin, olasz, vagy francia nyelveket beszélő magyar tudós előtt is ismeretlen nyelven írt kútfőket hozzáférhetőkké tegye. Áll ez első sorban a héber s az orosz kútfőkre, a melyeket eredetiben csak ritka ember olvashat. De mint tanár az iskola szükségletét is szem előtt tartotta. A gymnasiumi tanítás terve ugyanis azt rendeli, hogy a tanár a történelem tanításánál a főbb forrásokat is ismertesse, a mennyiben ezek az ifjúság látkörét túl nem haladják, s elvárja a tanárok buzgalmatól, hogy a jellemző koriratokat, de főleg azokat, a melyek az ó- és középkor történetére vonatkoznak, az ifjúság használatára oly módon dolgozzák föl, hogy azok magánolvasmányul is használhatók legyenek, s a történelem tanítását kísérve a tanulók ismereteit kibővítsék, s történeti érzéköket emeljék.

E kétségtelenül helyes szempontok lebegtek a szerkesztő előtt, midőn a vállalatot megindította, s ennek első füzetében Paulus Diaconus *Historia Longobardorum* című krónikáját nyújtja, a melyet ő maga fordított le s látott el kísérő jegyzetekkel s magyarázatokkal. Mint hálás tanítvány, a szerkesztő e művét Márki Sándor egyetemi tanárnak ajánlja, a ki Paulus életéről s a longobard népnek hazánkban töltött éveiről maga is számot tevő értekezéseket adott.

Munkáját a szerző két részre osztotta, csatolva hozzá kimerítő tartalomjegyzéket, név- s tárgymutatót, s végül a longobard királyok genealogikus táblázatát is.

Az első részben — hét fejezetben hetvenkét lapon át — széles mederben induló bevezetést írt Paulus krónikájához, mely a longobard népnek megsemmisüléssel fenyegetett mondáit az utókor

számára megőrizte. Megbízható adatok alapján megírja a további fejezetekben Paulus eseményekben gazdag életrajzát, a melynek az akkori kor politikai viszonyainak rövid, de világos ismertetése szolgál háttérül. Érdekesen vázolja itt Paulus és Nagy Károly benső baráti viszonyát, hazaszeretetét, s végül montecassinoi tartózkodását, a melyet krónikája megírására használt fel. Az utolsó fejezetben a krónikás munkáinak katalógusát is találjuk, külön kiemelve azokat, a melyeket joggal lehet neki tulajdonítani, s külön a kéteseket.

A mű második részét a longobard krónika magyar szövege teszi; a fordítás igen sikerült.

A vállalat, ha a többi kötet is hasonló lesz a megjelenthez, megérdemli a pártolást, mert megvalósítja egyik rég elköltözött tudósunknak, Szabó Károlynak, hasonló vállalatát, mely azonban, sajnos, már az első kötet megjelenése után megakadt.

Tervbe vannak véve a következő krónikák fordításai: Villehardouin: *Konstantinápoly elfoglalásának története*. Dino Compagni *Krónikája*. Jordanes: *A gótok eredetéről és hőstetteikről*. Nestor *Krónikája*. Prokopius: *A persa, vandal, mór és gót háborúk története*. Anekdota. *Heber krónikák a keresztes hadjáratok korából*. Freisingi Ottó: *I. Frigyes császár tettei*. Toursi Gergely: *A frankok története. Az iger énekek*. Liutprand: *Antapodosis*. Tyrusi Vilmos: *Krónikák a keresztes hadjáratok korából*. Évenként egy-két önálló kötet fog megjelenni.

Jankovich Emil.

Farkas Imre. *Versek*. Budapest. Singer és Wolfner. 176 lap. — Marion. *Költemények*. Irta Herczegh Jenő. Budapest. 1901. Singer és Wolfner bizománya. Ára 2 korona. 113 lap.

Farkas Imre egy százhetvenhat lapból álló csinos kötetben adja kezünkbe versei gyűjteményét. Átolvastuk s figyelemre méltó jelenségnak tartjuk a mai nap oly sűrűn fölburjánzó verselmények mulékony seregében. Nem lép föl nagy igényekkel. Legalább a verseknek se tartalmában, se hangjában, se nyelvezetében nem vehetni azt észre. S ez idő szerint már az is egy kis érdem, ha a versíró a maga erejét túl nem becsülve, megelégszik lantja mellett a világos egyszerűséggel s nem szerelmes a semmitmondó nagy szavakba és tartalmatlan, cifra üres képekbe.

Farkas Imre előttünk álló versgyűjteményében, úgy látszik, szívesebben foglalkozik külső tárgyak megéneklésével, mint saját

benső érzelmei tolmácsolásával. E benső világ hullámozása alig talál itt-ott egy-egy rövid föltűntetésre. Egy pár rövid dalában a szülők iránti szeretet és ragaszkodás szólal meg; néhány apró, ötletszerű, két-három strophás versben a szerelem. Ez utóbbiakat az objectiv költemények között elszórva helyezte el. Nem látszik belőlök a szerelemnek se folytonossága, se mélysége. Inkább langyos érzés, mint igazi hév, inkább töredékes szelid ábránd, mint forró szenvedély. Előszerelemmel fordul a katonaélet világa felé. Innen rajzolt képei gyakran megkapóak, elevenek. Gyűjteményét is mindjárt egy *Katonatemetés* rövid szép rajzával nyitja meg. S egymás után következnek mintegy rokonságban *A kis kadét*, *Bárdy hadnagy*, *Idegen sir*, *A vén cigány*, *Édes apám*, *Az utolsó honvéd*, *Rákóczy-induló*, *Fábián hadnagy*, *Őszi rózsá*, *Él egy öreg katona*, *Mi hárman*, *Fehér galamb*, *Gitta kisasszony*, *Czinka Panna*, *A nagy gyerek*, *A kapitány*, *Boszniai nagy rét felett*, *Ha a kard beszélne*. Mind ez a számos darab többé-kevésbé a katonaélet mezején mozog. Nem mondhatni, hogy szerencsés alakítás valamennyi, de van köztök néhány, a mely elismerésünket érdemlő, költői szép alkotás. És az egész seregben el van kerülve az egyformaság, az ismétlés s nem történik sérelme a jó ízlésnek. Kiemelendő e csoportban az *Őszi rózsá* című, (50. lap.) mely megható vonásokkal, népies balladai hangra törekedve festi egy falusi leány szerelmét a huszárkáplár iránt, a ki után hiában epekedve elhal. De kissé az unalomig sok a versben a népies hangot utánózni akaró ismételtetés: temetnek, temetnek, — viszik ki, viszik ki, — hajtott rá, hajlott rá, — várja a lány, várja, — hervad már, fonyad már stb. Az is föltűnő, hogy a költemény első strophájában *«virágot (a lányt) temetnek, Elhervadt virágát nyíló kikeletnek»*, az utolsóban pedig: *«Szomorún kongatják az öreg harangot, Siratva temetnek egy fehér galambot»*. Galamb-e hát vagy virág? A jobbak közé tartozik az is, melyet apjáról ír *Él egy öreg katona* címmel (54. lap). Nem új ebben a hang, de látszik az érzés közvetlensége és melegsége.

Találkozunk a gyűjteményben számos rövidebb s néhány hosszabbacska elbeszélő, vagy genre költeménnyel. Amazók közt több a sikerült, emezek többnyire ziláltak, ellaposodnak. Nem csekély számmal vesszük a két-három strophás apró verseket, melyekben vagy szerelmének, vagy különböző reflexióinak ad hangot. Egy ötlet, egy érzelmszíkra, egy eszme akarna ezekben tükröződni. Ritkán sikerül. Bizonyos merev formaszerűség ömlik el e könnye-

dén oda vetett apróságokon. Hiányzik bennök, úgy szólván, a szikra kipattanása. Mert mit ér az olyan négy soros versecske, mely a 39-ik lapon annyit mond, hogy «a mennyi bánat, bú, köny fér a dalba, az mind ott van a Reviczky könyvében?» vagy az 53-ik lap négy sorában, hogy az író «minden leányt megnéz, de mikor kedvese jó vele szembe, lesüti a tekintetét?», mit érnek a 105., 132., 166. lapon olvasható hasonló morzsák? S különös, hogy még az ily apróságokat is refrainnel, a végsor ismétlésével czifrítja. Általában meg van akadva a refraineik használásával. Kell, vagy nem, sűrűn alkalmazza azokat. Pedig azoknak leginkább csak ott van helyök, a hol a tartalomnak, vagy a költeményben uralkodó hangulatnak jellemzésére, folytonos ébrentartására szolgálnak. Tehát inkább lyrai természetű s nem hosszú költeményekben. De Farkas Imre tíz-tizenöt versének stropháit egymás után díszíti az ily visszatérő sorokkal. A mihez még az is járúl, nem nagy előnyére az elhelyezésnek, hogy egymást követő számos darabja egyforma versalakban van írva, főleg a 141. laptól a 154-ig.

Már előbb érintettük, hogy ízlése ellen, akár a tárgyakra és a tartalomra, akár annak földolgozását s fölöltöztetését tekintve, nem igen emelhető kifogás. Vajon az ízlés rovására írjuk-e némi-
leg mégis, hogy némi rokonszenvvel látszik fordulni az elbukott s bukások által sújtott hölgyecskék sorsa felé? Mai nap már szinte divattá lön a «perditáknak» versírói kegyelése. Igaz, hogy Farkas Imre inkább szánólag, mint magasztalva emlékezik rólok s nem festi a velök élvezett gyönyört a maga nyersességében, mint némely önfeledt fiatal lantos-társai. Sőt alamizsna-kéréssel tüntet föl egy ily alakot *Memento* című sikerült versében (111 lap), mely meglepően hasonlít Béranger *Szegény asszony* című ismert költeményéhez.

Egy vagy más előnyös vonásért fölemlítendőek a többiek sorából: *Erzsébet* (69. lap) boldogult királynénk rövid elégiai dicsőítése, — *Régi mese* (127. lap), a szerelmében csalódott s e miatt elzüllött leánynak kínos töprengése, mely az általa vádolt és elátkozott ifjú iránti régi lángholását elfojtani nem bírja, pedig azt mondja: csak jönné! «megfojtánám itten ezzel a kezekkel» (?). *Hasonlóság* (129. lap) mint egy folytatása az előbbinek. A «kifestett ajkú», de szerelmes leány esdve kérlel magához «kicsiny szobájába» egy fiataalt, a ki fölötte hasonlít ahhoz az ifjúhoz, «kit ő szeretett régen, egyszer és szeret most is egyre még». *Ha a kard beszélne* (168. lap) és még ezeken kívül néhány költemény. Érti a vers technikáját. Gyakorlott verselőnek látszik. Az, hogy a rímekre

olykor keveset ad, megszokott hiba számos mai versírónál. Stilje, nyelvezete habár nem mutat általában költői szárnyalást, de csak kevés helyen válik kissé prózaivá, lapossá. Különös apró szeszély, vagy elnézés, hogy többször *szója*-t ír *szava* helyett, *legyélt*-*légy* helyett. Az *ik*-es igékre nem sokat ad. Képzetele szűk körű, nem magas röptű. Nem dicsekedhetik eredeti teremtető erővel: de mégis van lantja zengésében, a mit szívesen hallunk s távol áll tőlünk, hogy őt annak további pengetésétől elriasztani akarnók.

Farkas Imre könyve után egy kis fehér füzet tűnik szemünkbe: *Marion*, írta Herczegh Jenő. A cím után azt vélné az ember, hogy valami költői beszély-féle művecskével van dolga. Nem költői beszély, csak apró költemények, melyeknek első tiszta lapján ezt olvassuk: «Ajánlom Mariska húgomnak testvéri szeretettel». Tehát az sejthető, hogy a *Marion* cím, talán a Mariska névvel van valami rokonságban, mert ennek az elkeresztelésnek az egész füzetben semmi nyomát és okát nem találjuk. Hát hiszen lenne bár a czégér akármily különös, csak bent a boltban kapnánk ízlésünknek megfelelő kellemes, igazi, helyes árúczikákat. De egészen másképen történik. Egymásra halmozott értéktelen és izetlen aprósággal, üres mogyorófélékkel kínálnak ott bennünket.

Az anyai szeretet kusza tolmácsolása a füzetecske első darabja. Minden tekintetben gyarló bevezetés, mely épen nem kelt jó reményt a következők iránt. De még ha keltett volna sem teljesednék reményünk. Az egész kis gyűjteményt, csekély kivétellel, a szerelem megéneklése tölti be. Hanem mily szerelem az s mily hangokban nyilvánul! Tele gyötrődéssel, kízó fájdalommal, kétségbeeséssel. Az «égő, fájó gondolat vakon szór sötét egéből az ő tört lelkére sújtó villámokat», — «mérhetetlen édes, mondhatatlan forró, véghetetlen fájó, olthatatlan kínos szerelemmel szeret s poklok tüze, üdv, kétség, mennyország a mit érte érez» . . . Hiában! a versek azt mutatják nekünk, hogy az író mindezt inkább csak képzelettel, mint érzi, inkább csinálja, mint valóban bírja.

Bármely darabját vegyük elő csak úgy, találomra, egyikben sem hallunk egyebet üres cifra szavaknál. Itt van például a *Dal* (24. lap), mely a kedvese alakját akarja festeni. «A járása ringó, Hajló rózsabimbó, Liliom az ajka, Édes méz van rajta, Szeme pillantása, Tiszta hó hullása, Lelke sóhajtása, Vad galamb bűgása, Gyenge ölelése, Levél remegése, A mámore kéje, Lelkem üdvössége». Képzeld el most valaki ezt az ideált ezekbe a tarka-barka foszlányokba takarva. Mennyire kedveli ő a keresettséget, nemcsak

a refraineek szertelen hajhászásával mutatja, hanem azzal is, hogy némely versének különcz, badar czímet ad minden legkisebb vonatkozás nélkül a tartalomra. Ezt elnevezi *Chrisantémnak* (30. l.), amazt *Cassiopiának* (72. l.) pedig amaz épen úgy lehetett volna *Úti lapu*, mint emez *Handabanda*. Egypár megszívlelhető magocska mégis megakad a sok polyva közt. Ilyen *Az én utam* (52. l.). Ezekben egyszerűbb, természetesebb hangon szólal meg az érzelem, az író mintegy közelebb hozza magát önmagához. De egészen zavartalan, szabatos kifejezésre ezekben sem képes. A költemény külső és belső összhangjáról nem igen bír fogalommal; sőt a verselés apró kellékeiről sem. Nem is hiszszük, hogy «testvérei, apja, anyja úgy estelenként könnyben úszó szemmel olvasgatná a verseit» . . . (76. l.) Lehetetlen. Inkább vagy boszankodva, vagy sajnálkozva, nem a verselő sorsa, hanem a versek gyarlósága miatt.

Letesszük kezünkől s többé föl sem vesszük *Mariont*, melyre csak azért terjedett ki figyelmünk, mert szemünk elé került a könyvpiacon újabb termékei közt s emlékeztetni szeretnénk a szerzőt, hogy versei nem érdemelték meg a vastag velinpapírt s nem igen nyujtanak reményt a parnassusi koszorúra. —ó.—

A Petőfi-társaság 1876–1901. Budapest. A Petőfi-társaság kiadása. 1902.

A Petőfi-társaság január hó elején főnnállásának huszonötödik évfordulóját ünnepelte. Talán várhatott volna még huszonöt évig, annyival inkább, mert negyedszázados munkásságának kevés hasznát vette az irodalom. Mindegy. E társaság kedveli az ünnepélyeket s kap az alkalmon, hogy ünnepeltethesse magát. De ne panaszkodjunk, hisz ennek az ünnepélynek köszönhetjük, hogy némi évkönyvfélét adott ki a társaság, a mit húsz év óta nem tett. A füzetke egyébiránt igen sovány tartalmú s nincs benne egyéb, mint Szana Tamás titkár beszámolója az elmúlt huszonöt évről, a meghalt és élő rendes tagok névsora, az alapítók és Petőfi-ereklyék jegyzéke.

Bizonyára senki sem veheti rossz néven valamely társaság titkárától, hogy hivatalos jelentésében nem emlegeti annak árnyoldalait, hanem jó oldalait hozza föl. De mindenesetre megkövetelhetjük, hogy az, a mit mond, igaz legyen. Nem hibáztatjuk Szanát, hogy mellőzi azt az okot, mely a Petőfi-társaság keletkezésére leg-

alább részben befolyt, tudniillik, hogy némelyek haragudtak a Kisfaludy-társaságra be nem választatásukért s ezért indítványozták az új társaságot. Némi üzleti szellem is szerepelt a megalakulásban. Azt hitték az indítványozók, hogyha a társaság szépirodalmi lapot és műveket ad ki, jobban fizetheti az írókat, mint a könyvtárak kiadók. Ezt elhallgatja Szana, holott az első ünnepélyes ülésen maga a társaság elnöke is fölemlítette e czélt. Szana az alakulás egyedüli indokának azt hirdeti, hogy az új társaság bensőbb összeköttetést akart eszközölni az irodalom munkásai s a közönség között, érdeklődést keltetni az irodalmi fölolvasások iránt, s mintegy biztosítani a veszélyeztetett magyar szépirodalmat. E törekvést nagyon dicsőíti Szana, mert szerinte a Kisfaludy-társaság első sorban a széptani elméletek tisztázásán fáradozott, s bizonyos előszeretettel nem a hazai szépirodalom újabb termékeit, hanem a külföldi irodalmak remekeit, legtöbbször a régi classikusok műveit mutatta be a föl-olvasó ülésen hallgatóinak s kevés hajlamot mutatott arra, hogy közelebb símuljon a magyar közönség ízléséhez, követelményéhez s ez a tartózkodás okozta, hogy havi üléseit nagyon kevesen látogatták.

Szana állításai a legnagyobb részt valótlanok. A Kisfaludy-társaság havi ülésein mutattak be ugyan ó- és újkori remekírók fordításait, de eredeti művet is nem csekély számmal, az ünnepélyes üléseken pedig csak eredeti művek olvastattak föl, a mint a szabályok kívánják. A kiadványokban is számos eredeti művet találhatni. A különbség e tekintetben a két társaság között az volt, hogy a Kisfaludy-társaság kiadványaiba vegyest vett föl eredetit és műfordítást, a Petőfi-társaság kizárt minden fordítást, csak eredeti művet adott ki, olyant a milyent, de húsz év óta nem ad ki semmit, csak ünnepélyeket, kirándulásokat és lakomákat rendez. Valóban nem érthetni, hogy miben érte el czélját, mely Szana főnbéjázó kifejezése szerint nem volt egyéb, mint a veszélyeztetett magyar szépirodalom biztosítása. Hisz később maga Szana bevallja, hogy kiadványaik iránt a közönség alig érdeklődött s minden nemű vállalatokat kénytelenek voltak megszüntetni. De a fölolvasások -- mondja Szana -- az irodalmi fölolvasások, ezeknek a Petőfi-társaság teremtett közönséget a fővárosban s ez a társaság legfőbb érdeme. Ebben sincs igaza. A Kisfaludy-társaság ünnepélyes ülései mindig nagy közönséget vonzottak előbb a Múzeum, majd az Akadémia dísztermébe, a hol az ülések tartattak; az igaz, hogy a hónapi üléseket kevés közönség látogatta, mert szűk volt a hely előbb a Trattner-házban, majd az Akadémia egyik földszinti szobájában. De mihelyt

az Akadémia tágasabb heti üléstermékét engedte át a társaságnak, nagy közönség hallgatta fölolvadásait; a Petőfi-társaságnak is csak azóta van nagyobb közönsége, mióta ott tarthatja üléseit.

De miért túlbecsülni valamely társaság üléseinek látogatottságát? Az csak külső dísz, a fő a belső munkásság s a kiadványok értéke. S e tekintetben a Petőfi-társaság érdeme, hatása alig jöhet szóba. Főfeladata lett volna fejtegetni Petőfi költészetét æsthetikai és irodalomtörténeti szempontból, elősegíteni művei kritikai kiadását, tisztázni életadatait s megírni életrajzát. Erre nézvé alig tett valamit a Petőfi-társaság. Az Athenæum kritikai kiadását nem kezdeményezte és szellemileg nem támogatta. Petőfi életrajzi adatait Ferenczi Zoltán gyűjtötte össze *Petőfi muzeumában* s a Kisfaludy-Társaság íratta meg e buzgó adatgyűjtővel életrajzát, a melyet három kötetben ki is adott. Még legméltánylandóbb a Petőfi-társaság munkásságában az, hogy gyűjti Petőfi műveinek kiadásait, fordításait, kéziratait s némely ereklyéit. De itt sem tartja meg a kellő határt. Petőfi butordarabjainak hirdet minden széket, padot, szekrényt, melyeket Petőfi valahol mint vendég használt. Így sok limlomot összegyűjthetni, de elhelyezésök szüksége nem indokolja a Petőfi-házat.

A füzetke a társaság anyagi viszonyairól nem nyújt kellő fölvilágosítást. Csak annyit tudunk meg belőle, hogy a társaság vagyona alapítványokban 55,264 korona, a Petőfi-házra pedig begyűlt 40,354 korona 50 fillér, de hogy az alaptőke jövedelme mire fordítatik, a Petőfi-ház tőkéjének kamatja a tőkéhez csatoltatik-e, arról hallgat a jelentés. Úgy látszik a társaságnak nincs szabatos költségvetése, legalább a füzetke egyetlen évről sem közöl valami ilyest. De annál többet olvashatunk benne a társaság nagy hatásáról, mely ébren tartja a nemzet kegyeletét Petőfi iránt, ápolja a hazafi érzelmeket és éleszti a nemzeti szellemet. De Petőfi iránt a nemzet kegyellete a Petőfi-társaság alakulása előtt is nyilatkozott, művei a Petőfi-társaság nélkül is nagy kelendőségnek örvendettek s nekünk úgy tetszik, hogy nem annyira Petőfinek van szüksége a társaságra, mint inkább a társaságnak van szüksége Petőfire, hogy népszerűsítse magát és dicsőségénél sütkérezzék. Azok a rossz versek és beszédek, melyek Petőfi dicsőítésére a Petőfi-társaság ünnepélyein fölolvastatnak, nem igen táplálhatják a kegyelet érzését. Ime legújabb ünnepélyén a Petőfire vonatkozó művek épen botrányosak voltak. Gróf Zichy Gézának *Petőfi és a gyermek* című költeménye csak gyerekes ízetlenség, de a Váradyé nemcsak a jó ízlést sérti, hanem a vallásos

érzületet is. Ez úgy nevezett legendában a Petőfi szellemalakja honvédtársaival az égbe ront, a hol az Isten éppen egy új villámot akar sújtani a magyar nemzetre, Petőfi meg fogja kezét, ráriaszt, hogy ne merje azt tenni, az Isten engedelmeskedik Petőfi parancsának s eláll szándékától. A harmadik Petőfire vonatkozó fölolvadás próza volt Tolnai Lajostól, a Petőfi kritikusról a forradalom utáni időből, s a mint a hírlapi tudósításokból kivehetni, az értekező egy csoport ferdtést és rágalmat halmozott össze, támadva báró Kemény Zsigmondot, Aranyt, Erdélyit, Salamont és Gyulait.

Sajnos, hogy mind e három fölolvadás nemcsak a Petőfi-, hanem a Kisfaludy-társaságnak is tagja. Egy pár év óta a Kisfaludy-társaság örömezt választ tagjaivá Petőfi-társasági tagot. Mivé válik a Kisfaludy-társaság lassanként, ha ez áramlatnak nem tud ellenállani? Lesüllyed a Petőfi-társaság színvonalára; két Petőfi-társaságunk lesz, pedig egy is igen sok. —i.

Felhívás A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Vállalatára.

A Magyar Tudományos Akadémia az 1902-ik évvel Könyvkiadó-vállalatának egy új ciklusát indítja meg.

Olesó áron oly eredeti és fordított műveket ad benne, melyeknek megválasztásában irodalmunk egyes hézagainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a főszempontok.

E vállalat a történet, irodalom és társadalmi tudományok egész körét fölkarolja. Különös gondunk a műveket szükség szerint térképekkel és tudományos értékű történeti és műtörténeti illusztrációkkal ellátni.

Az 1902-től 1904-ig terjedő ciklusban a következő munkák kiadása kerül sorra:

1. Beöthy Zsolt: *Az irodalom és története*. Egy kötet.

E mű mintegy az irodalom philosophiáját adja és egyszersmind megvizsgálja azon történeti föltételeket, melyek az irodalmak fejlődését, felvirágzását és hanyatlását magyarázzák.

2. James Bryce: *A szent római birodalom*. Angolból fordítja Balogh A., átnézi Marczali H. Egy kötet, névmutatóval és az angol szerzőnek a magyar kiadás számára írt előszavával.

Bryce e híres műve elbeszélő alakban fejtegeti a római császári eszmének történetét Caracallától és Diocletiantól egészen II. Ferenchez (1806). A függelékben az új német császárságot és a német egyseget tárgyalja.

3. Payot: *Az akarat nevelése*. Fordította Ambrus Zoltán, átnézi Lederer Béla. Egy kötet, névmutatóval.

E mű, mely a lélektan legfontosabb gyakorlati kérdését tárgyalja. Franciaországban rövid idő alatt 11 kiadást ért.

4. Southey: *Nelson élete*. Fordította dr. Reményi Antal. Egy kötet, arcképekkel, térképekkel és névmutatóval.

Az angol irodalom egyik legkiválóbb költője vonzó módon beszéli el Anglia legnagyobb tengeri hősének történetét.

5. Némethy Géza: *Vergilius élete és művei*. Egy kötet, névmutatóval.

6. Haraszi Gyula: *Corneilletől Rostandig*. A francia dráma fejlődése. Egy kötet, történeti képekkel és névmutatóval.

7. Escott: *A mai Angolország*. Két kötet, névmutatóval. Átdolgozta György Endre.

A Könyvkiadó-vállalat egyik céljául tűzte ki a mai művelt államok politikai, közgazdasági és művelődés szempontjából való ismeretét. A mult ciklus egyik műve Franciaország jellemzését tartalmazta, a jelen mű a mai Angliát festi. Escott műve általánosan mint az e tárgyról szóló legjelesebb van elismerve. — A magyar közönségnek György Endre (Londonban) dolgozta át.

8. Riedl Frigyes: *A jellemzés története*. Egy kötet, műtörténeti képekkel és névmutatóval.

E mű azon kérdésre iparkodik felelni: Mikép jellemeztek és mit jellemeztek a nagy költők és képzőművészek? — Hogyan változott idővel a jellemzés módja és tárgya a költészetben, festészetben és szobrászatban?

9. Dicey: *Az angol alkotmány*. Fordította angoltól Tarnai János, kuriai bíró.

A híres oxfordi tanár az alkotmányosság lényegét és főeszméit tárgyalja e kötetben.

10. Le Play: *A család és a munka szervezete*. Fordítja Geöcze Sarolta. Átnézi dr. Wildner Ödön. Egy kötet.

A híres socialista évtizedeken át kutatta azokat a törvényeket, melyek a munka és a család szervezetét megszabják és a melyektől tehát a társadalom virágzása és hanyatlása függ.

11. Friedjung H.: *Harcz a német hegemoniáért*. Fordítja németből Június (Zilahy Kiss Béla). Két kötet, térképekkel és névmutatóval.

E mű alaposan és vonzóan festi az 1859—1866-iki eseményeket, melyek az mai európai politikának alapját képezik és hazánk történetére is döntő befolyással voltak.

A szerkesztőség fentartja magának a jogot e művekből egykettőt a következő ciklusba sorolni.

Évenként négy kötet (minden mű betűrendes tárgymutatóval) fog megjelenni, összesen 100—140 nyolczadrétű íven. Egy-egy évfolyam ára tíz korona. Ha angolvászon-kötésű példányok kívántatnak, minden kötetért még 80 fillér számíttatik a kötés ára fejében.

Az aláírás három évre (1902—1904) kötelező. Egy-egy évfolyam ára vagy előre küldendő be a M. Tud. Akadémia főtákarai hivatalának, mely esetben az évi könyvilletmény bérmentesen küldetik meg, vagy pedig az első szállítmánykor utánvétellel fizethető be. Ez utóbbi esetben a szállítás költségeit a címzett tartozik viselni.

A Könyvkiadó-vállalat pártoló tagjai az *Akadémiai Értesítő* című folyóiratot, minden további ráfizetés nélkül, az évdíj fejében

kapják s az Akadémia minden egyéb kiadványait (ha egyenesen a M. Tud. Akadémia főtítkári hivatalához fordulnak) 25 százalék ár-engedménynyel rendelhetik meg.

Az Akadémia nemcsak a reá háruló kötelesség érzetével teljesíti tudományterjesztő feladatát, hanem azzal az öröndetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönség méltó fogékonyságára számíthat.

A pártoló-tagsági nyilatkozatok, a példányszám megállapítása végett, mielőbb beküldendők. — Az eddigi pártoló-tagok, ha visszalépésüket be nem jelentik, ezentúl is kapni fogják a kiadványokat.

A M. Tud. Akadémia Főtítkári Hivatala.

Új magyar könyvek.

Pap Dávid dr. A bélyeg- és illetékszabályok szótára. A bélyeg- és illetékszabályoknak, az azokra vonatkozó rendeleteknek és a joggyakorlatnak betűsoros összefoglalása. A bélyeg és illetékek iránti törvények és szabályok. Budapest, 1901. Grill K. (8-r. 920 l.) 12 kor.

Rév Mór. A magyar állami tisztviselők szolgálati szabályainak rendszeres gyűjteménye. (Közigazgatási könyvtár, III. évf. 9. sz.). Budapest, 1901. Községi nyomda. (8-r. IV, 93 l.) 1 kor. 20 fill.

Rimler Gyula dr. A Francia-Orosz-Osztrák-Magyar szövetség szükségessége. Titkos diplomatai tárgyalások Delcassé Franciaország külügyminisztere és a magyar hazafiak között. (1899—1901.) Ugron Gábor eredeti leveleivel. A francia eredetiből fordította a szerző. Budapest, 1901. Szilágyi B. (8-r. VI, 238 l.) 2 kor.

Spicer Mór. Honvédségi illetékek szótára. A m. kir. honvédségnél felmerülő összes illetékek betűrendes ismertetése. Budapest, 1901. Toldi L. (8-r. IV, 584 l.) 7 kor.

Stockton R. Fr. Pomona uti levelei Euphemiához, volt úrnőjéhez. Fordította Zigány Árpád. Frost eredeti képeivel. Budapest, 1901. Franklin-társulat. (8-r. 206 l.) 2 kor. 50 fill.

Tellyesniczky Kálmán dr. Művészeti bonczolástan. Az emberi test formáinak ismertetése. Művészek és a művészet iránt érdeklődők számára. VI. füzet. A nyak és a fej. Budapest, 1901. Eggenberger. (8-r. 197—244. l.) 2 kor.

Tóth Béla. Szájrúl szájra. A magyarság szálló igéi. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. XV, 506 l.) 7 k.

Vámbéry Rusztem dr. A házasság védelme a büntetőjogban. I. kötet. Budapest, 1902. Politzer fia. (8-r. V, 492 l.) 8 k.

FICHTE ÉS A TUDOMÁNY SZABADSÁGA.

E folyóirat 1900. évi októberi (286.) füzetében ismertetem azt az összeütközést, melybe Kant 1794-ben fölvilágosult vallásos eszméi miatt a porosz censurával s végeredményében a porosz kormánynyal került, s mely reá nézve a királytól eredő kemény rendreutasítással végződött. Kant legnagyobb tanítványának, Fichtének, pár év múlva Jenában hasonló kemény összeütközése támadt a kormányhatalommal — ugyancsak Istenről és a vallásról vallott fölfogása miatt. Ez az összeütközés nemcsak azért figyelemreméltó, mert ennek következtében Fichte, a vizsgálódási és tanszabadság súlyos megsértésével, egyetemi tanári állását veszté, hanem azért is, mert benne nem kisebb férfiak foglaltak állást Fichtével szemben, mint Goethe, Schiller és Herder.

Fichte 1794-ben, Reinhold ¹⁾ eltávozása után hívatott meg a jenai egyetemre. Károly Ágost szász-weimari herceg őt tartotta az egyedülinek, a ki Reinholdot pótolhatja, ²⁾ míg Goethe az ő meghívását merészség, sőt vakmerőség tényének tekintette. A fejedelemnek is, Goethének is igaza volt részben. Fichte, ifjúkora ellenére — ekkor harminczkét éves volt — már oly műveket írt, melyek a tudós világ figyelmét a legnagyobb mértékben magokra vonták ³⁾ s a legszebb remé-

¹⁾ K. L. Reinhold (1758—1823), Kant lelkes követője s philosophiájának terjesztője, 1787 óta működött Jenában s Jenát a kanti philosophia tanulmányozásának központjává tette; innen Kielbe távozott. F. Überweg: *Grundriss der Geschichte der Philosophie*. Bd. III. 1^a. S. 330.

²⁾ Karl Hase, *Jenaisches Fichte-Büchlein*. Leipzig, 1856. S. 10.

³⁾ Különösen áll ez *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* című művéről, melyet 1791-ben Königsbergben való tartózkodása közben öt hét alatt írt; e művet a kiadó a szerző megnevezése nél-

nyekre jogosítottak, bár másfelől merész eszméikkel, szabad, önálló fölfogásukkal itt-ott nem kis megütközést keltettek. Károly Ágost, e fölvilágosult, művelt fejedelem, ki a jenai egyetemen a legszabadelvűbb gondolkozást engedte uralkodni, fölismerte Fichtében a geniális embert, az újabb philosophia prófétáját s ezért óhajtotta őt a jenai egyetemnek megnyerni. S valóban a fejedelem jól látott: az agguló Kant mellett az újabb philosophiának ez időben Fichte volt a legnagyobb képviselője; Schelling még theologizáló korszakát élte, Hegel meg sem szólalt. De bizonyos tekintetben Goethének is igaza volt. Goethéről nem szabad felejtenuk, hogy ő a Voltaire- és Nagy Frigyes-féle fölvilágosult absolutismus híve volt s iszonyodott a népuralomtól; a forradalom viharai és véröntései őt undorral töltötték el; a politikában a rend volt a főelve s előtte a rend erőszakos fölkavarása, akár a művészet, akár az állami és társadalmi élet körében csaknem szentségtörés számba ment; ellensége volt minden ideológiának, előtte «*grau ist alle Theorie*».*) Így hát érthető, hogy nem rokonszenvezhetett Fichtével, a nagy ideologgal, ki az abstractiók csúcspontján mozgott, ki minden realitást az énbe olvasztott föl, ki imádtta a szabadságot s ezért lévvél üdvözölte a francia forradalom magas szárnyalású alapeszméit s azokhoz még akkor is ragaszkodott, midőn a szabadság napja vérfolyamba áldozott le. *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die franz. Revolution* (1793.) czimű művében az államalakulás alapjait szabad lények szerződészerű egyesülésében látja szabadságuk biztosítására és fejlesztésére; a szerződéstől joga van visszalépni annak, ki azzal érdekeiben károsítva látja magát, ennyiben jogos a forradalom; köszönti a szabadság derengő hajnalát, de a szabadításnak fölülről kell jönnie; inti a népeket: «legyetek igazságosak s fejedelmeitek nem fogják kiállhatni, hogy egyedül legyenek igazságtalanok»! védelmezi a

kül adta ki s minthogy a mű a kanti philosophia szellemében fejtegette a kijelentés mivoltát, — a jenai *Allg. Litt. Zeitung* szerkesztője s mások is csaknem általánosan Kant művének tartották. Midőn a dolog kiderült, Fichtének nem kis dicsőségére szolgált egy oly mű szerzősége, melyet Kanténak tartottak. Überweg, *Grundriss* stb. Bd. III, 2^a. S. 7.

*) A. Fischer, *Goethe und Napoleon*. II. Aufl. Frauenfeld, 1900. S. 14, 16, 22, 38.

vallás lényegéből a vallásos hit föltétlen szabadságát az egyház ellen. Ezzel egyidejűleg jelent meg *Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europas, die sie bisher unterdrückten* című műve;¹⁾ itt a «Denkfreiheit» alatt a sajtó útján való gondolatközlés szabadságát érti; tüzes nyelven adja a tanácsot: «Népek, mindent adjatok oda, csak a gondoltszabadságot ne! Küldjétek fiaitokat a csatába, hogy ott oly emberekkel harcoljanak, kik őket sohase bántották; vegyétek ki utolsó darab kenyereketek éhes gyermekeitek kezéből és adjátok a kegyencz kutyájának: csak az emberiségnek ez égből származó palladiumát, annak zálogát, hogy más sors is áll előtte, mint tűrni s eltiportatni, csak ezt őrizzétek meg!» E művek okozták, hogy Goethe a Fichte meghívását merészségnek nyilvánította, hozzátéve, hogy «Fichte e műveiben nagy hangon, de nem egészen illendően nyilatkozik a legfontosabb erkölcsi és állami ügyekről. Ő egyike a legderekbabb egyéneknek, a kit csak valaha láttam s gondolkozásán magasabb szempontból mi kifogásolni való sincs; de hogyan tudott volna egyenlő lépést tartani a világgal, a melyet úgy tekintett, mint önteremtette birtokát!»²⁾ Fichte önálló, tettvágygyal,³⁾ nemes lelkesedéssel, erős erkölcsi meggyőződéssel telt, a maga eszméihez, nézeteihez mereven ragaszkodó egyénisége a Goethe nyugodt, harmoniát kedvelő, lassú, fokozatos előhaladást hirdető egyéniségével máskülönben sem nagyon összhangzott. Fichténél az én önállósága minden kényszerítéssel szemben, az erkölcsi akarás fensége és dicsősége rendszerének tartalmává és céljává lőn, — Goethe egyúttal miniszter is, ki megtanúlt igen sok tekintetet számba venni. Így érthetjük Goethe fenti nyilatkozatát, s így érthetjük a Fichte ügyében később követett magatartását.

Fichte elemében érezte magát Jenában; egész hévvel igyekezett hallgatói gondolkozását fölemelni, megnemesíteni, őket nemcsak jó, hanem nagy emberekké tenni;⁴⁾ egész lel-

¹⁾ Mindkét mű névtelenül jelent meg Zürichben, az utóbbi ezzel az alcímmel: *Heliopolis, im letzten Jahre der alten Finsternis.*

²⁾ *Annalen oder Tag- und Jahreshäfte. Goethes sämmtl. Werke.* Stuttgart, Cotta, 1860. Bd. IV. S. 606.

³⁾ K. Fischer, *J. G. Fichte und seine Vorgänger.* II. Aufl. 1884. S. 239.

⁴⁾ «Én nem csupán gondolkozni, én cselekedni akarok», mondá

kesedéssel hirdette «a szellem egyeduralmáról való örvendetes üzenetet és a tudós fönséges hivatását».*) Egymás után jelentek meg kisebb-nagyobb művei: *Über den Begriff der Wissenschaftslehre oder der sogenannten Philosophie* (Weimar, 1794.), *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre, als Handschrift für seine Zuhörer* (Jena und Leipzig, 1794.), *Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten* (1794.), *Über Geist und Buchstabe in der Philosophie* (Horen, 1794.), *Grundriss des Eigenthümlichen in der Wissenschaftslehre* (1795.), *Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre* (1796.), *Einleitung in die Wissenschaftslehre* (I., II.), *Versuch einer neuen Darstellung der Wissenschaftslehre* (Phil. Journal, 1797.). Hallgatói szerették, seregestől mentek előadására; ő nem is úgy tekintette a tanórát, mint valami hivatalos teendőt, hanem mint egy küldetést, melyet teljesítenie kell s melynek hatását a távoli jövők is kell, hogy megérezzék: ő nemcsak tanította, hanem hirdette a philosophiát. Kathedrāja most templomi, majd szónoki szószékké változott, hol az eszméitől áthatott szónok magával ragadta a hallgatóságot. Szabad, önálló egyénékké, az erkölcsi világrend tagjaivá nevelni hallgatóit, ezt tekintette tanári működése céljának.

Fichte erős önérzete, saját nézeteinek kizárólagos igazságáról vallott hite s a mások fölfogásának szigorú bírálása, kapcsolatban az egyetemen elért fényes sikereivel, csakhamar föltámasztották ellene az ellenhatást: a más véleményűek ellenszenvét s a gyöngébbek irigységét. Különösen szabadelvű fölfogása volt az, a mi az orthodox köröknél visszatetszést keltett. E visszahatás legelsőbbben azon támadásban nyilvánult, melyet vasárnapi előadásai miatt intéztek ellene. Fichte 1794 őszén ugyanis, részben azért, mert hétköznapon nem tudott alkalmas időben órához jutni, részben mert oly órát ohajtott, hogy minden tanuló szabadon látogathassa előadásait, vasárnap délelőttre hirdetett valláserkölcsi előadásokat azzal a célzattal, hogy azon tanulókat, kik az egyházi fegyelemtől és ájtatosságtól elszoktak, ezek révén a vallásos élettel

magáról; s máskor: «nekem csak egy szenvedélyem, egy szükségletem van: kívülre hatni!»

*) K. Hase, id. mű. V. lap.

összeköttetésbe hozza. De mielőtt ezt tette, előbb illetékes helyen, tudniillik az egyetem egyik legrégibb tanáránál, Schütznél tudakozódott, nem tiltja-e ezt meg valamely törvény vagy szabály? s miután ez semmi kifogásolni valót nem talált ebben s miután más egyetemeken is tartottak vasárnap theologiai és morális előadásokat, megkezdte vasárnapi előadásait. De a jenai consistorium ez előadások hirdetésében és tartásában azt a szándékot látta, hogy «ezen előadások által az ez idő szerinti istenitiszteleti rendet aláássa» s panaszt emelt ellene. A weimari főconsistorium, melynek Herder is tagja volt, a kormányhoz intézett jelentésében e fölfogáshoz mindenben csatlakozott azzal a megjegyzéssel: «minden esetre úgy látszik, hogy ez a vállalkozás a nyilvános országos istenisztelet ellen célzó lépés.»*) Egy lap, az *Eudæmonia*, melynek az előkelő körökre nagy befolyása volt, ezt a gyanút mint bebizonyított tényt tárgyalta, s összeköttetésbe hozta a vasárnapi előadásokat a Fichte democratismusával, sőt a francia forradalommal s azt állította, hogy «a világzavarók Fichte professor által Jenában a keresztyének nyilvános istenisztelete ellen valóságos támadást intézni s azt egy észbálvány-tisztelet fölállítása által zavarni merészeltek». Egyéb hírek is keringtek Fichtéről; azt beszélték, mintha úgy nyilatkozott volna, hogy öt év múlva nem lesz keresztyén vallás, hanem az ész lesz a mi vallásunk; mások csodálkoztak, hogy elsőszülött fiát megkereszteltette.

Mindez nem tévesztette el hatását; a kormány jelentést kívánt e tárgyban az egyetemi tanácstól s egyelőre betiltotta Fichte vasárnapi előadásait. Fichte az egyetemi tanácshoz intézett védekezésében a consistoriumtól neki tulajdonított szándékot méltó indignatióval utasította vissza s kijelentette, hogy morális előadásait csak kényszerűségből tartotta vasárnap, mint a magasabb tiszta humanitas ünnepén, miként Gellert is Lipcsében; már csak azért sem akarhatott a rendes istenisztelettel összeütközést létesíteni, mert az egyetemen a kora reggeli órákra van az istenisztelet berendezve. A jenai és weimari consistoriumok teljesen alaptalanul gyanúsították őt s a kormány méltán fontolóra veheti, vajon vádlói nem tartoznak-e

*) J. H. Fichte, *Fichtes Leben und litt. Briefwechsel*. II. Aufl. 1862. Bd. I, S. 255.

neki elégtétellel s helyreigazítással? A herczeg, az egyetemi tanács kedvező véleménye alapján, az ügyben úgy határozott, hogy Fichte «az alaptalanul ráirányult gyanú alól fölmentetik, de a vasárnapi előadások szokatlan kezdeményezése csak a délutáni istenitiszteleti órák után engedhető meg.» Ennek alapján Fichte ezentúl (1795 febr. 3.) vasárnap d. u. 3—4-ig tartotta előadásait.

Sokkal végzetesebb kimenetele lett reá nézve azon összeütközésének, melybe kormányával egy értekezése miatt jutott, a mely az atheismus vádját vonta reá.

Fichte, nem sokára Jenába való érkezése után, kiadó-társa lett Niethammer nevű kartársának a *Philosophisches Journal*-nál. 1798-ban Forberg,*) a saalfeldi iskola rectora *A vallás fogalmának fejlődése* czímmel egy értekezést küldött Fichtéhez a nevezett folyóirat számára. Értekezésének lényege az, hogy a vallás teljesen elkülönítendő minden speculativ fogalomtól vagy elméleti szemlélődéstől, tehát teljesen függetlenül tárgyalandó mindazon képzetektől, vagy hittételektől, melyek Istennek objectiv létére és a világhoz való viszonyára vonatkoznak, a mi az emberi tudatra nézve minden alakjában és fölfogásmódjában fölismerhetetlen, megmagyarázhatatlan. Ezért a vallás úgy magyaráztatik meg, mint gyakorlati (a szívben lakó és az erkölcsi cselekvésben megnyilatkozó) hit egy erkölcsi világkormányzás iránt; a ki ezt hiszi, annak van vallása. A morális világkormányzásba vetett hit (a mely maga Isten) azért csak gyakorlati, mivel csupán a cselekvésben nyilatkozhatik meg és csak az által jut az ember annak tudomására, hogy bírja-e e hitet vagy nem. A jó ember kívánja, hogy a jó mindenütt uralkodjék a földön; kötelezve érzi magát lelkiismeretében mindent megtenni, hogy ezt a legmagasabb czélt elérje. Ez egyedül az igaz vallás és igaz hit.

A vallásra, ezen fölfogás szerint, közönyös, hogy elméletileg hogyan gondoljuk Istent, föltéve, hogy az isteni világkormányzás moralitása nem szenved csorbát. A vallás épenoly jól fönnállhat polytheismussal, mint monotheismussal, anthropomorphismussal mint supranaturalismussal, és ha a régiek isteneiket erkölcsösebben képzeltek volna, a szív részéről se lett volna semmi ellene vethető. A speculatio, mely ismeri a maga határait, különben se szól ellenök és a műveltség inkább sajnálná eltávolításukat. Ha kérdezzük a tapasztalatot és speculatiót, mint meggyőződéseinknek két főforrását, hogy e hit igazolására mit mondanak, az utóbbi egészen képtelennek vallja magát, hogy azt bármi módon támogassa vagy az ellene föllépő elméleti kételyeket teljesen eloszlassa, a tapasztalat pedig oly tényeket említ a morális világból, a melyek épúgy használhatók annak bizo-

*) Friedr. Carl Forberg (1770—1848) előbb Reinhold, utóbb Fichte követője.

nyitására, hogy egy erkölcsileg gonosz lény vezeti a világ ügyeit, mint hogy egy legfőbb s jót akaró világkormányzó. Így hát végeredményében oda jutunk, hogy a vallás, az erkölcsi hit kötelességnek tekintendő és pedig gyakorlati értelemben, vagyis a mennyiben valódi cselekvések maximája. Nem kötelesség azt hinni, hogy morális világkormányzás létezik, hanem csupán kötelesség úgy cselekedni, mintha ezt hinnők. A gondolkodás pillanataiban lehet akár a theismus, akár az atheismus mellett nyilatkozni, mert nem vallásról van szó, hanem speculatióról. Így hát ezen alapelvek szerint az emberre nézve egy megoldatlan dissonantiánál, a fej és szív közti örökös meghasonlásnál, a gyakorlati és speculativ álláspont közti ingadozásnál marad a dolog.

Az értekezés végén a szerző több foglyos kérdést vet föl, a melyekbe vizsgálódásának főeredményeit befoglalni igyekszik. Ilyenek: «Van-e Isten? bizonytalan dolog és az is marad, mert ez a kérdés csak speculativ kíváncsiságból vettetett föl.» «Lehet-e egy atheistának vallása? igen.» «Meg fog-e valamikor a földön jelenni Isten országa mint az igazság és jog országa? bizonytalan és valószínűtlen.» Az utolsó kérdés így hangzik: «A gyakorlati hit kérdése nem inkább játékszerű-e, mint komoly bölcsészeti fogalom? E foglyos kérdésre a választ átengedjük a szíves olvasónak és ezzel együtt annak megítélését is, vajon a jelen értekezés írója nem csupán játszani akart-e vele?» Így az értekezés a végén önmaga rontja le minden hatását és könnyen úgy tekinthető, mint a gyakorlati hitvallásnak és a szívnek parodikus túlzása és satírája.

Fichte nem volt a cikkel megelégedve, «skeptikus atheismust» talált abban, melylyel semmikép nem értett egyet, ezért először nem tanácsolta annak közzétételét; de miután a szerző ragaszkodott a közrebocsátáshoz, fölvette, «mert mint az újság kiadója és mint censor az értekezés föl vételét ex auctoritate megtagadni elveim ellen való dolog, a melyek oly szilárdak, hogy e dolog kimenetelére nem ügyelve, én efféle értekezések közzétételét sobase tagadnám meg.» Ekkor helyreigazító és ellenmondó jegyzetekkel akarta azt kísérni, de Forberg tiltakozott ez ellen, s így nem volt más hátra, mint észrevételeit egy külön cikkbe foglalni össze *Az isteni világkormányzásba vetett hitünk alapja* czímmel. De az ezt a szándékot és vonatkozást távolról se fejezte ki eléggé határozottan. Habár az egésznek tervében és elrendezésében, valamint egyes vonatkozásaiban előlépett is a Forberg értekezésére való célzás, s habár itt-ott a Forberg nézetének gyöngeségét és skeptikus határozatlanságát találóan jellemezte is — de viszont sehol se volt benne határozott czáfolat, visszautasítás, sőt az értekezések sorrendje az újságban — Fichteé jött első helyen s a

Forbergé második helyen,*) a két értekezés tulajdonképeni viszonyát még inkább eldöntetlenül hagyta. Úgy, hogyha a nem-philosophus olvasókat vesszük szemügyre, Fichtét gondosság hiányával kell vádolnunk. Fichte értekezésének csak egyetlen helyén említi Forberg cikkét s nyilatkozik a hozzá való viszonyáról, azt mondván, hogy az az ő meggyőződésével több tekintetben megegyezik, több tekintetben pedig az ő meggyőződésének nem annyira ellene van, mint inkább azt nem éri el. E nyilatkozat, míg egyfelől határozatlan, másfelől könnyen azt a gondolatot kelti az olvasóban, hogy Fichte még a Forberg nézeteinél is tovább megy.

Fichte értekezése elején azt a kérdést veti föl, hogyan jut az ember az Istenben való hithez, melynek adott volta mint egyetemes tény az emberi ész előtt annál bizonyosabb, mivel a legfőbbel és legföltétlenebbel az emberben, a föltétlen kötelességtudattal áll a legbensőbb kapcsolatban? Az érzéki világból nem vezet út az erkölcsi világrendbe vetett hit megalapításához vagyis létezésének megmagyarázásához, mert ha az érzéki világot tisztán gondoljuk, semmi sincs benne, a mi egy erkölcsi elv jelenlétére mutatna. Így hát azt a hitet egy érzékfölötti világ fogalma által kell megalapítanunk. Ilyen fogalom: én teljesen szabadnak érzem magam az érzéki világ befolyásától, de épen oly föltétlenül kötve érzem magam egy érzékfölötti czél által. Ama szabadságban és eme rendeltetésben nem kételkedhetem a nélkül, hogy magamat föl ne adjam.

De midőn ezt a czélt megragadom és cselekvésem elvévé teszem, egyúttal annak kivételét lehetőnek nyilvánítom, sőt az előbbi az utóbbit föltétlenül magába zárja; ez a fölvétel azon elhatározás által, hogy a kötelességparancsnak engedelmeskedni fogok, föltétlenül szükséges, közvetlenül benne van ebben az elhatározásban, sőt maga ez az elhatározás. Így hát az erkölcsi rendeltetésünkről való meggyőződés már morális hangulatból származik és hit; e szerint egészen helyesen mondjuk: minden bizonyosság alapja a hit, mert minden más bizonyosság csak ehhez az eredeti morális bizonyossághoz kapcsolódhatik; az egyetlen kényszer, mely egy szabad lényre nézve lehető, a korlát, melyet önmagának állít.

A mint az erkölcsi cselekvés föltétlensége lefelé az érzéki világ realitásába vetett hitet biztosítja, fölfelé az erkölcsi világrendben való hit, a mely az erőteljes és föltétlen kötelességteljesítéstől elválaszthatatlan, még közvetlenebbül megszilárdul általa, s minket az élő és ható erkölcsi rend valódiságáról ép oly föltétlenül meggyőz, mint a hogy kötelességünk föltétlenségéről meg kell győződve lennünk. Amaz élő és ható erkölcsi rend Isten; nekünk nincs más Istenre szükségünk

*) *Philos. Journal.* 1798. Bd. VIII, Heft 1; Fichte értekezése 1—20, Forberg értekezése 21—44. lap.

és nem tudunk mást fölfogni. Az elméleti észben nincs semmi alap vagy ösztönzés arra, hogy ama fogalmon túlmenjünk és a bizonyosról való következtetés által annak alapokául még egy külön lényt vegyünk föl. Az erkölcsi világrend fogalma minden objectív megismerés abszolút eleje, miként a szabadság és az ember erkölcsi rendeltetése minden subjectív megismerés elseje. Minden egyéb objectív megismerés csak amaz által alapítható és határozható meg, de az maga semmi más által, mivel eredetibb és biztosabb valami nincsen. És mit nyernénk, ha a világnak rendező erkölcsi elvét, mint külön lényt, személyiséggel és tudattal fölruházva gondoljuk? E fogalom a korlátozás és végesség fogalma nélkül nem gondolható, e jelző hozzáfűzése által tehát a végtelen lényt végessé tettük; nem Istent gondoljuk, hanem csak magunkat sokszoroztuk meg gondolatban és így az erkölcsi világrend okát ép oly kevésbé magyaráztuk meg, — ez megmagyarázhatatlan és abszolút marad ezentúl is, mint mindig. Mi végecs vagyunk; hogyan foghatná föl a véges a végtelent?

Ha tehát ama hit a közvetlenül adottnál megmarad, rendületlen szilárdul áll, ha pedig függővé tétetik a fogalomtól, ingadozóvá válik, mert a fogalom lehetetlen és tele van ellenmondásokkal. Tehát, Forberg állításaival ellentétben, félreértés azt mondani: kétes, van-e Isten, vagy nincs! Egyáltalában nem kétes, hanem a legbizonyosabb, a mi csak lehet, minden más bizonyosság alapja, hogy van erkölcsi világrend! Ellenben egyáltalában nem kétséges, hogy Istennek mint külön substantiának fogalma lehetetlen és ellenmondó.

Ha Fichte fejtegetéseit megtekintjük, lehetetlen észre nem vennünk, hogy az ő Isten-fogalma nem az egyház, nem a hitvallások régi Isten-fogalma. Midőn Istentől megtagadja a külön személyiséget, külön tudatot, szakít a theologia, szakít a theismus Isten-fogalmával, s midőn Istent és az erkölcsi világrendet azonosítja, a pantheismushoz közeledik. Ő azt a mózesi parancsot: ne csinálj magadnak faragott képet, se semmi más hasonlatosságot Istenről! így értelmezi: ne csinálj magadnak semmi fogalmat Istenről, mert minden állítólagos fogalom Istenről egy bálvány fogalma! De látszólagos Istentagadásában mély vallásos félelem rejlik; a ki a gyakorlati vallásos mozzanatot oly erősen hangoztatta, a ki az erkölcsi hitet mint az egyedüli realist, mint minden egyéb bizonyosság forrását tünteti föl, az nem lehet atheista. Ő Forberggel egyetért a hit tartalmára nézve, ellenben a bizonyosság elvét nem tartja Forbergnél elegendőnek. A Fichte hite abszolút szükséges s a legbizonyosabb, a mi csak létezhetik, akarat és gondolat nála egybeolvad, míg Forbergre nézve más a fej és a szív, az igaznaktartás és a vallás. Abban mindketten egyetértenek, hogy elméleti bizonyítékok a hitre nézve se tapasztal-

lat, se speculatio útján nem nyerhetők, mert a vallás nem tudás, s a hit nem értelmünkön, hanem akaratunkon alapul; abban is egyetértenek, hogy a vallásos hit tárgya vagy tartalma az erkölcsi világhatalmosság, de az ismeretnek a hithez való viszonya más-más náluk, mivel a hit szóval nem ugyanazt az értelmet kötik össze. Forbergnél két világ van: a szív világa a cselekvő ember számára, s a fej a gondolkodó, a bölcselkedő ember számára, s a szív a fejnek alárendeltetik; Fichténél az értelem elméleti bizonyossága is hite s a hithez való akaraton alapul, az akarat képezi az alapot a tudáshoz is, miáltal a világnézet egységessé válik.*)

Ha Fichtét értekezéséért mégis atheismussal vádolták, e vád részint értekezése szellemének félreértéséből vagy félremagyarázásából, részint erős, önálló egyénisége, vallásos és politikai szabadelvűsége iránti ellenszenvből származhatott, s ha ez utóbbi okok nem lettek volna, akkor a Forberg és Fichte értekezése alkalmasint figyelmen kívül maradt volna. Erre enged következtetni az a tény, hogy noha a vád Drezdából indult ki, a lipcsei egyetemen a kantianus Heidenreich a skeptikus atheismust, a melyet Fichte értekezésében megtámadott, bántalmatlanul hirdette, nem említve azt a kétes vallásos érzelmet, mit a közönség egy másik ottani híres philosophiai tanárnak, Platnernek tulajdonított. S mégis a szász kormány merészelte Fichtét atheismussal vádolni s a weimari kormánytól az ő megbüntetését kérni! De Fichte ellenségei, a vallásos és politikai orthodoxok, a sértett önértékük és irigyek az atheismus vádját plausibilisnek és alkalmasnak látták arra, hogy vele csapást mérjenek reá.

A támadást egy röpirat kezdte meg ellene, mely 1798 őszén a szerző és nyomda megnevezése nélkül ily czímmel jelent meg: *«Sendschreiben eines Vaters an seinen studirenden Sohn über den Fichteschen und Forbergischen Atheismus»* s a két író denunciálta, nyilvánosan atheismussal vádolta. A névtelen röpirat szerzője úgy tüntette föl a dolgot, mintha az érdemes theologiai tudós, dr. Gabler**) Altdorfban, kit tu-

*) Dr. Heinr. Rickert, *Fichtes Atheismusstreit und die Kantische Philosophie* Berlin, 1899. S. 7—11.

**) Joh. Philipp Gabler (1753—1826), 1785-től altdorfi tanár és lelkész, 1804-től theologiai tanár Jenában, — határozott rationalista gondolkodású férfiú.

dományos szelleme és mérséklete miatt Fichtével szemben tekintélynek lehetett tartani, lett volna a szerzője; erre célzott az írat végére illesztett «G», erre az íráltnak több sajátságossága és provincialismusa. Az iratot a szász választófejedelemségben, névszerint Lipcsében ingyen osztogatták azzal a megjegyzéssel, hogy Gabler maga hagyja azt terjeszteni. Gabler egy újságban *) azonnal tiltakozott a szerzőség, mint becsületére irányzott «durva rágalmazás» ellen. «Ha képes lettem volna is ily röpiratot írni, úgy mond, a melyben közönséges popular-philosophiával igyekeznek Fichte finom kritikai philosophémáit megczáfolni, s még a dogmatikai és kritikai idealismust és atheismust se tudják egymástól megkülönböztetni, visszatartott volna attól a jenai egyetem iránt érzett hálás tiszteletem. Én ily nyelven egy oly éles eszű philosophus és eredeti gondolkodó ellen, mint a milyennek Fichte urat tisztelem, nem írhatnék. Sőt inkább örülök, hogy e fontos kérdés: Isten objectiv léte, Fichte és Forberg éleselméjű speculatiói révén szóba kerül, mert csak így nyerhet az igazság, nem pedig vakhit által, s nagyon sajnálnám, ha e gondolkodó férfiakat külső körülmények megakadályoznák abban, hogy ítéleteket szabadon és nyíltan kifejtsék, mert ez veszteség volna az igazságra, a mely csak vizsgálódási szabadság mellett tenyészhet».**)

De még mielőtt Gabler tiltakozása megjelenhetett volna, valaki figyelmeztette a drezdai főconsistoriumot a röpiratra, s az, e névtelen denunciálásra, a Fichte és Forberg értekezéséből kiszakított, összefüggéstelen tételek alapján azonnal vádat emelt a szász választó fejedelmi kormánynál Fichte és Forberg ellen. A kormány gyorsan intézkedett: egyfelől 1798 nov. 19-én leiratot intézett a lipcsei és wittenbergi egyetemhez, melyben tudatja velök, hogy Fichte és Forberg értekezései ellen a bennök foglalt atheistikus nyilatkozatok miatt a confiscatiót elrendelte, s meghagyta mindkét egyetem tanárainak, hogy hivatalukat s befolyásukat arra használják, hogy a megtámadott vallást buzgón védelmezzék s gondoskodjanak arról, hogy az Istenbe vetett észszerű hit és a keresztyénség igazságairól való élő meggyőződés mindenütt megszilárdíttassék, más-

*) *Intelligenzblatt der Allgem. Litteraturzeitung*, 1799 jan. 15.

**) *J. G. Fichtes sämmtl. Werke*. Berlin. 1845. Ed. V. S. 302—304.

felől 1798 deczember 18-án requisitio-iratot intézett a szász-hercegi kormányokhoz, mint a jenai egyetem föntartóihoz, melyben — azon kapcsolatukból kiszakított helyeket idézve az értekezésekből, a melyeket a névtelen röpirat is idézett — előadja, hogy Fichte és Forberg értekezéseikben oly elveket hirdetnek, melyek a keresztyén, sőt a természetes vallással is összeegyeztethetetlenek s nyilván az atheismus terjesztésére czéloznak; miután a tapasztalat eléggé bizonyítja, mily szomorú következmények származhatnak ez áldatlan törekvések eltűréséből az általános jólétre és az állam biztonságára, előttük nem lehet közönyös, ha a szomszéd országok tanítói nyilvánosan ily veszedelmes tanokat vallanak. Azért arra kéri föl nevezett kormányokat, hogy ez értekezések szerzőit és kiadóit vonják felelősségre, komolyan büntessék meg s intézkedjenek, hogy hasonló rendetlenségeknek a jenai egyetemen és más iskolákban erősen gát vettessék, máskülönben ők azon kellemetlen helyzetbe jutnának, «hogy országunk ifjúságának ez intézetek látogatását meg kellene tiltanunk». A szász választó-fejedelmi kormány, elkobzó leiratát nemcsak a nagy közönségnek hozta az újságok útján tudomására, hanem hasonló fölszólítást küldött szét a vádolt értekezések eltiltása iránt a többi protestáns udvarokhoz is. Hannover hasonló edictummal felelt a fölszólításra, míg Poroszország azon nyilatkozattal, hogy előbb saját főconsistoriumának véleményét akarja e kérdésben hallani, az ügyet elutasította magától.★)

E rendszabály, e confiscálás ellen irányította Fichte *Appellation an das Publicum über die durch ein Churfürstlich Sächs. Confiscationsrescript ihm beigemessenen atheis-tischen Äusserungen. Eine Schrift, die man erst zu lesen bit-tet, ehe man sie confiscirt* czimű művét.★★) 1799 január 19-én nyújtotta azt át a weimari hercegnek egy levéllel, melyben határozottan kijelenti, hogy nem mint államszolga igazolja magát a hatóság előtt, hanem mint szabad tudós a közönség-gel szemben, annak ítéletét akarja helyreigazítani. Azon kísé-rő iratában, melylyel *Appellatio*ját a tudósoknak megküldötte, kijelenti, hogy az a tan, mely e vitát föltámasztotta, komoly

★) J. H. Fichte, *Fichtes Leben und litt. Briefwechsel*. Bd. I, S. 294.

★★) J. G. Fichtes *sämmtl. Werke*. Bd. V. S. 193—238.

és higgadt megfontolásra méltó és a fölött csak érvek alapján lehet dönteni, nem pedig erőhatalommal. Azzal a kijelentéssel, hogy az atheistikus, röviden akarnak vele végezni, erőszakot akarnak vele szemben használni. A vádlottaknak az a céljuk, hogy az ügyet az igazi ítélőszék elé tereljék; nem óhajtának kedvezőbb ítéletet, mint a mi őket megilleti, nem akarják bíráikat megvesztegetni, hanem csak igazi bíraik elé akarnak állani. Ez igazi bírák elé való állítás általános ügy. A tudós közönség nem engedheti magától elvonni azt a jogot, hogy ő ítéljen, s az egyes tudós azt a jogot, hogy csak attól ítéltesék meg.

Fichte a gondolkodási, vizsgálódási szabadság nevében, annak e tilalom által veszélyeztetett ügyéért száll síkra iratában, mert a kormányok mind a kettőt tervszerűen el akarják nyomni s ezzel az ő további működése elé is lehetőleg gátat vetni. Újra részletesen kifejti álláspontját. Mi az igaz, mi a jó? ez volt ama két kérdés, mire érkezésében megfelelt. Valami magasabb, jobb, örök iránti sovárgás kitörőhatalommal él az emberi kebelben, s ezzel kapcsolatban áll a köteleltségfeltételezésre fölhívó szózat. A föltétlen köteleltségfeltételezés — tekintet nélkül az eredményre — fölülemel minket az érzéki ösztönökön, vágyakon, célokon, nyugalmat és békét áraszt keblünkbe s egy magasabb, érzékfölötti lét birtokosaivá tesz, a mely független a természetétől. Egész létünknek és minden cselekvésünknek czélja, hogy az észlény absolute szabad, önálló és független legyen mindattól, a mi nem-ész. Lelkiismeretünk megmondja, hogy mit kell tennünk az élet minden helyzetében, hogy e czélt elérjük. Egyetlen, csálhatatlan eszköze a boldogságnak a köteleltségfeltételezés. Én egy szilárd erkölcsi rendnek vagyok tagja, melyben kinek-kinek ki van osztva a maga helye és köteleltsége. Hogy az ember az erkölcsi világrendbe, az érzékfölöttibe vetett ezen hitre támaszkodjék, köteleltségeit ebből folyóknak, azoknak minden következményét üdvözítőknak tekintse, föltétlenül szükséges és hozzátartozik a valláshoz. Ha eme rendnek reá és cselekvésére való különböző vonatkozásait egy létező lény fogalmába foglalja össze és rögzíti meg, kit Istennek nevez, az értelmre véges voltából következik; azonban a természetfölötti világrend vonatkozása a mi erkölcsi érzelmünkre az első és közvetlen dolog, a fogalom csak később áll elő. Erkölcsiség és vallás teljesen azonos; mindkettő az érzékfölöttinek megragadása, az előbbi cselekedet, az utóbbi hit által; vallás erkölcsiség nélkül babona, erkölcsiség vallás nélkül lehet külsőleg tiszteletreméltó, de benne a jót nem magáért szeretjük és tesszük, hanem a következményektől való félelemből. De mihelyt a köteleltség akarásához fölemelkedünk, melynek nincsenek érzéki rugói, ellenállhatatlanul elénkbe nyomul a más világ szelleme és bizonyossága. A köteleltségszerű érzület szüli Istenbe és a halhatatlanságba vetett hitünket. Az érzékfölötti az egyetlen bizonyos s minden más csak miatta bizonyos.

Vádlói szerint ellenben az istenségnek hozzánk való viszonya az ő fogalmából, lényegének e viszonytól függetlenül történő megismeréséből következik; ők az érzéki világ létéből és minőségéből következtetnek Isten léteire és tulajdonságaira, holott az érzéki világ, függetlenül a mi képzeleteinktől és a képzet, függetlenül erkölcsi rendeltetésünktől, nem létezik. Ezt a substantiális, az érzéki világból levezetendő Istent Fichte valóban tagadja s e miatt, tekintet nélkül arra, hogy mit állít az érzékfölötti Istenről s az erkölcsi hitalapról, nevezik őt istentagadónak, mert számukra csak substantiális, érzéki Isten létezik. Ők értelmökkel megállapodnak az érzéki létnél, mivel az kielégíti szívöket, nem ismernek semmi azontúl fekvőt; ők eudæmonisták az erkölcsstanban, dogmatikusok a speculatióban. A substantiális Isten azonban szükségképen térben kiterjedő test s híveinek végső célja mindig az élvezet. Istenök minden élvezet adója, szerencse és szerencsétlenség osztogatója. A ki élvezetet akar, érzéki, testi ember, kinek nincs vallása; az első, igazán vallásos érzés előli bennünk örökre a vágyakozást. Az az Isten, ki a vágyaknak szolgál, megvetendő lény, gonosz szellem, mert támogatja s állandósítja az emberi romlást és az ész lealjasítását. «Az ilyen Isten a világ fejlődeme, kit az igazság szája rég elítélt; a kik neki szolgálnak, azok a valódi atheisták; ők Isten helyére egy gonosz bálványt állítottak s hogy én nem akarom e bálványt az igazi Isten helyett elfogadni, azért neveznek engem atheistának. Az én Istenem minden érzékiségtől ment lény, kinek én még a létezés érzéki fogalmát se tulajdoníthatom; az én Istenem pusztán az érzékfölötti világ kormányzója. Az ő Istenöket tagadom s mindenkit óva intek tőle s e miatt épenséggel nem leszek istentagadó, hanem a vallás védelmezője. Ők az én Istenemet nem ismerik, annak fogalmához nem képesek fölemelkedni, így azt nem is tagadhatják, de én azért nem szidalmazom őket, hanem inkább sajnálom». Mint ők magok, a képökre formált Isten is önfejlő, ki a tőle várt boldogságot bizonyos föltételek (szertartások stb.) teljesítéséhez köti, pusztán azért, mert úgy akarja; ezekkel lehet kegyét megnyerni, áldásaiban részesülni, holott a valódi erkölcsiség abban áll, hogy a kötelességet önmagáért teljesítsük, s a hol élvezet jár jutalmul, ott az erkölcsiségnek már visszahozhatatlanul vége. E rendszerben Istent szüntelenül magasztalják s mindig jóságát emlegetik, ellenben igazságosságáról mélyen hallgatnak. E rendszer alatt a keresztyénség is minden erejét és szellemét elveszítette s bágyadt boldogságtanná változott.

«Az én bölcsészetem nem tagad minden realitást, hanem csak az idői és mulandó realitását tagadja, hogy az örök és elmulhatatlan realitását teljes érvényébe helyezze. Különös, hogy ezt a bölcsészetet az istenség tagadásával vádolják, holott az inkább a világ létezését tagadja; micsoda Isten volna az, a mely a világgal együtt veszendőbe menne?» Bölcsészete az érzéki Istennek, a vágy szolgájának létezését tagadja, de az érzékfölötti Isten neki minden mindenkiben, egyedül ez létezik reá nézve; mi mindannyian benne élünk. A keresztyénség nem bölcsészeti rendszer, nem a speculációhoz fordul, hanem az ember erkölcsi érzékéhez.

Fichte végül arra kéri a szász egyháztanácsot, hogy parancsolja meg a lipcei könyvvizsgáló-bizottságnak, mely a *Phil. Journal* II. füzetét is confiscálta, hogy e tilalmat vonja vissza, sőt engedje meg, hogy az első füzet is árúsíttassék a jelen értekezéssel együttesen, mely utóbbi az előbbi értekezések több, aggodalmat keltő és félreérthető nyilatkozatát helyreigazíthatja, — s ha aztán egy évtized leforgása múlva a jobb fejeknek és szíveknek nagy része nem lesz az ő pártján, s mostani ellenfelei közül is többen vagy egészen meg nem térnek vagy mérsékeltebb ítéletre nem hajolnak: akkor ő egy szót se szól többé, tegyenek vele, a mit akarnak!

Nagyon természetes, hogy ez az *Appellatio* a maga bátor, önérzetes hangjával, azon merészségével, hogy Fichte nemcsak a maga hibáját nem akarta belátni, hanem megfordította a dolgot, s egyenesen ellenfeleit vádolta istentagadással, bálványimádással, nem nagyon volt alkalmas a fölizgatott kedélyek lecsillapítására, a fölmerült félreértések eloszlatására, hanem még fokozta az ingerültséget.

Fichte épen elkészült *Appellatio*jának nyomtatásával, midőn a hercegi kormánytól, illetőleg az egyetemi tanácstól, melyhez Károly Ágost a szász választó-fejedelmi leiratot december 27-én átküldte, fölszólítást kapott, hogy a *Phil. Journal*-ban közzétett értekezések ügyében igazolja magát. Az igazoló-iratot — *Der Herausgeber des Phil. Journals gerichtliche Verantwortungsschriften gegen die Anklage des Atheismus* *) — Fichte és Niethammer közösen írták, úgy osztozva meg a föladaton, hogy Fichte a két értekezés tartalmát képviselte, Niethammer pedig azt mutatta ki, hogy mily gonddal jártak el ők, mint kiadók. Az igazoló irat az egyetemi prorektorhoz van intézve; erős vita-irat, mely nyomról-nyomra követi a vádat s igyekszik azt megerőtleníteni.

Fichte elsőben is erre a két kérdésre igyekszik feleletet adni: *a)* vajon semmi szín alatt nem lehet-e vallástalan, vagy a keresztyén vallás ellen irányuló, sőt atheistikus iratokat kiadni? és *b)* a két vádolt értekezés valóban ellene támad-e valamelyik igaz és észszerű vallásnak s atheistikusnak nevezhető-e? A mi az első kérdést illeti, előbb azt kellene tudnunk, miben áll az igaz, változhatatlan, tökéletes vallás s így mi ellenkezik azzal? de ha ezt tudnók is, ha megegyezésre tudnánk is jutni az iránt, hogy mi az Isten igaz ígéje, mi a tiszta igazság, kérdés, hogyan segítsünk a szerencsétlen tévelygőn, ha nem engedjük meg neki, hogy tévelygéseit nyíltan előadja; hátha van köztök olyan, mely a többit is megszünteti? Hiszen ily alapon

*) *J. G. Fichtes sämmtl. Werke. Bd. V. S. 241—301.*

Jézusnak és Luthernek is hallgatnia kellett volna, mert a fönnálló vallások szemében az ő tanai is tévelygések voltak! Az összes tudósok mindig abban a véleményben voltak, hogy mindent, a legeretnekebb, legatheistikusabb tanokat is a tudós világ elé kell hozni; fényes példa erre Lessing *Anti-Goezeje*, sőt maga Goeze is. Lessingnek több oly irata volt, melyben ő, nem is tagadta, a keresztyén vallást támadta meg s ezért semmi büntetésben sem részesült s *Anti-Goezejét* a szász választó-fejedelemségben nem kobozták el, a miből következik, hogy a szász kormány azt ártalmatlannak tekintette, sőt helyeselte. Miért nem terjeszti ki ezt az elnézését reájok is, holott ők nem a vallás ellen írtak? Ha Lessing minden megfenyítés nélkül megtehette a nagyobbbat, miért ne tehették volna ők meg a kisebbet? föltéve, hogy a németeket törvények s nem vak önkény szerint kormányozzák. Ha akkor nem szólt törvény, honnan jön most ellenök a törvény? Hol az a törvény, melynek alapján ők, föltéve, hogy csakugyan vallásellenes, atheistikus iratokat adtak ki, bevádolhatók s a mely a kiszabandó büntetést megállapítja? Vagy törvénytelen erőszakkal akarják őket elítéltetni? vagy pedig a józan ész és a természeti törvény alapján? A történelemből tudjuk, micsoda szörnyű ítéleteket hoztak a józan ész és természeti törvény nevében! Igaz ugyan, hogy törvény minden államban, hogy semmi vallásellenest nem szabad kinyomatni, de ez nyilván nem az írókra, hanem az államkormányzásra vonatkozik, nem polgári, hanem alkotmányi törvény, mert hiszen az író fölött a censura dönt a saját felelősségére s így az író nem felelős, tehát Forberg ellen vád nem is emelhető, mert az ő értekezését a censura engedélyezte, ők pedig mint egyetemi tanárok, ki vannak véve a censura alól, vagyis önmagoknak censoraik. Nem mint írókat, hanem mint censorokat vonhatják őket az egyetem föntartói felelősségre, mert mint írók és tanárok csak lelkiismeretöknök felelősek. Igen, de az egyetem föntartói saját szánatokról ennek semmi helyét nem látták, mutatja az, hogy félév óta, mióta a *Phil. Journal* I. füzete megjelent, semmi észrevételt nem tettek arra; ha most egy idegen kormány ösztönzésére mégis ezt teszik, bizonyára csupán alkalmat akarnak nekünk nyújtani arra, hogy e kérdésben nyilatkozhassunk.

A vádat maga a szász választó-fejedelem írta alá, de a fejedelmi tekintély csak a külső hatalomban, nem pedig az okoskodásban irányadó; époly kevésbé van fejedelmi logika, mint fejedelmi grammatika. Ha a vádlottak atheistikus értekezéseket írtak s adtak ki, megbüntetendők: ennyit s nem többet mondhat az idegen állam, mely a mi főhatóságunkhoz ír. De hogy a vádlottak atheistikus nyilatkozatokat tettek-e, ezt nem az állam állapítja meg; ez a tétel okoskodás eredménye, az állami pedig nem okoskodik, hanem határoz. Ezt az okoskodó értelem mondja meg s ez iránt csak annyi tisztelettel tartozunk, a mennyit érveivel szerezni képes; igen, de nekünk is van okoskodó értelmünk, mely teljesen azonos a velünk szemben álló hatalommal, s hogy melyiknek van igaza, az csak később, a vita folyamán dőlhet el.

A mi a második kérdést illeti, a vádirat elfelejtette meghatározni, hogy mit kell atheismus alatt értenünk; mi az atheistikus gya-

nánt idézett helyekre teljesen ellenkező véleményben vagyunk s ha ő a mi tanunkat se a természetes, se a keresztyén vallással nem tartja megegyezőnek, mi viszont az övét tartjuk a keresztyén vallás elcsavarásának és lealázásának. Melyikünknek van igaza? mi nem lehetünk egymás bírúi, mert pártfelek vagyunk. A mi tételeinkből semmi alapon nem lehet atheismusra következtetni, mert a) a ki egy dolognak bizonyos határozmányait tagadja, azzal még nem szünteti meg magát a dolgot (a fogalmat); ez a kifejezés: Isten mint külön substantia lehetetlen és ellenmondó, — más szavakkal azt teszi, hogy Isten mint materiális dolog lehetetlen. Ha engem ezért a vádirat istentagadónak nevez, akkor nemcsak azt kell állítania, hogy Isten kiterjedéssel bír, hanem azt is, hogy ő nem egyéb, mint materia. A mi a fölfoghatóságot illeti, mihelyt Istent fogalom tárgyává tettük, megszűnik Isten, azaz végetlen lenni s korlátok közé rekesztetik; ugyanez okból nem lehet Istennek személyiséget és tudatot tulajdonítanunk: Isten tiszta intelligentia. Hát atheismus-e azt mondani, hogy Isten fölfoghatatlan? nem áll-e ez minden katechismusban? b) A ki bizonyos bizonyítékokat egy dologra nézve tagad, nem tagadja szükségképen magát a dolgot is, vagyis mi nem tagadjuk Isten létét, habár az érzéki világból az ő léteire vont következtetést nem fogadjuk is el, mert szerintünk Isten semmi bizonyításra nem szorúl s mert mi tagadjuk az érzéki világ önálló létét: minket tehát legfőleg akosmistának lehetne nevezni, nem pedig atheistának.

Azt is állítja a vádirat, hogy a mi alapelveink a vallásos gondolkozás kiirtására irányulnak s veszélyesek az állam biztonságára. Határozottan állíthatom, hogy ifjúságunk gondolkozóbb tagjaiban, minden tanári hozzájárulás nélkül, e kérdésre nézve a legszabadabb vizsgálódási szellem uralkodik s korunk nem engedi, hogy őket akár félrevezessük, akár a földvilágosítást tőlök megtagadjuk. A vádlók tételei alkalmasak arra, hogy minden érzéket kiöljenek az emberekből a földfölötti iránt, s őket érzéki, nyers gondolkozásra vezessék; egyedül a mi alapelveink képesek a hanyatló vallásos érzéket az emberek közt újra helyreállítani. Az ő tételeik ássák alá az államok biztonságát, szüntetnek meg minden törvényszerűséget s osztják a nemzetet urak és rabszolgák csoportjára. A mi tanunk mindenki foglalkozását megszenteli a kötelesség felsőges eszméje által. A mit ők a mi tanunkról csak állítanak, azt mi az övékről be tudjuk bizonyítani. A mi tanunknak csak egy hibája van, az, hogy a gyöngébb fél tana, mert ők nem a szellemi, hanem a testi erőt nézik. A jenai egyetemnek, mint a világosság barátjának, nincs mit tartania az obscuransok haragjától: minden engedmény az utóbbiak iránt csak káros lehetne; az egyetem jó hírnevét csak úgy őrizheti meg, ha tovább is a világosság barátja marad; főbbene csupán jó-hírneve.

Az atheismus vádja tehát teljesen alaptalan; e vád tulajdonképeni forrása a pár hóval ezelőtt megjelent *Seutschreiben eines Vaters* etc., mely a legnagyobb animositást mutatja Fichte iránt s a legnagyobb ignorantitát a tárgyalat kérdésekben. E mű szerzője nem dr. Gabler, ki e gyanúsítás ellen sietett tiltakozni, hanem Fichte meg-

győződése szerint, egyik kollegája,*) kinek életeleme a gyalázkodás, vádaskodás, alattomos rágalmazás, s ki, habár Fichte semmi okot nem adott neki a bántalomra, Jenába jövelele óta, hol névvel, hol névtelenül, egyre bántja, a vallás és az államok ellenségének híreszteli s egyéb durva hazugságokat terjeszt róla. Minden körülmény arra vall, hogy e férfiú írta a névtelen röpiratot is. Hogyan adhatott a szász választó-fejedelmi kormány hitelt e névtelen írat alaptalan vádaskodásainak? mi vakította azt el ellenem? az, hogy engemet demokratának és jakobinusnak tartanak, s az ilyenről minden szörnyűséget föltesznek, az ilyen ellen semmi igazságtalanság nem lehet túlnagy! Nem az én atheismusomat üldözik ők, hanem democratismusomat. De hiszen a *Grundlage des Naturrechts* (Bd. III. S. 188. ff.) című művemben a leghatározottabban s a legerősebb érvekkel nyilatkoztam a demokratikus kormányforma ellen! de még ha elméletileg mellette nyilatkoztam volna is, míg ez irányban a külső cselekvés terére nem léptem, a kormánynak semmi köze véleményemhez, arra csak a tett tartozik. Hogy ifjúkori művemben kissé túloztam, habár művem csak töredék volt s az érem másik oldalát nem mutatta, az nem lehet ok arra, miután érettebben átgondolt művemben e tárgyban minden egyoldalúságot elkerültem, hogy érte most is üldözzenek! Hiszen én mit sem tettem ezen állítólagos demokratikus alapelvek megvalósítására! ellenkezőleg, jellemem fővonása a speculativ élet iránti előszeretet. Öt év óta ki nem mozdultam Jenából, itt élek a közönség szemei előtt s bizonynynyal semmi gyanúsát nem találtak életemben, bár eleinte leveleimet többször föltörték és elsikkasztották. Igaz, egyszer meggyanusítottak egyetemi előadásaim miatt, de én semmi olyast nem adok elő, a minék tartalma nyomtatásban a közönség előtt ne feküdnék; az egyetemi tanács már négy év előtt dicsérő bizonyítványt állított ki feddhetetlenségemről. Én szeretem tudományomat s egész lélekkel annak élek; lehetek-e hát forradalmár? Első sorban bölcsészeti rendszeremet akarom világosan kifejteni s előadni, aztán más új fölfedezések tárulnak elélem, más tudományokra fogok áttérni s többet közülök egészen átalakítani. Ha száz évet élnék, akkor is be tudnám úgy osztani éveimet, hogy nem maradna időm a forradalmárkodásra. Határozottan kijelentem, hogy sehol másutt nem óhajtok élni, mint Németországban és pedig mostani állásomban; nekem csak nyugalomra és személyes biztonságra van szükségem, minden egyebet majd megszerzek magamnak. Remélem, a magas kormány meg fog engem védelmezni, nem fog hivatalomtól gyalázatosan megfosztani s országából kiűzni, nem fogja tanári és írói munkásságomat megszegyenítő korlátok közé helyezni, nem fog törvénytörő dorgálásban részesíteni, szíval becsületem s jó hírnevem ellen, melyeket életemnél többre becsülök, mit se fog tenni!

De hát azt jóvá teheti-e a föld bármely hatalma, a mit nevem-

*) Fichte Gruner orvostanári tanárt gyanúsította a szerzőséggel, ki már a vasárnapi előadások miatt támadt összeütközés alkalmával is erősen ellene volt. A szerző neve sohasem derült ki.

nek az egész nemzet előtt való megbélyegzésével ellenem vétettek? Én nem tetszettem a szász kormánynak, ezért hoszút álltak rajtam; engedjenek meg ezzel s adjanak immár kegyelmet! Én és társaim nem fogjuk többé e kérdéseket érinteni, ha ez annyira fáj nekik, adjanak ők is nyugalmat nekünk egyéb vizsgálódásainkhoz! Ne engedjenek továbbra is tért a rágalmozóknak, ne adjanak ki becsületsértő edictumokat ellenünk, s mi igérjük, hogy semmi kéréssel nem fogunk nekik alkalmatlankodni.

A szász-weimari udvar s illetőleg Károly Ágost fejedelem nem gondolt arra, hogy a tudomány szabadságát bármily rendszabályokkal fenyegetse vagy az egyetem ünnepelt tanárának bármi bajt okozzon, — de az idegen fölszólítás egyszerű visszautasítása egy kis államnak nem mindig lehetséges s a gothai herczeg már élesen nyilatkozott a Fichte értekezéséről, mint a mely a keresztyén tannal egyáltalán nem egyeztethető össze s az egyetem jó hírvének fölötte árt, a meiningeni herczeg pedig pár évvel előbb a vallás terén minden vizsgálódásnak végét akart vetni s a tanárokat a hitvallásokhoz való ragaszkodásra utasítani. Weimarban azt szerették volna, ha Fichte nem veszi oly komolyan a dolgot, nem emleget istentagadók elleni barbár eljárásokat, nem appellál ünnepélyesen a közönséghez, hanem nyugodtan rábizza magát egy fölvilágosult és igazságos kormány jóindulatára. Ezért ott *Appellatio*ja rossz vért szült, mivel ott már tárgyaltak a többi szász herczegi udvarokkal az ügyben oly irányban, hogy a vita tárgyi részét egészen elejtik, s őt minden föltűnés nélkül, csöndben kisegítik a bajból. E szándék, melyet Fichte nem helyeselt, most nehezebbé vált. Schiller vállalta magára, hogy Fichtét a kellemetlen benyomásról értesítse. «Az ön *Appellatio*ja, írja neki 1799 január 26-án,*) önt az atheismus vádjától minden okos ember előtt teljesen tisztázta. De kíváncsós lett volna, ha a bevezetés nyugodtabban lett volna fogalmazva s ön az egész eseménynek nem tulajdonított volna oly nagy fontosságot személyes biztonságára nézve. Mert a mint én az itteni kormányt ismerem, e tekintetben a legcsekélyebbtől se lehetett tartania. Alkalmam volt e napokban mindenkivel, a kinek ebbe az ügybe beleszólása van, szót váltani, s magával a herczeggel is több ízben. Ő határozottan kijelentette, hogy az ön írói szabadságát semmiképen nem akarják korlátozni, ha bizonyos dolgokat

*) Közölve *Fichtes Leben u. litt. Briefwechsel*. Bd. II. Briefe I.

nem óhajtanak is a katedrán hallani. De ez az utóbbi csak az ő magánvéleménye, tanácsosai még ennyi korlátozást se akarnak tenni. Ilyen gondolkozás mellett nem a legjobb benyomást tette az utóbbiakra, hogy ön annyit beszél üldözésekről; azt is rossz néven vették öntől, hogy e lépését egészen magában tette, holott a dolog elintézése Weimarra van bízva. Önnek csak a weimari kormánynyal volt dolga s a közönséghez való appellatio legfőlebb csak az újság-eladásra vonatkozhatik, nem pedig arra a panaszcra, mit Szászország emelt ön ellen Weimarban. A mi az én egyéni véleményemet illeti, szerettem volna, ha ön hitvallását egy külön iratban, minden érzékenység nélkül terjeszti elő; a confiscatióra vonatkozólag nyíltan kifejtettem volna, hogy a *Phil. Journal* eltiltása, még ha valóban atheista volna is, megengedhetetlen, mert egy fölvilágosult és igazságos kormány egy elméleti véleményt, mely tudományos munkában tudósok számára adatik elő, nem tilthat meg. E kérdésben még az ellenkező irányú philosophusok is csatlakoztak volna önhöz s az egész vita egy általános mezőre terelődött volna át».

Schiller szóbelileg még több fölvilágosítást ígért Fichtének, melyek épen abban az időben, midőn igazoló-iratát az államhatalomnál be akarta nyújtani, intelmeket foglalhattak magokba, hogy az udvar szándékaihoz és nézeteihez jobban alkalmazkodjék. Hogy ezek nem igen teheték őt hajlékonyabbá, következtethetjük abból, a mint e magán tárgyalásokról későbbi emlékiratában *) megemlékszik: «Közvetíteni, mellékútakra térni akartak s azt akarták, hogy én ezen mellékutakhoz alkalmazkodjam. Nem adhattak nekem igazat hatalmas vádlóimmal szemben, de másfelől lehető legkevésbé akartak megsérteni; de ez a kimélet nekem úgy tűnt föl, mint kegyelem. Az udvar számíthatott így, de nem én. Én általában már régóta meguntam ezeket a titkos utakat, már régóta más ügyekben sem jártam senki után s különösen nem akartam a mostaniban. Az igazságnak véltem azzal tartozni, hogy az udvarok jogi ítéletre kényszeríttessenek, vagy legalább a magam részéről mit se tegyek az iránt, hogy nekik az erről letérést lehe-

*) Fichte levele Reinholdhoz, melyben az egész ügyet részletesen ismerteti, 1799 május 22-ről. *Fichtes Leben u. litt. Briefwechsel*. Bd. II. S. 87. ff.

tövé tegyem. Ha az ítélet javamra üt ki, az igazság fontos, a nagy tömegnek imponáló diadalt aratott; ha ellenem üt ki, minden szabadon gondolkodó tudni fogja, mit várhat a jelenlegi kormányoktól». Fichte egyenes döntést kívánt: vagy utasítsák el Szászországot kívánságával s őt teljes tisztességgel mentsék föl, vagy foszszak meg hivatalától mint tévtanítót, — ellenben az udvar a jogi döntést mellőzni akarta, mint a mely vagy a hatalmasabb udvarokkal hozza őt összeütközésbe vagy a közönség előtt fogja compromittálni.

Ugyanez idő tájban Goethe így szólt Paulushoz, ki ekkor prorektor volt: «Ha Fichte maga nem teszi lehetetlenné a kormánynak, az bizonyára tartani fogja őt; de attól félek, hogy a fichtei *én* gyakran másként képzei magának a nem-ént, mint van». ¹⁾ Weimarban az volt a szándék, hogy Szászországot azzal engesztelik ki, mely szerint Fichtét megintik, hogy szent dolgokról való nyilatkozataiban ezentúl elővigyázóbb legyen. Innen keletkezett az a hír, hogy az ügyet szigorú dorgálással fogják elintézni. Fichte előtt ez elviselhetetlennek tűnt föl, ez által becsületében érzé magát megsértve s megsértve látta a maga személyében a tudományt is. Úgy érezte, hogy ő ebben az ügyben elvek szerint és gáncstalanul járt el és sohase volt abban a hangulatban, hogy megvetendő gyöngeségből olyas valomit eltűrjön, a mi amaz elvekkel ellenkezett volna. Sőt szerinte azt is kérdésbe lehetett tenni: honnan illeti meg bármelyik kormányt az a jog, hogy tudományos, különösen philosophiai nyilatkozatok óvatos vagy vigyázatlan volta fölött ítéletet mondjon? Ő csak oly helyreigazítást fogadhatott el, mely nem viseli magán a nyilvánosság jellegét.

Fichte magatartása nehezítette, sőt paralysálta azt, a mit Goethe iránta való teljes jóakaratra nevez. ²⁾ Általános volt a kormánynál a panasz az ő heveessége, makacssága miatt; a régi ellenszenvek újra, s erősebben föltámadtak ellene; Herder előlépett *Metakritikájával*, ³⁾ Schiller «javíthatatlan ferdeségek»-ről beszél, Goethe rossz néven veszi tőle azt a hegy-

¹⁾ K. Hase, *Jenaisches Fichte-Büchlein*. Leipzig, 1856. S. 34.

²⁾ Goethe, *Tag- und Jahreshefte. Sämmtl. Werke*. Bd. IV. S. 633.

³⁾ *Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft*. Leipzig, 1799. — Ebben Herder, ki előtt a kritikai philosophia idegen és érthetetlen maradt, mérges keserőséggel és elégtelen fegyverekkel támadja Kant philosophiáját, s támadásából juttat Fichtének is.

keséget, hogy igazoló-iratát észrevétlenül vádirattá változtatta, a politikai térre vitte át s politikai ellenfeleit egyúttal vallásos obscuransoknak tüntette föl.

Eddig az ideig Fichte magatartása egészen helyes volt s mit se vethetett magának szemére. Következetes maradt a védelemben s bármint végződött is a dolog, érintetlen hírnévvel menekült volna ki az ügyből. De a nyilvános megdorgálástól való félelmében, kiváló kartársának, Paulusnak, a volt pro-rectornak tanácsára oly lépést követett el, melylyel ügyét erősen elrontotta. «Lehetségesnek tűnt föl előttem, úgy mond, hogy az egyetemi tanács útján kemény, becsületeset sértő dorgálást kapok; biztosan kiszámíthattam, hogy az nem marad a kormány és a senatus körében, hanem a leggonoszabb megjegyzésektől kísérve a nagy közönség elé is eljut, s világos volt előttem, hogy ily elbánás után becsületesem azt parancsolja, hogy állásomat hagyjam el. Képzelődésem elhitette velem, hogy az okosság kötelessége, a tudomány javáért való gondoskodás azt követeli tőlem, hogy e kényszerűséget előzzem meg s erről egy befolyásos embert értesítsek. De csak magán úton, úgy, hogy a dolog köztünk maradjon. Vajon magamra hagyatva engedtem volna-e ez ötletnek, vagy inkább maradtam volna első elhatározásomnál, hogy a törvényes tárgyalás útjáról nem engedem magam lesodortatni, erről nem merek határozottan nyilatkozni, de ismerve magamat, ez utóbbit hiszem».*)

E lépésre befolyással volt még egy más körülmény is. Midőn Mainz 1792-ben a francziák kezébe került, az ottani egyetem megszűnt; a campo-formioi béke után (1797 október), midőn Mainz német közigazgatás alatt Francziaországhoz csatoltatott, Jung Ferencz Vilmos, mainzi választó-fejedelmi udvari tanácsos, a tanügyi bizottmány vezetője, megbízást kapott arra nézve, hogy dolgozzon ki egy tüzetes tervet az egyetem helyreállítására vonatkozólag. Jung Fichtét szólította föl erre s kilátást nyújtott neki arra, hogy e tervek kivitelénél nem fogják őt a régi hagyományok vagy a már meglévő intézmények korlátozni. Éppúgy megbizta őt, hogy más hasonszellemű tanítókat is szerezzen e terv számára. Fichte vállalkozott a dologra két föltétel alatt: ha 1. biztosítják, hogy csak Junggal, mint

*) Levele Reinholdhoz, 1799. május 22.

közvetlen előljárójával és a német hatósággal jön érintkezésbe, s 2. hogy az új intézet szervezete tekintetében valóban azon alapelveknél maradnak, a melyeket kitűztek; ez esetben kötelességének tartja, hogy az itt megnyíló kilátásokat a nemzeti műveltség magasabb átalakítására minden erejéből támogassa. Fichte e tárgyban több kiváló kartársával értekezett, sőt Jenán kívül is igyekezett e czél számára kiváló erőket megnyerni. Óhajta szerint az új intézet a német tudomány előörse, a német és franczia nép közt közvetítő kapocs lett volna.*) E tárgyalások 1798-ban tovább folytak s közel voltak a befejezéshez, midőn Jenában az ismert események bekövetkeztek.

Részint e kilátásokban bízva, részint a főntemlített aggodalomból, Fichte — Paulussal való megbeszélés, közös megállapítás után — 1799 márczius 22-én, egy levelet írt Voigt weimari titkos tanácsosnak. «Személyes tekintetek, az egész egyetemre és a szász választófejedelemségre való tekintet, hogy annak némi elégtételt adjanak, arra az elhatározásra indítják a kormányt, hogy engem az egyetemi tanács útján dorgálásban részesítsen. Ki kell jelentenem, mélyen tisztelt titkos tanácsos Úr, hogy én e dorgálást nem fogadhatom el. Az én magamviselete ebben az egész ügyben, kezdettől fogva máig, legbelsőbb meggyőződéseim szerint nemcsak gáncstalan, hanem dicséretreméltó — s megvetést érdemel, ha a dicséretet akár másokon, akár magunkon ócsárolni engedjük, ha csak tőlünk függ, hogy azt elhárítsuk. Ha nem akarok mindent elveszíteni, époly kevéssé tűrhetek mint követhetek el valami megbélyegzőt. Azon dorgálás, minden újságban rövid idő alatt közzétéve, számomra gúnykaczajt és kárörömet keltene ellenségeimnél. Minden jogos ember érezni fogja, hogy nekem a becsület megtiltaná, hogy oly kormányoknak, a melyek engem ily dorgálásra érdemesnek tartottak, tovább alattvalója legyek s általános megvetés érne engem, ha továbbra is az maradnék. Nem lenne egyéb számomra hátra, mint hogy a dorgálásra lemondással válaszoljak. Több hasonló gondolkozású barátom, kik az én tanítási szabadságom megsértésében a magokét is megsértve látják, ezen most előadott nézetemben velem egyetért; szavokat adták, hogyha engem a jelzett módon kénysze-

*) J. H. Fichte, *Fichtes Leben und litt. Briefwechsel*. Bd. I. S. 299—301.

ritenek az egyetem elhagyására, velem jönnek s osztoznak sor-somban; följosogítottak arra, hogy ezt önnel közöljem. Egy új intézetről van szó, tervünk kész s mi ott ugyanazon működési kört újra föl fogjuk találni, a mely minket idevonzott s azt a tiszteletet, a melyet itt tőlünk megtagadnak». ¹⁾

Könnyen elgondolhatjuk, hogy Fichte levele csak olaj volt a tüzre; a kormány egyenesen úgy tekintette azt, mint megfélemlítési kísérletet. Sajnos, Fichtének a mainzi egyetembe vetett reménye nem bizonyult be alaposnak s kartársai sem igazolták rájuk épített számításait. De ha mindezt számon kívül hagyjuk is, Fichte levelének hangját daczosnak, fenyegetőzőnek kell találnunk; ő nem úgy ír, mint a ki igazságot keres, esetleg jóindulatot kér, hanem ő, mint irodalmi hatalom, egyszerűen föltételeket akar diktálni a politikai hatalomnak! Igaz, hogy Fichte levelét csak magániratnak tekintette egy oly férfiúhoz, ki iránta eddig bizalmat és barátságot mutatott, s Paulus magára vállalta, hogy előszóval közvetítő javaslatot fog tenni oly irányban, hogy Fichte magán-megintésben részesüljön, — de másfelől ne feledjük, hogy Voigt az egyetem curatora volt s Fichte nemcsak neki, hanem általa a kormánynak óhajtott tudomására juttatni szándékát, azt akarta figyelmeztetni, hogy ne merészelje megdorgálni, mutatja ezt következő kijelentése: «teljesen az ön bölcseségére bízom, mennyiben akarja az itt elmondottakat továbbra fölhasználni, avagy csupán saját elhatározásaira és intézkedéseire akar-e azoknak befolyást engedni». ²⁾ Fichte szándékára világot vet egy későbbi levelének passusa is: «Azt mondják, pattogtam, zörögtem, fenyegetöttem. Legyen! én nem először tettem ezt s nem én voltam az első jeni tanár, ki ezt tette. E kormány néha néhány diáktól is megszaladt». ³⁾

A weimari kormány komoly tanácskozás tárgyává tette Fichte levelét s főképen Goethe befolyására, ki teljes határozottsággal kijelentette, hogy egy kormánynak nem szabad ily fenyegetést eltűrnie s hogy Fichtének a megdorgálás esetére bejelentett lemondását el kell fogadni, — ily értelemben hatá-

¹⁾ Közölve Reinholdhoz intézett levelében, 1799 május 22.

²⁾ Kuno Fischer, *J. G. Fichte und seine Vorgänger*. II. Aufl. S. 293—4.

³⁾ Reinholdhoz intézett levele, 1799 szept. 28.

rozott. Midőn említették Goethének, hogy ezzel az egyetem pótolhatatlan veszteséget szenved, e szavakkal válaszolt: «Egy csillag alá megy, a másik fölemelkedik». Schlosserhez intézett levelében (1799 aug. 30.) így nyilatkozik az ügyről: «A mi Fichtét illeti, mindig sajnálom, hogy el kellett őt veszítenünk s hogy balga követelődzése kizárta őt állásából, existenciájából, melyet e földkerekségén nem fog többé föltalálni. Minél inkább öregszik az ember, annál jobban becsüli a természeti adományokat, mert azokat semmivel se lehet megszerezni. Ő bizonyára egyike a legkitünőbb fejeknek, de a mitől csaknem félek, ő elveszett önmagára és a világra nézve. Egyébiránt, bármily csekély a dolog, szerencse, hogy az udvarok egy oly ügyben, melyben a szemtelen *præoccupatio* oly szertelenül messze ment, oly lépést tehettek, a mely, ha egyik oldalról helyeselhető is, a másik oldalról se gáncsolható. És én, a magam személyére nézve örömmel vallom meg, hogy a saját fiam ellen is szavaznék, ha a kormány ellenében ily hangon merészelné beszélni».*)

Károly Ágost fejedelem leirata márczius 29-én kelt az egyetemi senatushoz. «Mi, Fichte és Niethammer tanárok igazoló-iratából azt láttuk, hogy a föntnevezett tanárok a *Phil. Journal* kifogásolt helyeit a tőlök elfogadott philosophiai terminológiára való hivatkozással akarták az atheismus vádjá alól fölszabadítani. Habár philosophiai speculatiók nem lehetnek jogi döntés tárgyai, mindamellett a *Phil. Journal* kiadótól a szó közönséges értelme szerint oly különös és megbotránkoztató tételeknek terjesztését elővigyázatlanságnak kell minősítenünk, a mennyiben akadémiái tanároktól joggal megvárhatjuk, hogy az akadémia jó hírnevét ily fontos tárgyról efféle kétértelmű nyilatkozatok és értekezések visszatartása által inkább őrizni fogják. Ezért azt kívánjuk, hogy Fichte és Niethammer tanárokat a fejedelmi udvarok megegyező leiratának beérkezése után meggondolatlanságukért dorgáljátok meg s nagyobb figyelmet ajánljatok nekik a közönség elé terjesztendő értekezéseiknél. A jövőre vonatkozólag elvárjuk minden akadémiái tanártól, hogy oly tételektől, melyek az általános Isten-tisztelettel ellentétben állanak, előadásaikban tartózkodni fognak.

*) *Fichtes Leben und litt. Briefwechsel*. Bd. I. S. 291.

«Postscriptum. Azt is tudtотokra adjuk, hogy Fichte tanár, mint mellékelt iratából látjuk, melyet titkos tanácsunk egyik tagjához intézett, kijelentette, hogy a vádolt atheistaság kérdésében rárótt dorgálásra lemondással fog válaszolni. Miután fönti leiratunkban e dorgálással kellett őt sújtanunk, arra az elhatározásra jutottunk, hogy bejelentett lemondását a magunk részéről is elfogadjuk. Utasítunk titeket, hogy tudassátok vele e lemondás elfogadását, valamint azoknak is, kik őt követni szándékoznak, nem óhajtjuk lemondását visszatartani».

A többi hercegi szász kormányok, mint a jenai egyetem társfőntartói, e határozathoz csaknem szószerint csatlakoztak, többé-kevésbbé helytelenítő kifejezésekben emelve ki, hogy a vád elleni védelem csak a szokatlan nyelvhasználatra való hivatkozással volt vezethető, — mintha tehát a tartalmat szándékosan mellőzve s inkább szépitve és ürügyeket keresve, semmint nyíltsággal védelmezték volna magokat. Fölösleges mondanunk, hogy ez ellenkezik a valósággal, mert Fichte igazoló-iratában minden egyes vádpontot alaposan megvizsgált, annak tarthatatlanságát kérlelhetetlenül föltárta s a legtávolabbi ellenvetésnek is minden lehetőségét elutasította, úgy hogy ez nem egyéb hiú ürügynél a hercegi leiratokban.*) De más tekintetben se felel meg a leirat teljesen a jogi követelményeknek. Fichte levelében úgy nyilatkozott, hogy nyilvános, becsületére hátrányos dorgálás esetén állását el fogja hagyni, — s így még az ő ítéletére kellett bízni, vajon e dorgálást ilyennek tekinti-e s levonja-e belőle a föntjelzett következményt! Tehát legfőlebb annyit lehetett kimondani, hogy lemondását, mihelyt bejelenti, elfogadjuk, s egyúttal levelének kihívó, da-

*) Forberg e pontra nézve későbbi emlékiratában így nyilatkozik: «Ha Isten alatt, mint rendesen, egy világon kívüli, substantiális, személyes lényt képzelünk, mely értelemmel és akarattal teremtetten és kormányozza a világot, akkor a mi tanunk okvetlenül atheisztikus volt és vádlóinknak teljesen igazok volt. Mi csak az által igazolhattuk magunkat a vád ellen, hogy Isten fogalmát egészen más, a nagy közönség előtt fölfoghatatlan értelemben vettük, de persze senkit se győztünk meg ártatlanságunkról. Fichte értekezését s talán az enyémet is figyelmen kívül hagyták volna, mert a megütközést keltő részletek mellett jámbor nyilatkozatok is voltak bennök, de az ifjú pajkossággal tölem fölvetett kérdések, melyek értelme az első pillanatra áttetszett, allarmirozták az olvasókat». *Leben eines Verschollenen*. S. 54.

ezos hangjáért őt joggal megróvjuk. Ha egyfelől áll is az, hogy a kormány nem fogadhat el utasításokat egy alárendeltjétől, de másfelől a kormánynak is meg kellett volna várnia, vajon Fichte bejelentett elhatározását a dorgálás után is föntartja-e? Ezt be nem várva, őt egy meggondolatlan szaván rajta fogták, hogy egy kényelmetlen és zavaros ügynek véget vessenek.* Szinte úgy tűnt föl a dolog, mintha a kormány sietett volna megragadni az alkalmat, hogy egy kellemetlen embertől megszabaduljon!

A prorektor, mielőtt a leíratot a tanács előtt kihirdette volna, bizalmasan értesítette fölöle Fichtét. Fichte, magára hagyatva, a kihirdetett szolgálati elbocsátást egyszerűen elfogadta volna, mert most a becsület megtiltá neki, hogy közeledő lépéseket tegyen. De Paulus, kinek levelében része volt s kire e kimenetel váratlanul hatott, egy második, még nagyobb következetlenségre ösztönözte őt, egy visszavonuló levélre, ugyancsak Voigt titkos tanácsoshoz, melyben kijelenti, hogy e dorgálás, a mely nem sérti a vizsgálódási és tanszabadságot, nem azonos a tőle föltételezett esettel s ő nem olyan hiú, hogy magasabb czélokért egy kis megalázkodást elviselni ne tudna, sem nem akarja a dolgot úgy tüntetni föl, mintha ez okból állását önként elhagyná. Ezzel a nyilatkozattal Paulus Weimarba sietett; késő volt, Fichte elbocsátása már meg volt beszélve a többi ernestini udvarokkal s Drezdába is jelentve. Néhány nap múlva lejött a herceztől a végzés, hogy «ez a levél mit sem változtathat az ő korábbi elhatározásán».

Ezzel bezárult Fichte előtt a jenai egyetem kapuja. Kartársai hallgattak, senki nem követte példáját a lemondásban, a mi azt mutatja, hogy azok, kikkel Fichte a mainzi egyetemre való menetelről értekezett, vagy nem bíztak eléggé a terv realizálásában — s ebben igazok is volt, vagy pedig Fichte kelleténél több súlyt tulajdonított nyilatkozataiknak. Paulus, a kire Fichte a leghatározottabban számított, hogy sorsában osztozni fog, utóbb erősen tagadta, hogy bármikor ily ígéretet tett volna, ez csak «chimæra és képzelődés» volt Fichte részéről; ő csak annyit említett Fichte előtt: «én se maradnék Jenában, ha a tanárok meggyőződési szabadságát korlátoznák», de ő a Fichte elleni eljárással nem látta azt megsértve. Fichte

*) *Fichtes Leben und litt. Briefwechsel*. Bd. I. S. 303—304.

viszont azt mondja: «Vajon volt-e jogom azt írni «több hasonló gondolkozású kartársam», ennek megítélését azokra bízom, kik jellememet személyes érintkezésből ismerik». Annyi tény, s e körülmény némileg Fichte mellett bizonyít, hogy négy év leforgása alatt Paulus, Niethammer, Hufeland, Loder, Woltmann, Ilgen és Schelling¹⁾ tanárok kiváltak a jenai egyetem köréből.

Az egyetemi tanács mit sem tett arra nézve, hogy Fichtét a jenai egyetemnek megtartsa; a leiratot és az elbocsátást hideg üzleti arczczal adta Fichte tudtára. Talán bántotta őket az a mellőzés, hogy Fichte nem vette igénybe közbenjárásukat, hanem igazoló-iratát az egyetemi tanács megkerülésével egyenesen az ernestini udvarokhoz nyújtotta be s a tanácsot erről csak röviden értesítette (márcz. 18.), miután annak véleményes jelentése nem kívántatott s a terjedelmes igazoló-irat körözése sok idővesztéssel járt volna,²⁾ - talán némi irigység is játszott közbe! Ellenben a diákokat nagyon fájdalmasan érintette kedvelt tanárjok eltávolítása; 288 aláírással ellátott kérvényt intéztek (ápril 20.) a herceghez Fichte visszahívása tárgyában s elhatározták, hogyha az eredménytelen marad, tiszteletére emlékérmet veretnek. A kérvényben előadják, hogy «Fichte professor, kinek a philosophia körül való nagy érdemeit az igazság minden barátja elismeri, ki egykor századunk büszkesége lesz, kiválóan emelte az egyetem fényét, melyre őt meghívták. Mi mindnyájan oly tanítót tisztelünk és szeretünk benne, kinek vezetésére egész bizalommal rábízhatuk magunkat. Az ő messze elterjedt hírneve e napokban is, Németország legtávolabbi vidékeiről is, tekintélyes számú tanulót vonzott Jenába s a következő félévre hirdetett előadásai bírtak rá sokakat közülünk, hogy továbbra is itt maradjunk».³⁾ A folyamodás kedvezőtlen benyomást tett Weimar-

¹⁾ Schelling 1798-ban Goethe közbenjárására hivatott meg Jenába s ő rá célzott Goethe «ein Stern geht unter, ein anderer geht auf» nyilatkozatával.

²⁾ K. Hase, id. mű 42. lap.

³⁾ Az aláírók közt számos magyar és erdélyi hallgatóval találkoztunk; magyar ifjak: Sam. Bodo, Andr. Wengeritzky, M. Schwarz, Paul Császári, Chr. Wüstinger, Anton v. Dázmánday, Chr. Tremmel, Mich. Heckenast, Joan. Holndonner, Sam. Ambrosi, Matthias Liptay, Dániel Záborszky, Johann Roiko, Daniel Kriebel, Mich. Theil, Jacob

ban; Károly Ágost ápril 24-én azt felelte, hogy miután ez ügyben hozott határozata mellett megmarad, kérésöket nem teljesítheti s tudtokra hozza, hogy ne háborgassák őt többé e tárgyban. Több sikere lett volna a kérvénynek, ha a folyamodók a weimari kormány óhaját figyelembe vették volna; a kormány ugyanis, a mint hírért vette a mozgalomnak, igyekezett rávenni Hufelandot, hogy egy olyan folyamodást szerkesztszen az ifjúság részére, melyben ez bevallja, hogy «Fichte előadásában gáncsolandó elővigyázatlansággal nyilatkozott s kéri a herceg kimélő kegyességét a máskülönbben érdemes és szeretett tanító számára». De e cselszövény nem sikerült. A diákok 1800 január havában újra folyamodtak, hogy Fichte helyeztessék vissza, de a fejedelem a kérvényt újra elutasította.

Az egyetemre Fichte eltávoztása, Hase szerint «pótolhatatlan veszteség volt: nem csupán Fichte veszett el, hanem a szellemi szabadság elve, mely által az egyetem nagygyá lett, látszott megtagadva».*) «Ein heimlicher Unmuth hatte sich aller Geister bemächtigt»**) - vallja be maga Goethe s ennek eredményeül tekinthető a föntemplített tanárok eltávoztása.

Forberg nyugodtan vette a coburgi consistorium megintését, épen úgy Niethammer is; midőn Forberg kérdezte Fichtétől, miért nem tett ő is úgy, hiszen nyugodtan helyén maradhatott volna, épen úgy mint ő, ezt válaszolta: «Ha Parmenio volnék, úgy tettem volna, de mivel Sándor vagyok, nem tehettem úgy».

Fichte nem mint atheista vesztette el állását, általában a kormány óvatosan kerülte, hogy a vitás kérdésben döntsön, mindamellett a nagy tömeg és a rosszakaratók szemében elbocsátása úgy tűnt föl, mint a fővád közvetett megerősítése. Az ügy a közvéleményben szokatlan föltűnést keltett: mindenki mellette vagy ellene foglalt állást, röpiratok jelentek meg pro és contra. Még boszantóbb volt reá nézve, hogy Voigt-hoz intézett két levele megjelent az újságokban, a mi a weimari kormány tudta nélkül nem történhetett volna meg; ezek így, kapcsolatukból kiszakítva, hátrányos színben tüntethették föl

Krieg, Joseph Kalchbrenner. Andr. Madanasz (talán Madarász ?), Georg. Korikany, Mich. Bozsi, Joan. Migethy: az erdélyiek mind szászok.

*) K. Hase, id. mű 48. lap.

**) *Sämmtl. Werke.* Bd. IV. S. 633.

őt, a kollegái iránti tekintet pedig nem engedte, hogy a dolgot teljesen föltárja. Fichtét megnyugtathatta, hogy nemcsak legközelebbi barátai panaszkodtak a kormány eljárása miatt, hanem távol állók is, kik minden szenvedély nélkül tekintették a dolgot, helytelenítették a kormány eljárását, mint Reinhold,¹⁾ Jessen, Jacobi; Dohm porosz miniszter határozottan helytelenítette egy magániratnak ily fölhasználását és a baráti bizalom elárulását. Maga Fichte pár hóval utóbb így nyilatkozik az ügyről: «Fáj, hogy nem mondhatom el: nekem egészen igazam van s azoknak egy csöpp igazok sincs! Ellenök persze teljesen igazam van, de nincs önmagam előtt. Nem kellett volna velök az ő mezejökre bocsátkoznom, s ezért egész helyesen történik velem, hogy túljártak az eszemen».²⁾ S másutt: «Bárcsak hű maradtam volna több mint negyedéven át megtartott elhatározásomhoz! Bármit tettek volna is, a jogosság látszatát nem nyerhették volna meg velem szemben! Bárcsak ne szolgáltattam volna e látszatot kezökbe jellememből való szerencsétlen kilépésem által! Bárcsak eléggé levezekelhetném e hibát megbánásom, hibám szabad bevallása s annak rám nézve kellemetlen következményei által».³⁾ S ismét másutt: «Alkalmazkodnom kellett volna, kormányomnak megkönnyíteni a dolgot, szigorú jogomból engednem, el kellett volna fogadnom a lelkiismeretem szerint érdemetlen megdorgálást. Ez okos, sőt bölcs dolog lett volna; nem bánom, ha barátaim ezt mondják. De ez másra nem tartozik, mert ki kényszeríthet engem arra, hogy jogomból engedjek? . . . Csak a második levelemet sajnálom, s nagyon sajnálom, hogy engedtem azt magamtól kicsikarni. Mert én, a kit oly kevélynek, oly hajthatatlannak tartanak, jószívűségem és gyermeki elfogultságom révén tanácsadók kezébe kerültem, kik bár sohase adtak volna nekem tanácsot!»⁴⁾ A formában Fichte tévedhetett, lényegében neki volt igaza: ő helyesen érezte, hogy irataiért nem érdemel dorgálást, hogy neki kötelessége a philosophia s vele a

¹⁾ Jun. 12-én ezt írja Fichtének: «Ön teljesen ártatlan ebben a levélben; a kormány önmagának akarta azt mondatni, a mit ön csak Voigtnak mondott s ön akarata ellenére veszítette el állását és kenyerét».

²⁾ Levele Reinholdhoz. 1799 ápril 22. és aug. 29.

³⁾ Levele Reinholdhoz, 1799 máj. 22.

⁴⁾ Levele Reinholdhoz, 1799 szept. 28.

szellemi szabadság, az igazság ügyéért síkra szállani s érette saját személyét is áldozatul hoznia!*) Pillanatnyilag a kormány diadalmaskodott, de végeredményében mégis Fichte lett a győztes!

Fichte helyzete, elbocsátása után, nem volt valami rózsás, habár ő semmi aggodalmat nem táplált a jövő iránt. Jenában nem maradhatott, nehogy azt a látszatot keltse, mintha a diákok izgatottságát szítani vagy fölhasználni akarná. Egy csöndes zugot keresett, hol a papok átokvillámától menten pár évet nyugalomban tölthessen, míg a közönség forrongása és saját undora elmulik. Rudolstadtot szemelte ki e célra, főként azért, mert az ottani herczeg korábban jóindulatot tanúsított iránta; de a herczeg, állítólag a weimari kormány közbenjárására,**) nem akart ott neki menhelyet adni. Berlinbe ment hát, hol barátja Schlegel Frigyes élt s hol a kormány szabadelvű gondolkozását ismerte. Mint atheista és democrata hírben álló embert a rendőrség eleinte szemmel tartotta; egy rendőrtiszt meglátogatta s megkérdezte tőle, mi célból tartózkodik Berlinben? Az ügy III. Frigyes Vilmos király elé került, ki így nyilatkozott: «Ha Fichte oly nyugodt polgár, mint a minőnek mindenből látszik és oly távol áll minden veszélyes összeköttetéstől, az országaimban való tartózkodás nyugodtan megengedhető neki. Ha igaz, hogy a jó Istennel ellenséges lábon áll, intézze el ezt vele a jó Isten; előttem ez nem határoz». Így talált Fichte újabb hazát Berlinben, ott erélyes munkálkodással belső egyensúlyát újra helyreállította s pár év múlva az új berlini egyetem egvik oszlopa lett.

RÁCZ LAJOS.

*) Friedrich Paulsen, *Philosophia militans*. Berlin, 1901. S. 110.

**) Mindez szörnyen kicsinyes eljárás volt a weimari kormány részéről; elmarasztaló ítélete se volt jogos, üldözése — bírálaton alól áll!

VELENCZEI KÖVETJELENTÉSEK A MAGYAR TÖRTÉNETRŐL (1657—1661).*)

A bécsi akadémia történeti bizottsága e kiadványával nagy szolgálatot tett a magyar történettudománynak. A bécsi velencei követeknek több mint kétszáz heti jelentése van ebben a kötetben közzétéve s a jelentések nagy része a magyar történetre vonatkozik. A kiadó nagy gonddal, kiváló szakértelemmel s tapintattal végezte munkáját. Az előszó röviden, de igen alaposan jellemzi a két velencei követ, Battista Nani és Alvise Molin életét és munkásságát. Az értékes jegyzetek nagyon megkönnyítik a kiadás használatát. Nem is várhattunk egyebet Pribram Alfrédttől, kinek dolgozatait oly nagyra becsülik a szakkörök s a kinek kitűnő életrajzi munkája Lisola Ferencz Pálról általános elismerésben részesült.

Pribram legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy kiválogassa a nagy anyagból azt, a mi méltó a közlésre. Úgy látta, hogy a velencei követek sokkal jobban ismerik kelet viszonyait, mint a nyugoti politika fordulatait. Hiszen a köztársaságnak háborúja volt a törökkel Kréta miatt, a követeket tehát legelőször is az a kérdés érdekelte, hogy az udvar miképen akar vagy bír megférní a portával. E kérdés szoros kapcsolatban volt a magyar s erdélyi állapotok fejleményeivel. Innen van az, hogy a velencei heti jelentések több világot vetnek ez állapotokra, mint a nyugoti eseményekre.

Pribram tehát a legbővebben a Magyarországra és Erdélyre vonatkozó jelentéseket közölte.

*) *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe.* (Dispacci di Venezia.) Herausgegeben von der Historischen Commission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Zweite Abtheilung. BD. I. (1657 April—1661. Juli) Bearbeitet von Dr. Alfred Francis. Pribram O. ö. Professor a. d. Universität Wien. Wien, 1901.

Bár igen sok okirati közlés világítja meg azt a mozgalmas kort, mely II. Rákóczy Györgynek lengyel kudarczától Kemény János fejedelemségéig terjed, a velencei követek heti jelentéseiből még sokat tanulhatunk.

Különösen Velenczének az erdélyi fejedelmekhez s a magyar főurakhoz való viszonyáról, az udvar és a magyar főurak ellentétéről s az udvar hangulatának változásairól sok olyat jelentenek a követek, a mit eddig nem tudtunk, vagy csak hiányosan ismertünk.

Meg akarjuk kísértetni a kötet gazdag tartalmának ismeretetését az említett szempontok figyelembevételével. Úgy hiszszük, hogy ily módon jellemezhetjük a kiadvány történeti értékét s egyszersmind többnyire új adatok segítségével a kort is, melyre a közlött jelentések vonatkoznak.

Az udvar gyűlölte II. Rákóczy Györgyöt, mint a linzi béke szerzőjének fiát, s mint hatalmas magyar fejedelmet, kinek nagyravágyása folytonos nyugtalanságot keltett. A lengyel vállalatban Rákóczy szövetségese volt a svédnek; ez a szövetség még fokozta az udvar haragját. A császári politika minden tőle telhetőt megtett Rákóczy vállalatának megbuktatására; a fejedelem kudarcza tehát diadala volt e politikának. De a kudarcznak következményei nagyon is súlyosak voltak, a porta Rákóczi letételét követelte s ekkor Nani jelentése szerint megváltozott az udvar hangulata. 1657 őszének elején már megbánták Bécsben, hogy oly nagyon izgatták a törököt Rákóczy ellen, mert hiszen a fejedelem «szükséges rossz»; erőszakos eltávolítása megzavarhatná a keleti békét, melyet Leopold miniszterei oly nagyon óhajtottak. Erdély leigázása nagy veszedelemmel fenyegette volna Magyarország még fönmaradt részét; épen azért Nani 1657 október közepén szinte lehetetlennek tartotta, hogy az udvar tétlenül nézze Rákóczy vesztét.

Néhány hét múlva megváltozott a helyzet; Rákóczy félrevonult a török haragja elől s az erdélyiek november elején Rhédey Ferenczet választották fejedelemmé. Az udvar nagyon örült a változásnak, mert remélte, hogy Rákóczy lemondása lefegyverzi a portát. De az udvar csakhamar belátta csalódását, decemberben két követ jelent meg Bécsben, az egyiket Rákóczy, a másikat Rhédey küldötte. Rákóczy követe Rhédey ellen beszélt, a Rhédey azzal fenyegetőzött, hogy a

törököt segítségül hívja, ha az udvar támogatja urának versenytársát. Rhédeyt rendesen igen jámbor, nagyon is engedékeny vén embernek szokta történetírásunk föltüntetni, pedig az udvar előtt erőlyesen harczolt Rákóczy ellen és későbbi izeneteiből is látszik, hogy nagyon szerette a hatalmat. 1657 végén válaszul a két követ előterjesztésére az udvar békés egyetértésre intette a két fejedelmet.

De Rákóczy nem gondolt az egyetértésre, a hatalom visszaszerzésének vágya égette lelkét, egyre sürgetőbbben kérte a császár segítségét a készülődő török ellen. A magyar politika hivatott intézői sem birtak megegyezni az erdélyi ellenfejedelmek személyeire nézve. Lippay, esztergomi érsek, azt ajánlotta az udvarnak, hogy Rhédeyt pártolja, Wesselényi nádor ellenben Rákóczy pártfogását indítványozta, mert hiszen a fejedelemség legerősebb várai az ő kezén vannak. Valóban úgy látszott, hogy az udvar el van szánva Erdély területi épségének védelmére. Egy befolyásos miniszter azt mondotta Naninak 1658 januárjában, hogy a császári kormány nem fogja tűrni Jenő várának török kézre jutását. Ez igen határozottan volt mondva s Nani ekkor még nem tudta, hogy menyire irtózik az udvar a törökkel való összeütközéstől.

Ellenben a magyar főurak s különösen Nádasdy Ferencz nagyon jól ismerték az udvar e hangulatát és azt a gondolatot vetették föl, hogy Rákóczy titkos szövetséget köthetne a velencei köztársasággal. E szövetség révén Rákóczyhoz néhány német ezredet lehetne küldeni velencei segítség czimén, a mi nem tekinthető a török-magyar béke megszégésének. Nani e tervet a köztársaság figyelmébe ajánlotta.

Ekkor már Rhédey visszavonult s Rákóczyt (1658 január 22.) az erdélyiek újra elismerték fejedelemnek. A magyar főurak oly hangon követelték Rákóczy megsegítését, hogy a császár miniszterei nem tudták, mit csináljanak. Azt mondták, hogy egyaránt veszélyes támogatni a fejedelmet, avagy cserben hagyni. A nyugoti és éjszaki bonyodalmak miatt félelmes rémnek tünt föl a keleti háború; Lipót kormánya nagyította e háború veszélyeit s nem gondolta meg eléggé, hogy a keleten elért siker nagy hasznára válnék a nyugaton is. Azt sem gondolta meg, hogy a háború épen nem, vagy csak a legszégyenletesebb áldozatok árán kerülhető ki. Mert Rákóczy György — a mint Zrinyi Miklósnak megízente — el volt szánva

arra, hogy egy arasznyi földet sem enged át a töröknek. Ily üzenetet küldött Frankfurtba is, a hol az udvar azzal biztatta az erdélyi követet, hogy a császárválasztás után Leopold visszatérve székhelyére, határozni fog a segítségről.

Ez a halogatás rendkívül nyugtalanította a magyar közvéleményt. Nani 1658 május 1-én kelt jelentése szerint a magyar közvélemény vezetői nyíltan mondták, hogy ha Rákóczy elbukik, be kell hódolniok, mert Felső-Magyarország fönn nem tartható, ha a török meghódítja az egész tiszántuli területet.

Az udvar tett is valamit ekkor, a mi a segítségadás látszatát keltette föl. Gonzaga Hannibalt némi haderővel Magyarországra küldötte. Midőn Gonzaga Pozsonyban a magyar urakkal a hadi erő elhelyezéséről tanácskozott, a magyar urak azt tanácsolták, hogy vonuljon Erdély szomszédságába. Gonzaga azonban a Csallóközben maradt s e tisztes távolságot az erdélyi határtól stratégiai okokkal mentegette. De Nani szerint Gonzaga határozatának legtitkosabb oka az volt, hogy megbízói kerülni akartak minden eshetőséget, mely a császári hadakat a miniszterek akarata ellenére összeütközésbe sodorhatná a törökkel. Czeltalan tüntetés volt az egész, mely nem riasztotta vissza a törököt s nem nyugtatta meg a magyar közvéleményt.

Sőt Gonzaga katonáinak rakonezátlansága nagyon elkeserítette a nádort, ki indulatosan fenyegető levelet irt a tábornoknak.

Rákóczy magára volt hagyatva; midőn 1658 július 3-ikán kivivott diadalának hire Bécsbe érkezett, az udvar nagyon hidegen fogadta az örömhírt. «Itt» — úgy mond Nani — «a békét és az alkut óhajtják, nem pedig Rákóczy diadalait». Mert attól tartottak, hogy az ily diadalok elbizakodottá teszik Rákóczyt és bosszúra ingerlik a törököt.

E napokban Nádasdy Ferencz közvetítésével Rákóczy alkudozni kezdett Nanival a velencei szövetség tárgyában, melynek eszméjét Nádasdy társaival együtt már az év elején ajánlotta az udvar figyelmébe. Rákóczy 4000 német gyalogosnak megszerzését vagy a megfelelő pénzbeli támogatást várta a köztársaságtól, mert ha táborát e gyalogsággal megerősíti — úgy mond — még a nagyvezírt is legyőzhetné. Látjuk, hogy Rákóczy ép annyira kicsinyelte a török hatalmá

mint mily félelmesnek tartotta azt a császári udvar. A következmények mutatták, hogy egyiknek sem volt igaza. Nani óvatosan válaszolt az ajánlatra, biztatta Rákóczyt, de nem akart kötelező ígéretet tenni.

Ellenben az udvar előtt senkisé is volt buzgóbb s hatásosabb szószólója Rákóczynak, mint Nani. Igaz, hogy a velencei köztársaság politikájának érdekei sarkalták e munkásságra, a mi gyanús színben tüntette föl őszinteségét, de némely miniszter is helyeselte a velencei követnek azt a nézetét, hogy az udvart éppen az aggodalmas kerülgetés fogja a háborúba sodorni.

Megerősítették e nézetében a velencei követet az augusztusi és szeptemberi események, Jenő, Lugos, Karánsebes elfoglalása, Erdély s a hozzátartozó részek kegyetlen pusztítása, Barcsaynak, a porta kinevezett fejedelmének, trónfoglalása. Mikes Mihály és Mednyánszky Jónás, kiket Rákóczy még az említett katastróphák előtt küldött az udvarhoz, kijelentették Nani előtt, hogy semmit sem várnak az udvar szabad elhatározásától, hanem a körülmények kényszerítő erejében bíznak, mely a császári kormányt messzebb fogja sodorni, mint a meddig menni akar.

A politikai fölfogások ez egyezésének is része lehet abban, hogy Nani igen szellemes és tehetséges embernek mondja Mikest. De Velence s Erdély szövetségére nézve, melyet Mikes és vele együtt az udvari politikát élesen elítélő Nádasdy is sürgetett, Nani most sem akart határozottan nyilatkozni, noha Mikes szerette volna vele elhíttetni, hogy a török Erdély leigázása után a velencei területet fogja megtámadni. A velencei köztársaság értesülve az erdélyi eseményekről, belátta, hogy egy lépéssel tovább kell mennie. 1658 novemberében fölhatalmazta bécsi követét, hogy megígérheti a szerződés megkötését, s a havonként fizetendő pénzsegélyt is. Mert a köztársaság érdeke azt kívánta, hogy Rákóczy elvesztett területének visszahódításához fogjon.

E megbízatásban már Nani utódjának, Alvise Molinnak kellett eljárnia.

Molin rajta is volt, hogy utasítása értelmében minél többet tegyen Rákóczyért, Velenczének minden megterhelése nélkül. Először is Caraffa nunciussal értekezett, hogy megállapodjanak a teendőkre nézve. Caraffa egy csapáson járt

Molinnal, de — úgy mond — «Követ úr, nem fogunk semmit sem elérni, mert hiszen bölcseséged láthatja, hogy itt gyűlölik Rákóczyt és a magyarokat s nagyon félnek a svédek támadásától». Caraffa elbeszélte, hogy a pápa meghagyásából ösztönöznie kell a császárt Rákóczy támogatására, de Molin úgy vette észre, hogy Rákóczy másnemű segítséget nem várhat a pápától.

Rákóczy követei is szerették volna tudni, hogy mit várhatnak Velencétől. 1658 novemberében megízenték Molinnak, hogy a közös védelmi szerződés minél gyorsabb megkötését óhajtják s hogy Rákóczy évenként 200,000 aranyat kér a köztársaságtól. Molin is úgy gondolkodott Mikesről, mint Nani. Erdélyi létére — úgy mond — igen tehetséges és a politikában jártas ember a kanczellár, de nem titkolta előtte, hogy sokallja a 200,000 zechinct, a mely véleményét a velencei tanács is helyeselte.

Természetes, hogy ezzel nem szakadt meg a jó viszony Molin és Mikes közt. Sőt Molinnak mióta zechinókat nem ígérhetett, még inkább kellett vigyáznia arra, hogy Mikest és urát el ne csüggeszsze. Mert voltak Bécsben, kik épen ily hangulat előidézésére törekedtek. Khurtz Ferdinánd alkanczellár megmagyarázta Mikesnek, hogy Rákóczy teljesen el van hagyatva s így legjobb volna lemondania a további küzdelemről. Molin 1658 december első felében meglátogatván Mikest, Khurtz szavainak hatását szerette volna lerontani. Párbeszédjük élénken jellemző részlete az akkori történetnek.

Molin azt akarta elhitetni Mikessel, hogy Rákóczyt az udvar el nem ejtheti, mert ennek nem volna értelme, akár a békét, akár a háborút tekintve. Mikes beszélgetés közben egyszerre kifakadt az udvar ellen: «Ej méltóságos Uram» — így szólt — «más a baja e minisztereknek, nem a békének vágya. Megmondom bizalmasan, hogy mi ez az igen elterjedt baj. Nem szeretik a mi fejedelmünket; nem bírták mindig megszerezni barátságát s így nem jó szemmel nézik hősiességét és nagylelkűségét. Épen ily kevés a jóindulatuk a magyarok iránt, örülnek, ha kissé gyötörhetik őket». «Jónak találtam erre megjegyezni» — jelenti Molin, — «hogy rendszerint nem a szenvedélyek és indulatok igazgatják a fejedelmeket, hanem az állam érdeke és e miatt a császár ki nem szolgáltathatja Erdélyt a töröknek». Molin kijelentette, hogy nem

bánná, ha az egyezség megkötésére Rákóczy követet küldene Velenczébe.

Mikest nem tántorították el az olasz diplomata sima szavai. 1659 elején megmondotta Molinnak, hogy távoznia kell Bécsből, mert hosszú tartózkodása alatt nem kaphatott jó választ az udvartól, a köztársaság pedig bár őszinte, de mégis határozatlan válaszokkal biztatta. Molin újra fölvetette a velencei követküldés eszméjét, de Mikes azt válaszolta, hogy ez csak hosszabbra nyujtaná az alkudozást.

Mikes hidegebb és titkolózó magatartásával határozottabb ígéretekre akarta bírni Molint, de ez csak egyre mentette a köztársaságot azzal, hogy nem köthetett Rákóczyval szerződést a bécsi udvar habozása miatt s mivel Velenczébe várta az erdélyi követet. Mikes mégis igen szíves szavakkal búcsúzott Molintól 1659 január végén. Nem titkolta, hogy többet várt Velenczétől, de kijelentette, hogy Rákóczy nem mondott le a köztársasággal kötendő egyesség reményéről. Molin pedig örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy értésére adja a kanczellárnak, mennyire nagyra becsüli a köztársaság kormánya Rákóczy nagy tulajdonságait. «E részben nagyítottam» — jegyzi meg Molin — «mert ily nagyralátó nemzetek nagy örömmel hallják, ha dicsérik őket. Már pedig szükségünk van a Rákóczyval való bizalmas érintkezésre, mert az ő nyughatatlan és harezias szelleme mindvégig jó szolgálatokat fog tenni a köztársaságnak».

1659 tavaszán úgy látszott, mintha Molin csalódott volna e reményében. Ekkor ugyanis Rákóczy és Barcsay egyességet kötven, bihetőnek tűnt föl, hogy Rákóczy megelégszik Szabolcs és Szatmárnegyék birtokával. Az udvar igen örült e fordulatnak, mert most már föl volt mentve attól, hogy határozzon a Rákóczy küzdelmeiben való pártfogalás kérdéséről. Igaz, hogy Jenő, Lugos és Karánsebes elvesztek, de megszűnt a kínos határozatlanság.

Buday Zsigmond, Barcsay követe, ki ez időtájt Bécsben járva az udvar segítségével Rákóczyt a két megyéből is ki szeretne volna zárni, Molint is meglátogatta. Barcsay szintén barátságot akart tartani Velenczével és nem szeretett volna a török rabjának látszani. Molinnak kevésbbé tetszett Buday küldetése, mint a császári kormánynak; udvarias volt a követtel szemben, de nem igen bizott őszinteségében. Azt jegyzi meg

róla, hogy középszerű tehetség, de a körülmények kedveztek neki, úgy hogy elégülten távozhatott Bécsből. Több eredménynel, mint Mikes, a kinek tehetségét mind a két olasz diplomata oly nagyon méltányolta.

1659 májusában az udvar Radolt bárót azzal a megbízással küldötte Rákóczyhoz, hogy szólítsa föl két megyéje várainak átadására, hiszen a törökök úgy sem tűrik meg az országban. Molin értesülése szerint Radoltnak reá kellett volna vennie Rákóczyt, hogy távozzék hazájából s vonuljon esetleg Velenczébe. Ez a terv nem igen tetszett Molinnak, mert azt gyanította, hogy az udvar a töröktől gyűlölt fejedelemnek velencei száműzetésével állandósítani akarja a két állam ellenségeskedését.

Valószínű, hogy nem az udvar gondolt erre, hanem csak a gyanakodó Molin, de annyi bizonyos, hogy Rákóczy nem akart távozni Magyarországból, mert kimeríthetetlen optimizmusa, megsértett büszkesége és ellenfeleinek kihívó viselete a harcz folytatására ösztönözték. Az udvar attól tartott, hogy Rákóczy eljő az 1659-iki pozsonyi országgyűlésre s megjelenésével izgatottabbá teszi a hangulatot az udvar politikája ellen.

Molin maga is elment Pozsonyba a hosszú országgyűlésre s ott maradt augusztustól decemberig. Jelentései az országgyűlés előzményeiről, tárgyalásairól s a pártok hangulatáról igen tartalmasak. Lényeges pontokban egészítik ki Zsilinszky ismert könyvének elbeszélését az 1659-diki országgyűlésről. Mi itt csak két körülményt említünk mintegy igazolásául az ismert mondásnak, hogy kis okok, nagy következmények.

Ez volt I. Leopold első országgyűlése. A magyar főuraknak nem csekély fáradságába került, míg reá bírhatták a királyt az országgyűlés kihirdetésére. Érveiknek nagy jelentősége és hatása is volt, az kétségtelen. De egy kis körülmény nem csekély mértékben segített nekik. Az ifjú király ugyanis szerette a mozgást, a levegőváltoztatást s nagyon örült, ha kötelességének és hajlamának irányai találkoztak.

Az országgyűlés tárgyalásainak lassúságát nem csupán az ellentétek mélysége s a tárgyak komolysága teszi érthetővé, hanem az is, hogy a rendek csak néhány óráig tanácskoztak s hamar fogtak a lakomázáshoz, a boriváshoz. A bort még a tanács-

kozóteremben is fogyasztották, a minek bizonyára hatása volt a tárgyalásokra is. A mértékletes olasznak nagyon föltűnt s igen alkalmatlan volt az örökös ivás, evés szokása.

Igen élénken tüntetik föl jelentései, hogy mily különböző hatást tettek az erdélyi események az udvarra és a magyarokra. A hivatalos iratokból e különbséget alig vehetjük észre.

Tudjuk, hogy ez országgyűlés alatt Rákóczy újra elfoglalta trónját s így semmivé lett a békés kiegyenlítés reménye, mely még 1659 elején örömmel töltötte el az udvart. A protestáns rendek lelkesedtek Rákóczyért, atyjoknak nevezték s nem titkolták, hogy mennyire óhajtják szerencsését. A katolikus rendek egy részét is fölháborította az udvarnak az az elhatározása, hogy a svéd háború befejezéséig csakis diplomatiái úton védelmezi a magyar területet. Molin szerint e határozat miatt a magyarok és németek közt egyre növekedett a gyűlölet, úgy, hogy veszedelmes következmények voltak várhatók. Szenvedélyes szavakban tört ki a gyűlölet mind a két részről. Az udvar emberei azt mondták, hogy ha a magyarok nem gátolnák, legjobb volna a törökökkel egyesülve semmisíteni meg Rákóczyt.

1659 októberében Mednyánszky Jónás meglátogatta Molint, hogy ura nevében bejelentse neki Rákóczy trónfoglalását. Mednyánszky aggodalmasan kérdezte, vajon igaz-e, hogy Velence békét akar kötni a törökkel. Molin őszintén válaszolhatta Mednyánszkynek, hogy e miatt ne nyugtalankodjék Rákóczy. A bizalmas viszony e helyreállítása után Mednyánszky megvallotta, hogy Rákóczy azért bocsátaná be a német őrségeket Szatmárba s Kállóba, hogy a császárt bevonja a háborúba. Az erdélyi követ kijelentette, hogy Rákóczy most még jobban óhajtja a szövetekezést Velenczével, mint azelőtt. Erre Molin azt válaszolta, hogy elegendő szövetség az, ha a két hatalom állandóan küzd a közös ellenség ellen. A szerződésre nézve Molin nem akart visszautasító választ adni, de kerülte a határozott ígéretet. Csak azzal biztathatta Rákóczyt, hogy a pápát is megnyeri ügyének.

Erdély és Velence szövetségének gondolata 1658-ban még nem volt teljesen elejtve, de Rákóczy újabb támadása óta annyira gyűlölte az udvar a békezavarót, hogy Velence 1659-ben ily szövetség miatt összeütközött volna a császári

udvarral. Egy előkelő miniszter azt mondotta Molinnak 1659 novemberében, hogy a császár jobban szeretné látni Erdélyt a török kezén, mint a Rákóczyén.

Bár Molin ismerte az udvarnak e hangulatát, mégis csodálkozott azon, hogy Bécsben örültek Rákóczy zágoni vereségén s csak azt sajnálták, hogy a fejedelem elmenekült. S volt elég, a min csodálkozhatott. Szulejmán aga, a szultán követe, a deczember 23-diki audientíán gögös viseletével mélyen sértette az udvart, de a kormány nem gondolt a megtorlásra; míg helyre nem állott a béke a birodalomban, addig a töröknek minden meg volt engedve.

Hiában volt Molin minden intése és buzdítása, az udvar tétlen bizalommal várta a török 1660-diki támadását. Már februárban elhatározták a miniszterek, hogy császári csapatok fogják megszállani Rákóczy két megyéjét. E határozatot a nádor s a magyar tanácsosok bár nem nagy örömmel fogadták, de mégis jóvá hagyták a magyar terület védelme érdekében s abban a reményben, hogy az udvar e megszállással oly lejtőre lép, melyen meg nem állhat. A portának azt írták Bécsből, hogy e megszállással el van vágva Rákóczy visszavonulásának útja, a mi nem csupán a porta kedvéért volt mondva. Ily körülmények közt Molin mást nem tehetett a velencei politika s Rákóczy jóvoltáért, mint hogy jó tanácsokat izent Rákóczynak. E jó tanács abból állott, hogy vonuljon vissza erősebb várai valamelyikébe s ne tegye hatalmát s életét egy nyílt ütközet kockájára. Böles tanács volt és böles ember adta, ki jól tudta, hogy Rákóczyt a jó tanács már nem tartóztatja útján.

Néhány nappal a gyalúi csata előtt (1660 május 22.) az udvarhoz küldött Mednyánszky újra meglátogatta Molint, kinél senki sem támogatta őszintébben Rákóczy ügyét az udvarnál. Elmondotta neki, hogy mi járatban van. Mednyánszky az ekkor már nagyvon szorongatott Rákóczy nevében fölajánlotta az udvarnak a két megye megszállását oly módon, hogy a megszállás a barátságos szolgálatok egyik jeléül volna tekintendő s ne tűnnék föl ellenségeskedés színében. De ez ajánlatokra, melyek a segély sürgetésével voltak egybekapcsolva, Mednyánszky hiában várta a választ. Kérte tehát Molint, hogy járjon közbe uráért a nunciussal együtt. A velencei követ kitérte Mednyánszky előtt a helyzetet.

Rákóczy halálát örömmel fogadta az udvar, megszabadult tehát a nagy ellenféltől, kitől a magyar királyság nyugalalmát féltette. Most, hogy az olivai béke már meg volt kötve, úgy látszott, mintha a császári kormány erélyre buzdúlna a török ellen. Portia kijelentette, hogy az udvar nem fogja tűrni Várad elfoglalását.

De ez csak mondva volt. A kormány most épen úgy kívánta a békét, mint Rákóczy életében s mint az olivai béke előtt. Még mindig csak a nagy nehézségeket érezte s nem annak szükségét, hogy szembe kell szállni velök. Molin a legnagyobb hévvel fejtegette 1660 júliusában a miniszterek előtt, hogy ez a legjobb alkalom a háborúra. S míg a váradi őrség hősiiesen küzdött a nagy erő ellen, a császár Bécsből Trieszt felé utazott, hogy tartományai rendjeinek hódolatát fogadja. Ez az utazás külső jele volt annak, hogy az udvar nyugalmat csak fölületesen zavarja a keleti veszély.

Molin, a nuncius s a magyar főurak oly erővel ostromolták az udvar közönbösségét, hogy augusztus közepén a háború párt diadala biztosnak látszott. A velencei követ titkon egyet értett a magyarokkal és támogatta minden lépésüket, de nyíltan nem szövethetett velök, mert oly hevesen és fenyegetően támadták az udvari politikát, hogy az óvatos olasznak kerülnie kellett a magyarok pártolásának látszatát. Pedig sokat értekezett velök, átérezte panaszait s törekvéseiket, mert hiszen akkor közös volt a célja a velencei s a magyar politikának.

Midőn az udvar augusztus végén Gráczból Klagenfurtba utazott, már világos volt, hogy csalódott Molin, midőn a Souchesnak küldött császári rendeletről oly sokat várt. «Mi csak utazunk», — írja Molin, — «míg Várad elvész és a magyarok keservesen panaszkodnak, mert lehetetlen volt végrehajtani azt a Soucheshoz küldött rendeletet, hogy adjon segítséget Nagyváradnak, de az összeütközés kikerülésével». A kormány sem gondolt komolyan a rendelet végrehajtására, inkább csak a magyarok csillapítása végett adta ki. Görzben hallotta az udvar Várad elését. «Az egész keresztyénségnek siratnia kell e nagy veszteséget» — írja Molin. Az udvar azonban folytatta az utazást. Igaz, hogy sokat tanácskoztak a miniszterek, de csupa «pára volt», a mit határoztak. Pedig most Szelepcsényi kancellár is nyomatékosabban szólt, mint

azelőtt kijelentvén, hogy a császár elveszti Magyarországot, ha nem izeni meg a háborút.

Lippay érsek még keményebben beszélt. 1660 novemberében azt írta Pozsonyból az útvjáról visszatért udvarnak, hogy ő felsége nemsokára 20,000 magyart fog székes fővárosának kapui előtt látni. Az udvart nyugtalanította e hang, de nemsokára megnyugodott, mert úgy látta, hogy a forradalmi hangulat nincs nagyon elterjedve. Különben a kormány is hozzálátott a komolyabb készületekhez, segítséget sürgetve a külföldi udvaroktól, de nem a támadó háború céljaira, hanem inkább azért, hogy a törököt elriassza a támadástól. Molin leginkább a magyar urakra támaszkodott abbeli törekvésében, hogy fölébressze az udvar vállalkozó kedvét. «E szerencsétlen királyság valóban megérdemli a szánalmat és támogatást», írja Molin.

Titokban tudósítá Molin a magyar urakat 1660 végén, hogy biztosan várható a segítség a birodalom fejedelmeitől, a pápától s az egész keresztyénségtől a török ellen. E tudósítással ösztönözni akarta a magyar urakat arra, hogy folytasák a harcziás politika sürgetését.

Oly bizalmas volt a viszony a magyar főurak és Molin közt, hogy 1661 elején az udvar számára készített emlékiratukban Molinnak több gondolatát is fölhasználták. Ez emlékirat a titkos tanács január 21-iki ülésén nagy hatást tett. A német tanácsosok is elismerték, hogy a háború szükséges, de egyelőre titokban kívánták tartani e határozatot. A császár is megígérte, hogy védelmezni fogja Erdély szabadságát. A magyar urak mégis elégületlenül távoztak, csak a vérmes Lippay érsek bízott Portia ígéreteiben.

Az udvarra kellemetlenül hatott Kemény megválasztásának híre. Azt mondták, hogy új Rákóczy ült az erdélyi trónra, a magyarok eszköze, ki talán még átadja az országot az ifjú Rákóczynak. De Molin örült az új fordulatnak, remélvén, hogy a Keménytől támasztott mozgalom megdönti majd az udvarnak minden békére célzó törekvését. Molin Kemény fölszólítása nélkül is szokott erélyével támogatta az erdélyi követeket, midőn 1661 tavaszán a császártól oly mély alázattal kérték a segítséget. Az udvar lassanként megkedvelte Keményt, tevékenyebb is volt, mint az előző években, de Molin szerint a háborútól ekkor jobban félt, mint valaha. A hadi

mozdulatok, a három erdélyi várnak megszállása mind arra valók voltak, hogy a törökkel való békét előmozdítsák. A vezető miniszterek 1661 július elején meg voltak győződve arról, hogy fegyverkezve s alkudozva hamar elérik az óhajtott nyugalmat.

De néhány nap múlva már megtudták Kemény izenetéből, hogy Ali pasa megtámadta Erdélyt. Ekkor már tenni kellett valamit, Montecuccolinak megparancsolták, hogy seregének legnagyobb részével a lehető legnagyobb gyorsasággal Erdély felé siessen, Keménynek megízenték, hogy őrizze meg hűségét és bátorítsa alattvalóit. Portia herczeg ekkor a távozó Molinnak azt mondotta, hogy megvan a háború, melyet a signoria, a pápa és a keresztyén hatalmak annyira sürgettek. Molin örömmel jelenti utolsó sürgönyében, hogy Portia és a miniszterek végre igazán hozzáláttak ahhoz a támadó háborúhoz, melynek megindítását annyira óhajtotta a köztársaság.

Ebben csalódott Molin, de munkája még sem volt eredménytelen; mint Pribram mondja, «munkásságának legfontosabb eredménye Matthei császári követnek küldetése volt oly célból, hogy szövetséget hozzon létre a pápa, Velence és a császár közt». Idáig kell tehát visszavezetnünk a szent ligának történetét, mely Magyarországot fölszabadította a török uralom alól.

Molin e jelentésével végződik a kötet. A fentebbiekben csak futólag érinthettük azt a gazdag tanúságot, melyet e kötetből a magyar történelem meríthet. A következő kötetek mozgalmasabb korszakokra fognak vonatkozni s ezekről még tanúságosabb történeti anyagot várhatunk.

ANGYAL DÁVID.

BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI.

Harmadik közlemény.*)

III.

(Magyar-Igenben Kiss Sámuelnél. — A székely legény és a szőlő. — A föltámadt Kiss József. — Jánosiék leánya. — Récei firnisst ivott. — Téli utazás az Alföldön át Pestre. — Döbrentei Gábornál. — Pesttől Bécsig gyorskocsival 28 óra alatt! — Báró Majthényi László megköstolja a tengervizet. — Művészi tanulmányok Olaszországban. — Beniczky Velenczében. — A velencei festőakadémia. — Barabás mint szobrász. — Kozina Sándor és az öcsese. — Művészet a dogék palotájában. — William Leitch, az aquarell festő. — Leitch és az angol műpártolók. — Markó Károly Rómában. — Találkozás Löwenstern tábornokkal. — Művészet Rómában. A «szegény» fekete festék. — Kocsizás Nápolyba és a két angol útitárs. — Küzdelem a vitorlás esónakon. — Rendkívüli boszuság — rendkívüli öröm. A Vezuv kitörése. — Gyorskocsival Rómába 23 óra alatt! — Markó és a trombitás. — Utazás Felső-Olaszországban. Genua. — Milano és a kém. — Egy porosz tréfája a spitzlivel. — Visszatérés Velenczébe. A telhetetlen gondolierik. — Az utolsó huszas. — Trieszten át Bécsbe. — Bockmühl tolvajt fogott. — Szemere Miklós Bécsben. — Hat Miklós együtt. — A Miske baronesse leczkeórái. — Utazás Barrával Pestre. Péczel és gróf Ráday tanácsa. Letelepülés Pesten.)

Bukarestben már némi hajlamot éreztem a melancholiára s azért Erdélybe visszatérve első sorban pihenni és üdülni akartam. Leginkább csábított Magyar-Igen, a hol szép hegyes-völgyes szőlővidék van és vig falusi urak meg asszonyok feledtetik a búskomorságot. De lassanként magam is átláttam, hogy nincs okom a szomorkodásra, mert ha sorsomat máso-

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 301. és 302. számában.

kéval összehasonlítom, az sokkal fényesebb iskolatársaiménál, a kik még csak most aspiráltak a classis præceptorságra, hogy ily módon vagy 40—50 váltóforintra szert tegyenek, — az egész esztendőre.

Dálnokból mostoha apám négy lovával indultam útnak Szebenén át Magyar-Igenbe, Kiss Sámuel bátyámhoz, a kinél éppen megkezdődött a szüret. Az úton bajom volt a kocsissal, mert ez a székely legény soha szőlőhegyeket még nem látott, de a hírét hallotta már a borszőlőnek. Még a szőlőszemet sem tudta levenni a fürtjéről. Attól féltem, hogy útközben szőlőt lop s ezért azzal ijesztettem, hogy agyonlövi a csósz, de azzal is vigasztaltam, hogy a hová megyünk, annyit ehetik, a mennyi belefér. Így szerencsésen el is jutottunk Magyar-Igenbe s ott a kocsis azon a három napon át, a míg félmostoha öcsém két nagy ládát gondosan tele rakott szőlővel, annyi szőlőt evett s annyi mustot ivott, hogy alig tudott hová lenni a csikarásoktól. Itt egy tiz akós hordót is föltettem a szekérre, hogy vigyék Háromszékre, nehogy a mostoha apám lovai ingyen fáradtak légyen értem.

Kiss Sámuel azt a szobát adta rendelkezésemre, melyben Kiss József rendeletére még 1815-ben három falfestményt készítettem. De az én remekeimet a sors már megsemmisítette, mert egyik meszelés alkalmával úgy összefecskendezték mésszszel freskóimat, hogy a vízfestésről nem lehetett többé levakarni s erre aztán a képeket is bemeszelték. Itt festettem én többeket a vidék népéből és kezdtem emlékezetembe idézni Kiss József arczonásait, hogy meglepjem a képínásával Kiss Samu bátyámat, szivemből óhajtván neki örömet szerezni. De a meglepetés annyiban dugába dőlt, hogy Samu bátyám egyszer megszólít:

— Te Miklós, te nagyon jól ismerted boldogult József bátyámat, én fogadok akármibe, hogy te őt le tudod festeni. Próbáld meg!

— Ejnye, Samu bácsi, — mondom, — meg akartam lepni vele, mert magam is azt hiszem, hogy képes leszek rá.

Meg is festettem emlékezet után Kiss József arczképét s az egész környék oda járt a csodájára. Mikor egészen száraz volt a festmény, Kiss Samu bevitte a szobájába s arra a kanapéra tette, melyen a megboldogult üldögelni szokott. November volt már, hidegebb idő s a kályhafűtő oláh egy csomó

fával az ölében nyitott be a szobába. A mint megpillantja a képet a kanapén, földhöz vágja a fát, halálsápadtan rohan az udvar közepéig s ott elkiáltja magát: «Jake Domnu gyin Magura», odabenn ül az úr a Magurából! (A Magura volt Kiss József kedvencz szölleje, melynek felső széléről végig látott Gyulafelhérvár felé, a másik völgyön át pedig Gáld, Kocsárd és Szent-Imre felé, a hol a Hunyady János által vívott győzelmes csatában Kemény Simon elesett. Itt szeretett ő elmerengeni a régi időkön s úgy rendelkezett, hogy ide temessék.)

Később Kiss Samu bátyám mesélte el, hogy a kályhafűtő oláh majd halálra ijedt a képtől.

Lakott Magyar-Igenben egy előkelő úri család, Jánosiek, ennek a párnak volt egy nagyon szép és rokonszenves, mindenki által tisztelt és szeretett egyetlen leánya, a ki Gilyén Dánielhez ment férjhez s aztán gyermekágyban halt el. Jánosi es neje vigasztalhatatlan maradt s mivel a birtokukon minden hely lépten-nyomon a leányukra emlékeztette őket, beköltöztek Nagy-Enyedre, a hol saját házuk volt.

A kiválóan szép és kedves leánykát diák koromban én is ismertem, arcvonásait sokszor tanulmányoztam s még ekkor is meglehetősen élt emlékezetemben. A Kiss József arczképének híre Jánosiékhoz is eljutott, mire az asszony eljött Magyar-Igenbe, teljes hitében annak, hogy én, a ki jól ismertem a leányát, le is tudom őt festeni. Zokogva kért föl e munkára s én szabadkoztam, hogy nem merek jót állni érte, vajon művem sikerül-e? De az asszony nem tágitott, hiszen milyen jól sikerült Kiss József képmása! Én fölvilágosítottam, hogy más egy erőteljes vonásokkal bíró férfi arczot és más egy finom vonásokból álló szép ifjú női arczot festeni. Az asszony végre azt mondta, hogy elfogadja ő a képet, úgy, a milyen lesz, csak fessek meg. Én megígérttem, hogy teljes igyekezetemből iparkodom földézni az elhunyt vonásait, de hát én három évvel a halála előtt láttam, a környezete pedig arra emlékszik leginkább, a hogyan a halála előtt látta. Végre hosszabb tünődés után mégis csak hozzá kezdtem a képmásához. Mikor az aláfestéssel elkészültem, Kiss Samu, a ki jól ismerte őt életében, a szobámba jött és nézi, aztán megszólal: «Te Miklós, meglehetősen rá lehet már ismerni, de valami idegenszerű még van benne». Mikor aztán átfes-

tettem, így szólt: «No, most már nem látok rajta kifogásolni valót».

— Tudja mit, Samu bácsi, csödütsük ide a boldogult leánykori barátnőit, majd meglátjuk, mit mondanak azok.

Az állványra tettem a képet, eléje négy széket s vártam az elhunyt négy barátnőjét, a kik egyszerre jöttek el. Én magam az ablakfülkébe húzódtam s vártam a kritikát. Mélységes csend lett. Majdnem tíz percz mult el így s én már aggódtam, hogy a nagy csend oka a nagy elégedetlenség s csak az illő szavakat keresik ennek kifejezésére. Hozzájok fordulva, látom, hogy mindegyik a könnyes szemeit törölgeti. Ez nem is olyan rossz jel! Mikor aztán kisírták magokat, Vadady Lászlóné volt az első, a ki azon csodálkozott, miként volt lehetséges ilyen jól eltalálni a megboldogultat. Mikor Jánosiné meglátta a képet, hosszasan elsírdogált előtte s váltig köszönte az alkotásomat. Jánosiné (mint nekem elbeszélték) meglepte a képpel a férjét s annak távollétében helyezte a falra. A mint férje a szobába lépett, megpillantva a képet, oda állt vele szemben, mereven megnézte s a nélkül, hogy egy szót szólt volna, eltávozott hazulról. Az asszony nem tudta mire vélni ezt a dolgot. Várta, hogy visszajön, de csak nem jött. Három óra mulva a harmadik szomszédban lakó barátjától küldött haza egy levelet, mely így szólt: «Kedves nőm! Rejtsd el valahová azt a képet, mert megreped a szívem. Ott látom ülni kedves leányomat és nem beszélhetek vele».

Az asszony egyik ruhaszekrénybe zárta el s csak egy hónap mulva, folytonos kesergés után, vett magán annyi erőt a férj, hogy előkérje s megnézze leánya arczképét. Keservesen megsíratta s aztán újra félretétette a szekrénybe. Vagy négyszer kérte még elő, mindig rövidebb időközökben, a míg hozzá szokott s azután a kép állandóan ott maradhatott a falon.

Szebenből jövet vagy két itczényi mastix-firniszt készítettem egyik ottani patikában. A megmaradt firnisst egy csinos etikettel ellátott likörös üvegben hoztam magammal Magyar-Igenbe, a hol egyszer beállít hozzám Récei nyugalmazott főhadnagy, az 1848-iki Récei miniszterelnök unokaöccse. Hallom, hogy a főhadnagy a hátam mögött pisznog, hátrafordulok, hát látom, hogy az ablakpárkányon álló firnisses üveget fölnyitotta s épen inni akar belőle. Fölugrottam, hogy elvegyem az üveget, de ő serényebb volt, hiába

kiáltottam, hogy tegye le, a jobb karjával engem félretaszítva egy pillanat alatt hatalmas pár kortyot öblített le a torkán. Mire a szájából kivette és megérezte, hogy nem likőrt ivott, én már kikaptam a kezéből az üveget, nehogy mérgében a földhöz vágja. Ő aztán folyvást köpködött és teremtetézett, én meg ráadásul szidtam, a hogy a számon fért. Szerencsére nem volt gyantakő a firnissben, mert azt chloroformmal olvasztják föl, ez csak terpentintől és mastixból állt, de az is igaz, hogy egész délután bűdöset böfögött tőle.

1834 január 26-án Kiss Sámuel bátyám levelet kapott Bécsből, az udvari ágensétől (ha jól emlékszem Németh Lajostól), hogy a Kiss Ferenczcel folytatott örökösödési pere oda fölerkezett, ezért siessen Bécsbe informatiókat adni, mielőtt még referálnák az ügyét. Kiss Samu egy kicsit gondolkozott, azután hozzám fordult: «Te Miklós, nem jönnél holnap reggel velem Bécsbe?» Gondolkoztam egy kissé, de mindjárt meg is adtam a választ: «Megyek!» Télen ugyan nem valami kellemes ez az út, de legalább nem kerül pénzembe és mindjárt tovább mehetek Olaszországba.

Estig becsomagoltam mindazt, a mit olaszországi utamra szükségesnek tartottam magammal vinni, többi podgyászatot pedig Magyar-Igenben hagytam.

Reggel indultunk Kolozsvár felé Kiss Samu kocsijával és lovaival. Kolozsvártól pedig előfogattal folytattuk az utat, a mi horzasztó dolog volt, mert az utazás beillett az ember élete ellen való merényletnek is. Kolozsvártól Pestig tíz napig jöttünk, az egész Alföld egy nagy tenger volt s mi Báránznál fél napon át csak arra hajtottunk, a hol a fűszál kiállt a vízből. Éjjel fagyott és nappal olvadt, úgy hogy az ember minden perczben attól tarthatott, hogy a vízzel borított utakon az árokba bedől. Mikor a szolnoki hidat elhagytuk, már láttuk a vendéglőt, de mégis azt hittük, kidőlnek a lovak, a míg oda érnek. Hasig érő volt a pocsolya és a színén vékony jégkéreg, mikor a ló lábát rátette, nem szakadt be, de mikor a súlyával rá ereszkedett, egyszerre beszakadt s a jégdarabok úgy össze-vagdalták a lábát, hogy a szegény pára reszketett, mint a nyárfalevél. Valahogy mégis csak beértünk s átüzentünk a vármegyeházához előfogatért. Hallottuk, mikor a hajdu kérli a másikat: «Ma akarnak elmenni azok az urak?»

— Ma, — mondja ez.

— No, innen a Szentháromság se viszi ki őket.

Mondom Samu bácsinak: «Hallja-e, mit mond az a hajdu?»

— Hallom, — mondja fejcsóválva.

A hajdu a fagyos sár ellenére is megrendelte az előfogatot, hisz megkapta érte a kellő baksist, de a szegény lovas gazda — fél egykor délben — odajött ló nélkül, messziről levette a kalapját és rimánkodni kezdett: «Kérem a nagyságos urakat, könyörüljenek rajtam, mert napvilággal nem érünk ki a helységből. Majd ha fagy kicsit az éjjel, hát reggel a kertek alatt valahogy kivergődünk». És úgy is lőn. Megháltunk Szolnokon és reggel csakugyan a kertek közt vitt ki a városból, olyan utakon, melyeket az ökrök egy nagy arasznyinál mélyebben meglyukgattak és aztán úgy megfagyott. Némán ültünk, mert beszélgetve az ember elharapta volna a nyelvét. A ki ilyen úton nem járt, annak halvány fogalnia se lehet róla. No, de valahogyan mégis csak eljutottunk Pestre.

Pesten nem szándékoztunk sokáig időzni, de Kiss Samu bátyám meg akart ismerkedni Döbrentei Gáborral, a ki Erdélyben is lakott és már nagy híre volt Erdélyben. Elmentünk hát hozzá és bemutatkoztunk. Én természetesen mint művésznövendék állottam előtte s ő kikérdezett szándékom felől, hová megyek, miféle stipendiummal és nagyon meglepte az a kijelentésem, hogy senki kegyéből, egyedül csak a saját szorgalmammal gyűjtött pénzemen megyek tanulmányútra. Sokat beszélt egyik-másik művésznak tett nagy szolgálatairól és azoknak hálátlanságáról. Nagy mæcenásnak mutatta be magát s fölszólított, írjak neki Olaszországból. Én nem voltam hajlandó egy ilyen önmagát dicsérgető pártfogóval bővebb összeköttetésbe jutni, mert az bizonyos, hogy ha nem használhat föl olyan mértékben, mint a hogy akar, majd engem is hálátlansággal vádolna. Mikor aztán Olaszországból visszajöttem, akkor sem látogattam meg.

Pestről neudorfi paraszt előfogatokkal mentünk Bécsbe. A sváb parasztok ugyanis társaságot alakítottak, mely Pesttől Bécsig 28 óra alatt szállította az utasokat. Állomásonként egynek-egynek 8—12 lova volt s így minden állomásnál négy pihent lovat fogtak be, melyek sebes ügetéssel haladtak. A császári és királyi diligence 36 óra alatt vitte az utast, az úgy nevezett «Landkutscher» három és fél napon át. Vasút-

ról persze még szó sem volt s így a paraszt előfogat volt, ha nem is a legolcsóbb, de a legjobb alkalmatosság.

Kiss Samu bátyám pár hetet Bécsben töltött, nemcsak az informatio végett, de Bécs város nevezetességeit is látni akarta. Mikor aztán elutazott, az első gondom volt a szállodát hónapos lakással cserélni föl. Mindjárt az első napokban találkoztam Primker angol nyelvmesterrel, a kit még Kolozsvárról ismertem s a ki most Bécsben nyelvmesterkedett. Tudományos műveltségű ember volt s igen ügyesen tanított. Pár hónap alatt annyira vittem az angol nyelvet, hogy eléggé folyékonyan beszéltem, szorgalmas is voltam nagyon, tudva azt, hogy Olaszországban sok angol utazik s esetleg jó hasznát vehetem ennek a nyelvnek is.

Bécsből április hóban indultam Olaszországba s előbb Triesztben töltöttem pár napot. Itt egyik table d'hôte ebéd után egy magas, szőke úr jött hozzám s magyarul megszólít: «Nem magyar az úr?»

Meglepett a dolog. Honnan gyanítja ez az úr, hogy én magyar vagyok? (Talán mert nálunk colier grecet viseltek s én is azt hordtam?) Mindjárt bemutatkoztunk s kisült, hogy ő báró Majthényi László, a ki nejével együtt indult Velenczébe. Ezután összetartottunk s én olaszul is meglehetősen beszélvén, a tolmács tisztét is elvállaltam.

Gőzhajón mentünk át Velenczébe s három napig együtt látogattuk Velence nevezetességeit. Mikor Murano szigetére gondoláztunk, csak nézi a báró, hogy milyen gyönyörűen tiszta az a tenger-víz, a fenekén minden csiga látszik, azt mondja: «Lehetetlen, hogy ez a szép, kristálytiszta víz olyan rossz és ihatatlan volna. Én bizony megkóstolom». Hiába mondtam neki, hogy már Triesztben fürdés közben ittam belőle és mondhatom eléggé utálatos. Ő nem hitt a szavamnak, kihajolt a gondolából és a markát teli merítve jót hörpintett belőle. Le is nyelt hirtelenében egy kortyot, de egész délután szidta és köpdösött tőle.

A cicerone mindenüvé elvitt bennünket, a hol csak egy-egy szép Tizian vagy Paolo Veronese kép volt látható. A báró már emlegette is, hogy fülig jól lakott képekkel.

Az akadémia képtárában többen másolgattak s egyik falhoz támasztott rajztáblát megfordítva, kértem, hogy kié ez a tábla? A szolga azt feleli: Beniczky úré. Mindjárt gondoltam,

hogy ez a Beniczky az én volt bécsi tanítványom s elővettem egy látogatójegyet, reá írtam a vendéglői szállásom címét s kértem a szolgát, adná át Beniczkynek. Másnap, mikor épen reggeliztem, beállít hozzám Beniczky s rá is beszélt, hogy maradjak mindenáron Velenczében s csak később menjek Rómába. Kért, jönnék hozzá lakni, ő most már házas ember, elég tágas szállása van s így én ezt megtakaríthatom. Egy hordárral csakhamar el is vitettem a holmimat Beniczky szállására és a Majthényi házaspártól búcsút vettem.

Máig is áldom a sorsot, hogy ez így történt, mert a velencei tartózkodásom sokkal üdvösebb volt, mintha egyenesen Rómába siettem volna. Nagyon sokan mennek Rómába, a nélkül, hogy tudnák miért. Magam is azt terveztem, mert Rómát kiáltották ki a művészet Mekkájának, mivelhogy ott van a Vatikán nagy szoborgyűjteménye és Rafael sok compositiója. De a mi a festészetet illeti, a velencei iskola magas színvonalon áll és az antik szobrok gipszöntvényein még tisztábban lehetett az izmok árnyalatait tanulmányozni, mint az eredeti mocskos márványszobrokon. Laocoon remek szobrát itt kedveltem meg annyira, hogy lerajzoljam. Élő modellek is szépek voltak az akadémián s a dogek palotájában is több tanulmányt készítettem; ott festettem Paolo Veronese festménye után az *Európa elragadtatását*. Velenczében a tanárok és tanítványok közt egészen más viszony volt mint Bécsben, a hol olyan feszes élet volt, akár csak a kapitány és közlegény között. Itt egészen collegiális viszonyban élt a tanár és a tanuló. A rendes gyűlhelyök egy kávéház volt, a hol estefelé, az öt-hat óra között elköltött ebéd után jöttek össze s egészen barátságosan vitatkoztak a művészet különféle kérdéseiről. A tanárok közül Politi, Lipparini, Gregoletti, Marchesi s Malatesta nevére emlékszem, a ki később a modenai festészeti akadémia igazgatója lett s a kivel leginkább megegyeztünk vélemény dolgában. Főlemlitem még itt Zandomenici tanárt is, a ki a szobrászat tanára volt s megengedte, hogy műtermében az agyaggal mintázni tanuljak. Nehány tanítványa, a kik akadémiát végeztek, az iskolai év végével arra bíztattak, hogy én is versenyezzek a mintázási jutalomdíjra, azt állították, hogy elnyerem e díjat. De a tanár tiltakozott, mert nem vagyok az év elejétől fogva szobrászati tanítványának beírva. Hiszen, ha azt megengednék, hogy akárki pályázhassék, —

így szólt hozzám, — egyszerűen csak ide jönnének az idegek és mind el vinnék a díjakat.

A dogék palotájában ismerkedtem meg Kozina Sándorral, a ki már öt évet töltött volt Rómában és most visszajövet tartózkodott pár hónapig Velenczében. Egyszer délfelé nagyon rosszul éreztem magamat, szedtem a sátorfámat, hogy haza menjek. Mondom Kozinának, hogy ha most ki nem lel a hideg, az csoda lesz.

— Ezen könnyű segíteni, — mondta ő, — csak egy üveg cyprusit kell meginni.

Megittam a jóféle cyprusi bort s másnap reggelig aludtam tőle egyhuzamban. Kiizzasztott alaposan, de meg is gyógyultam tőle.

Kozinán egyszer jót mulattunk. Ő is az *Európa elragadtatását* másolta s e közben a képtárlátogatók közül megáll egy mesterlegény forma a háta mögött s dicsérni kezdi a képet. Kozina méltatlankodva néz hátra, röstelve, hogy ilyen ember kritizálja. De a vándorlegény csak kezdi fölsorolni mindazokat a képeket, a miket Kozina Rómában festett. Kozina most már boszusan fölkel és a kopott alak elé állva gúnyosan mondja: «Nem emlékszem, hogy valahol szerencsém lett volna». A vándorlegény erre kacagni kezd és így szól: «Hát nem ismeresz meg engem? Nem ismered meg az öcsédet?»

Kozina haragjában így kiáltott rá: «Hát miféle lump lett belőled?»

— Jaj barátom, ha az ember gyalog utazik, nem öltözhetik selyembe, bársonyba, — felelte az öcsese, azután megölelték, megcsókolták egymást. Kozina már öt éve nem járt otthon s az öcsese azóta serdült föl legénynyé. A Rómából haza küldött képeket otthon látta s most eljött a bátyja elébe.

Egyszer a képtárőr azzal fogadott bennünket, hogy a dogék palotájának főlügyelője új rendeletet adott ki, a mely csak kilencz órától délután háromig engedi meg a másolást. Mi ezen nagyon megütköztünk, mert a meleg nyári napokon már reggeli hat órákor ott volt egyik-másik és néha hat-hét óráig este munkálkodtunk, kivált mikor nagyobb dologba fogtunk. Az ő tanácsára a kormányzóhoz, gróf Spaurhoz folyamodtunk, a ki nagyon kedvelte a művészetet. Galetti János,

egy turini festő, a ki velem együtt a koránkelők közé tartozott, mondta tollba a kérvényt, következőképen:

«Eccellenza

Noi pittori Nicolo di Barabás allievo dell'academia di Vienna, e Giovanna Galetti allievo dell'academia di Torino, stb. . . .»

Erre közbeszóltam, hogy én ugyan soha kérvényt nem irtam, de úgy tudom, hogy a neveinket nem mindjárt fölül kell írni, hanem a kérvény végére, szépen, alázatosan.

— Mindegy, a művészekről nem veszik a formát olyan szigorúan, -- felelte Galetti, -- csak írjuk tovább. Azután elmondtuk a kérvényben, hogy az egész nap elforgácsolódik ilyen rövid munkaidő mellett s ezért, ha lehet reggeli hat órától esti hét óráig vagy legalább is déli 12 óráig, illetve délután egy órától esti hétig engedje meg a másolást. Hétfőn már azzal fogadott a képtárör, hogy megjött az engedély. Ez a gyors intézkedés eléggé tanuskodott gróf Spaur nemes jelleméről.

Valamelyik nap látok egy bajusztalan embert lekuporodni a festőszékére, ki nadrágja zsebéből egy kis festékes dobozt vesz ki s rövid idő alatt olyan szép, szélesesen kezelt aquarellt festett arról a szobáról, a hol mi dolgoztunk, hogy szinte meglepő volt. Bajusztalanságából gyanítottam, hogy ez az ember angol, igen rokonszenves kifejezése lévén, szóba álltam vele. Csakugyan angol volt s elég jól megértettük egymást. Egyszer hazáig kísértem s e közben kikérdeztem: van-e sok vázlata? Igennel felelt s erre megkértem, szabad-e meg nézni? Szívesen föl vitt a szobájába s a látott dolgok ugyan csak megleptek, mert azon aquarellek után, a miket Bécsben láttam, egészen más fogalmam volt az aquarellről. Hisz ennek talán még a festékei sem olyanok, mint a bécsi művészeké.

Ez az angol úr William Leitch volt, inkább tájfestő, mint figuralista s én felszólítottam, fessen nekem két tájképet, azt fizetem, a mit ugyane munkáért más fizetne neki, csak egyet kötök ki: hogy elejétől végig láthassam a képek megfestését. Azt mondta, jöjjenek hozzá vasárnap délelőtt, mert akkor sem az utcákon, sem a templomokban nem rajzolhat és nem festhet.

Vasárnap elmentem hozzá és kiválasztottam két olyan tájképet, a melyeknek technikája nekem legföltünőbb volt. Másfél óra alatt megfestette mind a kettőt s e közben láttam, hogy az ecsethordozás az aquarellben mennyire fontos. Mikor kérdeztem, hogy mit fizessek értök, azt felelte, művésztől nem fogad el honoráriumot, hanem én is tehetek neki ellenszolgálatot. Az *Európa elragadtatásáról* ő is szeretne aquarell vázlatot festeni, de mivelhogy az alakrajzban kevésbé gyakorlott, rajzoljam ezt le neki. Adott is hozzá mindjárt torchon papirost. Én a kép körrajzait esinosan megcsináltam s aztán ő kezdett a kép festéséhez, a mit persze ezúttal nem csinálhatott olyan szélesen, olyan kivonatosan, mint máskülönben szokta. Többször érintkezvén együtt, egészen megbarátkoztunk. Higgadt, kedélyes ember volt, aztán meg jószívű, becsületes. Londonban élt a családja s ő maga Velenczében csak futólagosan tartózkodott, itt nem szerzett pénzt, csak költött, mert az angolok állandóan inkább Rómában laktak s ezekhez egész csomó ajánló levele volt.

Megegyeztünk, hogy együtt utazunk Rómába. November elején indultunk el Velenczéből s Bolognában egy hetet töltöttünk, miközben a szabadban együtt rajzolgattunk. Florenczben két hétig maradtunk s innen Peruggia felé mentünk Rómába. Leitchnek már Bolognában elfogyott a pénze s az úton én tartottam őt pénzzel.

Rómába érve hamarosan szállást béreltünk s első dolgunk volt mindkettőnknek egy-egy fekete szalon öltönyt rendelni, a mi 24 óra alatt készen is volt. A véletlen úgy akarta, hogy nekem is épen olyan hamar kellett az új öltöny, mint neki, de előbb elmondom, hogy Leitch mit tett.

Fogadott egy bérkocsit s a névjegyeire már előre ráírván lakását, a kocsisnak átadott sorrend szerint, mindenütt, a hova ajánló levelei voltak, leadta e leveleket névjegyével együtt. Másnap fölöltözött fekete frakkba, fehér nyakkravalóval s várta vendégeit.

Minden vázlatát már Velenczében egy nagy féliv alakú albumban rendezte. Az album lapjai számozva voltak s a melyik lapon több kisebb vázlat volt csoportosítva, betűkkel jelezte az egyes képeket. Azután négy újjnyi széles papírszalagokat vágott, körülbelül kétszer annyit, mint az ajánló leveleinek száma.

Az angol urak sorba jöttek hozzá látogatóba, végig forgatták az albumát s a melyik vázlat megtetszett nekik, megkérdezték a másolat díját, a papírszalagra jegyezték föl a lapot, a betűt s a rajz vagy festmény árát. Leitch egy másik papíron följegyezvén az illető lord nevét, ugyanazon adatokat írta föl, mint a megrendelő, a ki erre elővette erszényét s az összeg felét leszámlálta az asztalra, nem kérdezve sem azt, hogy a művésznek szüksége van-e pénzre, sem azt, hogy ad-e foglalat? E finom módszer egyik félt sem ejtette zavarba, Leitch is nyugodt volt a megrendelés biztosságára nézve s pénze is volt, a míg a megrendelt munkákat elvégzi. Harmadnap már haza küldött százöt fontot a családjának, nekem is megfizette tartozását és magának is maradt a megélhetésre.

A mint szállásom volt és a szabó másnap a ruhát elhozta, én is neki indultam a városnak, hogy az öreg Markó Károlyt, a kit még Bécsből ismertem s tudtam, hogy most Rómában van, fölkeressem. Kiálltam az utcza közepire, hogy a szomszédos házakat szemügyre vegyem, de e közben egy bérkocsi jött és félreálltam. A bérkocsiban ülő egyén nagyon ismerősnek tűnt föl nekem, de csak hosszas gondolkodás után jutott eszembe, hogy ez Löwenstern orosz tábornok, a ki Bukarestben alkormányzó volt s a kit onnan jól ismertem. Természetes, hogy most kék frakkban, cylinderben egészen más képen festett, mint orosz egyenruhájában, a nagy vállrojtokkal, a hogyan én őt azelőtt láttam. Azonnal az orosz követség után tudakozódtam s azt föltalálva, a kapustól kérdeztem meg, vajon Löwenstern tábornok Rómában van-e? Az igenlő válasza szállását tudakoitam, mely az Albergo Grand Bretagnában volt. Erre haza siettem, átöltöztem, úgy, a hogy illett s fölkerestem a szállodában. A tábornok nagyon örült, mikor meglátott, kérdezte, hogy messzire lakom-e s mikor azt feleltem, hogy itt a közelben, kért, szaladjak haza, hozzam el aquarell festékeimet és készítsék róla egy könnyű aquarell vázlatot, csak úgy a házi zubbonyában, vörös török fezzel a fején, csibukkal a kezében, hogy ez a kép félig-meddig bukaresti emlék legyen. Ebédig el is készültem a képpel, mely azért volt annyira sürgős, mert a tábornok másnap reggel már elutazott.

Ebéd után fölkerestem Markó Károlyt s együtt marad-

tunk vele egészen estig. Mikor kilencz óra után haza kerültem, háziasszonyom azzal a hírrel fogadott, hogy «Signor Barabás ci e una lettera per lei» – (egy levelem van a szobámban). Nem tudtam elképzelni kitől lehet? Leitchen kívül senki sem tudja a lakásomat. Nézem a levél írását, nem ismerem, de nekem szól tisztán: «Monsieur Nicolas de Barabás, Corso 76.»

A mint fölbontom, Löwenstern generális nevét látom, a ki ezeket írta: «Generalis gróf Gourjeff látta az arczképemet és nagyon megtetszett neki. Több leánya van, azokat akarná lefestetni. Lakik az Európa szálloda első emeletén, menjen hozzá és nevemmel mutassa be magát».

Le is festettem a generálisnak öt leányát, sőt még az orosz nagykövet hét éves leánykáját is, azon a révén, hogy a nagykövet Gourjeff testvére volt. Markó nagy reményeket keltett bennem e sikereim hallatára s azzal biztatott, hogy ő most nem ismer senkit olyant Rómában, a ki aquarellben versenyezhetne velem. Én is reméltem, hogy Gourjeff révén bővebb ismeretségre teszek szert, de a gróf nem mutogatta a képeket, mert a mint elkészültek, egy courrirral haza küldte Szent-Pétervárra.

A későbbi napokban modellek után festegettem olajban, egy-egy modellt Markóhoz vittem, mert neki igen jó műterme volt. Ha szép idő volt, a természet után is vázolgattam.

Az ott élő angol művészek is tartottak egy műtermet, az esti rajzoláshoz. Leitch barátom is festett itt egy-egy eredeti jelmezes modellt. Különösen egy olasz bandita képe tetszett meg nekem, fekete bársony ujjasban ábrázolva. Ezt a képet el kértem tőle másolásra. A legközelebbi napokban, reggel betekintett hozzám Leitch. Meleg téli nap volt, az ablakaim nyitva s épen azon buzgólkodtam, hogy a bandita fekete ujjasát megfesse. Kérdelem Leitchet, miféle fekete festéket használ, mert én nem bírom azt a szép mély színt kihozni, a mit ő festett.

Ő is kérdi tőlem, hát én miféle fekete festéket használok? Oda adom a kezébe s ő azt szó nélkül kidobta az ablakon.

Én csak nézek reá, hogy megbolondult-e?

Mosolyogva mondta aztán, hogy sohase használjak feketét, mert a fekete szegény festék, különösen a vízfestékben.

«Never use black, black is a poor colour» ; — azóta vízfestéshez soha nem is használtam feketét, még a fekete kabáthoz sem, chinai tust is csak tisztán a tusrajzoknál alkalmaztam.

Egy ízben az utcán találkoztam báró Bánffy Lászlónéval és nőmmel, a ki akkor még leány volt. Ketten jöttek velem szembe. Bánffyné mindjárt az első napokban megismerkedett Pagettel, kihez később férjhez ment. Az ő révén kerültem egy angol társaságba, mely érdekes esti világítást rendezett a vaticani szobrok megtekintésére. Egy-egy póznára vagy 16 darab viaszgyertyát kötöttek s ezek fényét ragyogó bádoggal reflectorral vetítették a szobrokra. Az így megvilágított szobrokon remekül kidomborodtak a legkisebb izmok és hajlások is. Gyönyörű látvány volt ez, de szép pénzbe is kerülhetett.

Az itáliai híres carnevált is látni óhajván, a bőjt első napjaiban Nápolyba kíváncsoztam. Egy vetturinoval megaludtam s ez reggel hozzám jött, hogy a vállára vegye úti máhámát, mert — úgy mond — a harmadik szomszédban van a kocsi, a hol két angol úr lakik, a kik útitársaim lesznek. Csakugyan itt állt már a kocsi, várakozva a két angol úrra. Nem sokára jött is egy kissé testesebb, deres hajú öreg úr és egy sovány barna. A mint engem meglátnak, elkezdenek angolul méltatlankodni, hogy ők az egész kocsit magoknak bérelték. miféle szemtelenség az a kocsistól, hogy egy idegent vesz még a kocsijába. Erre én angolul oda szóltam, hogy: «Uraim, ez sajnos eset ugyan, de én nem tehetek róla. Ha tudtam volna ezt a körülményt, én a kocsissal szóba sem álltam volna». Erre az öregebbik (a ki orvos volt az indiai angol hadseregénél, társa pedig ugyanott kapitány, már mindkettő nyugalomba vonult, az orvos gazdag és kedélyes jellemű, a kapitány komoly s néha kissé epés) vidáman így felelt: «Se baj, uram, hiszen ön tud velünk beszélni, azt gondoltam, hogy az úr olyan ember, a ki néma lesz velünk szemben. Már most csak tessék a kocsin maradni, csak arra kérem, ne a kocsisnak fizesse meg a kialkudott bért, hanem nekünk s mondja majd neki, hogy tőlünk kérje a bérét». Ezt megígértem s miután így a kocsis füle hallatára, de mégis az ő tudta nélkül, megalcudtunk az ő bőrére, útnak indultunk.

Nápolyba érve én csak borraivalót adtam a kocsisnak s a mikor a magam részét át akartam adni az orvosnak, ő nem fogadta el. Azt mondta, hogy nagyon örül az ismeretségnek,

sőt mikor kocsin vagy hajón kirándulásokat tettek, akkor is mindenüvé magokkal vittek és minden költségemet az orvos fizette. Pedig meglehetősen költekezett, de aztán megtudtam, hogy naponta 20 scudo állt rendelkezésére s így meg volt hozzá a módja. Együtt rándultunk ki Ischia, Procida szigetekre, Pozznoliba, a bajoi öbölbe, a falernumi szőlőkbe, Sorrentóba, a Vezuvra stb. Egyszer Castellamaréba indultunk kis vitorlás ladikon. Mikor útja keltünk olyan csöndes volt a tenger, hogy a hajósoknak evezniök kellett; azt hittem estig sem érünk oda; bíztattak, hogy tíz óra felé fokozódni kezd a szél. Egyszer csak leteszik az evezőket és állítják föl a vitorlát, pedig még a legkisebb szél sem lebbent. Azt kértem, hogy mire való ez? Hát jön a szél. Hol? És megmutattak, hogy a láthatár szélén, a hol eddig a tenger az éggel egybemosódott, sötét indigo vonal húzódott végig, olyan keskenyen, mintha csak a papíron tollal húzták volna meg. És csakugyan egy-két percz múlva meglebbent a szél a fülem mellett és a víz színe kásásodni kezdett; billegetni kezdte a csüngő vitorla vászontestét, mely hamarosan megdagadt s ekkor aztán rémitően sebesen haladtunk. De a fokozódó széllel csónakunk tánczra kerekedett, keresztül csaptak fejünk fölött a hullámok, a mellettem ülő kapitányt egy hullám úgy meglökte, hogy a vele szemben ülökkel együtt majdnem kiesett a csónakból, sőt én is bőrig áztam a hullámcsapástól. A kapitány most már a viláért sem ült volna vissza erre az oldalra, úgy hogy az orvos cserélt vele helyet, nehogy az egyensúlyt megzavarja. A matrózok aztán megfordították a vitorlát és egyenesen a part felé irányozták csónakunkat. Én a legkisebb reményt sem tápláltam arra, hogy élve kimeneküljünk. De a jó szerencsénk mégis csak partra vitt. Torre d'Annuziatánál kötötünk ki a közeli halászok segélyével, mert ha egy-egy hullám egészen a parthoz vitt, a másik megint száz lépésnyire vissza lökött. A halászok kötelet dobtak felénk s mikor közelébe jutottunk, hamarosan mind beléje csimpeszkedtünk és úgy maradtunk a homokon, a honnan az újabb hullámverésig hamarosan kimásztunk. Délben e nagy hánykódtatás hatása igen különbözőképen nyilvánult. A kapitány és az inasa (egy bolognai fiú) kiadta talán még azt is, a mit két nappal előbb evett, az orvos és én farkas étvágygyal vártuk az ebédet, mi alatt a másik kettő rá sem birt nézni az ételre.

A vidék nevezetességei közül Pompejit és Herculanut is megnéztem, ott több vázlatot készítve. Azután érkezett husvét ünnepe, melyre én Rómába akartam menni, hogy az akkori fényes husvéti ünnepeket lássam.

Kiszámítva azt, hogy hány nap alatt érek oda, egy vetturinóval szerződtem, úti levelemet az illető helyeken láttamoztattam, vendéglői számlámat kifizettem és mindenemet becsomagolva, az indulásra meghatározott nap reggelén vártam a vetturinót, hogy jöjjön a podgyászmért. Kinézegettem gyakran az ablakon, be vannak-e már fogva a lovak? De semmi jele a készülődésnek. Türelmet veszítve jöttem le a kapushoz és kértem, hogy hol a vetturino? Azt felelte: reggel látta kimenni, de azóta se tud róla semmit. A dolog kétségbe ejtett, mert ha másnap indulunk, a pápai lábmosság nagyszerű szertartásáról már lekésem. A mint a kapun kitékintek jön a vetturino. Reá támadok, hogy mi dolog ez, mikor indulunk? Ő egészen nyugodtan felelte, hogy nem kapott más utast s egy utasért csak nem kelhet útra, ez nem fizetné ki magát. Bosszúságom leírhatatlan volt s mikor azt kértem, hogy miért nem tudatta legalább velem ezt az akadályt, azt felelte, hogy abban bízott, akad még másik utasa is. Sőt a végén arra kért, adnám vissza a foglalóját. No, mondom, ez már a szemtelenség netovábbja, hiszen a tízszeres foglalóért se maradtam volna itt! Bosszúsán indultam kocsit keresni s a hány vendéglőt csak tudtam, mind sorra jártam, de mindenütt csak az volt a felelet, hogy a kik az ünnepekre Rómába készültek, már elmentek és ünnep előtt már nem indul kocsi. Bele kellett tehát nyugodnom sorsomba, bár mennyire is keserített a dolog.

Délután öt óra tájt ebédelni mentem az «À la ville de Rome» nevű vendéglőbe, a hol rendesen étkeztem s a melynek terraszáról szerettem körül tekinteni a nápolyi öblön. Hat óra felé, a mint az ebédemet kifizettem, hirtelen heves földrengés rázott meg, szörnyű mély földalatti morajjal, úgy hogy az asztalba kellett kapaszkodnom, hogy föl ne düljek. Háttal ültem a terrasz felé s első pillanatban nem tudtam, mi történt, de látva azt, hogy mindenki a terraszra siet az étteremből, én is arra fordulok, hát látom, hogy az egész nápolyi öböl ki van világítva. Természetesen rögtön a Vezuvra gondoltam s én is a terraszra siettem. Olyan látvány tárult föl

itt előttem, a milyent képzelni sem tudtam. A Vezuv az egész kráter tetejét, mely három miglia, vagyis 3000 öl területű volt (s a melyen két nappal ezelőtt még tojást sütöttünk), a levegőbe dobta és ezen a nagy nyíláson át emelkedett föl egy olyan tűzoszlop, mely körülbelül a Vezuv magasságával egyenlő volt. Ezt a nagyszerű képet leírni vagy lefesteni ki merné? Hol lenne a képen az a lassú méltóságteljes mozgás és folytonos változás, mely e látvány nagyszerűségét fokozta és minden perczen más és más képet varázsolt élénk. Az a roppant sebesség, melylyel ezer és ezer tüzes kő repült fölfelé, a fekete füstfellegek folyton változó alakjai, ehhez a roppant mély hangú folytonos földalatti moraj, melyet azok a nagy kövek okoztak, a miket a kráter rengeteg üregének oldalához dobált föl, — és mindez a látvány az öböl tengervizében tükröződött, tűztengerré változtatva a vizet. És hozzá még azok a színárnyalatok, melyek az egész vidéket befestik, a napnyugtától kezdve a sötét éjszakáig! A mint egy-egy hajó sikklik a kikötőbe, vitorlástól együtt szénfeketének látszik a tűztengerben.

Ezt a látványt, a ki életében csak egyszer is látta, soha el nem felejtí. A ki csak a terraszon volt, pinczér és vendég, az mind úgy állott hat órától tízig, mint a szobor. Senkinek az étel eszébe sem jutott, senki egy szót nem szólt, mert nem is talált volna a bámulat kifejezéséhez méltó szót. Ha valakinek akkor hozták a beefsteakjét, mikor a kitörés kezdődött, az úgy maradt tíz óráig, háromnegyed tízkor kezdett lohadni a tűz s negyed óra múlva már sötét volt. Csak ekkor mozdult meg a közönség és szó nélkül, de nagy lélekzetvétellel indult el a terrasról.

Bevallom őszintén, hogy soha életemben buzgóbban nem emeltem kezeim az égnek, bocsánatot kérve a Mindenhatótól, hogy itt maradásomon békétlenkedtem. A mint haza értem a vendéglőbe és ott láttam a vetturinómat a kapu előtt állani, rögtön zsebembe nyúltam és visszaadtam a foglalóját, azon szavakkal, hogy nem veszítettem semmit, a miért el nem vitt. Mikor megköszönte, azt mondtam, hogy köszönje csak a Vezuvnak!

Nemcsak megelégedés, de hálaérzet töltött el az Isten iránt, hogy mindez így történt s most már eszembe sem jutott azon bánkódni, hogy nem látom a híres római husvétí ünne-

pélyességeket és nagyszerű látványosságokat. Éjjel is, reggel is egyre csak e nagyszerű látványosság képét idéztem emlékezetembe. Reggeli után már azon tűnődtem, hogy kibontom táskámat és megpróbálom egyik-másik jelenet hatását aquarellben vázlatozni. Ekkor harsány férfi hang szólal meg odakint: «Cameriere! Non sai qualqueduno chi va partir per Roma?» (Pinczér, nem tudsz valakit, a ki Rómába utaznék?) Fölugrom helyemről: ime, itt a jó alkalom. Künn egy előkelő fiatal urat látok. Kérdelem tőle, hogy milyen útitársat keres, olyant-e, a ki őt elvigye, vagy olyant, a kit ő vinne el? Erre azt felelte, hogy olyant keres, a kit ő visz el, --- no hát, mondtam hamarosan, én tetőtől talpig ilyen vagyok.

De egy negyed óra múlva indulunk, — felelte ő.

— Az sem baj, ha a lovak be vannak fogva, akár mindjárt mehetünk. Nekem nincs más dolgom, mint a szállást és a reggelit kifizetni. Én már tegnap reggel óta készen állok az utazásra.

— Bravissimo! --- felelte az idegen, de én tudván azt, hogy az olaszszal, még ha úr is, elővigyázattal kell bánni, mindjárt megkérdeztem: mit fogok fizetni? Azt felelte, nem annyira a fizetésért, de azért keres útitársat, hogy ne legyen egyedül. Ő saját kocsiján, váltott postalovakkal utazik és így már holnap reggel Rómában leszünk. No de, hogy úrnak érezzem magam a kocsiján, fizessek neki két scudot! Erre aztán mit sem szólhattam, hiszen a vetturinónak, a ki négy napig huzzott volna Rómáig, ez jóformán csak borraavalónak elég.

— Dunque siamo d'accordo! (Tehát megegyeztünk), — így szólt útitársam és pontban nyolcz órakor már el is indulunk. Másnap reggel hét órakor már Rómában szálltunk ki s így 23 óra alatt tettük meg e nagy utat. Úti társam a római rendőrfőnök fia volt s az atyja költségén járt, így tehát a mit tőlem kapott, szivarpénznek maradt meg. A római vámnál, a hol az embernek mindenét fölforgatták, csak a nevét mondotta meg s a vámhivatalnok megemelvén a sapkáját, mehetünk tovább. Művelt ifjú volt és buzgó katolikus. Útközben azt is elmesélte nekem, hogy V. Sixtus pápa megátkozta a sáskákat s azok hűségesen mind a Tiberisbe hullottak; én egy szóval sem zavartam meg e hitében.

Az ő segélyével két nappal előbb értem Rómába, mintha

a vetturinóval egy nappal előbb indultam volna útnak s így még pihenhettem is egyet, míg a római ünnepélyek megkezdődtek. Ekkor irtam Gyergyai Ferencz barátomnak Kolozsvárra, hogy: «Bizony jó az Isten, ha belé elegyedik az ember dolgainak rendezésébe, ahhoz képest mi kontárok vagyunk». Ezt különben elmondhatták az erdélyiek is. Kiss Sámuel Magyar-Igenből írta nekem, hogy olyan bő szüret volt, a milyent csak 1811-ben láttak. Ha a Mindenható megszólította volna a szőlősgazdát, rakja meg a szőlőtökéjét, hogy lássa, mennyi termést kíván, hát az ember szégyelt volna annyit tenni rá.

Nápolyból visszatérve Rómába, ott tovább folytattam tanulmányaimat. Külön műtermet nem tartottam, hanem néha Markó Károly műtermébe vittem a modellt, mert az eléggé tágas volt, sőt szerette is, ha nem volt egyedül. E közben egyszer a szemközt lévő házban egy olyan zeneparát ütötte föl a tanyáját, a ki trombitálni tanult. Markót ez különösen zavarta munkájában s ezért inasát Robertót, a ki igen ügyes fiú volt, azzal az üzenettel küldtük át, mondja meg a trombitásnak: kár a tüdejét rontani, mert mi azt vettük észre, hogy mindennap rosszabbul és hamisabban fújja a tanulmányait. Roberto elvállalta ezt a kiküldetést és úgy látszik sikerrel, mert többé egy trombitahangot sem hallottunk.

A nyár elején olyan forróság lett Rómában, hogy én jobbnak láttam hazafelé, a hegyeken át jönni. Először is Sienát ejtettem útba, a hol nagyon érdemes volt néhány napot tölteni s több vázlatot rajzoltam a dómban. Innen Pisába mentem s egy cabriolettet fogadtam, hogy a Pisától Genuáig vivő út szépségeit jobban élvezhessem. Ha kizárólag tájfestő lettem volna, talán inkább gyalog kellett volna ezt az utat megtenni, annyi szép pontja van. Az országút az Apenninek oldalán, magasan visz, mintha kulisszák közt utazna az ember; a nagy esőzésektől kimosott szakadékokat kiszögellő sziklaormok választják el egymástól s ezeken át alagútak vannak fúrva; a tenger partján fekvő helységek fölött kanyargó útról pedig tágas kilátás van a tengerre és minden egyes alagút után más és más látkép tárul elénk. Genuában a tenger is egészen más hatású, mint Nápolyban, a hol sokkal csendesebb. Genuában a tenger hullámai meredek partokon, sziklákon törnek meg és roppant magasságra emelkedve ostromolják a szirteket. Nápolyban is festettem több

aquarellt a tengerről, de itt is órákon át elmerültem tanulmányozásába.

Genuában láttam Paolo Veronesenek egy olyan szorgalommal festett képét (a mint Magdolna mossa Krisztus lábát), a milyen szorgalmat és részletezést a mester többi képein nem igen láthatni.

A vendéglőben table d'hôtenál megismerkedtem négy ifjú utazóval s azután összetartottunk, könnyebb lévén ötnék a kirándulásokra kocsit fogadni. Együtt utaztunk a Lago di Comóhoz, a Lago Maggiorehez, a hol többek közt lerajzoltam az Isola bellát, a svájci hegyekkel. Együtt mentünk Milánóba is. A mikor épen a vámhoz érkeztünk, borzasztó záporosó volt, megegyeztünk abban, hogy a vámhivatalnoknak két osztrák forintos tallért adunk, hogy ilyen időben ne kelljen kiszállani. A dán nemzetiségi útitársunk adta oda a fináncznak, kezét az ablakon át kinyujtva, e szavakkal: je vous donne ma parole d'honneur stb., hogy semmi vámolni valónk nincs. A fináncz szépen markába szoritotta a tallért és kijelentette, hogy becsületszavunkban megbízik s nem háborgat. Benn a városban is együtt maradtunk s együtt néztük meg mindazt, a mi nevezetes. Csakhamar észrevettük, hogy élő árnyékunk van, ha leültünk ebédelni, ha fekete kávéra mentünk, láttunk egy bizonyos alakot a közeli asztalhoz letelepedni. A színházban is ott állt ez a kém közelünkben. Egyikünknek sem jutott eszébe ugyan a politizálás, de mégis nagyon kellemetlen volt a közellétének tudata. Egy porosz (de nem a mi társaságunkból) igen vastagon megtréfált egy ilyen spitzlit. A kávéházban fontoskodó arcczal így szólt társaihoz: «Tudjátok, most nekem fontos dolgom van» s titkolódzó képet vágva, megnézte az óráját, intett társainak és sietve távozott a kávéházból, egy bérkocsiba ült és a corso felé hajtatott. Árnyéka utána, ő is kocsiba szállt, mely amazt kísérte. A porosz kihajtatott a mezőre, ott megállította kocsiját s ő maga az út melletti árokban lekuporodott s némi baját végezte, a spitzli kocsisa is kénytelen volt arra elhaladni, de lassan ment, a kocsis aztán meg is állt és leszállt a bakról, mintha igazítana valamit, hogy a porosz gyanúját kikerülje. Várta, hogy a porosz végezzen a dolgával és előre hajtasson, de a porosz a mint fölgombolkozott, fölült kocsijára és visszahajtatott a kávéházba, a hol barátainak hangos kacajjal mesélte el tréfáját. A spitzli látván

fölfedeztetését, restelte a kávéházba való visszatérést és bizonyára másikat küldött maga helyett. De a poroszt másnap mégis a rendőrségre idézték és ott megparancsolták neki, hogy 24 óra alatt hagyja el Milanót. Azon kérdésére, hogy miért? Az volt a kurta válasz: «Wegen Respectlosigkeit für seine Vorgesetzten». Valószínű, hogy a spitzli mérgében valamit hazudott s így boszulta meg a kifiguráztatását.

Milanoban csak nyolcz napot töltöttem s a dómon kívül leginkább érdekelt Rafael *Sposalitio* című képe és Leonardo da Vinci *Utolsó vacsorája*. Társaságunk aztán szétoszlott s velem csak egy elberfeldi gazdag kartongyárosnak a fia, Bockmühl Robert Emil maradt, egy művelt, derék fiú, a ki Velenczét is látni akarta s Bécsen át szándékozott haza menni. Én is még egyszer kíváncsi voltam Velenczébe, a hol már sok jó ismerősöm volt s a műemlékeket is meg akartam még egyszer nézni. Mi azután kettesben utaztunk Paduán át Velenczébe, a hol társamnak pénze fogyatékán volt, de én látván, hogy hitellevele van egy trieszti bankárhoz, szívesen előlegeztem neki. Velenczében a gondolierik éppen olyan telhetetlenek, mint a mi fiakkereseink. Annak a gondolásnak, a kivel a gőzhajóra vitettük magunkat, azért az útjáért, melyért fél ezüst huszas járt volna, egy egész huszast nyújtottam. A gondolás abban a hitben, hogy mint idegent megzsarolhat, sértődve visszautasította, mondván, hogy: «Mit gondol az úr?» Azt, — mondom, — hogy úrilag fizetek.

De keveselte, mire én a pénzt zsebembe tettem és a hajón letelepedtem. Erre elkezd lármázni, hogy fizessem ki, hogy elmeessen. Mutattam a huszast, de megint csak nem kellett neki s én újra zsebre vágtam. Ez vagy négyszer ismétlődött. Mikor megint lármázni kezdett, azt mondom: forduljon meg, hogy a gondoláján lévő számot megnézhessem s följegyezzem, akkor azt fizetem, a mit kíván, de két tanut hívok: a kapitányt és a conductort, — erre aztán mérgesen elvette a huszast és elment. Egy úr próbát akart tenni velök, megállják-e szó nélkül akkor is, ha gazdagon megfizetik? Olyan útért, melyért egy ezüst huszas jár a gondolásnak, egy aranyat adott. Megállta-e szó nélkül? Dehogy! Föl sem tételezve azt, hogy ez az úr tudja a szabályt, nem mondta ugyan, hogy kevés, hanem mosolyogva megnézte az aranyat, a mivel éppen 14-szerre többet kapott a járandóságánál, s így kiáltott föl:

«E che bell zechino! Per un bichiere di vino, per non dever cambiare questo bell zechino.» Ej be szép arany! — és ki-nyujtotta kezét: egy pohár borravalót még, hogy ne kelljen elváltani ezt a szép aranyat! Mikor borravaló helyett szidást kapott, levette a kalapját és éltetve «Excellentiáját», eltávozott.

Én is «Excellenza» voltam egész olaszországi utamon minden pinczér előtt. De az egyik nem szégyelte a borravalóra megjegyezni, hogy az a másik úr, a ki olasz, az is csak annyit adott, mint én. Ezzel nem azt értette, hogy ő az olaszt olcsóbban köteles kiszolgálni, hanem azt, hogy az olasz fősvény és az idegen gálásabb. Az idegen «excellenzák» tehát nyissák ki jobban az erszényöket.

Triesztbe reggel érkeztünk meg s a tengeri levegő étvágyunkat nagyon fokozván, a hajón reggeliztünk. Az utolsó ezüst huszasomat fizettem ki e reggelire s Bockmühl hajlandóbb volt lemondani, semhogy zavarba jöjjünk. De én megrendeltem a két kávé s már most Bockmühl azon aggódott, mit csinálunk, ha partra szállunk? Mivel fizetjük ki a hordárt? Én csak nevettem rajta, ezt csak bizza reám. Mikor a hordár fölhozta a szállodába podgyásunkat, rászóltam a szobapinczérre, hogy adjon egy ezüst huszast a hordárnak, míg váltatunk. A pinczér persze rögtön kifizette a hordárt. Bockmühl barátom később aggódva kérdezte, hogy hátha a pinczér nem tette volna, akkor mit csinállok? Jól össze szidtam volna, mert tanulja meg, akkor kell henczegni az embernek, mikor üres a zsebe, de a mikor tömve van, inkább úgy viselkedjék, mintha csak annyi pénze volna, a mennyi csak a markában van.

Triesztből, pár napi ott tartózkodás után, postakocsin mentünk Bécsbe, a hol Bockmühl szerette volna látni az *Európa elragadtatását*, melyet Paolo Veronese után másoltam s aztán Velenczéből Bécsbe küldtem Deáki Fülöp Samuelhez, hogy ne kelljen Italiában magammal hurczolni. Deáki a Währingen lakott s miközben hozzá megyünk, egy csavargó majd a hátunkra mászva siránkozik: «Ich bitt Eurgnaden . . .» Én reá rivallok hogy takarodjék, Bockmühl ügyet se vetett rája. Megúnva a tolakodását, boszúsán hátrafordulok, — ekkor látom ám, hogy a csavargó Bockmühl zsebébe nyúlt, de ez észrevette, hátrkapott s magas, erős ember lévén a csontos markával úgy megfogta a zsebében lévő kezét, hogy

az nem volt képes kivergődni. Így vezette a csavargót a freyungi kapunál levő rendőrség előtt s az úton őrt álló több rendőr előtt ki a Glassira, ott aztán előhúzta a csavargó kezét és úgy farba rúgta, hogy az orrára esett. Azzal tovább mentünk. Kérdeztem, hogy miért nem adta át a kapunál lévő rendőrségnek? «Igen, ha csak annyiból állna, hogy az ember átadja, — felelte ő, — de hogy én ötször-hatszor megjelenjek a rendőrség előtt és még esküt is tegyek arra, miképen történt ez az egész dolog, erre se időm, se kedvem».

Bécsben a Salzgrïessen találtam szép kétszobás, világos szállást, a hol több arczképet festettem olajban és aquarellben. Egyszer szobámból kijövet Barkassy Imrét, egy régebbi ismerősömet látom, a szomszédomban lakó úrral beszélgetve. Kölcsönös köszönés után azt kérdi tőlem is, a szomszédomtól is, hogy ismerjük-e egymást? «Nem!» feleltük mindketten s ekkor bemutatván, kisült, hogy a szomszédom Szemere Miklós, a jeles költő, a kivel csakhamar összebarátkoztunk. Szemere valóságos ezermester volt, de mindennap mással foglalkozott. Egyik nap festett, másik nap elefántcsontból faragott mindenfélét, harmadnap írt, verselt. Napról napra más és más hangulata volt, de kiváló humora, s ha kicsapongó kedélyességét föl is váltotta a kesernyés satira, mindig szellemes és mulattató maradt.

Egyszer hozzám belépve négy ifjú erdélyi barátomat látja ott. Én druszámnak szólítom az egyiket, a mire Szemere bámulva kérdi: «Hát ez az úr is Miklós?»

— Igen.

— No én még soha se voltam olyan társaságban, a hol három Miklós került volna össze.

Erre én körül néztem és nevetve mutattam be neki a következő vendégeimet: Zeyk Miklós, Bara Miklós, Miksa Miklós és Biró Miklós. Ekkor bámult ám még csak nagyot, mikor kisült, hogy mind a hatan Miklósok vagyunk!

Szemere sokszor órákig el-el nézegette a mint festettem és sajnálatát fejezte ki azon, hogy arczképekkel kell foglalkoznom. Azt mondtam neki, hogy nálunk nincs kilátás másból megélni. Mint a hogy a kis városban együtt van a könyvkereskedés a fűszeresbolttal és az asszony mindjárt divatárusnő is, nekem is többféleképpen kell foglalkoznom. Olajban, miniaturben, aquarellben kell festeni és kőrajzokat készíteni,

minden nap másféle modorban. Ez még mind megjárja, de a mi a legkedvesebb: egy két előkelő hölgynek leczkét adni! Ezt Bécsben kezdtem kipróbálni és Pesten folytattam, míg bele nem fáradtam és aztán leráztam a nyakamról mindenféle leczkét.

Bárá Miske cancellár kért föl először arra, hogy adnék leczkét leányának, a mit nem tagadhattam meg. Három leczke volt hetenként meghatározva, de aztán két hétben egy lett belőle. Egyik leczke azért maradt el, mert a baronesset most fésülik, a másik leczkén a baronesse kikocsizott, máskor vendégei voltak, úgy hogy hatszor kellett oda fáradni, míg egy leczkét adhatott az ember. Aztán a harmadik leczkén, mikor még egy tiszta vonást sem tud a tanítvány rajzolni, már azt kérdezték: «Mit gondol, mennyi idő alatt fog ez a gyermek egy jó arczképet festeni?» Az igazi válasz az volna: «Ilyenformán soha», — de az ember restelli az igazat megmondani. Az ötödik vagy hatodik leczke után már egy gyarló háromszög vagy négyszög kerül ki a tanítvány keze alól, de ezt is alig lehet kiigazítani, s mégis azzal áll elő, hogy a jövő hónapban a nagymama nevenapja van és a mama nagyon szeretné, ha ekkora valami szép képpel lepné meg őt az unokája. Tessék már most kielégíteni a mama kívánságát. A leczkeóra 11-től 12-ig van meghatározva s a baronesse háromnegyed egy órakor érkezik, a mama ezalatt látogatásokat tesz s délután négy óráig ott felejtí a leányát a rajzórán, öt óra is elmúlik, a míg a tanító megszabadul kedves tanítványától s akkor rohanjon összeszáradt ebédjét megenni.

De mindez csak ízelettető a leczkeórákból, a mikkel csakhamar torkig beteltem. A jövőm érdekében már most azzal a tervvel kezdtem foglalkozni, hogy télire Kolozsvárra megyek s onnan megint Nagy-Szebenbe s Bukarestbe. Ez időtájt érkezett Bécsbe Barra Gábor, a ki külföldön járt a könyv- és könyomdászatot tanulmányozni, ő vele aztán megegyeztünk abban, hogy együtt megyünk Pestre s onnan Kolozsvárra. Zeyk Miklós barátom megírván e terveimet Erdélybe, onnan gróf Teleky Józsefné azt izente nekem, maradjak Pesten néhány napig s menjek ki onnan Péczelre, ott fesse meg az ő számára leányának gróf Ráday Gedeonnénak arczképét aquarellben. November 8-án érkeztünk Pestre s én ki is mentem három napra Péczelre. Gróf Ráday Gedeon itt arra akart rá-

beszélni, maradnék Pesten, a hol Einsle bécsi festő nagyon jó üzletet csinált, de most vissza ment Bécsbe s így Pesten nincs olyan jó művész, a ki őt pótolná. Én nem tudtam megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy olyan városban telepedjem meg, a hol senkit sem ismerek s ezért Péczelről visszasiettem Pestre, hogy Barra Gáborral tovább menjünk Kolozsvárra, mert akkor még nem volt tanácsos egyedül merészkedni ilyen nagy útra. De Barra azzal állt elő, hogy ő már más útitársakkal szerződött, mert azt hitte, hosszabb ideig maradok itt Pesten, neki pedig nincs ideje a tovább mulatásra.

Erre aztán elhatároztam, hogy a telet csakugyan Pesten töltöm, sőt ha ismeretségekre teszek szert és munkám is lesz, egyhamar el sem megyek.

Közli KÉZDI KOVÁCS LÁSZLÓ.

MAGYARORSZÁG ÉRDEKELTSÉGE AZ ANGOL- INDIAI POSTA SZÁLLÍTÁSA KÖRÜL.

A nemzetközi nagy kereskedelmi utak mindenkor kiváló fontosságúak a nemzetek fejlődésére, hatalmára és közgazdasági állapotára. Velence addig volt hatalmas és addig virágzott, míg az út Indiába kikötőjén át vezetett. A tengeri út fölfedezésével, mely az indiai forgalmat Velenczétől elterelte, hanyatlani kezdett és minden erőlködése nem menthette meg az elsatnyulástól. De napjainkban is láthatjuk, mily fontosak az átszállító nagyobb közlekedési utak az illető vidékekre. Mihelyt valamely új vonal, csatorna vagy más körülmény a forgalmat valamelyik vidékről eltereli, az hanyatlani kezd és virágzását csak úgy nyerheti vissza, ha ismét forgalomra szert tehet.

Hogy mily nehéz az elveszett forgalmat visszaterelni, vagy új forgalmat teremteni és mennyi áldozatba kerül az, mutatja Lübeck város példája, mely a Hamburg-kieli csatorna megnyitása következtében addigi jelentőségét majdnem teljesen elvesztette, de aztán gyors elhatározással és több millió márka anyagi áldozattal a travemüнди-csatorna építésével ismét nagyobb közlekedési utat szervezett magának és új virágzásnak indult.

Úgy a természetben, mint az erkölcsi világban, minden csak kis csirákból fejlődik; így a nagy közlekedési utak is a híradás, a posta útjai nyomán keletkeztek. A kereskedelem nem lehet rendszeres híradás nélkül. Ha az állam ilyent neki nem szervez, úgy a kereskedelem maga szervezi azt magának, a mint a középkorban a kereskedelmi célokra alakult «Hansa» név alatt ismeretes városi szövetkezet azt tette. De nemcsak a kereskedelemnek van szüksége rendszeres közlekedésre, az

állam sem nélkülözheti azt. Akaratának érvényesítésére egyik első kelléke, hogy azt a távollevőkkel közölhesse. Kezdetben csak rendes közlekedésre van szükség, de a mint a viszonyok fejlődnek és ezzel bonyolódnak, sűrűbb és gyorsabb közlekedésre lesz szükség és a gyorsaság a közlekedés első tényezővé válik. A gyorsabb utat eleintén csak a levelek, csakhamar aztán a személyek és végre az árúk követik.

E szempontokból tekintve a dolgot, az angol-indiai postának az útja nemcsak Angliára, hanem azon országokra is fontossággal bír, melyek területein azt átszállítják. Vannak ugyan, kik állítják, hogy az átszállító szolgálat a tölcserhez hasonlít, a melyen a folyadék átszalad, de nem hagy ott semmit, vagy a mit hagy, az a tölcser romlására van. Nem szorúl taglalásra, hogy ez csak amolyan tetszetős csillogó hasonlat, mely nem talál, mert az átszállítás gyümölcsözteti a meglevő közlekedési berendezéseket, foglalkoztatja a lakosokat és lehetővé teszi, hogy ők is kereskedést űzhetnek oda, a honnan és a hová az átszállítás történik.

Brit-India, avagy mint közönségesen nevezik: Kelet-India, Anglia gazdagságának egyik főforrása. Ezt a rengeteg nagy birodalmat, melynek kiterjedése mintegy négy millió négyzetkilométer és lakossága közel 260 millió, az Erzsébet királynő uralkodásának utolsó éveiben, 1600-ban keletkezett angol «kelet-indiai kereskedelmi társulat» szerezte hazájának. Körülbelül ugyanazt az eljárást követték az angolok, vagyis a társulat, melyet napjainkban a «Chartered-Company» déli Afrikában kezdett és mely ugyanazon eredményre vezetett volna, ha az anyaországban nem türelmetlenkednek és a fejlemények lefolyását békésen megvárják.

A kelet-indiai társulat azon célból keletkezett, hogy a gazdag indiai kereskedelmet, mely akkor a gyenge portugálok kezében volt, magához ragadja és a portugálokat Indiából kiszorítsa. Céljához váltakozó sikerrel haladott, véglegesen azt azonban csak akkor érte el, mikor 1611. évi április 3-án kelt parlamenti actával jogositványt nyert, hogy Kelet-Indiában már elfoglalt és jövőben ott elfoglalandó területükön úgy a polgári, mint a katonai kormány hatalmat gyakorolhassa; az ottani törzsöknek háborút izenhessen; adókat kivethessen és szedhessen és monopoliumokat szervezhessen. E jogositványok, párosulva az angol nép önbizalmával és szí-

vósságával, képesítette a társulatot, hogy számban csekély erővel azt a nagy birodalmat, melyet «Kelet-India» név alatt ismerünk, megalkothassa, hatalmában tarthassa és végre hazájának átengedhesse.

A XVII. században, épen úgy, mint napjainkban, a tetterős nemzeteket bizonyos áramlat hatotta át tengerentúli gyarmatok szerzésére, azon különbséggel azonban, hogy akkor azt a magánvállalkozás föladatának tekintették, míg a jelenben azt inkább az államra hárítják. Így történt, hogy két évre az angol kelet-indiai társulat keletkezése után, 1602-ben angol mintára a németalföldi, 1618-ban a dán, 1664-ben a francia és 1714-ben a svéd kelet-indiai társulatok keletkeztek. Sőt Nagy Frigyes porosz választófejedelem is törekedett tengerentúli gyarmatok szerzésére, de már nem Kelet-Indiában, hanem Afrikában és e célra alakította a német «afrikai kereskedelmi társulat»-ot, mely azonban csak költségébe került, de hasznót nem hajtott. Unokája, II. Frigyes porosz király mindazáltal ismét fölkarolta az eszmét, de okulva elődének tapasztalatán, azt más alapra fektette, szervezvén 1717-ben a még most is virágzó «Sechandlung»-ot, mely nem szerzett ugyan tengerentúli gyarmatokat, de nagyban és hathatósan támogatta a tengerentúli német kereskedelmet, úgy hogy az már a korábbi időben is, a tengerentúli angol kereskedelem mellett, számottevő tényezővé nőtte ki magát. Savoyai Jenő herczeg is, midőn az utrechti béke következtében Németalföld spanyol része Ausztria birtokába jutott, megkísérlette, hogy Ostendén át Ausztriának is jutasson részt a gazdag kelet-indiai kereskedelemről, de minden eredmény nélkül.

Az elősorolt társulatok közül csak még a németalföldi társulatnak volt számottevő sikere, a mennyiben szintén hazájának jelentékeny tengerentúli birtokot szerzett, de már nem Kelet-, hanem Nyugat-Indiában és pedig a Sumatra, Java, Celebes, Borneo stb. szigeteket, melyek kiterjedése közel 1·5 millió négyzetkilométer, lakossága pedig 30 millió; és melyek az anyaországnak bőven jövedelmeznek. A társulatot a németalföldi kormány 1795-ben oszlatta föl és az imént föl sorolt tengerentúli területeket közvetlen birtokába vette.

A francia társulat, mely 1769-ben szűnt meg, szerzett ugyan Kelet-Indiában némi területeket, melyek most is Franciaország birtokában vannak, de ezek a területek és pedig

Poedinhery, Carical, Mahé, Yanaon és Chandernagor, öt, egymástól messze távolságba fekvő vidéken szét vannak szórva és brit-indiai területekkel környezve. Összes kiterjedésük alig haladja meg az 500 négyzetkilométert, lakosságok pedig a 250,000-t, de kereskedelmi fontosságuk elég jelentékeny.

A dán társulat már 1729-ben szűnt meg. Területet csak az Antillákban szerzett és pedig Szt-Croix, Szt-John és Szt-Thomas szigeteket, melyek összes területe a 359 négyzetkilométert, lakossága pedig a 33,000-t nem haladja túl. A társulat föloszlatása után Dánia megvette e szigeteket, melyek most is birtokában vannak. Újabb időben azonban ismételten szó volt róla, hogy azokat eladja és ez idő szerint tényleg e tárgyban Éjszak-Amerika Egyesült-Államokkal tárgyalások folynak, melyek valószínűleg eredményre fognak vezetni. A mit Svédország az Antillákban birt, az egy kis szigetcske volt, Szt-Barthelmy, melyet 1784-ben Franciaország neki átengedett és mely 1878-ban megint a franczia birtokába vissza ment.

Az angol társulat, melyet eleintén mindig csak 15 évre, aztán 28 évre engedélyeztek, sok viszontagság közt ugyan, de folyton gyarapodott. Az 1833. évben történt engedélyezés alkalmával megszorították előjogait és kiváltságait; 1858-ban pedig végképen megszüntették és kelet-indiai birtokait mint közvetlen brit birtokot az angol koronához csatolták, míg végre lord Beaconsfield, ismertebb Disraeli Benjamin neve alatt, 1876. évi április 28-dikán Viktória angol királynőt India császárnőjének proclamálta, ekként jelezni akarván, hogy Kelet-India az angol korona elválaszthatatlan birtoka.

Könnyen elképzelhető, hogy Angliának már kezdetben is nemcsak jelentékeny kereskedelmi, de kormányzati levelezése is volt Kelet-Indiával, mert bár a társulatnak a helyszinén levő közégeinek tág működési hatáskörük volt, a kormányzás súlypontja mégis az anyaországban maradt. Nagy fontossággal birt tehát Angliára, hogy e levelezésének szállítása rendes, gyors és biztos legyen, mely tekintetben költséget nem kimélt. A szállítás Londonból indult szárazföldön, kezdetben Bristolba, későbbben Falmouthba, onnét pedig tengeren a Jóreményfok körül Bombayba, mintegy 13,600 tengeri mérföldre, a tengeri mérföldet 1854 méterrel számítva 25,200 kilométerre történt. Rendes körülmények között, ha

nagyobb akadály föl nem merült, ezt az utat Londonból Bombayba 106 nap alatt tették meg; Bombaytól Londonig azonban 112 nap kellett. A levelezés zömét London szolgáltatja, a hova a más vidékről eredő Indiába szóló levelezést is összegyűjtik. Eleintén ezt a postát csak minden három hónapban, későbbben minden hónapban, ez idő szerint minden héten indítják el Londonból, melyhez az Ausztráliába és Japánba szóló postát is csatolják.

Nem szorúl magyarázatra, hogy a 106 napi út nagyban gátolta a kereskedelem fejlődését. Az angolok tehát mindenképen azon voltak, hogy a szállítást gyorsítsák. A tengeri hajózás tökélesbülésével sikerült is a szállítási időt lassanként mintegy 80 napra leszállítani, de a Jóreményfok út hossza e leszállításnak határt szabott. Nagy reményt fűztek a gőzhajózás keletkezéséhez. Az amerikaiak voltak az elsők, kik megkísérelték a nagy tengert gőzhajóval át-zelni. 1819-ben indították el az első gőzhajót Savannah kikötőjéből Liverpoolba, a hova a hajó 26 nap alatt szerencsésen meg is érkezett. De az amerikaiak ezt a gyorsaságot, szemben a nagy költséggel, nem találták kielégítőnek, úgy hogy a további kísérletet abban hagyták, mígnem az angolok az eszmét újra föl nem karolták és több évi fáradozás és kísérletezés után eredményre is vitték.

Időközben azzal is foglalkoztak az angolok, hogy megfelelőbb útirányt találjanak és azt magoknak minden eshetőségre biztosítsák. Hosszas kutatás és kísérletezés után 1837-ben azt az útirányt fogadták el, melyet Waghorn Tamás angol tengerésztiszt ajánlott és mely Falmouthtól Gibraltáron át a Földközi-tengerbe, Alexandriába és innét szárazföldön Suezén át a Vörös-tengerbe és Bombayba vezetett. Ez az út tényleg 35 nap alatt volt megtehető, úgy hogy ekként egy csapásra a szállítási idő az addiginak felére leszállott.

A postának és a mindinkább nagyobb számmal jelentkező utasok gyorsabb szállítására alakult 1840-ben az angol kormány hathatós anyagi támogatásával a most is virágzó «Peninsular and Oriental Steam Navigation Company» című gőzhajótársulat, melyet rendesen csak czímének kezdőbetűivel: P. a. O. St. N. C.-val szoktak jelezni. Eleintén hajói csak Gibraltárig közlekedtek, a hol a kelet-indiai társulat hajói a postát és az utasokat átvették, de csakhamar kiterjesztette

meneteit nemcsak Bombayig, hanem egyrészt Japánig, másrészt Ausztráliáig.

A P. a. O. St. N. C. napjainkban is 55 nagy, az újkor minden vívmányával felszerelt, mintegy 230,000 tonna térfogatú hajóival előkelő helyet foglal el a világforgalmat közvetítő hajótársulatok között, de erős versenynyel kell küzdenie a későbben keletkezett különböző nemzetiségi hajótársulatokkal, melyek nevezetesebbjei:

az angol «British-India Steam Navigation Company»
88 hajóival 196,000 tonna térfogattal,

« « «Oriental and Pacific Steam Navigation Company» 83 hajóival 40,000 tonna térfogattal,

a francia «Messagerie Maritimes» 58 hajóival 196,000 tonna térfogattal,

az olasz «Navigazione generale italiana» 104 hajóival 170,000 tonna térfogattal,

a német «Norddeutscher Lloyd» 81 hajóival 225,000 tonna térfogattal és

az osztrák «Oesterreichischer Lloyd» 84 hajóival 135,000 tonna térfogattal; melyek mindegyike, úgy

mint a P. a. O. St. N. C. is, jelentékeny állami subventiókban részesül. Esubventiók 1895-ben Angliában mintegy 27·5 millió, Franciaországban 20 millió, Olaszországban 9 millió, Németországban 7·5 millió koronára rúgtak.

Az angol kormány kezdettől fogva azt az elvet követte, hogy az angol-indiai postát, részint fontosságánál fogva, részint nagy tömege miatt, a rendes postaforgalomtól elkülönítette és idegen ország postaközegei kezébe nem bocsájtotta, miért is azt csak angol hajókon, saját közegeinek folytonos közvetlen fölügyelete alatt szállította. Midőn aztán később, a gyorsabb szállítás végett kénytelen volt ezt a postát más országok területén átszállítania, az illető országokkal tárgyalásokat kezdett és a rendes átszállítási díjaknál jóval nagyobb összegeket fizetett, azon föltétel alatt, hogy e posta külön vonattal, az angol posta által meghatározott időben, angol postaközegek kísérete és azok közvetlen folytonos fölügyelete mellett, az idegen országok területén át szállíttassék.

1880. évi február 1-e óta az angol-indiai posta útja és menetrendje a következő: Indul Londonból minden pénteken este 8 órakor.

London-Dower vasút 126 klm. (óránk. 63 klm.)	2 ó.	p.
Dowerben átrakodás a hajóra	1 "	— "
Dower-Calais 23 t. mf.=42 klm. (óránk. 28 klm.)	1 "	30 "
Calaisban átrakodás a vasútra	1 "	— "
Calais-Modane 991 klm. (óránként 52 klm.)	19 "	— "
Modane-Brindisi 1190 klm. " 50 "	24 "	— "
Brindisiben átrakodás a hajóra	2 "	— "
Brindisi-Port-Said 930 t. mf.=1724 klm. (óránk.		
23 klm.)	75 "	— "
Port-Said-Suez a csatornán át 87 t. mf.=161 klm.	24 "	— "
Suez-Aden 1308 t. mf.=2425 klm. (óránk. 23 klm.)	107 "	— "
Aden-Bombay 1664 t. mf.=3085 klm. " 23 "	132 "	30 "
Összesen:		389 óra

vagyis 16 nap 5 óra. E 9744 klm. hosszú útból esik száraz-földre közel egy negyed része vagyis $23\frac{67}{100} = 2307$ klm. és három negyed része vagyis $76\frac{33}{100} = 7437$ kilométer pedig a tengerre.

Az angol postaigazgatás abban állapodott meg a francia és az olasz postaigazgatásokkal, hogy a külön vonatot és a gyors átrakodásra szükséges munkaerőt ők állítják elő. A posta átrakodása és szállítása az angol postaközege fölügyelete alatt és utasítása szerint történik, ki ezt a postát Bombayig és Londonig kíséri. A vonat menetrendje és menetsebessége az illető vasutakkal lesz megállapítva. Az átszállításért fizet az angol posta a francia postának minden kilogramm levél, vagy levelezőlapért 10 francot és minden kilogramm nyomtatvány, árúmintá, hírlap és e félekért 50 centimot; az olasz postaigazgatásnak pedig 6 franc 50 cent., illetve 37·5 centimot. (A rendes átszállítási díjak országonként 2 franc, illetve 25 cent.) Ha a két postaigazgatás együttes követelése egy évben 1.375,000 francot el nem érne, az angol posta köteles tartozását ez összeg erejéig kiegészíteni, melyben a két igazgatás követelésök arányában osztozkodnak. Hozzájárult továbbá az angol posta, hogy a két postaigazgatás e külön vonattal saját postájokat is szállithassák és hogy az illető vasútnak a mennyiben a posta tömege és a megállapított menetsebesség azt megengedi, saját számlájokra személyszállító kocsikat hozzá csatolhatnak.

Ezek a megállapodások, melyek alapján az angol posta a két átszállító postának évenként 1.800,000 francot meg-

haladó összegeket fizetett, egészen 1887-ig maradtak érvényben, a midőn tudniillik a zimony-belgrád-nisi vasúti vonal megnyílt és kilátás támadt, hogy nem sokára egészen Szalonikig szakadatlan vasúti vonal fog rendelkezésre állani. Az angol posta ez alkalomból új tárgyalásokat kezdett a francia és az olasz postával, melyek során az átszállítási díjak Franciaországra nézve 10 francról 6 francra, illetve 50 centimről 37·5 centimre, Olaszországra nézve pedig 6 francról 4 frank 80 centimre, illetve 37·5 centimről 22·5 centimre leszállítattak. Az egyezmény egyéb föltételei érintetlenül maradtak. E leszállított díjtételek mellett is fizetett az angol posta a két átszállító postának évenként másfél millió francot meghaladó összegeket.

A magyar posta állandóan nagy figyelemmel kísérte az angol-indiai posta szállítási ügyét és mihelyt azon meggyőződésre jutott, hogy a szerb és török vasúton a viszonyok már annyira megállapodtak, hogy kifogástalan rendes szállításra számítani lehet, 1892-ben tárgyalásokat kezdett az érdekelt postaigazgatóságokkal (az angol postaigazgatás kivételével), hogy az angol-indiai posta szállítását a Dower-Ostende-Herbesthal-Passau-L/m. Bruck-Budapest-Belgrád-Zibevcse-Szaloniki útvonalra terelje. Az útvonal hossza és időtartama következőleg alakult volna:

London-Dower 126 klm. vasúton (óránk. 63 klm.)	2 ó. — p.
Dowerben átrakodás a hajóra	1 " — "
Dower-Ostende 60 t. mf.=110 klm. (óránként 27 klm.)	4 " — "
Ostenden átrakodás a vasútra	1 " — "
Ostende-Herbesthal 263 klm. (óránként 60 klm.)	4 " 30 "
Herbesthal-Passau 756 " " 60 "	12 " 30 "
Passau-L/m. Bruck (beleszámítva a bécsi két pályaudvar közti távolságot 349 klm. (óránként 60 klm.)	5 " 30 "
L/m. Bruck-Belgrád 587 klm. (óránk. 60 klm.)	9 " 30 "
Belgrád-Zibevcse 366 " " 45 "	8 " — "
Zibevcse-Szaloniki 330 " " 45 "	7 " 30 "
Szalonikiben átrakodás a hajóra	3 " — "
Szaloniki-Port-Said 733 t. mf.=1·359 klm. (óránként 23·5 klm.)	57 " 30 "

Átvitel: 116 ó. — p..

	Áthozat: 116 ó. — p.
Port-Said-Suez a csatornán át 87 t. mf. = 161 klm.	24 " — "
Suez-Aden 1308 t. mf. = 2425 klm. (óránk. 23 klm.)	105 " — "
Aden-Bombay 1664 t. mf. = 3085 klm. (óránként	
23 klm.)	134 " — "
	Összesen: 379 ó. — p.

Ha a két útirány számadatait egymás mellé állítjuk, a következő képet nyerjük:

	Brindisi út	Szaloniki-út	tehát
Távolság: — — —	9.744 klm.	9.917 klm.	több — — — 297 klmrel.
	abból esik:		
a) tengerre — — —	7.437 "	7.140 "	kevesebb 297 "
b) szárazföldre 2.307 "	2.777 "	több — — —	470 "
Szállítási időtartam 389 óra	379 "	kevesebb	10 óra.

Kitűnik e számokból, hogy a Szaloniki útvonal ugyan 173 klmrel hosszabb, de mivel tengeri része 297 klmrel rövidebb, még is szállítási ideje 10 órával kevesebb.

Ez a csekély időnyeres, mely a francia és olasz vasutak menetsebességének csak csekély fokozásával eltüntethető volt, nem volt elég ok arra, hogy az angol-indiai posta a már több egy évtized óta használt útirányt elhagyja, melyen a szállítás mindig kifogástalanul a legrendesebben történt. Annnyival kevésbé hagyhatta el ezt az útirányt, mert a szaloniki kikötő berendezései nagyon kezdetlegesek és hiányosak, és mert, míg a mostani útirányon a szállítás két régi, gazdag és kitűnően felszerelt vasút vonalain történik és csak két postaigazgatással kell érintkezni, addig az új útvonalon néhány oly vasút van, melyek felszerelése aránylag gyenge és hat postaigazgatás van, melyekkel dolga lenne. Az angol postaigazgatás e tárgyalások neszét vevén, fölhasználta az alkalmat, hogy az átszállítási díjakat ismételten leszállítsa. Mostani szerződése szerint, mely az 1902-diki év végével lejár, de a míg egyik vagy másik fél részéről egy évvel előbb föl nem mondatik, mindig egy további évre érvényes, az átszállítási díjak úgy Francia- mint Olaszország részére egyformán 2—2 frankkal, illetve 25—25 centimmal vannak megállapítva; egyébként a régi föltételek és ennél fogva a fizetendő évi minimális összeg is, érintetlenül maradtak.

Mindamellettt hogy az átszállítási díjak a rendes átszállítási díjak összegére leszállottak, és hogy az angol-indiai pos-

tának jelenlegi útja még tetemesen javítható, illetve gyorsítható és gyorsíttatik is, részint azzal, hogy úgy a vasútak, mint a hajók menetsebessége fokoztatik, részint pedig, hogy a suezi csatornán oly átalakítások: mélyítések, a kitérők szaporítása, a villamos erők és villamos világítás fölhasználása vannak tervbe véve, melyek a csatornán való átkelési időt a mostaninak felére fogják leszállítani, az angolok mégis folyton oda törekedtek, hogy Kis-Ázsiában az úgy nevezett «Euphrat» vasutat megépíthessék és üzemben tarthassák. Ez a vasút a London-Bombay-i útát mintegy 15—1800 klmterrel megröviditené és mostani 16 nap helyett nyolcz, esetleg hét nap alatt is volna megtehető. Chesney angol tábornok már 1856-ban vizsgálta meg a terepviszonyokat, kiindulva a Földközi tengerpartjából Antakijéből a régi Antiochiából Bagdádön át a persa öbölíig. A terepet alkalmasnak találta és a mintegy 2000 klmtr hosszú vasút építési költségeit hat millió font sterlingre = 150 millió koronára becsülte.

Az angol kormány nem elégedett meg Chesney kutatásaival, hanem a kérdést folyton hol egyik, hol másik közegével a helyszínen tanulmányoztatta, a nélkül, hogy valamelyik terv kiviteléhez fogott volna, úgy hogy az ügy idővel teljesen elaludt, míg nem 1869-ben a török kormány azon szándékból, hogy birodalmát szerves kapcsolatú vasúti hálózattal ellássa, az osztrák déli vasút akkori építési igazgatóját Pressel Vilmost meg nem hívta, hogy vasúti hálózat tervezetét dolgozza ki és esetleg építse meg. Pressel a meghívásnak megfelelt és több, részint már megépített, részint a tervezés stadiumában maradt vasúti vonal közt, a Tigris folyam mentén Bagdadig vezető vasút részletes tervezetét is kidolgoztatta. E tervezetre Angliában is megmozdultak. Az alsóház bizottságot küldött ki a különböző tervezetek alapos meghányására, megvetésére és végrehajtható javaslat készítésére. A bizottsági tárgyalások egészen 1875-ig húzódtak el, a midőn is a bizottság azon javaslattal lépett az alsóház elé, hogy az angol kormány az «Euphrat» vasút építési összegért kamatbiztosítást vállaljon, mely javaslat azonban az alsóház 1875. évi jul. 22-diki ülésében megbukott.

Időközben Németország igyekezett, hogy egészen csendesen, zaj nélkül, lábát a Keleten és jelesül Kis-Ázsiában megvethesse. A «Német Bank», melynek élén a múlt évben

elhalálozott Siemens György állott, a nyolczvanas évek vége felé megszerezte magának egyik francia-belga társulat birtokában levő 92 klmtr hosszú Hajdár-basa-Iszmidti kis-ázsiai vasutat. Hajdár-basa a Konstantinápoly átalellenében fekvő Skutárinak egyik elővárosa. Ez a vasúti vonal kezdőpontja az úgy nevezett «Anatoliai» vasútnak. A «Német Bank» azzal kezdte működését, hogy a nagyon rossz karban levő Hajdár-basa-Iszmidti vonalat rekonstruálta, és folytatásaként engedményt szerzett egy, Iszmidtől Angoráig (485 klmtr) terjedő vasút építésére, melyet meg is épített és 1892 óta üzemben tart. Ezután 1893-ban új engedményt szerzett az Iszmidt-angorai vasút Eskiserie állomásától Koniáig (445 klmtr) terjedő vasút építésére, melyet szintén megépített és 1896 óta tart üzemben. Szerzett a «Német Bank» még egy harmadik engedményt is Angorától Kaiszariebig, a régi Cæsareaig (384 klmtr) terjedő vasútra, de ezt eddig még ki nem építette, hanem tárgyalásokat kezdett, hogy a két Szmyrnai vasút birtokába jusson. E vasútak közül az egyik a Szmyrna-Dinairi (377 klmtr, mellékvonalaival együtt 516 klmr) angol társulat kezében van, melylyel az egyezkedés nem sikerült. A másik a Szmyrna-karahissari vonal (420 klmtr, mellékvonalaival együtt 518 klmtr) francia társulat birtokában van, mely társulat mögött a «Banque Ottomane» áll. E vonal végpontja Karahissar az Eskiserie-koniai vasút egyik állomása. E vonal tehát közvetlen összeköttetésben van a «Német Bank» vonalával. Ezzel a társulattal kötött a «Német-Bank» 1899-ben Berlinben oly szerződést, hogy az Anatoliai vasútak igazgatóságának két tagja belép a Szmyrna-karahissari vasút igazgatóságába, viszont e vasút igazgatóságának két tagja belép az Anatoliai vasútak igazgatóságába; és ha nekik sikerül a bagdadi vasút építését és üzemét megnyerni, az Anatoliai vasútak abban 60 %-kal, a Szmyrna-karahissari vasút pedig 40 %-kal részesül.

A bagdadi vonalra két variáns van. Az egyik, az északi mintegy 250 klmterrel rövidebb ugyan, de megépítése a természeti akadályok miatt költségesebb és üzeme is valószínűleg költségesebb lenne. A másik, a déli, mely ellenére annak, hogy valamivel hosszabb és noha itt is elég a természeti akadály, mégis olcsóbban megépíthető és üzemben tartható. Arra nézve, hogy a két variáns közül melyik legyen elfogadva,

még nincs megállapodás. Az egyesült (Anatoliai és Szmyrnai) vasúti társulatok egyelőre arra szorítkoznak, hogy a megépítendő vasút számára, legyen az akár az éjszaki, akár a déli variáns, mentől több és mentől nagyobb kedvezményt kieszközöljenek, a mire a török kormány folytonos pénzzavarai bő alkalmat nyújtanak.

Ha a két varianst egymás mellé állítjuk, a következő képet nyerjük:

északi variáns		déli variáns	
Hajdár-basa-Angora	577 klmtr	Hajdár-basa-Konia	758 klmtr
Angora-Kaiszariáh	384 "	Konia-Adana	400 "
Kaiszariáh-Diárbekr	750 "	Adana-Aıntab	350 "
Diárbekr-Mardin	90 "	Aıntab-Mardin	564 "
Összesen:	1801 klmtr		2072 klmtr.

Mardinban találkozik a két variáns. Innét a távolság Moszulon át Bagdadig még 775 klmtr. De itt e vasút nem végződhetnék, ha föladatának megfelelni és a világforgalomnak szolgálni kíván. Ez esetben okvetlenül Bagdádtól Baszohrán át Kuveitig, a persa öböl északi részének egyik, a hajózásra legalkalmasabb pontjáig kellene kiterjeszkednie, mi újabb, mintegy 650 klmtrt kitesz. E vasútnak teljes hossza tehát, az északi variáns kiépítése esetében: Hajdár-basa-Mardinig 1801 klmtr, Mardintól-Bagdadig 775 klmtr. Bagdadtól Kuveitig 650 klmtr, összesen 3226 klmtr; ha pedig a déli varianst fogadnák el 3497 klmtr. E vonalokból már megépítve és forgalomban van az éjszaki variánsban Angoráig 577 klmtr, a déli variánsban pedig Koniaig 758 klmtr; úgy hogy még megépíteni való az északi variánsban kerek számban 2650 klmtr, a déli variánsban pedig 2750 klmtr.

Ily hosszú vonal oly nagy tökebefektetést kíván, hogy az oly kezdetleges közgazdasági viszonyok közt levő vidékeken, minők azok, melyeken e vasút átvezet, a várható nagyobb átszállítható forgalom mellett is, legalább az első 5—10 évben gyümölcsöztetésre nem számíthat; és minthogy azon pénzerők, melyek e vasútnak építésével foglalkoznak, úgy látszik nem biznak abba, hogy a török kormány a már elvállalt és a meg elvállalandó kötelezettségeinek mindenkor meg tudjon felelni, de a török kormány is vonakodik nagyobb kötelezettségeket vállalni, valószínű, hogy e vasútnak mindaddig meg

nem fognak építtetni, míg más nemzetek, akár politikai, akár közgazdasági okokból a befektetendő tőkének kamatbiztosítását magokra nem vállalják.

Ily körülmények között, noha e vasútak megépítése folyton napirenden van, mégis kétséges, hogy azok hamarjában megépíttessenek. Az ott irányt adó nemzetek között bizonyos féltékenykedés mutatkozik. Az angolok nem szívesen látják ezeket a vasútakat a németek kezében és épen napjainkban mesterkednek azon, hogy Kuveitet, melyet arabok lakják, kiknek sejkjük eddig is a török szultán főnhatóságát csak névlegesen ismerte el és függetlennek érezte magát, valamiképen hatalmokba ejtsék. A kuveiti öbölben horgonyzó angol hadihajónak sikerült a kuveiti sejk és szomszédjai között egyenlenségeket támasztani és a sejket arra bírni, hogy angol oltalom alá helyezze magát. Megmaradhat-e ez a helyzet és végleges lesz-e ott az angol befolyás, attól függ, hogy az oroszok, francziák és németek közt nem jön-e létre oly megállapodás, mely az angolokat onnét kizavarja. Az oroszoknak is külön tervei vannak ottan, melyek némi ellentétben vannak az angol és a német tervekkel. A kérdés már most az, hogy mennyiben sikerül ezt a különböző terveket egymással összhangzásba hozni, úgy hogy mind a három nemzet ottani érdeke kielégítésre találjon, avagy ki fogják egyiket vagy másikat onnét szorítani. Oly sok és különböző érdek fűződik a kis-ázsiai vasútakhoz, hogy azok megvalósulására nagy ügyesség, tekintély és pénzerő kell. A német és a franczia tőkének egyesülése nagy lépés ugyan e cél felé, de a politikai szövvények miatt még sem elégséges és míg a politikai akadályok elbáritva nem lesznek, e vasútak kiépítésére kilátás nincsen; addig pedig szó sem lehet arról, hogy az angol-indiai posta jelenlegi útirányát megváltoztassa.

Ha a kis-ázsiai vasútak a persa öbölíig ki lesznek építve, akárkinek kezében is legyenek, kénytelenek lesznek az angolok indiai postájnkat ezen az úton szállítani; de nem valószínű, hogy akkor is ahhoz ragaszkodjanak, hogy e postájok külön vonattal angol postaközegek kíséretében szállíttassék. A postai átszállító (transit) szolgálat az «Egyetemes Posta Egyesület» keletkezése óta nagyon tökélesbült és sokat nyert úgy megbízhatóságban, mint pontosságban. Az átszállítandó tömegek is úgy megsaporodtak, hogy ma már messze túlha-

ladják az angol-indiai postatömegét, minek következtében oly technika fejlődött ki, mely a legnagyobb tömeg gyors és pontos átszállítását lehetővé teszi. A nemzetközi egyetemes postaszerződés alapján akármelyik nemzet szállíttathatja levelezését a szomszédos országok területén át, harmadik, negyedik stb. stb. országba zárt és lepecsételt zsákokban, melyeket az átszállító országok respectálni kötelesek. Panasz e részben az évek hosszú során nem merült föl. A legújabb időben néhány postaközeg megkísérelte ugyan a Konstantinápoly-Mustafabasa vonalon ily zsákokat fosztogatni, de hamar rajta vesztek és a bajt hamar orvosolták.

Az «Egyetemes Posta-Egyesület» az átszállítási díjak fokozatos leszállításával oda törekszik, hogy azokat teljesen megszüntesse, mi csak néhány évi időnek kérdése. Az angolok tehát akkor indiai postájokat, melyet aztán nem hetenként összegyűjteni, hanem naponként elindítani fognak, minden külön költség nélkül fogják rendeltetési helyére eljuttathatni, úgy hogy abból az átszállítást teljesítő postáknak jövedelmök nem lesz, de azért az átszállító országoknak az a nagy hasznuk lesz, hogy a világforgalom egyik nagy útja területöket átszeli, kereskedelmöket élénkíti, lakosaiknak pedig keresetet és productumaiknak piaczot nyújt.

HEIM PÉTER.

FRANCE ANATOL ÚJABB MŰVEI. *)

Renan tréfás beszédeiben nem egyszer mondogatta, hogy mily szép folyamodványokat fog az Alkotóhoz intézni, melyekben kéri majd befogadtatását a kiválasztottak közé. A milyen jó, nemes, nagy ember volt, bizonyára a mennyország gyönyörűségei között sem feledkezett meg erről a mi szegény földünkről s különösen az ő szép és most oly szerencsétlen hazájáról. Nos, ha a felhők közül letekint Franciaországra, széles, papi arcza bizonyára kiderül. Meg van elégedve; jól esik neki, a mit látott. A tömeg valóban lármáz, elvakult féktelen dühvel korlátolt célokért küzd; e látvány azonban nem ijeszti meg Renant. Ő a tömeggel nem törődik. Odafordul tekintete azon kevés kiváló ember felé, a kik szerinte egyedül élnek valódi életet, s ezek közt ott látja első sorban: France Anatolt.

Valamivel hosszabban szeretnék megemlékezni France Anatol regénysorozatáról, melynek utolsó kötete nemrég jelent meg. Képet szeretnék adni ez új fajta történeti regényről, mely tárgyát részben a legutóbbi évek eseményeiből meríti. A szereplő élő egyéniségek, különösen az *Affaire* alakjai, — habár csak közvetve — be-bejátszanak a cselekvénybe. Sőt valószínűleg a regények hősei közt is több arczképre fog rá ismerni a beavatott párisi olvasó. Azonban az idegen, kit e pikáns játék nem ingerel, épen úgy élvezi e könyveket, melyek nem szorulnak az időszerűség támaszára s melyekben a kétezredik év olvasói talán hübb képet fognak nyerni a mai társadalomról, mint mi Balsac regényeiben a juliusi királyságról. Ez utóbbiakban a megrázó, dramatikus, sőt

*) *Histoire contemporaine: L'orme du mail, Le mannequin d'osier, L'anneau d'amethyste, Monsieur Bergeret à Paris.* Paris. Calmann Lévy.

melo-dramatikus részletek mély érdeke elvonja figye'münket a korképtől, míg amazokban a finom fokozatossággal emelkedő lelki fejlemények nem terelik félre a művelődéstörténet iránt érdeklődők kíváncsiságát.

Mielőtt azonban magokra a regényekre térnék, szerzőnk néhány jellemző vonását szeretném röviden bemutatni. Valóban az ily bölcselkedő író birálgatva, kinek nem az a célja, hogy regénybonyodalmakkal hasson, mindenekelőtt azzal kell tisztába jönnünk, hogy mily gondolatok foglalkoztatják, mily kételyek bántják, mily eszmények lelkesítik s mily valóságok csüggesztik. Egyszersmind stílusát, módszerét megvilágítva, kutatnunk kell e regények meglepő, föltűnő formai sajátosságainak kapcsolatát a szerző világfölfogásával s általános eszméivel.

France Anatol lelke telve van a legellentétesebb érzésekkel. Bár érzem, értem, hogy az ily bonczolgatás meghamisítja a dolgok eleven igazságát, megkísértem mégis felsorolni egy részét annak, mit e csodálatos ember lelke tulajdonaiból elárl.

Úgy rémlik néha, hogy France Anatol vidám, elnéző, szelíd, spiritualista, jámbor — jámbor, mint a gyermekek és költők — ábrándos, alázatos, kenetteljes és jóságos; ismét másszor, hogy bús, keserű, igen érzéki, megvető, büszke, teli kételylyel, rettenetes gúnynyal. Mily lélek az — kérdik önök — melyben mindez egyesül? Mily életfölfogás forraszthatja össze egy agyba mind e szétszakadni törekvő elemeket? Iparkodni fogok alább megfelelni e kérdésekre; ha másképp nem, talán néhány jellemző idézet segítségével.

Roppant zavarban volnék, ha a szóban forgó regények tartalmát el kellene mondanom. Mi is történt csak e könyvekben?

Valaki közülünk szép olvasmányok, kis utazások, finom szórakozások közt tölt egy kellemes esztendőt; nyugalmas gyönyöreit bú nem zavarta meg. S im ez idő emléke évek mulva fölujul benne, a napokra egyenként nem emlékszik; csak a kellemes végbenyomás marad meg. Mintha a hamvak közt égne, ragyogna valami lelkében. Ne kívánják tőle, hogy az elmagyarázhatatlant kifejtse, a földi élvezetek halvány kis virágjához nem szabad nyulni; színét veszti, hervad, ha illetik.

Így vagyok e regényekkel is! Az élet nagy változatossá-

gában is lassú és egyhangú benyomását keltik, annyira, hogy a véghatás is egybeolvad. A typosok nem föltűnőek, nem me-revek, a cselekvény alig-alig halad. Apró emberek óriási ön-zése, nagy emberek kicsinyességei ütköznek egymásba. A ha-sonló czélokért küzdők, a papság, a katonaság, az aristocratia s a csöcselék száz karú szörnyekké, érdekesoportokká, rang-osztályokká tömörülnek össze, s lassan, alattomosan küzde-nek hangzatos nevek alatt rejlő csekélységekért. France Anatol kitűnően megfigyelő, éles szemével rögtön észreveszi a rút számítást, a föl-fölbukkanó hiúságot, melyet a fönnen lobogtatott párt zászlók lengő leple eltakar a nyárspolgár előtt.

Crequis marquise írta egyszer Mallet du Pannak:*) «Uram! Ön szerencsétlen életre van teremtve, ön látja a csavarok egybejátszását (le jeu des machines) s ki ezt látja, arra nem vár több boldogság». Ezeket a csavarokat, szíjakat, szegeket, kalapácsokat, melyek a hatalmas gépeket összetartják, hallja s bár elfordul, bár fél tőlök, ezeket látja mindenütt, mindenben France Anatol. Ezek ingatják meg hitét sok oly eszményben vagy intézményben, melyekben a legtöbb ember teljes megnyugvást talál. Ha körülnéz a világon, nincs semmi, a miben elég ereje volna hinni. Kételye fölold mindent s lelke mégis megköveteli az igazat, a jót, a szépet. Nem hisz a tudományban, szabadságban, erényben, kötelességben s mégis csak ezekért él, csak ezekért tartja jónak ezt a rossz életet, ezeket tartja a czéltalan élet czéljának.

Ha a regény főhőse órákig ékesszólóan magyarázza, hogy a koldusoknak adni gonoszság s hogy helyes elvek szerint nem szabad rajtok segíteni, mégis mikor az utcán egy kéregetőhöz ér, így fakad ki: «Nincs több pénzem, szólta Bergeret úr; van-e nálad egy 10 sous darab, leányom? Ez a kinyujtott kéz elzárja előlem az utcát. Ha a «place de la Concorde-on volnék, elzárná az egész teret. Egy nyomorult elém tartott keze oly korlát, melyet át nem léphetek. Gyöngeség ez, melyet nem tudok legyőzni. Adj ennek az éhenkórásznak! Hisz ez még megbocsátható! Csak nem kell nagyítanunk azt a bajt, melyet ily esetben elkövetünk!»

France Anatol a jövőben sem hisz! Ugyancsak ez alkalommal mondatja Bergeret úrral az alábbiakat, melyek kitűnő

*) St. Beuve: *Causeries du Lundi* VII.

képet adnak arról, a mit Lemaitre «renanisálásnak» nevez. Az ábrándos, kedves tanár, Bergeret, ki tulajdonképen a szerző maga, egy bizonyos oldalról tekintve, így szól leányához, ki naivitásában azt kérdi tőle, hogy mikor jó az új társadalom ideje, melyben mindenki megkapja majd munkája bérét?

Bergeret úr így felelt szeliden és szomorúan: «Ne kívánd, hogy jósoljak, gyermekem. Nem ok nélkül tartották a régiék a jövőbe látás adományát a legvégzetesebbnek, melyet ember kaphat. Ha tudnók, hogy mi következik utánunk, nem maradna más hátra, mint meghalni s talán lesújtva roskadnánk össze a fájdalomtól és borzalomtól. A jövőért dolgozni kell, mint a szövőknek a szőnyegen, a nélkül, hogy látnók».

Vagy ime e kétségbeejtő «biztatás» a munkáról és a kötelességről! Madame Bergeret összeszedi bútorait kiköltözése előtt. «Bergeretné e munkából némi erkölcsi hasznot húzott. A munka jót tesz az embernek. Elfelejteti vele saját életét, önmaga ijesztő látványától fordítja el: meggátolja őt abban, hogy nézze azt a másikat, a ki ő maga s ki egyedüllétét borzasztóvá teszi. A legkitünőbb orvosság ethikai és æsthetikai tekintetben. A munkának megvan az a kitünő oldala, hogy hiúságunkat szórakoztatja, rászedi tehetetlenségünket s valami jó esemény reményét kelti föl bennünk. Azzal hízolgunk magunknak, hogy általa mintegy kijátszottuk a sorsot. Nem ismerve azon szükségszerű kapcsolatot, mely erőlködésünket az általános mechanikához kapcsolja, úgy rémlik, mintha erőlködésünk az egész gépezet ellen, a mi javunkra volna fordítva. Az akarat, erő és a függetlenség illúzióját adja a munka. Megistenít a magunk szemében. Bennünket, a mi megítélésünk szerint, hősökké, lángelmekké, démonokká, demiurgokká, istenekké, az Istenné varázsol. S valóban Istent sohse képzelték másképp, mint munkásnak. Ezért találta meg Madame Bergeret a csomagolásban természetes vigságát s állati erőinek boldog erélyét. . .»

Ily szavak megszívlelése valóban a legerélyesebb ember munkaerejét is megbéníthatná.

Ime France Anatol általános elvei! Ó de mily nemes ellentétben vannak elv és cselekedet! Semmisem mutatja jobban, mint a koldus esete! Természetes, hogy az ily könyvek igen veszélyesek a rendőrkapitány erkölcsi szempontjából tekintve. Azonban tréfán kívül, nem minden lélek rendezked-

hetik be ily végletek számára. Igaz ugyan, hogy az örökkévalóság színében többet ér az az erény, mely a kétely tűzpróbáját kiállotta, mely jutalmat nem vár s átment a reménytelenségen és tagadáson, azonban hányan vannak, kik ily magaslatra emelkedhetnek. A ki ily tanokat hirdet, a legtöbb embernek csak bizalmát töri meg. Szerencse, hogy France Anatol e könyvei kihullanak a «tuczat»-olvasó kezéből. Nem szórakoztatóak, nem közönségesen szórakoztatóak.

Itt van helyén, hogy mellékesen megjegyezzük, hogy az oly ékes tirádák, mint a fönnebbiek, egy-egy elbeszélő szájába adva, s az ily nagy általános fejtegetés apró eseményhez kapcsolva, mint az imént idézett elmélkedés a munkáról, a podgyászt csomagoló Bergeretné jelenetének keretében, France Anatol módszeréhez tartoznak. Néha látjuk az író «tick»-jét, e szerkesztés módját, művészetét, sőt művészkedését; a fehér mész mögött a téglákat. France Anatolnak bizonyos állandó mesterkedése, személyzete van regényeiben, hogy kitűnő, általános elmélkedéseit, melyekről tudja, hogy mindig hatásosak, alkalmazhassa. Bergeret tanárnak van egy kutyája, mint a másik regény (Silvestre Bonnard) hősének egy macskája, melyek arra vannak hivatva, hogy gazdáik csodálatos hangos monológjait végig hallgassák. Mint Faustot Wagner, úgy követi Bergeret tanárt derék, ostoba tanítványa, kinek szerepe körülbelül az, mint a kutyáé, vagy a classikus szindarabokban a bizalmas dajkáé: tudniillik áhítatosan hallgatni.

E példák s e kitérés után visszatérek azon sajátos sceptikus világnézet további fejtegetésére, mely megnyilatkozásában oly kenetteljes formát ölt, hogy szinte megtéveszti az olvasót.

France Anatol regényei disharmoniában végződnek, ha általában végnek lehet nevezni az elbeszélés hirtelen megszakítását. Ez a tünemény is szoros kapcsolatban van az író általános eszméivel.

France Anatol, Renant követve, a célzatosságot, illetve a természeti jelenségek célra törekvését nem egy ember, egy nép, egy kis sárgömb sorsához köti. Az egész világ-egyetemben, az ismertén túli mindenségen, a megfoghatatlanban látja érvényesülni azt. Illetőleg nem látja sehol s éppen ezért mintegy az ismeretlenbe tolja az érvényesülést.

Már pedig mint regényírónak csak az lehet föladata, hogy azt rajzolja, a mi előtte van. Ha pedig a dolgok mélyébe hatoló szeme csupa csonkaságon, töredéken akad fönn, természetes, hogy a regényben is lesz némi töredékesség, némi csonkaság. Meglehet, hogy valahol a csillagok között a földi összevisszaság nagy egészbe tömörül s hogy felsőbb lények gyönyörűségére a látszólagos ferdeségek kiegyenesülnek, tökéletlenségek kiegészülnek. Azonban az ember, ki arra vállalkozott, hogy az igazat e földre vonatkozólag tüntesse föl, mindezt nem veheti számba. Ő csak azt látja, hogy Ádám és Éva új meg új csodaszerekkel újra meg újra megjelennek s hogy vallás, tudomány, szabadság stb. stb., bármi neve legyen is az örök «áfum ellen való orvosságnak», mindig kudarczot vallanak. Ő csak a sok kezdést látja, mely nem vezet eredményre, a sok küzdést, melynek se vége, se hossza. Látja végül, hogy konkrét esetre czélozzak, az ártatlanul elítéltet s a diadalmaszkodó gazembereket s a körülök hirtelen kitörő fékevesztett egoismust, fölelevenített babonát, kegyetlen, sőt vérengző hajlamokat, melyeket szelid optimisták örökre szunnyadni véltek.

Tavaly volt alkalmam e helyütt France Anatol történeti fölfogását megvilágítani. Lelkesedésemben talán kissé túloztam akkor, igénytelen beszélyeinek történeti értékét. Azonban ma is úgy hiszem, hogy sikerült eltalálnom azt az eszmét, mely tollát vezette. Ugyancsak ez az alapeszme vonható ki modern regényeiből.

A korok végtelenül hasonlítanak egymáshoz s az író, ki a jelenben csupa zűrzavart, kavarodást lát, csak így látja a multat is. France Anatol nem hisz a történelemben, mert látja a történelmet készülni multban, jelenben egyaránt. Mint eltűnik a patak víze, ha szomjas homok föliszsa, úgy foszlik, tűnik ez agyban minden, mi az emberiség fönségét hirdeti. Nem hisz az úgy nevezett korszakos alkotásokban, a nagy tetekben, mert rúgóikat keresi, optikai csalódástól, illusiótól menten. Ily körülmények közt nem lehet az írótól nagy jeleket, csattanós vagy kiengesztelő befejezéseket, à la Victor Hugo kivánni. Művei tehát nem is kerekded szerkezetűek, sőt csúcsba se végződnek, mint a piramis; egyenes, magas, párhuzamos, fedetlen falak emelkednek az ég felé.

Vajon a világ ily képe lelkesítheti-e a költőt? Első pillanatban, úgy látszik, hogy épenséggel nem s hogy csakis nagy

művészete lehelhet e mindent megsemmisítő eszmekörbe élet-erőt. Azonban ha alaposabban vizsgáljuk e látszólag annyira prózai gondolatmenetet, észreveszszük, hogy több benne a költőiség, mint első pillanatra hinnők s hogy az a fölfogás, melyet józannak, sőt kijózanultnak neveztünk, igen finoman bonyolult érzelmekre a világ mysteriumának mély átérzésére s azon ember fájdalmas resignatiójára vezethető vissza, ki jól tudja, hogy halandó avatatlan kezét hiába nyujtaná a titkos szentély felé. Valóban irónknak nagy érzéke van a természet titokzatossága iránt, s megalázza magát ez ismeretlen hatalom előtt. Ez a mysticismusa teszi költővé; ez alázata hozza közel a hívőhöz s épen e tulajdonságai különböztetik meg a XVIII. század naivul gúnyolódó s könnyelműn bölcselgető regényíróitól. Tagadása nem rideg, nem kétségbeejtő, állítása nem határozott, nem bátorító; simul a lelke a tünemények végtelenségéhez, rejtélyességéhez!

Sokszor hallottam France Anatolról a következő állításokat:

France Anatol Voltaire tanítványa. Valóságos XVIII. századbeli író! Egy-egy regénye (*Rotisserie de la reine Pedauque*, *Jerome Coignard*) s minden regényében nem egy részlet, különösen emlékeztetnek Candide írójára. Nyelve a romanticismus előtti, sima, tiszta nyelv.

France Anatol fél az érzékenységtől s nyugalma, hidegsége Merimée-re emlékeztet; Balsactól, Flauberttől tanulta megvetését a nyárspolgár s általában az ember iránt.

A széltiben hirdetett nézet, mely bár közhelylé kezd válni, mégis igaz, France Anatol Renan tanítványa.

Úgy sejtem, hogy a föntebbi szakértők mindegyike arany igazságot mondott s hogy egyik sem csalódik, bár — mindegyik téved. Illetve tévedésről csak annyiban lehet szó, hogy e véleményeket más és más nyilvánította egyoldalú nézetét tévesen támogatva. Az igazság az, hogy France Anatolra ezek s még sokan, kiket lehetetlen volna egyenként elősorolni, igen hatottak. France Anatol bizonyos tekintetben tanítvány, ha e szót legnemesebb értelmében vesszük: par excellence typusa annak, a mit St. Beuve «génie virgilien»-nek szeretett nevezni. Mint az *Aeneis* írója, görög példaképeit — természetes, hogy csak az eljárás módját hasonlítom össze — úgy érzi ujra, úgy követi mestereit

France Anatol is. Nehogy félreértésre adjak alkalmat, hadd határozom meg, hogy körülbelül mily fogalom lebeg előttem, midőn valakiről azt mondom, hogy tanítvány s mikép lehet e szót nemes értelemben venni. Az az író, ki bár eredeti, nagy tehetség, eredetiségét s tehetségét más irányba terelteti valamely elődje által s ez úton haladva új utakat tör magának, íme ez a tanítvány, s ennyiben az France Anatol is. A méh is virágokból szívja mézét, azonban a méhkest maga építi föl. Érdekes s új fejezetet lehetne írni abból a szempontból vizsgálva valamely korszak íróit, hogy az elődjeiktől rájuk szálló eszmék fejlesztőleg vagy korlátozólag hatottak-e eredetiségükre vagy épenséggel megteremtették-e ez eredetiséget, mert ez is megtörténik eclectikus, bírálható szelleműeknél. Vajon France Anatol melyik csoportba tartozik? Vajon kárára vagy hasznára volt-e kitűnő elsajátítási, alkalmazkodási képessége? Tény az, hogy elmélkedései java részében nem mond újat s hogy csupán a gondolatok gyönyörű formába való fűzése az ő érdeme. Bár kortársainak s elődjeinek sokat köszönhet, a mi ihletét táplálja, mindazonáltal annyit bizvást állíthatunk, hogy minden időben egész más körülmények közt is játszott volna édes szavú lantján, csak hogy talán más hangnemben s más dalokat.

Azonban nemcsak a rája kívülről ható tényezőket, hanem irónk legbensőbb énjét is legkülönbözőképen itélik meg. Csak egy csekély kérdésre vonatkozólag szeretném bemutatni a megvitatott véleményeket. A France-féle regényekben ugyanis kirívóan föltűnőek a szerelmi találkák apró bizalmaságainak hosszas leírásai. Hogyan kerülnek ily részletek e regényekbe? Oly gyakoriak, hogy véletlennek nem tulajdoníthatjuk s oly szeretettel készültek, hogy az író szándékosságát észre kell vennünk. Világos, hogy természetének megfelelőek! S íme épen e természetet, jellemét hányféleképp itélik meg; az indokokat hányféleképpen keresik!

Lelkes hívei azt mondják, hogy France Anatol az emberséget annyira megveti bölcselme magaslatáról, hogy nem igen lát lélekemelő motivumokat abban sem, mit hiú önámításban «magasztos szerelemnek» nevezünk. Természetes, hogy a szeretkezés képeit sem festheti gyöngéd ecsettel!

Sceptikus hajlamúak szerint France Anatol oly élvezettel írja le a légyottok gyöngédségeit, hogy szinte érezni örö-

mét ez érzéki képekben. A szent álarca Don Juant rejt; Jákob hangját halljuk, de Ezsau kezét érezzük.

Vannak epés és pedáns, tudákos olvasói is, kik azt állítják, hogy France Anatol nem érdemli meg az igaz elmélkedő nevét; ocsmány szerelmi jeleneteket vegyít regényeibe, hogy a nagyközönséget magához csalogassa. Olvassák hát könyveit azok, kik számára ily engedményeket tesz.

Végül jólelkű és rendíthetetlen bizalmú emberek szintén engedménynek tartják az ily jeleneteket. Azonban bámulják az író nagy lelkét, ki önmaga ellenére ily áldozatot hoz, csak hogy tanai minél inkább terjedhessenek; úgy tesz ő is, mint a jó orvos, ki a keserű gyógyital kelyhét cukorral vonja be.

Ime kis kérdésre vonatkozólag a megoszló vélemények írónk jellemének megítélésében.

Vannak azonban más, igazán szép s nemes vitapontok, melyeket France Anatol vet föl s e kétes esetekben a megoldás rendesen szintén csak az, hogy a véleményt nyilvánítók mindegyikének igaza van, részleges igazságot mondott ki mindenik. Az elismerő és gáncsoló helyesen ítéltek a magok szempontjából; France Anatolt talán mind a motivumok vezették. A világfolyása oly érdektelen s a legtöbb ember oly egyszerű, hogy hálásak lehetünk az ily complex lényeknek, kik megszakitják e nagy egyhangúságot s örülhetünk annak, hogy kíváncsiságunkat, melyet leggyakrabban mellékes körülmények szokták lekötni, végre a lángészre s a körüle támadó szép problémákra függeszthetjük.

Ilányan mondták France Anatolról, hogy az ábrándok méla vagy pajzán gyermeke. S most ime az emberi élet kellő közepébe markol be izmos kézzel s kiragadja a «közbecsülésnek örvendő» gazembereket, torkon fogja őket s körmei közt fuldokolnak a törpék. Gúnyát maróvá, szé morzsolóvá teszi az a sajátságos, ellentétes hatás, mely az előadott dolgok érdes, szomorú valósága s a nyelv síma volta közt van. Musset hasonlította az életet *Don Juan* amaz áriájához, melyben a legszerelmesebb, legepedőbb szöveget gúnyos dallam követi. France Anatolban a dallam epedő s a szöveg gúnyos.

Valamelyik alakjáról - egy papról - ezt mondja az író: Valahányszor beszélt, mintha sirup omlott volna szájá-

Azt is kevesen hitték volna, hogy bele fog valaha szólni a politikai kérdésekbe. Föláldozta tiszta irodalmi becsvágát, hogy lendítsen az elnyomott igazság ügyén; s ez nála, ki annyiszor hirdette, hogy csak költő, csak élvező, kétszeres áldozat. Úgy járt, mint Taine vagy Renan, kik feledve tanaikat, melyek szerint tudomány sohse szolgáljon utilitaristikus mel-
lékezőloknak, midőn kiűt a hetvenes háború s az ország veszélyben van, mindketten fenyegetett hazájok rendelkezésére bocsátják óriási tudományukat.

Lelkesedni is csak ritkán láttuk eddig. Az erős surlódás azonban szikrát csiholt ki! Ki várt volna France Anatoltól oly lapokat, mint a Piquart ezredes dicsőítését.

A tartalom hiányát nem feledteti el velünk sok szép részlet a negyedik kötetben, sőt úgy érezzük, hogy az első és második kötet cselekvényének sem ártana kis élénkség. A harmadik könyv az *Amethist gyűrű*; a sorozat s a modern francia irodalom leghatalmasabb darabja. A kitérések nem lassítják annyira az elbeszélés menetét s érdeklődésünk éber marad a tárgy iránt, a nélkül, hogy elvesztenők fogékonyságunkat France Anatol tulajdonképeni virtuozitása, tudniillik az eszmekalandozások iránt. Ha húrja mégis néha lebágyad, lassan «kigyótesttel csúszva» fölemelkedik ismét, föntartja a lankadó cselekvény szálait ötletessége, hajlékony, de hatalmas és erős stílusa, mely folyton új gyönyört okoz.

Ebben a kötetben nyilvánul leginkább az a lenézés melyet France Anatolban minden emberi intézmény kelt. Püspökválasztásról van szó; nincs az a nyomoruság, az a kis

cselszövés, mely bele ne játszanék annak az embernek sor-sába, kit a hívő, csak az oltár előtt, áldó kezekkel, díszes palástban képzel el.

A zsidó származású, fiatal Boumont báró meghívót akar Brécé herczeg vadászatára. Őseitől örökölt egész akaratereje álútra kerülve csakis e hitvány czél megvalósítására összpontosul. A herczeg korlátolt, conservatív s az egyház hű szolgája. Hatni reá csakis papok tudnak! Az ifjú báró el is meggy Guitrel abbéhoz, ki azonban saját kijelentése szerint nem elég hatalmas, hogy eredményt érhessen ily esetben. A meghívás kieszközlésére, mondja sejtető ravaszsággal az abbé, legalább is püspök kell. Az abbéból püspököt faragni lesz most a parvenu báró legközelebbi czélja.

A cultusminister, kitől az épen üresedésben levő püspöki szék betöltése függ, aggregény s barátja a nőknek; különösen pedig Mdme de Gromance tett mély benyomást fogékony lelkére. A hölgynek, mint köztudomású, viszonya van a fiatal Delionnal, ki szegény ifjú lévén, Boumont báró adása s lekötelezettje. A haditerv kész.

Délion kénytelen hitelezője ohájának eleget tenni s föl-szólítja kedvesét, hogy menjen a miniszterhez s eszközölje ki szép szóval az öreg udvarló beleegyezését, Guitrel abbé püspökké való kinevezésébe.

Ime, annyi más közül, az abbé sakkhuzásainak egyike! Midőn végre kinevezik püspökké, nyugodtan elmondhatja, hogy nincs az a kis rúgó, melyet mozgásba ne hozott volna, hogy nincs az az aljas számítás, melyhez ne folyamodott volna.

Az *Anneau d'améthyste*be még sok kis szerelmi vagy politikai érdekes bonyodalom fejlődik mellékselekményképen, melyeket azonban egyenként nem követhetünk nyomon. E mellék-bonyodalmak egy része nem is olvad a főcselekvénybe s egész párhuzamosan halad a nélkül, hogy találkoznék vele. Bergeret úr — az első két kötet hőse — nem szerepel mint cselekvő az utolsó könyvekben. Tisztán monologjai vagy elméledő párbeszédei számára vannak szentelve a vele foglalkozó fejezetek. Ily sajátos szerkezet, épenséggel nem árt műveknek. A meditativ részletek művésziesen vannak föl-szotva; mindmegannyi nyugpont, melyek az érdeklődést mintegy pihentetik, hogy annál élénkebben fölébredjen, ha a be-

szély ismét megindul. A rendes formától eltérő compositió meglep ugyan, de nem bánt!

Bergeret úr, tanár egy kis vidéki lyceumban. Rövidlátó szemeit az égboltra szereti függeszteni s álmait szövi a csillagok között. Durva felesége megcsalja őt s elválásának története az első kötetek tárgya. Látjuk, a mint két épen nem egymás számára teremtetett lélekben végigmegy a Wahlverwandschafttal homlokegyenest ellenkező, kínos folyamat; az elhidegülés, a teljes elidegenedés folyamata. A harmadik kötet végén kinevezik Bergeret urat Párisba tanárrá a Sorbonneba.

A mi vele megyesik, az bizony édes-kevé, a mit azonban mond, az igen sok és igen szép! France Anatolt egykor Lemaître azonosította híres regénye hőisével Silvestre Bonardal. Azóta szerzőnk ez édesbús szerepből átment a Jerome Coignard keserűbb korszakán s ime most újra megtisztulva áll előttünk, mint M. Bergeret.

A jó tanár szemüvege csodálatos eszköz, mely nagyít mindent, a mi csak elébe kerül. A legkisebb jelenség nagy gondolatok csodálatos kapcsolatát szüli. Emlékei, tanulmányai fölébrednek s a rezgő porszemet a kerengő üstökösökhöz fűzve, a világegyetem hatalmát látja nyilvánulni mindenben. Görög és latin irodalomból, bibliából vagy valamely ritka középkori íróból vett idézet kaczerul illeszkedik bele a finom elmélkedésekbe. Az egész oly légiesnek, finomnak látszik... s ime hirtelen csak jó egy-egy mondat, mely hatalmas súlylyal zuhan a gyöngéden egybekötött gondolatok könnyű hálójába.

Befejezésül még néhány példát szeretnék adni e mindent kiterjesztő, szélesbítő eljárásról, melynek annyi a naiv bája és csüggesztő józansága.

Goubin, a tanítvány s Bergeret úr papírbolt előtt haladnak el s megpillantják a Farnese Hercules rajzát a kirakatban:

— Rokonszenvet érzek iránta, szólta Bergeret úr.

— Ki iránt, kérdé Goubin úr, szemüvegét törülgetve.

— Hercules iránt, felelt Bergeret úr. Rendeltetésem, mondá ő maga, munkálkodni s emelkedett cél felé törni. Sokat dolgozott e földön, mielőtt a halál megjutalmazta volna, mely valóban az élet egyetlen jutalma. Nem volt ideje arra, hogy elmélkedhessék; a hosszadalmas gondolatok sosem

zavarták föl lelke nyugalma. Mindazonáltal szomorúnak érezte magát, ha az est leszállt s ha élénk elme híján, nagy szíve kitárta előtte az erőlködések hiú voltát s azt a szükségességet, mely a legjobbakat arra kényszeríti, hogy egyidőben kövessék el a jót is, a rosszat is. S minthogy vele is megese, mint mindenünkkel, mihelyt cselekvésbe fogunk, hogy agyonütött ártatlanokat és bűnösöket, gyöngéket és erősöket egyaránt, megbánást érzett bizonynyal. Talán sajnálta is a szerencsétlen szörnyeket, kiket elpusztított az emberek javára, a szegény krétai bivalyt, a szegény lernai hydrát, azt a szép oroszlánt, mely haldokolva oly meleg bundát hagyott reá. Munka után, alkonyatkor, többször érezhette dorongja súlyát.

Bergeret úr fölemelte esernyőjét, mint valami súlyos fegyvert s így folytatta tovább:

— Erős volt, gyöngé volt. Szeretjük, mert hasonlított hozzánk.

— Hercules? kérdé Goubin úr.

— Igen, ő, felelt egyszerűen Bergeret úr. Mint mi, ő is szerencsétlennek született. Istennek s asszonyának fia lévén. E kettős eredet miatt hordta gondolkodó lelke szomorúságát s éhes teste nyomorúságait . . . stb. stb.» így folyik e csodás ábránd, mely hatalmas pogány genreképben végződik.

Egy más alkalommal pedig a következő jelenetből ered az eszmék gyönyörű láncolata:

Bergeret úr ebédel s gazdasszonya behozza a csirkét. A derék polgárnő megkívánja, hogy francia szokás szerint, a ház ura, maga vágja föl a szárnyast. Nem munkát akar megtakarítani, hanem tiszteletét nyilvánítani ez által gazdája iránt. Tudja ő, hogy mi illik, mi nem! S ime Bergeret úr, kit jónak és szelidnek ismer, kételkedik ez actus megtisztelő voltában s vonakodik fölmetélni a csirkét. Midőn a tanár ellenállását látja, zavartan metélni kezdi a csirkét. Az emberi táplálékra vonatkozólag ugyan pontosabb, de nem kevésbé tiszteltetjes eszméi voltak, mint Riquetnek, a kutyának».

«Ezalatt Bergeret úr kezdte vizsgálni magába merülve, hogy melyek lehetnek amaz előítélet okai, melyek a jó aszszonyt arra a hitre vezették, hogy a késhasználat joga egyedül a ház urát illeti meg. Ez okokat nem kereste a férfi valamely kegyes és jóindulatú érzésében, ki maga számára tart fönn egy fárasztó és kellem nélküli kötelességet. Hisz azt

látjuk, hogy a háztartás legkellemetlenebb s legutálatosabb gondjai az asszonyokra háramlottak, a népek egyhangú beleegyezésével. Ellenkezőleg azt a hagyományt, melyet Angélika asszony megőrzött azon antik eszmére vezette vissza, hogy az állatok húsa, melyet az emberek táplálására készítünk, oly értékes dolog, hogy csak az úrnak lehet és szabad szétosztania és átadnia».

Következnek szép homerosi jelenetek, melyek a tanár lelkében fölelevenednek.

«Igy történt, hogy öreg szolgálónője, az anyaföld leánya mellett Bergeret úr úgy érezte magát, mintha ősi időkbe visszakerült volna».

Ime e hatalmas példák talán megvilágítják azt, a mit nem voltam képes körülírni.

Mindenki fogja érezni azt a mosolygó mélabút, azt a fáradt kételyt, mely a hit gyermekded hangján szól . . . «Sokat dolgozott, mielőtt a halál megjutalmazta stb. stb. . . » s egyéb sorok; nem állhatnának-e épen úgy az *Imitatio*ban vagy valamely középkori prédikációban. Gyakran csak az amen szócska hiányzik, s a legszebb fohász válhatnék a legnagyobb blasphemiából. Mert valóban egy-egy ily mondat a legnagyobb blasphemia; gúny és kétely ez, mely úgy rémlik, mintha biztatás és megnyugvás volna.

Talán azt is megértetik ez idézetek, hogy mit neveztem nehéz, lezuhanó mondatnak. «Ha az est leszállt . . . nagy szive kitárta előtte az erőlködések hiú voltát» — vagy Isten s asszony fia lévén . . . hordta gondolkodó lelke szomorúságát stb . . .

A második idézet jellemző példája azon hatalmas gondolat átalakító képességnek, mely a cseléd szavait az ősemler gondolataival hozza kapcsolatba.

France Anatol humorát kitünően mutatja be a pápai nuncius előtt bemutatkozó két püspökjelölről szóló fejezet. Molière jelenet ez! melyet lehetetlen elfeledni. A satira s a bonyolult humor egyszerű, élczes pointeken enyhül meg gyakran. Szellemes ötleteivel csak úgy do' álózik az író! Szeretnék még sokat lefordítani, azonban felek, hogy az összevissza kiszemelt mondathalmaz inkább zavart, mint világosságot terjeszt. S így csak azzal a kéréssel végezhetek, hogy tessék az *Histoire contemporaine* négy kötetét minél hama-

rább elolvasni ! Ha már nem is sikerült íróm képét nyújtani, a mint előttem oly tisztán áll, kárpótolva az a tudat, ha olvasóim közül néhányan eleget tennének ez egyszerű kérelemnek s gyarapíthatnám France Anatol bámulóinak nagy csoportját. Az ő könyveit olvasni egyike a legnemesebb élvezeteknek. Valahányszor egy ideig követtem elmélkedéseinek simosus vonalát, megmagyarázhatatlan gyönyörűség, szinte tisztulás, ihletszerű érzés fogott el. France Anatol ugyanis nem azok közé tartozik, kik nyers lángelméjük súlyával ráneheznek az olvasóra. Sőt ! az ily virgiliusi, polgárosult, urbanus szellemnek, épen az a titkos hatalma, hogy lassan és gyöngéden magához emel bennünket a szép és jó, az enyhe kétely és nyugodt elnézés világába.

HATVANY LAJOS.

SERÉDY GÁBOR.

Regény.

Második közlemény.*)

II.

Esteledés borúlt Runits Mary fogadótermének pompájára. Lassan sűrűsödő, hamvas, csaknem violaszínű homály, a melyben a nyugati égbolt világossága, három ablak nehéz függönyei között betolakodva, utolsót lobbanó égés fényeként csillant meg érez-, üveg- és márványtárgyakon. A sáppadó sugarak égő aranysávokat vontak a képkeretekre, kelő hold fényével ömlöttek el egy nagy velencei tükör lapján, ébredő életet leheltek egy női szobor márvány arczélére. A csillár üvegszögletein, üvegvázák sarkain megtört sugarak színes tűzcseppjei rengettek. Itt-ott egy asztal széle, szekrény bronzékei csillámlottak, egy selyemfüggöny ránczai világítottak. A háttérben fekete márványkandalló párkányai, oszlopai tükröztek. A kandallónyilást őrző két, kutyamódra ülő sphinx homlokán, női mellein, oroszlánkörmein éles határú fényfoltok ültek, a melyektől azok sikosnak, hidegnek látszottak, mint a vízi állatok. A terem egy sötét sarkában élő parázs bibora égett. Keleti füstölő parázsa.

Két alak sötétellett az egyik ablakmélyedésben. Runits Mary és Ferrières álltak ott, csendesen beszélgetve. Szemök a nyugati égbolt paráztengerében gyönyörködött, melyről izzani kezdő vas színével vált le a Place de l'Étoile diadalive.

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 302. számában.

A boulogue-i erdőhöz vezető széles, végtelennek látszó egyenes uton ezer meg ezer ember tódult egy irányba, csilingelő kerékpárok, kürtölő automobilmek, robogó fogatok százával siettek, rohantak az erdő felé, mintha a lángot vetett nyugat ellenállhatatlan erővel vonzaná az egész emberáradatot a hatalmas diadaliven át, hogy óriás máglyaként eleméssze azt, mint valami engesztelő áldozatot.

— Nem tudom, mi lelt, de elkiváncozom innen, fojt ez a levegő, fojt a tavasz talán, pedig tudom, hogy másutt sem szabadulnék ettől az érzéstől — így beszélt Mary, az ablakon át távolba néző szemekkel. Ferrières meg összefont karokkal állt előtte s figyelmesen hallgatta.

— Fáradt vagyok, jó mesterem, nagyon fáradt . . . nem a testem . . . a testemben mintha újra szaporodnék az élet-erő, az életkedv, mintha fiatalabbá válnék egy idő óta . . . s épen ez a disharmonia okozta talán a nyugtalanságomat . . . mert a lelkem fáradt. Beléfáradtam a keresésbe, kutatásba . . . olyanféle kimerítő ingerültség érzése ez, mint a mikor egy eltévedt kulcsot keres az ember, a mire okvetlen szüksége van, csakhogy százszorta komolyabb s kinosabb . . .

— És sokszor megesik, hogy épen a kezében tartja az ember azt a kulcsot, a mit keres . . . — szakította félbe Ferrières.

— Tudom, ön még mindig megnyugvást remél a számomra . . .

— Sokkal többet annál, ha egyszer sikerülnie fog föl-szabadítani a lelkét az anyagtól, a külső világtól. Ma még mindent a külső világtól vár, még a szellemi élvezeteket is és érzékei kaczerkodnak néha a test élvezeteivel.

— Talán, mert nő vagyok, fájdalom.

— A léleknek nincsen neme, csak az eszközeinek: a testnek, az agynak, meg a szívnek. S ha egyszer urává lett ezeknek a lélek, nincs mit félni tőlök.

— És ön, a ki annyit tud a természetről, az emberről, ön hisz a lélekben ?

— Hiszek. Ifjú koromban chemiával foglalkoztam azután más természettudományokkal. Különösen az agynak, a gondolatok s érzelmek székhelyének s a mozgás forrásának gyönyörűségei titkaiba igyekeztem behatolni. Megismertem, hogy minden élet mechanikus működés. Vegyi folyamatok, hőhatá-

sok, természeti erőknél számmal kifejezhető összehatása: csak ez az anyag, a szervezet élete. Megszoktam úgy tekinteni az anyagi világot, vagyis a világűrben egy irányban rohanó raját napoknak, bolygóknak, mint gyermekkézből a szélbe hajított mérének homokot. És mégis hiszek a lélekben. Tudtam, hogy csak anyagok életén tanulva a természet titkait, azt a mi nem anyag, szemtől szembe meg nem láthatom. De az én nyomorult szervezetemben is élet pislog, egy szikra a nagy erőből, a mi a természetet mozgatja. Vizsgáltam, figyeltem, addig, míg meggyőződtem, hogy mi lényemben él, az nemcsak az anyag. S éreztem, elhittem, hogy van bennem valami, a mi az öntudatomon, az érzékek tudatán is kívül esik, a miről nem beszélhetünk szóval, a mit nem fejezhet ki szín, sem alak. Csak nyilvánulásait foghatjuk föl, az okozatokat. De az ok ott kell, hogy legyen az okozatok mögött. S erre mondom, hogy: lélek.

— És mik azok az okozatok?

— Minden ember érzi magában olykor-olykor — egyik ima közben, másik, ha szeret, ha a természetet bámulja vagy művészalkotásban gyönyörködik — mintha egy pillanatra ködhomálya oszlanék bensőjében. Valami rejtett fönség fényének, eszményi jósnak, szépségnek derengését sejtő önlényében. Ez az érzés volt a görög tragédiák célja. Egyedül a görögök tudtak nevet adni neki. Katharsisnak hívták. Érezzük olyankor, hogy van bennünk valami, a mi se test, se gondolat, nem is képzeleti kép. Ez a valami erkölcsi érzék szavával beszél, ez az, a mi titkon rosszalja egyes tetteinket, a mi sír bennünk mások baján, mialatt gondolatunk önzőn örvend azon, hogy nem magunkat ért a baj. A mi hideg komor marad a bensőnk mélyén, mikor öntudatunkat léha élvezetek mámorítják, a mi egész énünket hatalmába keríti, mikor önmagunkat áldozzuk föl eszmékért vagy embertársainkért. Ezt a valamit elhallgattatni, elfojtani is lehet. S vannak korok, mikor az emberek többségében hallgat. Az erkölcsi anarchia korszakai azok, mikor szárnyszegetté válnak az eszmék, ridegekké, kedélytelenekké lesznek az emberek, mikor lázong, öl a söpredék, egymás szájából kapkodják a kenyeret az ember-állatok, a felső tízezer meg elkeseredett vadsággal, a veszett kétségbeesésével, saját örületén nevetve üz élvezettel csalogató rögeszméket, melyekről tudják jól, hogy csak fűszálak ful-

dokló kezében. Ilyenkor hiba csuszott a társadalom s tehát az egyesek számadásaiba, egy szám esett ki az egyenletből. Az emberekben hallgat valami — s az a valami a lélek.

— Hogy megnyugtató, mikor így beszél! Szeretnék így gondolkozni, hinni magam is. De félek tőle mégis. Azt hiszem, a ki nem egészen tiszta, büntelen, az igen nyomorultnak érezné magát, ha ilyen mélyen nézne saját bensőjébe. Kicsinynek, szegénynek kell éreznie magát . . .

— Mindnyájan így érzünk, a kik föl bírjuk fogni, hogy a világ, a miben élünk, fönséges nagy titok, melyből értelmünk s érzékeink csak annyit világítanak meg, a mennyit kis pislogó mécs végtelen sivatag éjében — egy-két göröngyöt s egy-két virágot. Hiszen nem vagyunk ma már olyan puffeszkedők, hogy egy Istenhez hasonlónak higyük magunkat. Csak férgek vagyunk, édes barátnőm, kicsike kis férgek. De ettől nem szabad megijednünk, Hallgassa meg egyszer, mikor meleg nyári nap hevében párolog, illatozik a pázsit, züm-mögnek, cziripelnek alig látható kis bogarak, a melyeknek a fűszál egy világrész. Örülnek a napnak, örülnek a föld illatos páráinak, egymás örömének. Néha úgy hiszem, hogy többet tudnak a létről ők, mint mi emberek; mert örvendenek neki, míg mi gyanakvó, idegenkedő szemekkel nézzük a saját életünket.

— Hígye el, Ferrières, talán érzek magamban képességet, hogy arra a magaslatra is emelkedjem, a honnan ön nézi a világot, de . . . valami minduntalan megzavar, . . . valami röghöz köti a gondolkodásomat, elkedvetlenít, elveszi az erőmet . . . - közelébb húzódott Ferrièreshez, gyónással az ajkán — . . . mert talán sajnálatraméltóbb vagyok, mint a hogy gondolja . . . Néha föllázad egész lényem elszigeteltségem miatt . . . nem tudom végleg elfojtani magamban a vágyat, hogy vége szakadjon a borzasztó egyedüllétnek, hisz annyira egyedül állok a világban . . . olyankor kedvem lenne valaki karjába kapaszkodni, a ki támogatna, vigasztalna, mint félő gyermeket . . . Nem tehetem. Tudom, hogy a vesztembe kapaszkodnám . . . Nem szabad tennem. Ha megszeretnék is valakit, csak boldogtalanná tehetném . . . Mondja, úgy gondolja, hogy az a lélek, a melyben ön hisz, megtisztúlhat teljesen a hibáinktól? . . .

— A lélek mindig tiszta marad, ha bünt követtünk is

el. A bűn csak a gondolkodásban, az érzelmekben, a képzeletben hagyja hátra mérgét . . .

— És más emberek szemében megbélyegez örökre, úgy-e?

— A rövidlátók szemében igen.

— A megtisztulás! Legalább önmagam szemében ez az én rögeszmém, Ferrières . . .

Nyílt az ajtó s egy nevet ejtett a sötét terembe egy inas hivatalos hangja . . .

— Monsieur de Serédy.

Mary úgy érezte, mintha egyszerre idegen világból csep-penne vissza a földre.

— Gyűjtsen világot — mondta az inasnak, s szórakozott szemekkel, fájdalmas vonással szép arcán nézett egy pillanatig a csillár kigyúló lángjaira.

Mikor belépett Gábor, egyszerre átváltozott Mary arczifejezése. A vendéget fogadó szalonhölgy keresetlen biztonságával ment pár lépést Gábor elé. Ferrières megfigyelte ezt és azt is, hogy az a fiatal ember milyen otthonos ügyességgel került ki egy útjában álló kis mahagoni asztalt, melyen törekény ó-szász porcellán alakocskák állottak. Kezet fogtak s néhány illedelmes szót váltottak magyarul. Mindez úgy történt, gondolkodás nélkül, természetesen, összevágón, mint szokott történni, ha egy és ugyanazon körhöz tartozók találkoznak. Mary bemutatta Gábort Ferrièresnek s leültette a vendégeit. Mintha minden gond nyomát is elvetette volna, élénken társalgott, mély rezgésű hangján, a mivel szinte játszott, mint valami finom hangszeren, folyton változó árnyalatait ahhoz alkalmazva, a mit a szavai akartak kifejezni. Beszélt a hangja, beszélt a szava, s beszélt az arcza is. Mást fejezett ki minden mosolya és értelmes szemének csillogása gondolatai szerint változott folyton. Érdeklődés, gúny, félig kimondott ötlet, sajnálkozás, pajkos kötekedés — ha Ferrièresrel beszélt, mind változást idéztek elő a hangjában, arcán, még az alakja tartásán is. Úgy tűnt föl Gábornak, mintha számtalan kifejezése volna a hajlékony újjú kezének, termetének, szabadon emelkedő nyakának, a vékony fekete selyem alatt gömbölyödő vállainak, s mintha azok is váltanák kifejezésöket, pedig keveset mozgott s akkor is igen nyugodtan.

Kikérdezte Gábort utazásai felől, párisi tartózkodásáról, kiket ismer, mi iránt érdeklődik? Barátságos, kedves volt, de egyszerre tartózkodás árnyéka futott át az arcán, a mint Gábor megkérdezte tőle, mikor volt utoljára otthon, Magyarországon. De csak addig tartott ez a változás, míg rövid választ adott:

— Oh, már pár esztendeje.

Gábor a világban sokat forgott ember érzékével egy pillanat alatt fölfogta, hogy fordítania kell a beszélgetésen s Ferrièreshez fordulva elmondta, hogy félig-meddig, anyja révén ő is francia, s hogy Rochebonne rokona. Erre Rochebonneról beszéltek, arról, hogy ismét fölcserélte az ecsetet a vésővel, nagy tehetségéről, melyet terméketlenné tesz decadens természetéből folyó erőtlensége, töprengései, hitetlensége saját lelkesedése iránt.

Mary megkérdezte, miért nem jött el ő is.

— A Lamoureux-hangversenyre ment.

— Holnap is érdekes hangverseny lesz, Colonne vezeti a kilenczedik symphoniát — mondta Mary — tudja, imádom a zenét, valóságos meloman vagyok, de főleg Bachért rajongok... à propos! — kiáltott föl Ferrières felé fordulva — elhozta a jegyemet?

— El — felelt Ferrières — valamelyik zsebembe tettem — s erre kiszedegette a zsebei tartalmát. Volt azokban egy kötetlen könyv, pápaszem, zsebkés, kulcs, egy papirzacskó thea, meg töméntelen telefírkált, gyűrött czédula — csak épen a jegy nem volt sehol.

— Zálogczédulák? — kérdé Mary s nevetve mutatott a papirszeletekre.

— Ugyan kérem — felelt Ferrières naiv mosolygással — van is nekem valamim, a mit elfogadnának a zálogházban!... hanem a jegynek itt kell lennie...

Nem volt biz' az sehol.

— A milyen szórakozott vagyok, talán a padomon felejtettem.

A Szajna partján, a Quai d'Orsay-n állt egy pad. Néha egész napokat töltött azon a padon Ferrières, olvasva, vagy nézve a Szajnán sürgő-forgó kis hajókat, a fák lombjai között hancuzó verebeket. Úgy beszélt arról a padról, mint más ember az otthonáról.

— Nem baj, majd szerzünk másikat — vigasztalta Mary.

Gábor már rövid negyedórai otléléte után is otthonosan érezte magát Marynél, s Ferrières iránti érdeklődése vonzódlássá vált, a mi emelte jó hangulatát. De mindez egy csapásra megváltozott a következő perczben.

Lord Ammoret jelentette be az inas. Mintha valami kiábrándító hidegség jött volna be az ajtón azzal az igen elegáns, skeptikus arczú férfival, a ki bántó fesztelenséggel nézett, mozgott, beszélt. Addig egészen más valakit látott Runits Maryben Gábor, mint a milyennek a «Diablotin»-i est után hitte. De mióta látta azt a tekintetet, a mivel a lord illette Mary feléje nyújtott fehér kezét, megint nyugtalanság bántotta, a mit fokozott az, hogy Ferrières morgott valamit, mikor belépett az angol, a mire Runits Mary nevetett.

A lord viselkedéséből azt következtette Gábor, hogy gyakori vendég Runits Marynél. Mary bemutatta egymásnak Gábort és a lordot. Közönyös hidegséggel bólintott mind a kettő.

— Ah! itt a lelki tanácsadója — kiáltott föl a lord kissé gúnyosan, keze egy intésével üdvözölve Ferrières-t. — Gyónt neki?

— Nincs mit gyónnom — felelt Mary könnyelműn — nincs vétkem, vagy ha van, hát szeretem a vétkemet, magamnak tartom, nem bízom másra.

— Egy kuruzslóhoz csődül most a nagyvilág — mondta a lord — a ki azt állítja, hogy a betegséget valami ákombákkal magába varázsolja át a szenvedőkből, s ő maga úgy szabadul tőle, a hogy a rómaiak fejezték be az első ebédet, mielőtt a másodikhoz kezdtek volna. Milyen jó lenne, ha Ferrières ezzel a módszerrel megszabadítana bűneinktől.

— Milyen csúf szó! Bűn!

— A neve csunya, de elkövetni nem egyszer igen kelles — felelt a lord az ő sajátos csendes nevetésével — de hát, Istenem, tulajdonképen mi is a bűn? manapság nem is igen tudjuk . . .

— S az erény? — kérdé Mary.

— Az valami olyas, mint azok a leányok, a kiket bizonyos sajnálkozással a hangban, úgy dicsérnek az emberek, hogy szép foguk van és szeretik a mamájokat.

— Az ilyen leányok elől szöknek a férfiak — jegyezte meg Mary nevetve.

— Ó, hiszen az erény csak a nőket megillető dicső! — mondta a lord gúnynyal, a miből megértette Gábor, hogy az az ember nem becsül egyetlen nőt sem.

Ferrières nem szólt belé a társalgásba. Egy szék szélén ült s kotorászott a zsebeiben. A hangversenyjegyet kereste, a nélkül, hogy világosan arra gondolt volna. Egészen másutt járhatott az esze . . .

Mikor búcsúzott Gábor, úgy tűnt föl neki, hogy Mary tüntető szivességgel hívta, látogassa meg ismét nemsokára. Erre Mary s a lord tekintete találkozott, s az kellemetlenül érintette Gábort, mintha csak róla suttoztak volna a jelenlétében.

Hazamenet hosszan forgatta a fejében a Marynél szerzett benyomásokat. A fogadóterem berendezése raffinált műizlésre, élvezet, fényűző hajlamra vallott. Semmi sem zavarta meg abban az összhangot s mégis egészségtelenül phantastikus hatást gyakorolt rá valami . . . talán a japáni füstölőből vékony egyenes vonalban fölszálló kék füst, vagy annak ingerlő, heliotrop, corylapis és tömjén illata. Bizonyos izgató várakozással ment volt Maryhez. Szellemes, kaczer, élvezetre vágyó nőt vélt találni benne, kinek a Párisban annyira divatos mystikus törekvések adják meg a túlvilági dolgok után sóvárgó nőknek sajátos, egészségtelen és igen is érzéki báját. Hiszen modern «szellemi hetairának» nevezte őt Alfonz. De csalatkozott várakozásában. Az otthonában nem ezt a hatást gyakorolta rá Runits Mary, legalább míg a lord nem jött oda. Addig nemesebb lénynek s hozzáférhetetlennek érezte. Vagy csak Ferrières jelenléte tette ezt? Nem tartotta lehetetlennek. Tudta, hogy vannak emberek, kikkel beszélve tisztábban, szebben érez s gondolkodik az ember. S annyi tény, hogy úgy érzett Marynél eleinte. De a mint belépett az angol, megint a «Diablotin»-beli szép szellemi hetairának látta Runits Maryt. Erre elvesztette a tájékozását.

— Nagy fényűzéssel van berendezve Runits Mary lakása — kezdte, mikor este összejött Alfonzzal. Alfonz, a ki valamivel foglalatoskodott egy asztalnál, vállat vont.

— Gazdag? — firtatta tovább Gábor.

— Pénzének kell lennie.

— De miből?

— Nem tudom, nem is bánom — fejezte be Alfonz a beszélgetést.

Gábor még Alfonz előtt sem merte kimondani a gyanúját, a mi egy-egy pillanatra visszatért. Elmerengett rajta egy sarokban.

Alfonz a lámpa előtt ült mozdulatlanul. Egyszer csak észrevette Gábor, hogy egy mikroszkop köti le annyira a figyelmét.

— Mit csinálsz? kérdé elbámulva.

— Rendkívül érdekes! — kiáltott föl Alfonz, sápadt arcát Gábor felé fordítva — nézem a gyilkosaimat, tanulmányozni akarom életmódjokat, szokásaikat, hogy szeretnek-e, gyűlölnék-e ők is, mint más lények?

— Kicsodák?

— A tüdővész bacillusai.

Gábor meleg részvétellel nézett rá. Szerette, bár soha egyetlen kedveskedő szó nem esett közöttök. Mert ő is, Alfonz is kerültek mindent, a mi érzékenykedésnek látszhatott volna. Most mégis vigasztaló szavakat sugalmazott neki baráti vonzalma. De Alfonz egy cynikus mosolya kettévágta első szavát.

— Mulatságos állatkák — mondta Alfonz — a kis buták minden áron élni, szaporodni akarnak . . . Vajon van-e sejtelmök róla, hogy ezért haragszanak rájuk az emberek, a kik pedig ugyanazt akarják, a mit ők? . . .

III.

Serédy Gábor régi nemzetség sarja volt, katona nemzetségé, mely folytonos hadakozásban élt valaha törökkel, némettel. Vitéz elei háborúskodás közben sem feledkeztek meg a család vagyoni gondjairól. A török világ után Csáky-szalámája volt az ország nagy része. A ki markolt belőle, annak jutott. S a hajdani Serédyeknek jó markuk volt. Így azután a XVIII. században egyike lettek a legbefolyásosabb családoknak. Akkor letették a kardot. Véget ért a kurucz-világ s a bécsi udvar nagy okosan fénykörébe vonta azokat a nagy urakat, kiknek, mint a Serédyeknek is, szentírás volt a szavok a

vármegyéjükben. Addig kényeztették őket, míg makacs kuruczokból barokk-ízlésű udvaroncokká nem váltak.

Akkortáiban ujja épült a serédi kastély. Lebontották a komor, ölnyivastag falú tornyokat, golyófogó bástyákat. Magas ablakokat vágtak a régi palotás-báz falaiba, francia tetőt nyomtak rá, bécsi módra font czikornyák kerültek a homlokzatára. Kiürült a fegyvertár s rozsdás kardok és muskéták helyére sok ezer szépen bekötött latin meg francia könyv került, aranyos czímerrel a táblájok közepén.

De drága volt az élet az udvar körében. Megviselte csakhamar a család gazdagságát. Még épülőfélben volt a kastély bal szárnya s már kifogyott a márványra, pádimentomra, selyembutorra szükséges pénz. Csakhogy épen tető alá tudták hozni az egész épületet. De a bal szárnyában félbemaradt az emelet padlózása, a közfalak, mennyezetek építése. Évről évre halogatták az épület befejezését, majd évtizedről évtizedre. Jobb időket, bőségesebb esztendőket vártak, majd meg arra a Serédyre, a ki ismét megadja a régi nagy módot a családjának. De csak késett a várva várt.

Mária Terézia idejében Nádasdy tábornok hadával bekalandozta Lombardiát egy Serédy. Ez volt az utolsó Gábor ősei közül, kiről mást is jegyezhetett föl a családi krónika, mint hogy született, feleséget vett s ennyi vagy annyi gyermek hagyásával meghalt. De az is inkább csak sportból katonászkodott, néhány huszár-bravour kedvéért.

Csak hanyatlott tovább a család szerencsecsillaga, olvadt a jószáguk, csökkent a befolyásuk.

Igen megdöbbsent ezen a tüneten Gábor nagyatyja, Serédy Márton. Úgy okoskodott, mint hajdan a Seneca bolond vén rabszolganője, a ki panaszkodott, hogy napról napra sötétebbé lesz a kamarája — pedig a látása homályosult csak. Serédy Márton körülnézett a világban. Nem hihette, hogy a faja véreben van a hanyatlás oka. Odakinn kereste azt, a világban, meg benn a czimeres kötésű, Párisból, Londonból érkezett könyvekben. S onnan kívülről, meg a könyvek lapjairól izmosodó új eszmeirány hajnalpirja kápráztatta szemét, a szürke kabátos, kék mandlis szabadelvek hírnökei, kengyelfutói ijesztgették, az új portentum rémitgette, a mitől féltette a «sapudlis» «Vatermörder»-es régi világot, a mi majd örökre elzárja a visszatérés útját a püderes, parókás, bókolós korszellem elől.

Azt hitte, abban az ifjú liberalismusban fedezte föl nemcsak a rendi társadalomnak, hanem a saját családja nagyságának megölő betűjét is. Annál nagyobb érdeklődéssel, csodálkozással szemlélte, vizsgálta a mindnagyobbra növő szörnyet, a mi majd elnyeli őt, a családját s a «rend»-eket. Akkor így hitték az emberek. Szinte falta az új evangéliumról szóló könyveket, a fejét rázva, mérgesen piros czeruzázva meg a tűrhetetlen túlzásokat, olyan mérgesen, hogy végre egy mértéktelen fölháborodás örökre megállította a beteg szívét. Épen elég jókor, hogy meg ne érje azt a nagy gyászt, a mit a reactio hozott az országra. Egyetlen fia maradt, Ferencz, a Gábor atya. Ferencz még kis gyermek volt, mikor meghalt az atya. De mikorra megemberesedett, már megváltozott a levegő a magyar földön is. Szabadság, testvériség, egyenlőség hármasszövege emelkedett a láthatáron. Az új nemzedék lelkesedése magával ragadta Serédy Márton fiát is. Mikor végre megkezdődött a nemzet élethalál harca, fölpezsdült a hajdani katona nemzetség vére az alig tizenennyolcz éves fiúban. Kardot akart kötni. Csakhogy nem engedte a gyámja. Már országszerte bömbölt a harci zaj. Serédy Ferencz képzeletében ott volt minden csatán, vágott a harczmezőre, mint szerelmes a mátkájához. Fogvicsorgatva, marokba szorított ököllel érlelt egy elhatározást: hogy megszökjék hazulról s beálljon katonának, mint annyi kortársa tette. De nem volt hozzá elég erélye. Bátor fiú volt. Talán nem is pislantott volna, ha golyók füttyülnek a füle mellett, de ahhoz nem volt elég akaraterője, hogy megszökjék a háztól és csatlakozzék a verbunkosokhoz. A szomorú ötvenes évek alatt külföldön tartózkodott Serédy Ferencz. Fojtotta otthon a kétségbeesés, pangás légköre. Sok magyar emigrans élt akkor Párisban. Azokhoz csatlakozott ő is, s ott lett férfitárs a legmagyarabb magyarok között, de idegen földön. Kegyelmet nyertek az emigransok, vissza is tértek a hazájokba, de Serédy Ferencz még ott maradt Párisban. Egy bretagnei marquis finom derekú, Boticelli szájú leánya tartotta ott, a kinek aranycsillagos világbarna szemei mosolyogtak, ha beléjök nézett a délczag magyar ifjú.

Azután egy szép téli este besiklott a Serédy Ferencz szánja a serédi kastély udvarára. Szü be, bundába öltözött népség üdvözölte a Rákóczi induló hangjainál hazatérő földesurát, meg az új úrnőt, D'Avranche Isabellát. Megbotránko-

zott kissé a vármegye Serédy Ferencz házasságán. Rosszalták, hogy idegen leányt vett nőül, még hozzá olyat, a ki nem is volt gazdag. De a ki szemtől szembe látta az idegen nőt, annak nyomban sarkon fordult az ítélete. Végtelen kedvesége lebilincselte mindenkit, s igazi «grande dame» is volt, a milyen előtt önkéntelenül mélyebben hajolnak meg az emberek, különösen a magyar emberek. Pár év alatt szívvel-lélekkel magyarrá lett, a férje kedvéért meg azért, hogy jó magyart nevelhessen egy Cupidó-arczú kis fiúból, a ki szakasztott úgy mosolygott, mint az anyja — az arany csillogású világosbarna szemeivel, s a ki néha kedvesen pajkos volt, majd meg csendesen elmerengett — mint az anyja.

Magyar asszony vált belőle. De mikor meghalt az atya s rossz gazdálkodásából eredt adósságok dobra juttatták az Avranche-i kastélyt, nagy bánat borúlt boldogsághoz szokott szívére, s azontúl mégis csak gyakran jelentek meg emlékei között a régi nagy ház meredek vörös cserép tetője, futónövények, dús falombok körül kikandikáló kőfalak, oszlopok, cikornyás ablakrostélyok. Meg is siratta egyszer-egyszer szépséges gyermekévei keretét, a klostrom csendességű nagy parkot, s hajdan versaillesi izlésben nyílt, az ő gyermekkorában már elvadult egyenes, kavicsos útjait, melyek mentében sűrűsödő lombok, bokrok évről évre jobban eltakarták a megrongált, szürke homokköszobrokat. Itt-ott átesillant a fák alatt az Óceán vizének hamvas csillogása. Köröskörül pedig a kis helység, üde legelők szerény zaja halkan zsibongta körül az úri laknak évszázados fényre következett csendjét — apró kis neszek, a távoli nyüzsgő nagyvilág zajának elhaló hullámai . . . Ha visszagondolt oda, sajgott a szíve. Ólébe vette kis fiát s beszélt hozzá a saját anyanyelvén, homokos marton gyöngygyé porladó egyhangún morajló hullámokról, aczélszín végtelen tengerről, melynek tükrén vitorlás halászbárkák ringanak, regeszerű alkonyokról, mikor sívító sirályok röpülnek a bibor égen s kék tenger apadó vizéből komor sötét barna szirtek bukkannak elő; mesélte azokat a meséket, a melyekből ott a messze-messze tengerparton tanulják meg a gyermekek az ábrándozást, a léleknek azt a szép és veszedelmes képességét, mely költőszárnyakon röpít tündérvilágba — de mértéket veszítve lassú méregként öli el a gyermekben a férfi tetterejének csiráját.

S a kis Gábor mohón szívta lelkébe az anyja szavait, képzületében összebarátkoztatva Riqui à la Houppe és Tome Pouce mese alakját Hübele Balázsszal, s a garabonciás deákkal, a szakállas farkas édes testvérének hívén a gyermekrabló loup-garou-t.

Bretagne a regék hazája, a magyar föld pedig a merengése. A két talajból fakadt vér folyt a gyermek ereiben.

Serédyné, mint egy századokon át gazdag pompához szokott család leánya, nemzedékeken át finomult érzéket örökölt a művészi szép iránt. Különösen kedvelte a régiségeket. Boldog volt, mikor egyszer a Serédy-kastély egyik sötét zugában régi rongyos zászlóra bukkant, a minek foszladozó fehér selyme közepén gazdag aranyos himzésben a «Patrona Hungariæ» képmása diszelgett. Kedvet kapott ettől a kutatásra s nemsokára egy fészert mélyéből, régi lim-lomok közül, megfeketedett aranyozású, barokkizlésű szánt kerített elő, a minek brokátselyem bélését félig megette már a százados por és penész. Türelmes kézzel addig tisztogatta, míg a kas lapjain festett medaillonok kerültek napvilágra, a tél örömeit ábrázoló kedves képek, a múlt században élt pozsonyi oltárfestő, Öser művei. A szánkó orrán faragott kariatid tartott egy idegen czimert.

Erre újabb kedvet kapott a «kincs-keresés»-hez, s a kis Gábor izgatott feszültséggel kísérte excursióin, pinczén-padláson át. Csakhogy rövid idő múlva nem engedte többé Serédyné állapota, hogy meredek, korhadt lépcsőkön kúszszék, homályban, gerendák, ládák között kalandozzék. A fiának, kit elkeserített, hogy abban maradt a régiségvadászat, kárpótlásul szép kis testvért ígért. De az nem elégedett meg ígéretével. Szigorú tilalom ellenére titkon szökött föl egyszer a padlásra, hogy valami «kincs»-et keressen ott. Rekkenő meleg nyári délután volt. S a mint a gyermek egyedül állt ott fönn a nagy bádogg kupola alatt, a megszorúlt forró levegő majdnem elszédítette. Úgy érezte, mintha lekiváncoznának feje fölött a gerendák. Egy macska ugrott föl valami sötét sarokból s nesz-telen iramodott tova. A kis fiú félt, de mikor már a padlásajtót kereste, nehéz nagy éjjeli lepke lebbent föl a padlóról. Az lekötötte a figyelmét. A lepke eltűnt. Bejárta érte a fél épület padlását, hessegetve, zörgetve, míg végre megtalálta. Nyitva volt az egyik padláslyuk s a beözönlő vastag fénysugarban meg-

látta, a mint nehézkesen röpködött a tetőzet egy zugában. Szép lepke volt. Halálfejes lepkének hívják, mert kövér torára finom himporral jól kivethető sárga halálfejet festett a természet csodálatos szeszélye. Ott szállt le a kakasülő és a szarufa szögletében.

A gyermek létrát kerített és utána mászott, ujjai közé fogta a szárnyait, de a lepke erősen ellenkezett. Rövid izmos lábaival görcsösen kapaszkodott egy porral lepett hosszas csomag durva vászonborítékába, mintha kinszet feltett volna benne. Gábor mégis levette a csomagról s csodálkozva szemlélte torán a halálfejet. Még nem látott ilyen pillangót. Babonás félelem szállotta meg s messzire dobta magától. Azután a csomagot kezdte vizsgálni. Óvatosan nyúlt a titokzatos tárgyhoz. Erre kis borzongást érzett s ijedten nézett körül, mit szól hozzá a lepke? Eltűnt az végkép. A padlás sötétjében csak a nyitott padláslyuk mutatott tojásdad fényes képet, s Gábor szokatlan magasságból látott le azon keresztül a kert százas fáira s azokon túl a nyári délután fényében uszó apró fehérítő házikókra, a zöld völgykatlanra. Egy facsoport közül a falu templomának ujonnan zsindelyezett tornya nyúlt a felhőtlen ég felé. A gazdasági udvar felől cséplőgép zúgása halatszott. Gyöngye fuvallat jött be a nyíláson, föllebbentve a gerendákra rakodott finom porréteget . . .

Gábor elszántan kapta föl a csomagot s leszaladt zsákmányával a gyermekszobába. Nehezen tudta csak fölfejtetni a vastag vászonborítékot. Hosszúkas faládácskát talált, abban meg kőczba bebonyólvá valami fuvola-félét, a minek öblös volt a szája, mint a klarinété. Hiába próbált hangot kicsalni belőle. Pár napig dugdosta, nehogy engedetlensége nyomára jöjjenek a szülei. De mégis csak bántotta kissé a lelkiismeretét az eset, no meg szerette volna is mutogatni fölfedezését. Végre bevallotta bűnét s erősen ígérve, hogy soha sem lesz többé engedetlen, megmutatta a szüleinek a hangszert. Azok nem találtak rajta semmi különöset. Egyszer azonban följöttek az udvarra a falu cigányai, hogy kimuzsikálják magoknak az ezüst forintost, a mi minden vasárnap kijárt nekik emberemlékezet óta. Gábor megkérte a klarinétost, játszszék azon a régi klarinéton, a mit ő talált. A cigányok összedugták a fejüket a régi hangszer fölött. Egyszer csak fölkiáltott a legöregebb: — Isten bocsáss, úrfi! . . . hisz ez tárogató — s

akkorára nyitotta a szemeit, hogy ijedten néztek össze a többiek. — Tegye vissza, úrfi, oda, a hol találta — tanácsolta a vén cigány — hogy meg ne lássa a zsandár. El van az tiltva...

Visszaemlékezett egy homályos, szájról szájra, nemzedékről nemzedékre szállt hagyományra, miről öreg cigányok meséltek szép csillagos estéken a falu végén, putri küszöbén ülve.

Az volt ám a hangszer! Ha az megszólalt, sirt a kurucz, halált esküdött minden labancz fejére s ha halálos sebbel maradt a csatatéren, távoli őrök felől a tárogató szava hatolt hozzá, mint a magyar föld bucsúja, hymnusa a haldokló vitézhez. De a mint vége szakadt a kurucz világnak, szigorú törvényt tett a német. Mert félt ám a német a tárogatótól. A lova is megbokrosodott tőle, ha csak távolról is hallotta a hangját. El is tiltották. A kinél tárogatót találtak, azt fölköttették legott. Rég volt már az, de a vén cigány megesküdt volna rá, hogy ma is az a törvény járja.

Ez a história nem hagyott nyugtot a kis fiúnak. Minduntalan nyakgatta vele az apját. Serédy Ferencz, a ki telve volt a szabadságharcz ideáljaival s a ki akkortájt — a 60-as évek végén volt — maga is élénk összeköttetésben állott a kiegyezést előkészítő nagy hazafiakkal, fölhasználta ezt az alkalmat, hogy a fiába beléoltsa a maga izzó hazafiságát. Beszélt neki Rákóczyról, a nemzet nagy küzdelmeiről, szenvedéseiről, arról, min fáradoznak a jók, mi a kötelessége a jövő nemzedéknek. Ismételve igyekezett a lelkébe vésni, hogy minden magyar gyermekre nagy kötelességek várnak a jövőben, különösen az olyanokra, a kiknek, mint az ő fiának ősei közül annyian védtek a hazájokat és segítettek időnként fényes dicsőségre. Mint a bibliai időkben a leviták nevelték abban a tudatban a fiaikat, hogy egykor, nemzetségek jogán a frigyláda s a szent mysteriumok őrzői lesznek, úgy igyekezett a fia lelkébe csepegtetni Serédy, hogy a család hagyományaihoz hiven a közügyeknek, a magyarság újjáalkotása ügyének kell majd szentelnie az életét.

Öszre járt az idő, mikor megszületett Serédy Ferencz második gyermeke. De halva született. Súlyos aggodalom nehezedett a házra. Serédyné állapota aggasztóvá vált. Minden nap más orvosért küldött Serédy Ferencz. Egyik sem mondott

semmi jót. A kis Gábort valami balsejtelem majdnem egész nap ott tartotta abban a szobában, a hol az anyja feküdt. Hiába küldték, menjen játszani a kertbe. Csak a fejével intett nem-et és szótlánul meghúzódva nézte hol az anyját, hol az atyját. Sápadt volt mind a kettő. Egyik a betegségtől, a másik a nagy aggodalomtól, átvirrasztott éjtszakáktól. Egyszer egyedül volt benn a gyermek a beteg ágyánál. Mióta fölfedezte a tároгатót, kincs gyanánt őrizte. Akkor is a kezében volt, forgatta, nézegette.

— Ugy-e, mama, ha nagy leszek, fogok tudni játszani rajta? — kérdezte az anyját.

— Fogsz tudni, fiam — felelt a fiatal asszony halkán, erőltetve — ha jól tanúlsz, megtanítat rá az atyád.

— Akkor játszani fogom a régi magyar nótákat, apa beszélte, hogy ő hallotta, de, hogy már most nem tudják... majd én fogom játszani megint apának... és ha megint úgy lesz, a hogy apáék akarják... és majd ha én miniszter leszek eljátszom a királynak a legszebb régi nótákat... Serédyné megszoványodott, majdnem átlátszó kezét fia fejére tette:

— Jól van, fiam, de addig sokat, sokat kell tanulnod... de miért hiszed, hogy miniszter lesz belőled?

— Mert Tamás — az atyja huszára volt Tamás — Tamás azt mondta, az újságban volt, hogy apát miniszternek akarják megtenni... majd ha nagy leszek, én is az leszek, azt mondta Tamás.

Serédyné nem mosolygott a gyermek beszédén. Izgatottan simogatta a gyermek szöghaját.

— Ugy van, fiam, a te hazádnak okos emberekre lesz szüksége mikor nagy léssz... csak úgy lesz megint nagygyá a nemzeted... látod, az én hazám nagy háborúi alatt ha elhullott az utolsó hadsereg is, új, hatalmasabb termett a helyén, mintha az elesettek minden vércseppjéből egy-egy új katona nőtt volna... — lázasan nevetett, azután izgatottan kezdett ismét beszélni, gyorsan, szakadozottan: — ... majd megszólal ismét a tároгатó... újjászületik hangjára az ország, szebb, hatalmasabb lesz, mint valaha, nagy lesz, mint az én hazám... de egy eszme kell, a mi egyesítse a magyarokat... ha megfúvod a tároгатót, köréd gyűlnek... fényes banderiummal mégy föl a királyhoz Budára... éljenezni fognak a trónteremben s kinn éljenezni fog az egész

ország, zúg majd a harang minden faluban, cigányzene szól az ország újjászületése napján!...

Hirtelen fölült az ágyában. Az őszi nap egy aranyos sugara hatolt be a nagy, sok koczkás ablakon. Az ágyra esett, a rózsaszín selyem paplanra, rózsás fényt vetett a párnák, csipkék fehérségére, rózsás zománczczal vont a beteg fiatal asszony sápadt arcát, földöntúli finommá vált vonásait, csillogó szőke haját s szokatlan szikrát ültetett a lázban égő nagy, világos barna szemekbe.

— Ki az? — kiáltott föl olyan hangon, hogy kis fia özszerázkódva nézett körül — ki játszik a tárogatón? valaki játszik rajta!... Gábor!

A fiú rémülten ölelte át az anyja nyakát. De az nem ismerte meg többé. Eltaszította magától s mintha láthatatlan lénynek magyarázna valamit, beszélt, gyorsan, érthetetlenül, magyar s franczia szavakat keverve össze. A gyermek sirva fakadt, az atyja után kiáltott. Ijedten futott be Serédy Ferencz. Haldoklott a felesége.

Eltörölhetetlen emlékül vésődött a Gábor lelkébe anyjának lázas agyréme. Visszaemlékezett a halálfejes lepkére is, mely a tárogatóhoz vezette s természetfölöttiről szívesen álmodozó lényében mystikus képzet vert gyökeret. A miket lázban mondott haldokló anyja, jóslatnak hitte s a tárogatót symbolummá avatta ábrándja, mit a végzet juttatott kezéhez, mint a hogy a mondákban angyal hoz kardot azoknak, kiket valláshőseinek szemelt ki az ég.

A szép fiatal asszonynyal elköltözött a kastélyból az öröm s jókedv is. Serédy Ferencz visszavonult a politikától, noha épen akkor nyílt volna tere, hogy szolgálatot tegyen az ország ügyének s egyszersmind emelje ismét családja hanyatló fényét. Minden rábeszélés, sürgetés ellenére vissza utasította a följajánlott miniszteri tárczát. Nem volt kedve többé semmihez, csak a fiával foglalkozott szívesen. Maga nevelte, maga tanította. Nemcsak a fiát szerette benne, hanem elhalt felesége gyermekét is.

IV.

Évek jöttek, évek múltak. Már úgy látszott, hogy az idők múlása sem hozza helyre Serédy Ferencz megtört kedélyét.

Úgy viselkedett még öt-hat évvel is a felesége halála után, mint a ki a maga részéről leszámolt az étellel. Bár még java-korában volt, alig mozdult ki Serédről s nemcsak a politikától vonúlt vissza teljesen, hanem a megyei életben sem vett többé részt. S ez nagy szó volt, mert annakelőtte öröklött családi jogaként őrizte azt a befolyást, a mit a vármegyére gyakorolt, épen úgy, mint hajdan atyja, nagyatyja. Ketteskén éltek, ő meg a kis fa a nagy barokk-stilű kastélyban, a mit virágzó nagy családnak szánt az építője. Serédyné idejében lakták az egész kastélyt, a félbenhagyott szárny kivételével; gyakori vendégségek, atyafiságos összejövetelek, vadászatok alkalmával hetekre megtelt az utolsó vendégszoba is. A gyász leteltével el-eljöttek ugyan még egyideig a régi vendégek, de lassanként elmaradtak egészen. Nagyon is érezte ott mindenki a kedélyes, szép háziasszony hiányát. Serédy Ferencz azután alig lépett többé a csendes, túlnagy termekbe. Elég volt neki, meg a fiának három-négy kisebb szoba is. De bántotta, hogy már ajtót sem nyitnak rá az emberek. Nem annyira saját magáért bánta, mint a fiáért. Úgyis igen csendes gyermek volt Gábor, s félt az atyja, hogy ez a kolostorélet rossz hatással lehet a kedélyére. Nevelő is jött ugyan a házhoz, mikor a fiú gymnasiumot kezdett tanulni, de az sem sok vizet zavart. Valami fiatal tanárjelölt volt az, a ki rettentőn unatkozott Seréden s csak búsás fizetéssel volt ott tartható pár évig.

Végre rászánta hát magát Serédy Ferencz, hogy felujtssa a régi összeköttetéseit. Látogatásokat tett a vidéken, az alföldi atyafiság körében, föl-fölrándult néha a fővárosba is, — bár nőttön nőtt az ellenszenve a nagyvárosi élet zaja, ideges pezs-gése iránt — s mindenüvé magával vitte a fiát. Az a legszí-vesebben az alföldi atyafiakhoz ment, Kenyeressyékhez. Azok-nál mindig akadt néhány gyermek pajtása, a kikkel szabadon hancúzhatott. Ha hasonló korú gyermekek közé került, nem volt többé szótlan, merengő, mint otthon. Csak úgy nevetgélt, sikoltozott, csak úgy fölmászott minden szénaboglya tetejére, minden szarkafészek után, mint a legpajkosabbik. Volt a ház-nál egy fiatal özvegy asszony, Kenyeressy Zsófia. Az folyton biztatta Gábort, hogy csak mulasson kedve szerint, kényez-tette, traktálta befőttel, lángossal, mindenféle jó dologgal. Nagyon megszerette érte a kis fiú. Kevésbbé érezte közelé-ben az anyai szeretet hiányát. Hálás volt érte Serédy Ferencz.

Talán ez indította rá főleg, vagy hogy maga is megelégtelt már a magányos életet, csak hogy mind gyakrabban elhozta a fiát Kenyeressyékhez, addig-addig, míg végre megkérte Zsófia kezét. Hét éve volt, hogy eltemette az első feleségét, mikor a házhoz hozta a másodikat. Sokat kommentálták az emberek ezt a házasságot. Egyik azt mondta, a fiáért tette és jól cselekedett, a másik rosszalta, hogy vagyontalan asszonyt vett nőül, mikor az ő uradalmát is jócskán terhelte az adósság. De ő nem tudott róla, mi az emberek véleménye. Vagy ha tudott, hát nem förödött vele. Csak azon döbbsent meg kissé, a mint a fiára hatott ez az esemény. Észrevette, hogy ettől kezdve zárkózottabb lett Gábor és titkos bánat nyomja lelkét. Gábor tizennégy esztendő korához képest nagyon fejlett volt nemcsak testében, hanem értelmileg is. Eszményivé vált a szívében az anyja emléke, szinte imádta, mint rövid ideig a földön járt természetfölötti lényét. Mikor újra házasodott az atyja, úgy érezte, mintha sérelem esnék az anyja emlékéen. Sejtette az atyja, hogy ezt fájlalja. De abban bizott, hogy majd segít ezen a megszokás s idővel ismét csak megszereti a fiú a mostoháját, a míg végre maga is belátta, hogy ballépést követett el, de már későn.

Bár sok jó tulajdonsága volt a feleségének, nyílt jelleme, jó szíve, józan esze, de voltak hibái is, a mik mintha jobban kiríttak volna a serédi kastélyban, mint a kis alföldi kuriában, s a mik azután évről évre nőttek is. Már a külseje, a modora is csak úgy illett a gobelines, aranyos, selyemkárpitos termekbe mint paraszt-muskátli finom sèvres-i edénybe. Leánykorában csinos volt. Tanúskodott róla finom orra, kis piros füle. De korán házasságnak indult s széles állkapcsa kissé közönséges jelleget adott az arcának. Alig volt túl a harmincz éven, de negyvenesekben járónak hitte volna az ember. Nem fordított semmi gondot az öltözetére. Ha pedig valami ritka alkalomra kiöltözködött, kissé komikus volt a czifra ruháiban. Csak úgy röpködött erősen fűzött termete körül a sok szalag meg drága csipke, s tele aggatta magát rossz izlésű ékszerekkel. De nagyobb baj volt ennél, hogy nyers és indulatos volt. Serédy Ferencz kedélyével csínyán kellett bánni. Olyan volt az, mint egy finom húros hangszer, melyet már az ügyetlen érintés is lehangol. Az övéinek egy tapintatlan szava vagy legkisebb modor hibája miatt mód

nélkül volt képes boszankodni. Olyankor legföljebb félszóval mondott rá valamit, de a bensőjébe fojtott neheztelés vagy fölindulás tartós elkedvetlenedést, sokszor indokolatlan levertséget okozott nála.

Házasságuk első éveiben nem állotta meg, hogy szókimondó, hirtelen haragú felesége modorára olykor nagyon szelid megjegyzéseket ne tegyen. Az úgy értelmezte a férje figyelmeztetéseit, mintha sértő módon az első felesége modorát, szokásait akarná ráparancsolni. Ilyenkor azután annyira mérgesen fortyant föl, hogy végre beleúnt Serédy Ferencz a sok perpatvarba és hagyta, tegyen, mondjon, a mit jónak lát. Ő meg csak emésztette magát annál inkább. A ház kormányzása körül sem igen értettek egyet. De itt is a férfi engedett s lassanként Serédyné izlése szerint alakult minden a kastélyban.

Elbocsátották a kitünő cseh kertészt s egy legényt fogadtak föla helyébe, ki a Serédyné szobaleányának sógora volt. Hamarosan tönkre is tette a szép régi parkot. Elcsapták a tót szakácsot is, mert unta Serédyné, hogy nem érti a nyelvét. S bevonúlt a konyhába a kövér Dorka, kit Serédyné a szülei háztól hozott magával. Igen nagyra tartotta, mert nagyon értett a befőzéshez. A befőzés! az volt Serédyné legfőbb öröme, szenvedélye. Friss gyümölcs idején nagy füles fazekakban főzték-kavarták a töméntelen befőttet, Isten tudja, kik ehettek meg. Elég lett volna egy ármádiának. Ilyenkor azután fölfordult minden a háznál. Serédyné napestig a konyhaépület pitvarában ült, nógatva, szuttyongatva a konyhaleányokat, olykor nagy fakanallal kergetve az ott lábatlankodó agarakat, csapkodva az «isten-verte» darazsak után. Befőttes üvegek álltak glédába mindenfelé, az ablakpárkányokon, a kastély folyosóin, régi bronzveretű almáriomok tetején! A különlegességeket, mint az ananász, magjától megtisztított ribizli, fogvájokra fölnyársalt köszméte — a mit utált Serédy Ferencz — a hálószobába vitette Serédyné. Az első asszony friss virággal rakta meg ebben a szobában a kandalló széles párkányát. A második ott tartotta finom nyalánkságait.

Bele ártotta magát a gazdaságba is. De nem volt benne köszönet. Szó sincs róla, rossz gazda volt Serédy Ferencz. Nem tudott a pénzzel bánni. Sok adósság nehezedett a birtokaira.

De az ő gondatlanságánál is többet ártott a felesége

gondoskodása. Serédyné azt hitte, hogy nagyon ért a gazdálkodáshoz. S ezért hozzá látott, hogy rendbe szedje a serédi uradalmat. Az igaz, hogy otthon, az atyja házánál, meg az első férje kis alföldi birtokán többet járt a szérűskertet meg a zöldségest, mint a nappali szobát, de a pár száz holdas birtokokon, búzatermő vidéken szerzett tudománya nem igen válhatott be egy tizezer holdas uradalomban, melyhez nagy erdőgazdaság, juhtenyésztés és ménes is tartozott. Rosszabbra fordult minden s fejöket vakarták a kasznárok, meg a tisztek. Rendelkezett, folyton csak rendelkezett világba, mintha csak a parancsolás öröméért tenné s a személyzetet okolta minden bajért.

Tuczatjával akarta elcsapatni az alkalmazottakat, cselédekét. De erre már nem állt rá Serédy Ferencz. Nagyobb-részt ott születtek azok az ő birtokán. Atyjok, nagyatyjok a Serédy családot szolgálta. A hagyományért még a feleségével is szembe szállt.

— Hát akkor csináld, a mint szereted — kiáltott Serédyné nagy méregben — gazdálkodjál magad, úgy Serédy-módra, foghegyről, a gobelines karszékből.

De azért parancsolgatott tovább.

Évről évre hallgatagabb lett Serédy Ferencz és tétlenebb is. Már a fia nevelésebe is alig ártotta belé magát. Sőt úgy látszott, mintha elidegenedett volna kissé Gábor irányában. Pedig nem így volt. Lemondott ugyan rég a maga egyéni vágyairól, reményeiről, de bízott benne erősen, hogy hanyatló családjakat az ő fia fogja megmenteni a válságtól. Úgy tekintett hát Gáborra, mint családi szempontokból nála magánál fontosabb, értékesebb lényre. Hanem jól tudta, hogy második házasságával sebet ütött a fia lelkén, s a mint meggyőződött róla, hogy csak nem heged be az a seb, a mint látta, hogy mennél inkább emberesedik Gábor, annál jobban fojtja az otthoni levegő, magát vádolta ezért, s hibájának érzete gátolta benne, hogy szeretetét olyan közvetlenül mutassa, mint azelőtt.

Eljött azután az ideje, hogy elmenjen a háztól Gábor. A fővárosban végezte egyetemi tanulmányait, s önkéntesi szolgálatát. Azután meg külföldre adták. Az egyetemi évei alatt csak még jobban megerősítette a hozzá fűzött várakozásokat. Különösen a német egyetemeket járva, feküdt neki nagy kedvvel a komoly tanulmányoknak. Nagyon fogékony lelkét átha-

totta Németországban az az izmosodó életerő, a mi a világalom felé igyekvő nemzetnél minden téren szemébe ötlöhetett. Mindég volt Gáborban sok becsvágy, titkolt nagyra-vágyás. Mikor azután éveken át napról napra hallotta hírneves emberek, világbámulta tudósok ajkairól mi tette hatalmassá a német nemzetet, s miként kell az új nemzedéknek a jövő társadalom alapját megvetnie, mikor látta maga körül azt a szakadatlan lázas munkát, folytonos haladást szellemi téren ép úgy, mint az ipar, a gazdaság terén, érezte, hogy lelkes munkára, tudományra, kitartó akaratra van szüksége az ő nemzetének is. Akkor előbukkant a lelke mélyéből, áhitattal örzött emlékek közül jövő nagyságról alkotott gyermekkori ábrándja, az a babonaszerű ábránd, a mit haldokló anyja hagyott rá bucsúzó gyanánt.

Reménye kelt, hogy valamikor az ország vezetői között foglalhat helyet. Ismereteket, tudományt akart hát szerezni. Szinte túlzott buzgalommal feküdt neki, a munkának. De épen olyan túlzott kedvetlenséggel hagyta abba nemsokára. Nem volt hozzá kellő alapképzettsége. A középiskolát otthon végezte Seréden. Tanult ugyan sokat gyermekkorában, de az évről évre változó, különben sem valami kitűnő nevelők, tanítók épen a rendszeres, önálló munkára nem szoktatták rá, a minek ekkor nagy hiányát érezte. Ahhoz pedig nem volt elég aczélos az akarata, hogy a nevelése hibáit saját emberségéből pótolja helyre. Küzködött egy ideig, újra meg újra nekibuzdult, de még csak nagyobb lehangoltsággal végződtek ezek a kísérletek. Mire harminczadik évébe lépett, föl is adta jóformán komoly tanulmányait. Azért mégsem tért haza, csak rövid pár hónapra esztendőnként. Megszokta, hogy a mozgalmas széles nagy világban éljen s otthon, a kedélytelen háztájékon sehogys sem érezte jól magát. Egyszer azután kedvet kapott rá, hogy meglátogassa anyjának francia rokonságát. Így került össze Párisban Rochebonne Alfonzzal, másodfokú unokatestvérével. A fiatal festő magas műveltsége, bohém-kedélye, kissé czikornyás szellemessége érdekelte, vonzotta őt s nagy befolyással is volt rá. Alfonzzal vele született a csak éles elmével, törekénységig finomított érzékekkel fölfogható élvezetek iránti hajlam, a mi megvolt Gáborban is. Túlfinomult, kimerült faj gyermeke volt, a ki az efféle embereknél gyakori beteges büszkeséggel vallotta magát decadensnek. Nemcsak a szüle-

tési előkelőségnek vannak «snob»-jai, hanem a szellemi előkelőségnek is. És a párisi irodalmi s művész világ decadensei, kik beteges cynismusokba is tudnak bizonyos előkelőséget vegyíteni, s kiknek tudása, magas fokú értelme gyakran bír a genialitás látszatával, épen olyan ember szemében tűnhetnek föl modern szellemi aristokratia gyanánt, kik, mint Gábor, önmagok is, habár nem is fajkorcsosulás okából, mint azok, tettekre, alkotásra képtelennek érzik magokat. Gábor azelőtt szemrehányásokat tett magának erélytelensége miatt. De mióta Rochebonne Alfonz környezetében minduntalan azt hallotta, hogy az új nemzedék akarathiánya természettörvény kifolyása, s a társadalom kifáradásának, megöregedésének következménye, megszűnt benső küzdelme. Addig, míg azt hitte, hogy tehetetlenségének okai csak a kedvezőtlen körülményekben rejlettek, melyek között fejlődött, reménye volt még, hogy kitartással tettre képes, akaraterős embert nevelhet magából. De Alfonz befolyása következtében decadensnek hívén magát, egyszerűen megnyugodott abban, hogy ezen nem segíthet többé, hogy tetteirejének fogyatékosága öröklött nyavalya, mit meg nem szüntethet semmi törekvés. Így vált belőle a «decadence» snobja.

Az élet is csak töke, melylyel jól vagy rosszul sáfárkodhatik az ember, akár a bibliai talentummal. Vannak, a kik jól megtanult sablonszerű mesterséggel forgatják. A köznapiság apró mécsfényénél küzködve lemorzsolják a napokat híven, kötelességszerűen. Világért sem vetnék föl szemöket magas czélok, ragyogó ideálok csillaga felé. Megelégszenek azzal, a mit napidijasainak ad bérül az élet, magával a léttel, a mindennapi kenyérrel — az egyedüli adománynyal, a mit a bűnbocsánat mellett imájában kérni mer az ember. Mások költőlélekkel álmodnak életczélokról. Eszme, merész, csábos terv fogamzik meg agyokban, vonzza, hatalmába keríti egész lényöket. Készek egész élettökéjüket kockáztatni érte, mint a játékos, ki összes vagyonát teszi egy kártyára. Nagyot nyernek — vagy tönkre jutnak. Vannak prédák, kik életöket ki nem elégíthető szeszélyeikre, csaló élvezetvágyukra pazarolják s ezzel csak olajat öntenek az olthatatlan tűzre, mely emészti őket. Rövid a farsangjuk, hosszú a bőjtjük.

Serédy Gábor egyik fajtához sem tartozott ezek közül. Nem volt hozzá elég szegény, hogy az élet aprólékosságai le-

kössék, sem elég lelkes, hogy egy czélnak szentelje minden erejét. Annál meg józanabb volt még ekkor, semhogy valami kézzel foghatólag káros szenvedély rabjává lehetett volna. Mióta bizalmát veszítette saját ereje iránt, csak józan élvezeteket keresett az életben, sok képességgel, nagy műveltséggel. Tudományok, művészetek, maga a társadalom, tarka nyüzsgésével, ezerváltozatú képeivel, jeleneteivel egyaránt érdekelték. De csak úgy állt a világban, úgy is szeretett volna állani örökre, mint néző, hallgató, a közönség sorában, habár az átlagosnál nagyobb értelemmel, élesebb szemmel. Úgy szólván csak műélvezetet várt az élettől. Műkedvelő volt az élet művészetében.

De mióta megismerkedett Runits Maryvel, megszűnt ez a zsibbadt nyugalma. A «Diablotin»-beli találkozás óta megmaradt valami a lelke mélyén ennek az estnek csábos mámorából, a mi újra éledt minden további találkozásuknál. Valami szokatlan, zavaró érzése volt, mint azé, ki új gyűrűt visel. Kíváncsivá tette Runits Mary egyénisége, vonzotta a bája s csodálatosan nyugtalanította az az angol főúr, ki oly sokat forgolódott körülötte. Mintha féltékeny lett volna, a nélkül, hogy szerelmes volna.

V.

Gábor nem lelte helyét otthonában. Szórakozottan nézte, mint gyúr agyagmintákat Rochebonne, majd könyveket szedett elő, a miket boszúsan dobott félre ismét, majd meg le s följárt a műteremben kelletlen arczczal, idegesen.

Levelet kapott hazulról. Az atyja írt. Sürgette, hogy térjen haza. Eszébe juttatta, hogy egy év múlva lesznek a képviselőválasztások, s hogy majd akkor meg kell kezdenie politikai pályafutását. Hívta, hogy utazzék haza, használja föl ezt az évet, ismertesse, szerettesse meg magát a hársasi körületben, melyben föl kell majd lépnie jelöltként.

Kellemetlenül érintette ez a levél Gábort. Ellenszenves, nehéz kötelességnek tűnt föl neki most a hazautazás, a mi egyértelmű lenne a lemondással valami közelgő, homályosan sejtett nagyon boldog állapotról.

Alfonzot zavarta Gábor járkálása. Türelmetlenül szólt reá:

— Nem lennél olyan szíves leülni valahová? idegessé tesszel az izgés-mozgásoddal. Képtelen vagyok mintázni miattad.

Gábor el akart menni hazulról. Kalapot, botot fogott. De csak nem ment. Leült egy székre s maga elé bámult.

Alfonz egy ideig csak nézte, azután megcsóválta a fejét, s tompa hangján nevetve, fölkiáltott:

— Ime, a szerelmes ember!

— Bolond vagy — boszankodott Gábor.

— Jól van, fiacskám. Hát nem vagy szerelmes. Elhiszem, ha akarod. De Madame Runits szerelmes beléd.

Gábor idegesen kelt föl a székről.

— Csak ülj le, csak maradj nyugton — csittitotta Alfonz — ilyenkor mindig fölháborodik az ember, látszólag, pedig tulajdonképen meg szeretné csókolni azt, a ki a szemébe mondja, hogy egy szép nő szereti. De nem azért mondtam ezt, hogy örömet okozzak neked, hanem mert kíváncsi vagyok. Mit akarsz vele kezdeni?

Gábor igazán fölháborodott ezen a kérdésen.

— Még ha szó lehetne is szerelemről közöttünk, akkor is kissé különös volna a kérdésed — felelt.

— Jól van. Minden jól van. Hiszen tudod, hogy nekem egészen mindegy. Végre is az történik mindig, a minek történnie kell . . .

— De miért gondolod, hogy szeret? — szakította félbe Gábor.

— Ugyan, ugyan. Nem vagyok vak, meg érzem is, ha veled vagy ő vele vagyok. A fluidum nyugtalan mindkettőtök körül . . .

— Ugyan hallgass a mysticismusoddal . . .

— Jó, csak azt akarom kihozni mindebből, hogy — utazzál haza mielőbb.

Gábor meghökkenve nézett rá. Azután elgondolkozott kissé.

— Úgyis elutazom — mondá.

— Mikor?

— Még nem tudom.

— Jó lesz visszavonhatatlanul meghatároznod a napot.

— Meglátom — szolt Gábor tétovázva.

Gábor azzal a szándékkal ment el hazulról, hogy egy látogatást tesz, melylyel régóta tartozott. Egyáltalában, mióta

megismerkedett Maryvel, elhanyagolta minden más ismerősét. Napról napra halogatta látogatásait. Útközben gondolkozni akart, de kapcsolat nélkül jöttek a gondolatai. Mindig visszatartelte a figyelmét arra, hogy elutazása napját elhatározza. Érezte, hogy igaza van Alfonznak. Nem is okoskodott tovább a tanácsán. Még sem határozott semmit akkor sem, mikor már a Concorde-téren haladt át. Jobbra kellett volna fordulnia egy utcába. De nem arra ment. A diadaliv irányába vitték a lábai. Akarata ellenére ment s mindjobban sietett Mary lakása felé.

Az olasz követség egy attachéját, gróf Sacchetti-t találta Marynél. Azt beszélte a gróf az ismerőseinek, hogy azért jár sűrűn Maryhez, mert az ő szalonjában «még okosan beszélnek néha a «renaissance»-ról, a minék ő maga bolondja volt. De valósággal más okból is közeledett Maryhez. A Sacchetti család tönkremenőfélben volt. A gróf maga is meglehetősen szűken élt Párisban. Hogy megmenthesse a család sienai palotáját és értékes képtárát, gazdag nőt keresett. A gazdagságon kívül «*conditio sine qua non*»-nak tűzte ki, hogy leendő neje művészi hajlamú legyen. Mind a két föltételt megtalálta Maryben, a ki különben szépségével is vonzotta. Boszankodott Gábor, hogy nem találta egyedül Maryt. A hányszor csak meglátogatta, mindig volt nála vendég.

Sacchetti egész előadást tartott Milano kényurairól, a Viscontiakról, a mi most ugyan kevésbé érdekelte Maryt. Gábor szerette volna kibőjtölni a grófot. De nemsokára újabb vendégek is érkeztek. Ezek már sehogysen voltak inyére.

Lord Ammore volt az egyik, a másik meg Sirieux abbé. Sirieux abbé hírét már azelőtt is hallotta Gábor. Egyike volt azoknak az embereknek, a kik előbb-utóbb magas állásokat érnek el, de nem küzdik föl magokat, hanem csúsznak-kúsznak a kiváló emberek körül, míg végre megszokják az arcukat, modorukat a hivatalos és irodalmi szalonok rendes vendégei, míg nélkülözhetetlenekké, divatosakká nem lesznek — senkisem tudja, mi okból — míg végre egy kalap alá veszi őket a fölületes közvélemény az igazán jeles emberekkel. De nem elégedett meg azzal, hogy mindenütt jelen volt, a hol csak szellemi kitünőségek közé elegyedhetett. Érdekessé is igyekezett tenni magát. Hogy pedig érdekes híre keljen, folyton vadászott valóban érdekes emberekre. Ha azután sikerült

egyét fognia, mindenütt hiresztelte: «tegnap beszéltem Zolával . . .» «Bourgetvel sétáltam egy kis félórácskát . . .» «Sarcey osztózik a véleményemben, hogy . . .» Így készítette az útját a mérvadó szalonokban — a püspökség felé.

Lord Ammorenak nagy összeköttetései voltak a diplomatiában Párisban is, Rómában is. Az abbé remélte, hogy annak idején hasznát veheti a barátságának. Lekötelezte hát azzal, hogy bemutatta Runits Marynek. Ő maga azonban főleg Ferrières végett járt oda.

Isten tudja, mi volt ennek a kövér kis abbénak az arcz kifejezésében — talán csak a fátyolozott tekintete vagy a pöfetes arczán ide-oda cikázó vénasszony mosoly okozta, de mintha minden kiejtett szó sikamlóssággá vált volna a jelenlétében. Gábort már csak az is boszantotta, hogy Mary mellé ült a pamlagra. Az igaz, hogy lehetőleg olyan közel szokott ülni a nőkhöz, hogy a ruhájok fodrát surolja s minden alkalmat fölhasznált, hogy viaszszínű húsos ujjjaival érinthesse a kezöket vagy a karjokat.

Gábor idegesen fészkelődött az ülésén. Annyira boszankodott, hogy nem is követte a beszélgetést.

Az abbé vitte a szót. A longchamps-i nagy napról, a Madelaine új prédikátoráról beszélt, majd egy híres félvilági hölgynek: Myrhille de Toursnak legújabb botrányáról számolt be. Kevés vártatva jött Ferrières is.

Mary megkínálta egy csésze theával. Ferrières megköszönte.

Ma még úgy sem ettem — mondta.

— Talán péntek levén böjtöl? kérdé az abbé.

Nemcsak pénteken böjtölök — felelt Ferrières — hanem mindenkor, mikor nincsen pénzem.

— Oh az a csunya pénz! — kiáltott föl az abbé — kit illet hát meg, ha egy Ferrières nélkülözi?

— Azt is önök találták föl — szólt Ferrières.

— Mit?

— A pénzt. A kis-ázsiai templomok papjai verték az első pénzeket.

— Azok pogányok voltak.

— Pap csak pap marad — vélte Ferrières, a ki nem igen szerette a papokat.

— Hogy beszélhet ilyen tiszteletlenül a papokról, mikor

annyira lelkesedik assisi szent Ferenczért! — korholta az abbé, ki csodálatoskép mindig erre a szentre terelte a beszélgetést, a hányszor csak összejött Ferrièresrel.

— Az nem volt pap, hanem istenszolgája — felelt Ferrières.

Mary hideg húsételeket hozatott Ferrièresnek. A vén bölcs minden teketória nélkül látott a falatozáshoz s közben elragadtatással beszélt assisi szent Ferenczről.

Mary fölhasználta az alkalmat s míg Ferrières lekötötte a többiek figyelmét, felkelt, intett Gábornak s az ablakhoz lépett. Gábor követte.

— Mi baja van? kérdé tőle Mary — látom, hogy bántja valami.

— Rosszúl esik ilyen emberek társaságában látnom.

Mary mosolygott.

— Miért?

— Mert undokok, az abbé is, az angol is. Higye meg, az efféle embereknek még a közelsége is rontja az embert.

— És maga félt tőlök?

Gábor nem felelt. Egymásén akadt fönn a szemök.

Végre cynikusan nevetett Mary. Néha szokott így nevetni s olyankor szenvedett miatta Gábor.

— Ha el is rontanának! Higye meg, néha szeretnék a lehető legrosszabb nő lenni, olyan, mint az a Myrville de Tours.

— Az Istenért, hogy mondhat ilyet! — kiáltott föl Gábor.

— És ha rossz hatással van is rám ez a környezet — hát azután? — folytatta Mary elkeseredetten — dehogy sajnálna csak valaki is, sőt örülnének annak sokan. A barátaim örülnének legjobban... például Rochebonne! mit gondol? Úgy-e, Rochebonne volna az, a ki legjobban vágnék rám?... ah! nem hiszek én a lelki barátságban... csak Ferrières, az... de az se bánná. Egyszerűen nem törődnek velem többé. Talán a világon sincs férfi, a ki ne boszankodnék azon, ha egy nő hozzáférhetetlen.

— Akkor nem volna a világon csak tisztességtelen ember — jegyezte meg Gábor.

Rendkívül sértette, bántotta Mary beszéde. Nem is annyira az, a mit mondott, mint elkeseredése, cynismusa.

Mary megbánta szavait.

— Ne vegye komolyan, a mit mondtam — kérte — de az olyan embernek, a kinek fájdalma van, néha gyönyörűsége telik benne, hogy saját kezével szakgassa a sebét . . . Jerünk vissza a többiekhez — tette hozzá — már föltűnt úgyis, hogy beszéltünk egymással.

— Egy perczig még! — tartóztatta Gábor — úgy szeretnék egyszer zavartalanul beszélni önnel. De a hányszor ide jövök, mindig találok itt vendégeket. Mikor találhatnám egyszer egyedül, csak egyszer legalább.

Mary megrázta a fejét s otthagya Gábort, a vendégei közé ült.

Csak onnan felelt Gábor kérdésére :

— Soha.

Bájos mosolylyal mondta s ezzel élet vette a visszautasításnak.

— Irigylem Monsieur Serédyt — fordult Maryhez Si-rioux abbé.

— Miért?

— Azért, a mit az ablakban mondhatott neki.

Mary nevetett.

Aggódik miattam Serédy, a mire azt mondtam, hogy nincs a világon férfi, a ki ne sajnálná, ha egy csinos nő hozzáférhetetlen. Ő erősen tiltakozott ez ellen. Úgy-e, ön igazat ad nekem?

Gábor elhült. Bár tapasztalta már, hogy a nők gyakran adnak közprédára olyan dolgokat, melyeket csak az ő fülöknek szánnak a férfiak, mégis igen meglepte ez Marytól. Nehezelt érte. Ettől kezdve kacérnak, lelketlennek tartotta Maryt. Szégyelte magát, a mint arra gondolt, hogy egy ilyen nő zavarta föl lelke nyugalját.

— Elutazom — gondolta — elutazom, mennél előbb el kell utaznom innen.

És sorra vette, elemezte, taglalta mindazt, a mit tudott Maryról, ellenséges indulattal keresve, találva gyanuokokat, sértő magyarázatokat minden szavához, tettehez. Elkeseredett ellenség nem ítéltetett volna fölötte több roszakarattal.

— Kétes a múltja, lehetetlenségig szabados a viselkedése, hiú, a mennyire csak egy nő hiú lehet . . . csakis rossz asszony lehet, romlott a lelke mélyéig. Kacérságával magá-

hoz csalogatja, lánczolja, rabszolgájává teszi az embereket, — hogy játszszerk velök, kinevesse öket, ha beleörülnek. Azt mondják, udvarlóí közül egy sem ér czélt nála? Annál rosszabb! A leggyűlöletesebb az ilyen nő, a ki gyűjt, de maga nem melegszik soha . . . Így tette tönkre a férje boldogságát, a gonoszságával kergette a halálba, bizonyosan, nem is törénhetett máskép . . .

Valósággal gyűlölte. Ököibe szorult a keze. Képes lett volna megfojtani.

IFJ. KORÁNYI FRIGYES.

HERVADT SZIVEK.

A késő fagy után
Tavaszi nap ragyog le rád ;
A rózsaszín barackvirág
Kinyílt a fán.

Kis méhe, te,
Rózsás kelyhébe le ne szállj,
A mézet ontó anyaszál
Holt, fekete.

Mosolyg az arcz,
De benne a szív hervadt, kopár,
Fagyával rég megvette már
A lelki harcz.

Te ifju lány,
Halott e szív, kerüld, kerüld ;
Kis méhe, míg az ég derült,
Szállj más virág után.

VARGHA GYULA.

LEKASZÁLT FÜ.

Alig szólalt meg a kakas az udvaron,
Munkába fogtanak a réten a kaszások ;
S le is vágta korán a fénylő harmaton
Himes mezéből egy virágos hosszú sávot.

A suhanó kaszák együttes ütemén
 Nagy, széles pászta nyíl és hull az ért fű rendje ;
 Két izmos ifju ott, egy lány és egy legény
 A sorokat a nap felé forgatja rendre.

Szemök ragyog. E két sziv arany fonalát
 A szerelm közös fonattá szötte egybe.
 Az új fű illata a lelkök járja át,
 Az ébredő vágyak kéjmámorába ejtve.

Kaszálás ! Mámorod' mint ők átérezem,
 Látom korát megint az édes gerjelemnek,
 Midőn oly gyermeteg szívvvel a réteken
 Kérdém : melyik virág lehel ily hő szerelmet.

Kaszák halk ütemén a mint a fű omol,
 Meghozza illatát a régi drága multnak ;
 Szétszórta az Idő, ki mindent letarol,
 Hervadt virágait, a melyek sorra hulltak.

Hejh, életünk ilyen ! Mint buja zöld mező
 Viránya leng körül, minket csábítva csalva
 És gyorsan eltűnő látványt idéz elő
 Egy gyöngéd kéz csodás, varázslatos hatalma.

Mi rohanunk vakon s a még alig hasadt
 Bimbókat is mohón letépjük telt marokkal
 S elkábít a gyönyör és még időt sem ad
 A virág illatát élvezni nyugalommal.

Legszebb csokornak is el kell hervadnia,
 Hogy édes illatát élvezzük a virágnak ;
 Ápril varázsa már el messze tűnt tova,
 Emléke él csupán, mely illatával áthat.

Tilalmas kert nekünk örökké a jelen.
 Oh jaj, az ígért földére senki sem lép !
 De vesztett édenünk, ha eltűn hirtelen,
 Átadja illatát, mely él mint édes emlék.

Talán a lekaszált fű hervadása int,
 Mily röpke itt a fény és lelkét kilehelve
 Kakukfű, majorán, vadszegfű, rozmaring,
 Minden virág együtt egy karba olvad egybe.

És zsong egy halk zene . . . A büve úgy leköt,
 Hogy fölsóhajtanak az öregek is hallván,
 Térdőkre hajtva le mélázva agg fejök,
 Szerelmes ifjak is ledülve malmok alján.

Éjjel, ha a csalt forrása zúg, zokog
 És száll az ég felé száz illat egyesülten,
 Büvölten a szívünk el — vissza vágni fog
 S a drága mult időn mereng, a rég letűnten.

E tiszta mult ölén megifjul, mert hiszen
 Ha abban elmerül, csodás nyugalmat élvez,
 Az emlékekben úgy elmélyed édesen,
 Mint fűhalomra dől, hol menta-szagot érez.

Oh még meghalni is ily ágyon vágyom én
 És érjen a halál, a mikor ép kaszálnak,
 S ha már leszáll a nap s rakott szekér fűvén
 Tervén haza felé a lányok kaczaráznak.

A csöndes alkonyon daluk ha zengni fog,
 Visszhangját költi föl a távol messzi multnak,
 Fölöttem az égen a bágyadt csillagok,
 Mint oltár lángjai, szép rendbe mind kigyúlnak.

S lehúny nehéz szemem ; mély álom mákonyát
 Ráhinti a halál és föl az égbe szárnyal
 Végső lehelletem, a lengő légen át,
 Az ujonnan kaszált fű édes illatával.

THEURIET A. után francziából

HEGEDÜS ISTVÁN.

A KATONAI BÜNTETŐ TÖRVÉNYEKRŐL. *)

A katonai büntető törvények reformja mind égetőbb kérdéssé válik törvényhozási alkotásaink sorában. Társadalmi előítéletek, közjogi bonyodalmak évek hosszú során mind nehezebbé teszik e reformmunkát, mely a közös hadsereg sajátos intézménye miatt hazánkban még több problema elé állítja a törvényhozót, mint — joggal mondhatjuk — a continens bármelyik államában.

Alkotmányos életünk korában először s érdemlegesen utoljára is 1868-ban foglalkozott vele a törvényhozás. A képviselőháznak 1868 november 29-én tartott ülésében Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter egy tizenhét szakaszból álló javaslatot terjesztett elő «a katonai bíróságok hatásköréről», azzal az intenióval, hogy általa a katonai bíróságoknak civil hatáskörét teljesen megszünteti, a büntető ügyekben pedig tüzetesen szabályozza s ezzel jövőre a gyakorlati életben igen sok conflictusnak teljesen elejét fogja venni. A javaslat, melyet indokolása «nagy alkotmányos előlépésnek» méltán jelzett, általánosságban elfogadtatott; a részletes tárgyalás is megindult az 1. és 2. §. fölött, mely a katonai birói hatóságok büntető hatáskörét szabályozza. A 2. §. tárgyalásánál Deák Ferencz mondott érdekes beszédet arról, hogy a szabadságos és a tartalékos seregbeli katonák micsoda bíróság alá tartoznak akkor, mikor nincsenek fegyverben? E szakasznál azonban a tárgyalás megakadt, mert már december 7-én az igazságügy-miniszter jelezte, hogy a javaslat tárgyalása közben oly kívánalmak merültek föl, a melyeknek teljesítése a kormányra nézve e pillanatban lehetetlen, «lehetetlen azért, mert a törvényjavaslat oly cselekvényekről szól, melyekről semmiféle más codex nem rendelkezik, csak a katonai co-

*) *Tanulmányok a katonai büntető jogból.* Irta Gábor (Gráber) Gyula, budapesti ügyvéd, m. kir. tartalékos honvédfőhadnagy-hadbíró. Budapest. Grill Károly. 1901. Ára 2 korona.

dex E kérdés körül a részletek tanulmányozásába kell bocsátkoznia és erre hosszabb idő igényeltetik, melyről sem a kormány, sem pedig a tisztelt ház most nem rendelkezhetik.»

E «hosszabb idő» immár igen hosszúra nyúlt s a kérdések ma is megoldatlanok. S ennek nyilván egyik főoka a katonai büntető törvénynek úgy a laikus, mint a jogászközönség körében való hiányos ismerete. Kevéssé ismerjük s így kevéssé érezzük átalakítása szükségességét. Ez irányban vállalkozott a fönntemlített munka szerzője a katonai büntető törvény ismertetésére.

Első részében, mely a *Fejezetek a katonai büntető törvényből* címet viseli, áttekinthető képet nyújt az 1855 január 15-én szentesített katonai büntető törvényről, melynek érvényét az 1868. évi 60. t.-cz., az úgy nevezett véderőtörvény a közös hadseregére, az 1868. évi 31. t.-cz. a m. kir. honvédségre, az 1881. évi 3. t.-cz. a m. kir. csendőrségre, az 1886. évi 20. t.-cz. pedig a népfölkelésre kiterjesztette.

A katonai büntető törvényt a közfölfogás középkori kegyetlenkedések maradványainak szereti tekinteni, s úgy rémlik előtte, mintha az golyópuffogástól, rabbilincs csörgésétől s lakhatatlan várak emberölő mélyeinek kongásától visszhangzanék. Pedig az épen oly büntető törvény, mint a polgári, csak az ötven előtti elméletek talajából kelve, azok jellegét viseli magán, másrészt pedig a sajátos katonai bűncselekményekkel és büntetési módokkal bővíti azt ki. Ennélfogva ismertetésénél főkép csak arra szándékozunk utalni, a mi benne a polgári büntető törvénnel szemben elütő s a mi erre nézve nem egy helyütt tanulságos is lehet.

E jelleget mutatja mindenek előtt a büntetések sokasága. Nem érdektelen erre egy beható pillantást vetni ma, midőn a büntetések nemei és hatékonysága fölött annyi a vitás kérdés. A katonai büntetések nemei

I. büntetteknél :

1. fölakasztás,
2. életfogytiglani börtön,
3. főbe lövés.
4. határozott időtartamú börtön,
5. tisztségtől való megfosztás,
6. elbocsájtás,
7. lefokozás és kisebb zsoldosztályba való helyezés ;

II. vétségeknél :

1. fogság,

- a) szobafogság,
- b) foglárfogság,
- c) közös szobai fogság,
- 2. elbocsájtás,
- 3. lefokozás és kisebb zsoldosztályba helyezés,
- 4. pénzbüntetés,
- 5. a jószágnak, árúknak és eszközöknek elkobzása,
- 6. jogok és jogosítványok elvesztése,
- 7. valamely helyről vagy
- 8. országból vagy
- 9. a monarchiából való kitiltás.

Legszembeötlőbb a büntetések sokasága. Még a halálbüntetésnek is két nemét állapítja meg: a főlakasztást és a föbelövést. Sajátos fölfogása, mondhatnók igazán katonai fölfogás, hogy a főbelövés enyhébb nemcsak a főlakasztásnál, de sőt az életfogytig tartó börtönnél is. «Valami megható, szinte regényes bajtársiasság nyilvánul meg abban, hogy az elítélt szemeit bekötözi egy katona, kit az elítélt a bajtársak közül maga kér föl erre s hogy nem a hóhér, de viszontagságainak sorsosai oltják ki életét.» (31. lap). A főbelövés már kegyelem olykor az elítéltre nézve. Másfelől pedig ki ne hallotta volna már a közönséges életben, hogy a halál jobb az életfogytiglani rabságnál?! S ez elvet a katonai büntető gyakorlat keresztül is viszi: míg a főlakasztás helyett életfogytiglani börtön, a föbelövés helyett 1—2 évi börtön szokott kegyelem útján kiszabatni. Lényeges különbség továbbá a két halálnem között, hogy főlakasztás katonai egyénen nem hajtható végre; a katona előbb kiközösíttetik a hadseregből s polgári hóhér végzi ki, míg a föbelövés katonai ruhában, katonák kezétől találja. Irónk a törvénynek e föltűnő s valóban a laikusok előtt nem igen tudott vonását külön, érdekes fejezetben taglalja. Csak egyre nem találunk e helyütt feleletet: lehetséges-e, hogy a túlnyomó enyhítő körülmények főnforgása esetén a katonai bíró az életfogytiglani börtönbüntetésről a föbelövésre, a mint a civil bíró az enyhébb büntetési nemre leszálljon? E részben azonban tudnunk kell — mint alább megemlíti — hogy a katonai büntető törvény egyik büntetési nemet a másik helyett csupán kegyelem, de nem *correctionalisatio* útján alkalmazhatja. Kegyelemnek pedig ez esetben nem lenne értelme.

A büntetések sokfélesége, jó bíró kezében, tagadhatatlanul nagy előny: alkalmazkodást enged az egyéni sajátosságokhoz.

A szabadságvesztés-büntetésnek több neme van, mint a polgári jog fegyház-, börtön-, fogház rendszerének. A katonai börtönbüntetés vagy életfogytiglan, vagy határozott időtartamú, mely esetben maximuma húsz év, minimuma hat hónap. Ez utóbbi sajátosságát igen helyesen emeli ki szerzőnk, mert míg a magyar büntető törvényben a legszigorúbb szabadságvesztés-büntetésnek két év a minimuma, a katonaié félév! A fogság neme három: szobafogság a legenyhébb, a foglár-fogság, a szigorúbb custodia honesta, mindkettő a tisztek számára, a közös szobafogság ugyanaz a legénység számára. E fogságnevek azután összekapcsolatnak bőjttel, kemény fekhelyel, magánelzárással, sötét magánfogságba zárással. A szabadságvesztés e nemei rendkívül előnyösek kisebb bűncselekményekre, mert diffamáló hatásuk nincsen s mégis bírnak büntető erővel. Míg tehát a szigorúbb szabadságvesztés-büntetésnek csak egy neme van, az enyhébb többel bír. Megjegyezzük itt, hogy a testi fenyíték is benne van a katonai büntető törvény eredetijében, de ezt az 1868-iki védtörvény eltörölte.

Vannak azután büntetések, a melyek kiváltkép katonaiak, mint a lefokozás, kisebb zsoldosztályba helyezés, tisztségtől való megfosztás, s olyanok, a melyek mellékbüntetési jelleggel bírnak, mint a jogok, jogosítványok elvesztése, elkobzás.

A mi e büntetési nemek alkalmazását illeti, az előttünk fekvő tanulmányban egyet igen nélkülözünk, annak kimutatását, hogy e büntetési nemek mindenkor mely bűncselekményekre s mily mérvben alkalmaztatnak? Nem ítélheti meg ebből folyólag a laikus szem a katonai büntetés szigorú vagy enyhe voltát. Épen így nélkülözzük e munkában az egyes bűncselekmények ismérveinek kifejtését. A bűncselekményeket felsorolja az író, de azok fogalmi jegyeivel meg nem ismertet. Ez tagadhatatlanul akadályozza a törvény fölfogásának méltatását.

A büntetéseknek a bűncselekményekre való alkalmazásában a katonai büntető törvény a polgáritól teljesen elütő módot követ. A magyar büntető törvény elve, hogy halál, fegyház és börtön a büntettek — fogház és pénzbüntetés a vétségek büntetései. E büntetési nemek azután olykép alkalmazhatók, hogy a szigorúbbtól az enyhébbre túlnyomó enyhítő körülmények főnforgása esetén leszállás engedtetik. E leszállás az úgy nevezett correctionalisatio. És így, a mennyiben pedig valamely büntetettre leszállás útján fogház szabattik ki, az az által vétséggé fokoztatik le. A katonai törvény némely delictumokat büntettnek, másokat vétségnek nevez. Vannak azután

oly delictumok, melyek nem neveztetnek meg e megkülönböztetés szerint. Ezeknél azután a büntetés lesz az irányadó: halál, börtön és tisztségtől megfosztás a büntettek, fogság és pénzbüntetés a vétségek büntetései. De kivétel itt is van: a szökés, ha fogsággal büntetett is, mindig büntett. A többi büntetési nem úgy büntettek, mint vétségekre egyaránt alkalmaztatik.

Correctionalisatiót a katonai büntető törvény nem ismer. De a súlyosító és enyhítő körülmények rendszerét ismeri. Nem bízza ezek mérlegelését azonban a bíró belátására, hanem taxative sorolja föl. Ez ellen írónk határozottan kikel. Nem tartható ez azonban annyira helytelennek. Emlékezzünk reá, hogy Deák Ferencz 1843-iki javaslata ugyanígy tervezte azt. Mikép alkalmazza azonban a katonai törvény az enyhítő körülményeket correctionalisatio hiányában? A 124. §-a megengedi, hogy tíz-húsz évi börtön helyett öt évi, öt-tíz évi helyett két évi legyen kiszabható, de ezzel a büntett nem lesz vétség. Mert a leszállás csak a büntetésben van meg s nem a minősítésben is s így az sohasem correctionalisatio, hanem — mint már jeleztük — kegyelem útján történik.

Ismertetésének további során a szándékkal s a kísérlettel, az általános büntetőjog e két leglényegesebb fejezetével foglalkozik a szerző.

A mi a szándékosságot — vagy a törvény kifejezése szerint a «gonosz szándék»-ot illeti — a katonai törvény az objectivismus alapján áll, de itt-ott ez iránya megtörik. «A törvény kétségtelenül az objectiv iránynak kívánt hódolni, míg a katonai szigor sok vonatkozásban sodorta a subjectiv elmélet örvényébe», mondja írónk. Ez érdekes jellemvonás, mert abban az időben, mikor e törvény kelt, úgy a német, mint különösen az osztrák büntetőjog teljesen a subjectivismus alapján állott.

«A büntetthez» — mondja a törvény 1. §-a — «rendszerint gonosz szándék kívántatik meg. A gonosz szándék pedig nemcsak akkor tudatik be bűnül, ha a büntettel járó rossz épen a merénylet, vagy a mulasztás előtt, vagy azalatt fontoltatott meg és határoztatott el, hanem akkor is, ha a gonosz szándékkal egyéb oly valami követetett vagy mulasztatott el, a miből az ez által támadt rossz közönségesen következik, vagy könnyen következhetik.» Az eredmény, s nem a szándék a döntő tehát, ez az objectivismus lényege, legegczatásabb példája ennek, hogy a gyilkosság s a szándékos emberölés különbségét nem ismeri a törvény; ez irányt követi — mint írónk megjegyzi — úgy az alsóbb, mint a felsőbb folyamodású katonai judicatura.

A kísérlet definitiója a katonai törvényben eléggé szerencsés. «A büntetthez nem szükséges, hogy a tett valósággal véghez vitesék. Valamely gonosz tettnek már kísérlete is büntettet képez, mi helyt a gonosz szándéktól vezérelt egyén valamely a valóságos elkövetésre irányuló cselekményhez fogott s a büntett véghezvitele csak a tehetetlenség, valamely külakadály közbenjövetele vagy a véletlen miatt maradt abba.» A megkezdés és az abbanmaradás különbségét itt részletesen kifejtve találjuk, nem mint a polgári törvényben, mely e miatt sok controversiára adott okot. Nagy tért enged, a polgári jognál nagyobb, a katonai törvény az úgy nevezett tevékeny bűnbánatnak, az önkéntes elállásnak. A büntetlenséget mindenki számára biztosítja, de ha az illető tiszt: becsületügyi eljárás alá esik. Igen figyelemreméltó ez, hisz büntető irodalmunkban van oly irány, mely az önkéntes elállás büntetlenségének mind nagyobb teret kíván biztosítani.

Ezek a főbb kérdések, melyekkel irónk művében foglalkozik. Az általános tanok mindegyik tételénél bő casuistikával találkozunk s reflexiókkal de lege ferenda. Csak így ismerhetjük meg a különös rész egyes érdekes adatait, mert mint mondtuk, az egyes bűncselekmények minéműségével e tanulmány nem foglalkozik. Óhajtanók a szerző tollából ennek is mielőbbi taglalását.

Egy bűncselekménynek azonban külön fejezetet szentel a szerző, s ez *A párbaj a hadseregben*.

Fontosnak tartja szerző e kérdést, különösen annál fogva, mert a párbaj — e dicső örökség — főnnállásának okául a közbeszéd rendesen a katonaság körében dívó párbajkényszeret tartja. E részben a szerzőtől számos érdekes adatot tanulhatunk.

Foglalkozik mindenekelőtt a középkori ordaliákkal, istenítéletekkel, mint a párbaj eredeti alakjaival, s a lovagi tornákkal. Majd egy igen érdekes jogforrást közöl: «A királyi katonai curia becsületbeli ügyekre vonatkozó peres eljárásának gyakorlat útján elfogadott szabályzatát», a mely a XVI. század közepén keletkezett s a quadripartitumban benne foglaltatik. Ennek lényegét 8. szakasza fejezi ki legjobban: «A bizonyítás párviadal és vívás útján való neme egykor majdnem minden perben szokásos volt, azonban az ország köztörvényei által teljesen megszüntettetett és eltöröltetett. Azonban a bíraskodásnak ez egyetlen nemében, mivel itt más bizonyítás valószínűleg elégtelen, kellő óvatosság mellett meg szokott engedtetni, ha maga a fődolog, mely iránt a per indítatott, tisztán becsületbe vágó ügyre vonatkozik és tanuk előtt nem tárgyalható s ennek

következtében minden törvényes bizonyítási mód hiányoznék.» E szabályzat elolvasásából kitűnik, hogy az újkor már valami kényszerűségnek tekintette a párbajt, melyre csak bizonyítékok hiányában s kellő óvatossággal kötelezhetők a felek. Ez a párbaj egészen más, mint a modern kor párbajai. Tévedés a hit, hogy a mai párbaj a középkor maradványa. A középkori lovag bajnak tekintette a szoros értelmében a párviadalt s abba kénytelen kellett ment, mert eleget kellett küzdenie amúgy is a csaták hevében ; a mai duellum a hetvenkedő spanyol és francia uracsok szülötte. Egy léha társaság elfajult kedvtelése, mely Don Quixoteként «varázslatokról és szóváltásokról, csatákról, kihívásokról, sebekről, udvarlásról, szerelemről, fájdalomokról és más esztelenségről» álmodozik, de a valódi harcra immár képtelen. Ez a párbaj fajult aztán mániává II. Ferenc és IX. Károly francia királyok alatt ; amaz egy gyenge, beteges testű, léha szellemű, gyenge eszű ifjú, ez épen oly gyatra testű, rossz nevelésű ember : a Bertalan-éj tettese. Ezek és pajtásaik, az úgy nevezett gentilhommes honosították meg ezt a dicső örültséget, a mely akkoriban annyira fajult, hogy a párbajozókkal a segédek is együtt verekedtek ; igazolták Cremer mondását : «Mennél inkább virul a párbaj divatja, annál kevesebb az érzék elméletben és gyakorlatban egyaránt az igazi becsület iránt.»

Ezt a párbajt a katonai törvények is üldözik. Büntette azt már és pedig lenyakazással a Mária Terézia által 1752 június hó 20 án kiadott nyíltparancs : Verboth wider das Duelliren unter den Officiers.»

De tudnunk kell, bár a közfölfogás nem igen tudja, hogy a párbajt a mai katonai törvény is bünteti, s még szigorúbban, mint a polgári ; szerinte : «a ki valakit bármi okból halálos fegyverrel vívandó viadalra kihív, s ki az ily kihívás következtében viadalra kiáll, a párbaj büntettét követi el», mondja a 437. §. s ezt hat havi egyszerű börtöntől húsz évi súlyos börtönig terjedhető büntetés sújtja. A mai fölfogás azonban megkívánja a párbajt s a katonai becsületügyi eljárás a tiszteket arra kényszeríti is. Kénytelen tehát a katonai főtörvényszék adott esetben megkegyelmezési jogát gyakorolni.

Írónk igen helyesen száll síkra a párbaj intézménye ellen. «Ma már a hadseregnek erre szüksége nincsen», mondja, s igen érdekes adatokat közöl a mult, XVIII. századbéli szabályzatokból, a katonaság régi mivoltáról, mikor még a katonát a szappan s a fésű használatára kellett szoktatni s Augsburgnál egy magát kitűntetett

hadnagy sem írni, sem olvasni nem tudott. E míveletlen korban illet a párbaj, jobban mondva, mikor a katona képzettsége csak a verekedésben állott, természetes volt, hogy a nélkül el nem lehetett. Nagy okát találja továbbá a párbajozásnak a katonai cölibatusban, mely a korcsmákba, kávéházakba, a párbajok melegágyába kényszeríti. Itt ismét közöl egy régi rendeletet.

E fejezetet e régi adatok közlése teszi érdekessé s ezzel szerző igen hálás munkát végzett. De nélkülözzük a komoly párviadal s a léha párbaj történeti fejlődésének kellő kidomborítását, melyre fontosabb utaltunk. E tekintetben igen figyelemreméltó dr. Georg von Below kasseli történettanár *Das Duell und der germanische Ehrbegriff* című munkája. Ennek adatait — a nyegle francia és spanyol úrfiak párbajmániáját — sokkal szerencsésebben alkalmazhatta volna elmélete kiegészítéseül, mint Tóth Lőrincz azon tanát, hogy a párbaj a «rosszhírű középkor» maradványa, s melyet a történelmi adatok, mint azt fentebb már ecseteltük, épen nem támogatnak.

Szerző végül három, már megjelent értekezését adta ki tanulmányai kiegészítéseül a katonai büntető jog reformjáról, elméletéről s a katonai igazságszolgáltatás reformjáról Franciaországban. Ezek jobbára polemizáló cikkek.

A laikus igen nagy érdekléssel olvashatja Gábor Gyula művét. Stílusa könnyed, számos érdekes megjegyzéssel fűszerezve s még egyfelől a nem szakember által is érthető, írója a katonai büntető jogban teljesen gyakorlottnak jelentkezik. A katonai büntető jog különös része s a katonai perrendtartás ismertetése is óhajtott volna lenni tollából.

KÁRMÁN ELEMÉR.

ÉRTESÍTŐ.

Margitsziget és más költői elbeszélések. Írta Erdélyi Zoltán. Budapest, Franklin-Társulat. 1901. Ára 2 korona. 134. lap.

Erdélyi Zoltán különösen a *Vesztett boldogság* című verses regényével vonta magára a figyelmet. A Magyar Tudományos Akadémia 1897-ben a Nádasy-féle 100 aranyas pályadíjjal jutalmazta e művet, mely azóta második kiadásban forog a könyvpiacon. Nem volt ez valami eredeti erővel és nagyobb költői érzékkel bíró mű, de mégis előnyösen vált ki társai közül érdekes meseszövése, a helyzetek természetes rajzolója és előadásának könnyű folyama s művelt stílje és verselesével. Erdélyi Zoltán, úgy látszik, azóta is nagyobb előszeretettel fordul az elbeszélő faj, mint a tiszta lyra felé. Erről tanuskodik előttünk levő füzet is, mely hét rövid verses elbeszélést és «függelékül» két dramatizált költeményt foglal magában. *Margitsziget és más költői elbeszélések* címe alatt vesszük a kis gyűjteményt. Úgy látszik, *Margitsziget*et tartja az író a csapat vezérének. Ez vezeti be a sorozatot, hosszabb a többinél, habár nem tartalmasabb, sőt némi tekintetben értéktelenebb. Szerzőnk maga mondja el a költemény végén, hogy «mért is írtá ezt a kis történetet»: «Margit királylány szigetje Ihletett e játszi versre. Azt csodálva, azt imádva (a szigetet?) Libbent dalra lelkem szárnya, És csak egyet fájlok: Bájjait mind visszaadni, Rózsáihoz rózsát rakni — Gyöngé és szegény vagyok». A mi a gyöngeséget és szegénységet illeti, abban igaza van a költőnek. Nem a sziget leírására, szépségeinek hű festésére s költői fénybe vonására helyezi a súlyt, hanem inkább arra az igen vékony és gyalró mesére, melynek keretével a szigetet választotta s melynek leperdüléséhez csak hosszú előkészület és érdektelen közbeszövések után jutunk.

Annak terjedelmes elbeszélésével kezdi, hogy délután a Dunaparton mint «nyüzsgő az emberáradat» a szigetre induló hajót

várva; mint tódul, tolong, töri egymást, midőn hajóra száll. E nem sok szót érdemlő jelenet leírása után elérünk a szigetre s meghalljuk annak egy külön szakaszban nem annyira kimerítő és kerekded, mint futólagos dicsőítését. A szigeten játszódik aztán le az a sovány leleményre valló történet, mely szerint a «firtelni» szerető, fölülletes, hiú, de szép Irén körül erősen udvarol a két ledér gavallér, Dönczi és Bandi. A víz-esés mellett állva és enyelegve, «hol a vizet áthidalja keskeny palló, kőből rakva» s alól «kénes forró zuhatag»: «a pajkos lányka szól s kaczerán föl kaczag: Lássam hát, hogy ki a bátrabb, Általmenni itt ki mer? A ki győztes, az kívánhat S tán sokat nyer, a ki nyer». Bandi szerencsére átmegegy, de Dönczi a vízbe esik. Kegyetlenül megfürdik, de nem veszélyesen s szánandó esetén és lucskos alakján a könnyelmű Irén «jót nevet». Bandi azonban komolyan veszi a leány ily szívtelenségét. Elitéli önmagában, sőt tudtára is adja ezt neki s elfordul tőle. Irént kijózanítja a lecke. «Új világ kelt föl nyomába Sok nemes, jó érzés árja Im egyszerre megrohanta S régi lényét átforgatva, Új alakra kelthetett» ... «Egy rajongó szív szava, Visszaadta jónak, szépnek, Ura lesz a forró vérnek S boldogan tér már haza».

Ennyiből áll a Margitsziget meséje. Biz ez eléggé egyszerű, szinte az együgyűségig. S nagy igaza van az írónak, midőn maga bevallja: (25. lap.) «Megtörtént, vagy nem, de érzem, E kaland itt gyermekes, Olvasóm! bár azt ígértem, Hősi tornát ne keress ... Röstellem bár, így esett». Ez az eset, ha így esett is, nem igen méltó és nem elég váza egy költői beszélynek, kivált ha az író nem bírja annak hézagait kitölteni s érdekessé tenni a költészet fényével. Arra is igen csekély önmagában, hogy mint szerzőnk képzelte és ohajtott, a társadalom és a kor léhaságát fesse előttünk.

A végső (VI.) szakaszban következik az egészsből a tanúság. Szerzőnk nem az olvasóra bízta, hogy vonja ki a tanúságot: maga mondja azt el. «Czélom volt csak megmutatni, Hogy mindenre (?) föl kaczagni, Léhaszkodni, mert tán jól áll, Rosszabb lenni a valónál, Ezt manapság sok teszi! Szörnyűködni még sincs rá ok, Mert hisz' ez az új mód' átok (?). Büntetését elveszi» ... ut figura docet. A léha udvarló vízbe esik, a hiú kaczer leány megdorgálva megjavul. Amaz megeshetett, emez nem valószínű. A szerző meg van elégedve művével. Mert «ha egy oly nyári éjnek, A milyenről szól ez ének, Félhomályból átszűrődve, Gögicsélő dalba szöve, Egy sugára átragyog (?) Hogy megírtam, még se bánom, Szálljatok csak röpke szárnyon Csengve-bongva, kis dalok!» Ez a megelégedés is valami ömárára

nézve, de nem sokat ér, ha az olvasó is nem részesül abban. A csengő-bongó kis dalokat pedig nem látjuk itt, hacsak minden egyes versszakot dalnak nem tekintünk. Az elbeszélés könnyen folyó. Ahhoz van a szerzőnek elég bősége. De már a nyelv, a stíl, a verselés nem egy kívánni valót hagy.

Sokkal sikerültebb a következő hat rövid elbeszélés. Nem kerít azokban nagy feneket a fölvetett tárgynak. Terjengés nélkül siet megrajzolni a képzelet szülte mesét, melynek egyike-másika némi keresettségre vall. A *Hóembert* az öreg tanító mellől az udvarra illant s a téli hóban játszó királyi gyermek alkotja. A gyermek halálos beteg lesz, s midőn haldokló ajkáról a trón fölött döntő szót lesik a rokonok, a gyermek e szavakkal múlik ki: «a hóember szájába még kis pipa kell».

A *Csókper* szerint egy zárda közelében gyár működik. A gyári munkások közül egy legény megcsókol egy leányt. A leány e miatt bevádolja a legényt. A per a barátok elé kerül. A bölcselkedő, mulatságos tárgyalás vége az, hogy a szerelem győzedelmeskedik s a szeretők egymáséi lesznek.

A *Végtárgyalás* egy szerencsétlen szép ifjú nő történetét ábrázolja. Szegényen, elárvultan nőül adják ahhoz, a kit nem szeret. Megszökik férjétől azzal, a kit szeret, de a ki a mézes idők elmulta után bomlott erkölcsű, elzüllött ember, nevének és bölcsőben fekvő csecsemőjének ostroma lesz. A nő egy irtózatoss pillanat önkívüliségében megöli őt, ügyét és élete történetét a bírák előtt megható részletességgel festi. A beszéd rendkívüli hatása alatt fölmentik. Érdekesen, természetes vonásokkal rajzolja a szerző a szerencsétlen fiatal nő és anyja helyzetét, lelki állapotát, indulatkitörését, mely a végzetes lépésre ragadta s ez a rokonszenves rajz maga is járul az olvasó szemében ahhoz, hogy a bírák ítéletének mérlege méltán hajlott a bűnös, vagy inkább a «vértanú» fölmentése felé.

A *Király könyvtára* azt foglalja magában, hogy élt valahol egy király, a ki nagy tudós volt s azzal akarta bölcsesé tenni a tudatlan pórnépet, hogy roppant halmaz könyvet gyűjtött össze egy nagy palotába s megparancsolta, hogy népe onnan vigyen magának könyveket, akár szekér számra. Vittek is: de fölsült vele a király, mert hogy népe olvasni is tudjon, arról gondoskodni elfelejtett. Megfelelő naiv földolgozása az anekdotászerű csekély tárgynak.

A *Bálban* az udvarlótól már szinte tánczra fölkért kisaszszonyt mély szomorúságba ejtette az, hogy mikor ő a bálba jött, a kapuban egy rongyos gyermek fázott és koldult, míg itt «víg zenész,

tomboló kedv járja. S az a gyermek nem evett még máma» (?) Az udvarló lesiet gyorsan, hogy kedvesének kedvére tegyen, hogy a koldús-lánykát alamizsnájával fölsegítse, de akkor az már a hidegtől megdermedve holtan fekszik ott. Visszamegy s megvígasztalja kedvesét azzal, hogy: «no de most már ne lássak ám könnyet; Az a gyermek nem éhes már többet». Látni való, hogy itt sincs a kicsi történetnek semmi különösebb érdeke, meséje, bonyodalma, fejleménye. A mily egyszerű, oly egyszerűn van elbeszélve, némi csekély költői diszítéssel, parányi tükrül annak, hogy míg fényes termekben mulat a jólét és gyönyör, ott künn a sötétben a téli éj zord fagyában gyötrődik az inség és a nyomor.

Reogh levante csókja zárja be a «más kisebb költői elbeszélések» sorát. Ez már ballada formában beszéli el mondani valóját. Úgy látszik Robert Károly idejében játszik, pedig a mai korban is épen úgy játszhatnék. A kalandos levante mézes-mázos szóval csábítgatja, csókra kéri a szép molnárleányt. Ez vonakodik, nem hisz, fél, mert egy boszorkány megátkozta őt, hogy «azonnal haljon meg, mihelyt egy hazug férfi ajkát csókjával lezárja». A kéjvágyó levante azonban mellére vonja őt s megcsókolja. A leány rögtön meghal s rémként üldözi a csábító hazug lovagot. Csinos darab. A történet balladai gyors tempóban halad. Többet ér némely hosszú elbeszélésnél.

Ezeknek az apró elbeszéléseknek megalkotásában nem lehet el nem ismernünk bizonyos ügyességet és könnyűséget, habár a költői erőnek és eredetiségnek nyomaival nem igen találkozunk bennök. Nélkülözzük a stíl emelkedettségét, a nyelv szabatosságát és erejét, a verselési technika kellő figyelembe vételét. Sokszor prózai laposság, a kifejezésekben pongyolaság, a verselésben olyas könnyedén vett nem bánomság tűnik szemünkbe, mintha hirlapírói gyorsalkodással készült volna a mű. Fölötlők az efféle apróságok is: *máma*, már ma helyett, *megbocsással*, megbocsáss helyett; «szörnyűködés fut át a termen, *Szűnyog se zenghet ennél szebben*». Mi ez? «*Más egész ott a szokás, egész más helyett; csak még egy légy se rebben*», még csak helyett. «*Rikolt az erdőnek valamennyi varja*». A varjú nem rikolt, de *károq*.

A «más költői elbeszélések» keretébe nem volt beilleszthető az a két kis dramatizált költemény, melyet *Függelékül* kapunk a kötetke végén. Azok egyike, a *Késő találkozás*, figyelemre méltó «drámai jelenet». Némi elevenességgel s a szenvedély emelkedettebb hangján van rajzolva egy fiatal ember szerelme, ki meg nem magyarázott hét évi távollét után keresi föl egykori ideálját, a kit még

mindig ábrándosan szeret s a kitől viszont szerettetik. Azonban a nő már feleség és anya, bár előbb azt mondja magáról: leány vagyok, bár asszony a nevem. Nem szereti férjét; az pedig boldog az ő oldala mellett. A lázongó ifjú szökésre ingerli őt; de győz benne a jobb rész, férje és gyermeke boldogsága visszatartja; a szerelmével megkésett ifjú megtörtén távozik örökre. Van valami valószínűség, megható mind a fiatal ember lángolva kitörő elkésett szerelmében, melyet végre erény leplével takar az önmegtagadó lemondás. — Azonban a *Vörösmarty ébredése* című alkalmi költemény nagyon gyöngé. Nem volt méltó kikeltetni sírjából Vörösmartyt, hogy végig hallgassa azokat a sivár panaszokat, melyeket előtte a jelenkor költője sokszor igen is gyarló prózai versekben elszaval, zúgolódván a mai versírók zsibongó vásári áradata ellen, no meg egy kissé a publicum ellen ír, mely «a szűz poézist megveti». Képzeltető, hogy a «Mester» ezek után, mikor az óra egyet üt, éjféli sötétben, dörgés közt, örömet siet vissza sírjába. —ó. —v.

Ungarische Volksmärchen. Ausgewählt und übersetzt von Elisabeth Sklarek. Mit einer Einleitung von Adolf Schullerus. Leipzig, 1901. XXI. és 300 l.

Ezt az értékes szép könyvet a legnagyobb örömmel kell üdvözlönnünk, hiszen népmese-kincsünk legjavát juttatja sikerült fordításban, jeles magyarázatokkal, igen szép kiállításban a külföld birtokába. Előzőit minden tekintetben fölülmúlja, persze nincs is nagyon sok előzője. Német fordítás magyar népmesékből tudtommal a következő négy van: Georg von Gaál, *Märchen der Magyaren*, 1822. (17 mese); Joh. Graf Majláth, *Magyarische Märchen und Sagen*, 1834. 2. kiadás 1837. (amott 12, emitt 24 darab); Gottlieb Stier, *Ungarische Sagen und Märchen*, 1850. (17 mese Er. lélyi János gyűjteményéből) és ugyanaz, *Ungarische Volksmärchen*, 1857. (20 mese Gaál György gyűjteményéből). E német fordításokhoz járul egy francia: Michel Klimo, *Contes et légendes de Hongrie*, Paris 1898. (számos monda mellett vagy 30 népmese, legnagyobb részt Benedek Elek műveiből és egy angol gyűjtemény: W. H. Jones és Kropf Lajos, *The Folk-tales of the Magyars*, London, 1889. (53 népmese, legtöbbje Erdélyi és Kriza gyűjteményeiből). Ez adatokból világos, hogy német fordítás négy évtizede nem jelent meg, pedig éppen ez utóbbi évtizedekben keletkeztek a legértékesebb magyar

népmese-kiadások: a Kisfaludy-Társaság *Népköltési Gyűjteménye* és a *Magyar Nyelvőr* rendkívül becses közleményei. És épen ez utóbbiakból merített Sklarek Erzsébet berlini kisasszony: könyve összesen 48 magyar mesét tartalmaz; ezekből 29 származik az *Arany-Gyulai*-féle gyűjteményből, 17 a *Magyar Nyelvőr*-ből és csak kettő Merényi Lászlónak megbízhatatlan gyűjtéséből (*Eredeti Népmesék*, 1861. 2 köt.), melyeknek közlését a tájékozott fordító azzal mentegeti, hogy ismert népmeséknek érdekes változatai.

A milyen helyes az anyag megválogatása, olyan sikerült maga a fordítás, mely oly német olvasónak is meg fogja nyerni tetszését, a ki e gyűjteményből csupán költői élvezetet óhajt meríteni. Még nagyobb hálaival fogadja e szép könyvet a folklóre terén kutató külföldi szakférfiú, a ki egyrészt számos európai népmesének rendkívül érdekes változatait veszi e kötetben, más oldalról pedig az eddigénél sokkal helyesebb, jellemzetesebb és kedvezőbb képet alkothat magának a magyar népköltészet egyik legbecsesebb ágának fölfogásáról, hangulatáról, stíljéről. És ebben nagy segítségére lesznek a jeles bevezetés és a gazdag anyaggal kitűnő jegyzetek.

A tartalmas és érdekes bevezetést Schullerus Adolf nagy-sinkí ev. (szász) lelkész írta, a ki a folklóre terén a külföldön is elismert tekintély, és megírta nemcsak teljes szakavatottsággal, hanem őszinte jóakarattal és meleg szeretettel is. A magyar népmese eredetét illetőleg mindenek előtt kifejti, hogy «benszült ősmagyar népmesék, melyek még a pogány korszaknak mythikus jellegű költői alkotásait visszatükröznék (a milyenek, bár csak durva körvonalakban, a rokon finneknél és lappoknál még akadnak), a mai magyar népmese-kincsen már nem találhatók». Még a vándorlás és honfoglalás korszakának eredményei — melyek pedig a nép lelkét egész mélyében foglalkoztatták, hiszen a népköltészetnek századokon keresztül kedvelt tárgyai voltak, mint krónikáink mutatják — még ezek sem hagytak nyomokat a népmesékben. A keresztyénség kiirtotta a pogánysággal együtt ennek költészetét is, melynek helyébe az új hittel kapcsolatosan az ókori művészet alkotásait tette a nemzeti szellem élő forrásaivá.

Népmeséink általában nem a szó közönséges értelmében önálló, eredeti termékek — mely népnek népmeséi volnának ilyenekül tekinthetők?! — de nem is egyszerű kölcsönvételek valamely idegen nép költészetéből; alapjaikban és motívumaikban származnak abból az óriási közös irodalmi áramlatból, mely a középkor kezdetétől egészen az újkorig Európa teljes területét és összes népeit

áthatotta. Ebből merítették germánok, románok és szlávok, ebből a magyarok is. De a mit átvettek anyagban, motívumokban, gondolatokban, azt teljesen átgyúrták, nemzeti szellemökhöz idomították, sajátos hanggal és stílussal ruházták föl és ily módon mindenképen nemzeti tulajdonukká avatták. Még a hol valamely magyar népmesének cselekvénye teljesen azonos is egy idegen mese tartalmával: az anyag megalkotása sajátosan eredeti, a mesevilág fölfogása, humorja, hangja teljességgel egyéni, úgy hogy a magyar népmese még akkor is valóságos nemzeti termék, ha voltaképp csupán szorosb értelemben vett „alakja” tekinthető magyarnak.

Ily magasabb értelemben vett „forrásai” nagy számmal vannak a magyar népmese költészetnek, és Schullerus, a ki becses tanulmányában a magyar szakférfiak fejtegetéseit is lelkiismeretesen felhasználta, szintén tesz kísérletet e források kimutatására. Szerinte vagy ötöt különböztethetünk meg. Első a középkori keresztyén-latin (és byzanci) irodalom, melyből nagy számú remek Krisztus-, Mária- és egyéb néplegendáink származnak. Ezek a prédikáció, vándor-diákok és az iskola útján kerültek a népbe; de közvetlenül az irodalomból is, főleg Haller János *Hármas Istoriájából* (1695.), mely a *Gesta Romanorum* gazdag anyagát a legszélesebb körökbe vitte — hiszen Haller műve például a székely népnél még ma is a legolvasottabb és legkedveltebb irodalmi termékek egyike. Második: a másfél százados török világ, melyből a jó és rossz szellemek, a tündérek, mindenféle keleti fény és pompa, a csodás utak, a borzalmas kalandok és talán a ledér házassági históriák is származnak. Schullerus nem hiszi, nézetem szerint helyesen, hogy e történetek a föltételezett török-magyar ősrökonságból volnának magyarázhatók, hiszen ez ősrökonság maga is elég homályos még. Meséinknek egy harmadik forrása az oláh és szláv népköltészet, mely maga, részben az antik világban, részben az ó-szláv hazafias hősmondásban gyökerezik. Az oláh népköltészet a legteljesebben óvta meg az antik mythos elemeit: a szereplők bolyongása napnál, holdnál és esti csillagnál, átváltozásuk fákká vagy virágokká vagy állatokká, miből állhatatos és hű szerelem megmenti őket, tehát az „Amor és Psyche”-motívumok teljes köre, átment magyar meséinkbe is, és én már évekket ezelőtt (1889.) ily értelemben magyaráztam az Árgirus-mese eredetét. Szláv hatást sejtetnek a harczi hőstettekkel bővelkedő történetek; de ezeknek jó része talán mégis eredeti magyar költészet. Tengeri-hántáskor állnak be oláh és szláv munkások magyar tanyákon, és a különböző fajok ilyenkor cserélik ki és vegyítik össze tarka tör-

téneteiket. Egy további dús 'forrás' az obsitos, a ki sokat bolyongott, sokat látott és hallott, főleg a régi időben, mikor a katonáskodás 10 — 12 évig tartott és túl az ország határain Németalföldre, spanyol és olasz tartományokba is elvitte a magyar embert, a ki azután, haza visszakerülve, mint Hári János, saját hihetetlen hőstettei mezében közli a széles világon hallott számos történetet és mesét ámuló-bámuló magyarjaival. Végre rendkívül érdekesek a 'nemzetiségi' népmesék, melyekben a magyar nép egészséges humora többnyire tréfás történetekben, melyeknek eredete sokszor kétes, jellemzően szerepelteti maga a magyar mellett oláh, szláv, német (szász) és cigány honfitársait.

De mind e 'források' csak nagyon átvitt értelemben tekinthetők ilyenekül. Schol egyszerű szolgáló átvétel; az alkotó népszellem legfőbb motivumokat használ föl, hisz a működő sem tehet másképen; ez sem 'találhat föl' semmit a semmiből; de ezeket a motivumokat azután teljes önállósággal kapcsolja össze és alakítja meg; megtölti a nemzet eleven szellemével, áthatja a magyar népmesét jellemző derült hangulattal, egészséges jóízű humorának teszi edényévé és mindenképen annyira 'magyarítja', hogy csupán a tudományos kutatás derítheti ki, esetleg csak gyaníthatja az esetleges kapcsolatokat, melyek a miénkből más nemzetek mesevilágába átválnak.

E szempontból igen tanulságosak kötetünk végén a jegyzetek, melyek minden egyes darabnál a rokon vagy hasonló történeteket és vonásokat (a megfelelő irodalomra való utalással) összeállítják, igen helyesen főtekintettel az országunkban élő nemzetiségek meseköltészetére. A további tudományos kutatás az itt összehordott becses anyagból örvendetes ösztönzést meríthet. E függelék megszerkesztésénél kitűnő szakférfiak voltak a derék szerzőnek segítségére; de azért az egész kötet első sorban mégis Sklarek kisasszony érdeme, a ki e munkájával nagy szolgálatot tett az európai folklóre tudományának, minket, magyarokat, pedig őszinte hála kötelezett.

h—g.

Richard Muther: Studien und Kritiken II. 1901.

Muther Németország legolvasottabb művészi kritikusaik közé tartozik. E legújabb kötetében — mely gyorsan követte az általunk e helyen nem rég megismertetett első kötetet — szintén találni élénk

támadásokat, meglepő új nézeteket, érdekes leírásokat, sőt valóban szellemes lapokat is: de egyszersmind sok kockáztatott állítást, mely könnyelműen, tudós megfontolás nélkül, bizonyos írói hatás kedvéért van oda dobva. Állításainak ez a rendszeres könnyelműsége Muther régi hibája: mintha azonban legújabb könyvében még erősebben mutatkoznék mint az előbbieken.

A ki könnyelműen beszél, az hasonlít egy tekintetben a huzughoz: gyakran ellenmondásba keveredik önmagával.

Föltűnő milyen megvetéssel szól Muther Walter Craneról, ki szerinte az angol művészetnek ide-oda ingó bohócza. Nagy művészettörténetében pedig ezt írta Muther Craneról: «Valami különös ifjúkori, a legendának friss szellője fuvall felénk Crane műveiből, mint Phidias compositióiból. Az *Élet hidja*, Cranenak e híres képe olyan, mint egy görög dombormű. Rajzai gyermekes tárgyuk ellenére is oly monumentális hatásuak, hogy úgy hatnak, mint a nagy stílú festészet.»

De nemcsak Crane veszítette el Muther jóindulatát: a magyar művészek is hasonló megvetésben részesülnek. Sőt a mi föltűnőbb (de Muthernél nem meglepő): ugyanazok a magyar festők. kiket ugyancsak e tanulmányok első kötetében megdicsér, ugyanazokat a másodikban már elítéli. Az elsőben dicsérve kiemeli: hogy nincs bennök «magyar paprika»; a másodikban azonban már «egészen paprikások». Mily gyorsan felejtí Muther bíráló metaphoráit!

Az első kötetben ezt olvassuk: «Valósággal nem is olyan rossz az a magyar művészet. Az ember elcsodálkozott, ha Berlinben a egyik műtárlaton (Keller és Reinernél) egy csoport fiatal magyarral találkozott, a kikben nem volt semmi ósdiság, kikben nem volt semmi paprika, semmi álmagyarság, Dudits, Ferenczy, Grünwald. Hegedűs, Kuntí, Olgyay, Rippl-Rónay, Szegfy, Szikszay és Ziegler — ezek mindenről lemondtak, a mi a régebbi magyar művészetnek hetvenkedő vagy nyers irodalmi jellegét adta, és a modern festői technika minden vívmányával fölfegyverkezve igen finom, igen discret műveket teremtettek.» (I. 330.)

Milyen meglepetés ezek után a következő bursikóz jellemzés: «A magyaroknak közös az oroszokkal a barbárság, de nem az oroszok ereje és merészsége. Borzasztó a budapesti Nemzeti Muzeumban azon plüs bársonyvörös históriákat látni, a melyeken hőstenorok adják elő a magyar történetet: borzasztó, Pest utcáit látni, azokat a procczos házakat, utálatos parvenu-elegantiájokkal. Az építkezéseknek ez a rákefált üres talmi műveltsége mutatkozik a festészet-

ben is. Nehézkes genre-jeleneteket, véres történeti eseményeket, levágott törökfejeket és incselkedő huszárokat már nem festenek Magyarországon. Ferenczy és Grünwald, Hegedűs és Kann, Olgyay és Ziegler a legújabb párisi mestereknél keresnek fölvilágosítást. Valóban pedig nem tesznek egyebet, mint azt, a mit úgy szokás kifejezni: faire les Besnard, les Cazin, les Carrière. Pusztán az a paprika magyar, a melylyel képeiket fűszerezik, csupán az a Mikoshang, a melyen párisi élményeiket elbeszéli». (II. 231.)

Ha nagyobb súlyt helyeznénk Muther birálataira (a mint hogy nem helyezünk) és ha vigasztalásra szorulnánk, talán megvigasztalna Muthernek az az állítása, hogy sohasem volt német festészet. (160.) A modern német festők szerint a francia impresszionisták utánzóik. A régebbi német iskola (Pilotyék) a belgáktól származik stb. A németeknek tehát úgy látszik Muther szerint se festészetök, se paprikájok.

mf.

Aus Insulinde. Malayische Reisebriefe von Ernst Haeckel. Bonn-Verlag von Emil Strauss. 1901. Ára 10 márka.

A kik megszokták már, hogy a híres jenai tanár könyveiben mindig az ész rideg munkájával találkozunk, mely nemcsak minden babonát, hanem minden vallást is elvet, nagy csalatkozással fogják olvasni ezt a szép könyvet. Ime, a hatvannégy esztendő tudós boldognak vallja magát, hogy megadatott néki látni a földnek azt a részét, hol örökös a nyár s mely felé egész életében áhítozott. Maga mondja, hogy nem hitte volna húsz évvel ezelőtt, midőn tanulmányai kedvéért Ceylonban időzött, hogy idő multán még közelebb juthat az æquatorhoz s még hosszabb időt szentelhet a tropikus vidékek tanulmányozásának. Természetes, hogy tudományos czélok szolgálatában tette meg ezt az utat. Már elutazta előtt elterjedt az a hír a hirlapokban, hogy utazásának egyedüli czélja a híres Pithecanthropus erectus föl kutatása, a melynek fosszilis maradványait Dubois Jenő tudvalevőleg 1894-ben már meg is találta. Sőt annak is lehetett híré hallani, hogy egy amerikai milliomos (hogy melyik, arra nézve eltérnek a vélemények) egy amerikai tudóst a maga költségén Jávába küldött, hogy Haeckelt megelőzze s a Pithecanthropus megtalálásának dicsőségét a maga, illetőleg Amerika számára elkaparítsa. Ezek azonban csak kósza hírek voltak, mert Haeckel ennek a tudósnak, bár mindenfelé tudakozódott róla, sehol nyomát

nem találta. A *Pithecantropus* föl kutatása nem volt, nem is lehetett célja Haeckel utazásának; ilyen nagy vállalatba ily rövid idő alatt bele sem lehetett volna fogni. Haeckelt speciális célok nem is igen vezették: ő tanulmány tárgyává tette az egész tropikus állat- és növényvilágot. Különösen kedves foglalkozása volt az őslények gyűjtése, melyekben az egész vidék, melyet bejárt, rendkívül gazdag. E cél szolgálatában akarta volna utazását Ambon szigetéig megnyújtani, de ebben külső okok megakadályozták.

Haeckel útirajza, mind a mellett, hogy tudományos fejtegetésekbe is bocsátkozik, nem a tudósok, hanem a nagyközönség számára készült s javarészt közérdekű dolgok alkotják, de még tudományos részei is a laikusra nézve is igen érdekesek, egyrészt maga az érdekes tárgy miatt, másrészt azért, mert a szerző érti a módját, hogy tárgyát velünk megkedveltesse s a legapróbb részleteket is számunkra megérthetőkké és érdekesekké tegye.

1900 szeptember negyedikén indult el Genovából az a hajó, az *Oldenburg*, a mely Haeckelt hét hónapos utazására vitte. E hajó, bár nem tartozik éppen a Norddeutscher Lloyd legjobb hajói közé, mégis mindenesetre kielégítette az utazók kíváncsiságait. Nagyságát és erejét illetőleg elég legyen annyit mondani, hogy gépe 3200 lóerejű, s naponként, 1300 métermázsa szén segítségével, 330 tengeri mérföldet fut be. Hat napig tartott az út a Földközi tengeren keresztül s még tizennyolcz napig a Singaporei kikötőbe. A Vöröstengeterben már meg lehetett kezdeni a tudományos megfigyeléseket a tenger lakóin, főképen a protistákon. Haeckel már régebbi tanulmányutain is gyűjtötte őket és szebbnél szebb alakjokat le is rajzolta és ki is adta a *Kunstformen der Natur* című művében; az újabban találtak is meg fognak jelenni e mű folytatásában. Kétségtelen, hogy van ezeknek, a protistáknál található némelykor igen szép formáknak közük a művészethez is: egyrészt, mert az *æsthetika* gyakran támaszkodhatik rájuk, másrészt, mert alkalmazásuk, különösen az iparművészet terén, nem egyszer igen sikerült lehet.

Haeckel utazásának főcélja Jáva szigete volt. Ha szumatrai útját is beleveszszük, összesen öt hónapot töltött ott. (1900 október 13-ától 1901 márczius 7-éig.) Ne csodálkozzunk azon, hogy utazása, mely tehát alig egy éve, hogy megesett, már itt van könyv alakjában előttünk: a szerző ugyanis már utazása folyamán írta ez úti rajzokat s úgy küldte el a *Deutsche Rundschau*-nak, melyben az első közlemény még hazaérkezte előtt jelent meg. A most könyv

alakjában előttünk lévő útirajz azonban az első kiadásnak teljesen átdolgozott mása.

Mielőtt Jávába hajózott volna, tizenhat napot Singaporéban töltött tudósunk. Singapore szigete igen sok érdekeset rejt magában a természettudósra nézve. Haeckel itt is főképen a protistákkal foglalkozott, de különösen a korallok érdekelték, illet pedig e vidéken igen sokat talált. A mi a növényzetet illeti, Singapore szigete már az egész tropikus növényzetet az ember elé tárja. Igen érdekes, hogy ezeken a vidékeken mindenfelé igen sok a fűvészkert, Singapore szigetén is kettő van, a singaporei és a jahorei. Minde fűvészkertek között kétségtelenül a buitenzorgit illeti meg az első hely. E kert igazgatója, Treub Menyhért, már Singaporéban elébe ment a hírneves jénai tanárnak, hogy kalauzolja. Egyáltalában, ha Haeckel útirajzát olvassuk, nem győzzük csodálni, hogy minő tisztelettel és szeretettel fogadták mindenfelé, a hol járt. Nem győzi elsorolni azokat, a kik mindenütt szolgálatára voltak s vendégökül látták. Mintegy hálából egy népszerű fölolvastást tartott Batáviában *A protisták történetéről és életéről*.

A buitenzorgi kertben töltött napokra nagy örömmel emlékezik vissza a szerző s csakugyan mi is, midőn leírását olvassuk, odavágyakozunk abba a buja növényzetű világba, hol a leghidegebb napokon is 21° meleg van. (Celsius.) A hőmérsék változása Jávában igen kicsiny, 21° és 30 közt ingadozik, vagyis csak 9°, míg minálunk közel jár az 50°-hoz. Buitenzorg, bár nem tartozik magába az æquatori övbe, éghajlatára és következképen állat- és növényvilágára nézve is teljesen æquatoriálisnak mondható. Az a kert, melyben a tropikus égöv összes termékeit összegyűjtve láthatjuk, a híres *Hortus Bogoriensis* (Bogornak nevezik ugyanis a benszülöttek Buitenzorgot) már nyolczvan esztendő. Hollandusok alapították ezt az intézetet, s Hollandia kormánya most is 120,000 forinttal támogatja évenként. Az intézet nem csupán a kertből (a kert főrésze 58 hektár, de az újabban hozzácsatolt részekkel együtt 444 hektár), hanem növény- s állattani laboratoriumokból, herbariumból és könyvtárból áll. Tudósunk ott lakott magában az egyik laboratoriumi épületben s az igazgatónak, Treubnek volt vendége. Haeckel rendkívül nagyra tartja ez intézet jelentőségét s igen kiemeli, hogy gyakorlati hasznán kívül itt az elméleti növényteni kutatásoknak is tág tere nyílik. Hollandia, Németország, Ausztria és Oroszország egyetemlein már vannak is stipendiumok, melyek a fiatal botanikusoknak lehetővé teszik, hogy néhány hónapot a tropikus növényzet tanulmányozá-

sának szentelhessenek a buitenzorgi laboratoriumokban. (Az esetre, hogyha ez az eszme minálunk is tetszésre találna, hozzáteszeni, hogy Haeckel becslése szerint 2400 forint szükséges arra, hogy valakinek a Jávába utazás, visszatérés, és három-négy hónapos ott tartózkodás költségeit megtérítse.)

Talán a legérdekesebb része e könyvnek az a fejezet, mely a jávai majmokról szól. Haeckel ugyanis, mint ismeretes, Darwin követője, vagyis azt vitatja, hogy az ember és a négy anthropomorphus majom, tudniillik az orangutang, a gibbon, a csimpánz és a gorilla közös őstől származnak. Anatómiai szempontból ezt teljesen eldöntöttnek veszi, és azon Huxley formulázta tényre hivatkozik, hogy «anatómiai tekintetben nincs akkora különbség az ember és az anthropomorphus majmok közt, mint e majmok s az alsóbb rendűek között». Ezt vallotta Haeckel régebben is, és most, hogy e majmok közül az orangutangot és a gibbont közelből is tanulmányozhatta, nézetében megerősödött. Különös tanulmány tárgyává a gibbonok egyik fajtáját: a *Hylobates leuciscus*t tette. Ezt a majmot a malájok azvu hangról, melyet rendszeren hallat, *Oának* nevezik. Ez a fajta Jávában egészen közönséges s az emberek közt is megél. A malájok nem is úgy néznek rá, mint egyéb állatokra, hanem magasabb rangúnak tartják. Haeckel egy ilyen Oá-t mindig maga mellett tartott s megfigyelte járását-kelését, evése módját, mozdulatait, de még érzelmeit és indulatait is. Az eredmény, melyre jutott: megdöbbentő hasonlatosság az emberrel.

Tudósunk Jáva egyéb vidékeit is bejárta, hosszabb időt töltött a tjibodasi őserdő tanulmányozásában és a Garut nevű tűzhányó hegy vulkanikus vidékén. Ez a vidék, mely hemzseg a ki nem aludt tűzhányó hegyektől, forrásban lévő tavaktól, különösen a vulkanikus növényzet szempontjából érdekellheti a botanikust. Jávai tartózkodása utóján végül Djokjakartába utazott, a híres indus templomok megtekintése végett. Djokjakarta névleg önálló szultánság, de valójában csak úgy alá van vetve Hollandiának, mint a többi jávai tartományok. Ez a hollandus uralom azonban igen üdvös és sehol sem igyekszik elnyomni az alávetett népek faji jellemét. A maláj faj pedig, mely mindenek fölött simulékony, megvan elégedve a hollandus uralommal.

Mintegy kárpótlásul annak az utazásnak az elmaradásáért, melyet Haeckel, tanulmányútja végső céljaként, a molukki szigetekre tervezett, elhatározta, hogy négy-öt hetet Szumatrának szentel. Szumatra legnagyobb része még csupán a vad benszülöttek lakó-

helye, hanem a főváros, Padang és vidéke meglehetősen civilizáltnak mondható. Padangból a sziget belsejébe vasút visz, de messzebbre egyelőre nem építik ki. A vad benszülöttek leverése a hollandusoknak sokkal több fáradságot okozott itt, mint a többi szigetekén. Apró guerilla harcok még ma is folynak az északi vidékeken. Érdekes része Haeckel könyvének az, melyben a szumatrai és jávai malájokat összehasonlítja. A jávaiak a mívelődés magasabb fokán állanak s ezt arra lehet visszavezetni, hogy a szumatrai malájok közt még a matriarchátus dívik.

Padangból tudósunk Batáviába, Batáviából Singaporeba ment vissza, a honnan, ugyanazon úton, melyen jött, vissza is tért.

Könyvéről egyebet mint dícséretet nem mondhatunk: a szerző nagy tudománya az utazás vonzó leírása s végül a sok szép képmel-léklet, melynek javarésze magának a szerzőnek rajzai és fényképei nyomán készült, élvezetessé teszik e mű elolvasását. —ggg.

Captain John Smith.

(Válasz dr. Márki Sándor úrnak.)

Charles Kingsler *Westward ho!* című szép regényében van egy Háy János-féle alak, névszerint Salvation Yeo, ki folyvást regél saját vitéz tetteiről és élményeiről a spanyolok ellen folytatott örökös harcban — mert Erzsébet, a «szűz» királynő idejében játszik a mese — midőn egyszerre egy angol lovag félbeszakítja ily folkiáltással: «Ficzkó! vagy a legkőrmönfontabb hazug ember vagy, ki valaha megérdemelte a hóhér kötelét, vagy pedig olyan hőstettet végeztél, melyet soha ezelőtt emberi lény meg nem kísértett!» E mottót választotta röpiratának bevezetéseül Captain John Smith egyik hő szószólója s persze a saját és elvbarátainak teljes megelégedésére bebizonyítja, hogy épen úgy, mint Salvation Yeo, az ő vé-dencze: Smith kapitány is, minden ellentmondás és őt látszólag meghazudtoló történelmi tanúbizonyosság ellenére, mint hős dalia s nem mint akasztófavirág kerül ki a vitatkozásból. Csakhogy Poin-dexter Károly, az említett röpirat szerzője (Richmond, Virginia, 1893.) épen annyit konyít a magyar és erdélyi történelemhez, mint Smith kapitány akárhány más szószólója. Csak annyit tud ő, hogy Smith valami gyanús czímerlevéllel valahol délkeleti Európában valami «fél-barbár» fejedelemtől állítólag nemesi rangot kapott. Sze-rinte azon zavaros idők összekúszált eseményeit homály fűdi, a kor

történetét senki sem ismeri, régen elsöpörte az események emlékét a feledés és — nota bene — így sohajt föl szerzőnk, bárha elfeledték volna még azt a kevés adatot is, a mi reánk maradt, mert ezek az események nem érdekelnek senkit — és így tovább. Előtte csak Smith kapitány dicsősége ragyog. De így csak a Poindexter-féle iskolában és a — struczmadarak közt okoskodnak.

Dr. Márki Sándor beszél «Smithnek a tudományban általánosan használt önéletrajzáról» is, ha jól értem meg őt, az uralkodó «közfölfogásról», mely elismeri a kapitány úr vitéz tetteinek hitelességét s melylyel a kolozsvári egyetem tanári kara sem szállhat szemben. Idézi azonkívül ellenem a newhaveni Wheelert, továbbá Adamst, Bournet, Richardsont, a kapitány névrokonát Charles H. Smithet, a Lavisse-Rimbaud-féle «világtörténelmet» és a Helmoltz-féle compilatiót. Idézhetett volna még egy pár tuczat más tekintélyt is, mint például a fönnebb említett Poindextert, Henryt és a legújabb írók közül John Fisket. Viszont én is idézhetnék egy jó csomó irodalmi nevet, mint például az öreg Fullert a XVII. századból s a modern írók közül Charles Deant, E. D. Neillt, Henry Adamst, Alexander Brownt, Justin Winsort és sok más író, a kik még a Pocahontas indiai királyleánnyról szóló szép historiát sem hiszik el Smith kapitány uramnak, ámbár ez a jelenet is meg van örökítve a washingtoni capitoliumban, egy faragványban. De mi haszna volna mind e «tekintély»-idézésnek? Nem ismételnők-e egyszerűen Naszed-din khodsa furfangját, ki midőn dinnyelopással vádolták őt és egy-két tanú jelent meg ellene, a maga részéről idézett egy egész csoport tanút, a kik a dinnyelopást *nem* látták?

A tényállás az, hogy Smith kapitány összeírt és összeíratott magáról egy csomó szép mesét — mert a magyarországi vitéz tetteiről szóló rész saját állítása szerint nem a saját, hanem egy olasz ember munkája — a mely meséket bámulói elhiszik neki föltétlenül (*Credo, quia impossibile!*), de a higgadtabb gondolkozású írók szemében ő csak olyan báró Münchhausen-féle hős. Dr. Márki Sándor maga is beismeri, hogy Smith képtelenségeket írt magyarországi tartózkodásáról, de azért nézete szerint a kapitány könyvét egészben véve épen úgy nem dobhatjuk el, mint például a Hellwaldét, melynek magyarországi része tele van nyilvános hazugságokkal. De szerény nézetem szerint «semel mendax semper præsuntur esse mendax». Smith könyvében van sok új dolog. A mi jó lenne, azt az ő példájára Knollesből lemásolhatjuk mi is; a mi pedig új, azt nem hiszszük el neki.

Annak, élek a gyanúpörrel, hogy Smith soha sem járt hazánkban, oka az, mert a kapitány úr fölötte élelmes és szemfüles ember volt, s mint ilyen, ha csakugyan megfordult volna nálunk, sokkal jobb könyvet írhatott volna törökverő kalandjairól, mint azt a Fernezannak tulajdonított férczmunkát s nem volt volna szüksége oly képzelt alakokat szerepeltetni, mint például a híres Earl of Meldritch, kinek oly nevezetes szerep jutott — Smith könyvében — az 1601- és 1601-ik évi magyar és erdélyi harcztéren, de a kit hazai forrásaink még híréből sem ismernek. A képtelenségek közé tartozik az is, hogy Smith az erdélyi fejedelem hadseregében hadakozik a török ellen oly időben, midőn hazai forrásaink szerint Báthory Zsigmond békében élt a törökkel; hogy Székely Mózzal ostromoltatja és leromboltatja Székely Mózes saját várát, Sólymost; hogy Radul seregének súlyos vereségéről más forrás mitsem tud. De ha nem lett volna tatár veszedelem, Smith kapitány nem kerülhetett volna tatár fogságba s nem illett volna elbeszélésének keretébe a csinos török leányról szóló épületes meséje. Ha továbbá az élelmes kapitány úr csakugyan járt volna Havasalföldön, úgy nem másolta volna le Knolles baklövését, hogy Jeremiás, nem pedig testvére, Simon volt az oláh trónkövetelő.

Dr. Márki azzal mentegeti Smith képtelenségeit stb., hogy 25—30 év múlva írt Magyarországról, melynek történelme, hely- és személynevei összezavarodva jelentek meg emlékezetében. Hát a címerlevél hely- és személyneveit is 25—30 év múlva írta le emlékezetből Smith kapitány? Ugy látszik azt is teljesen elfelejtette ő kelme, hogy Magyarországha a főuraknak ninesen két külön nevök, mint Angliában, egy a család, egy másik pedig a rang megjelölésére, mint például «Archibald Primrose Baron of Rosebery», vagy «Robert Cecil (családnév), Marquess of Salisbury». Így lett azután az «Earl of Meldritch» nevéből a hamisított címerlevélben «Henricus Volda, Comes de Meldri, Samariæ et Peldoia» (így!) Híres ember volt ez a gróf és nagy hadvezér, ámbár nálunk nem ismerik. Így például Smith elbeszélése szerint Székesfehérvár bevételénél a gróf sajátkezűleg fogta el a pasát, egy más alkalommal pedig saját kezével kaszabolja le «a budai pasát, négy vagy öt szandsák béget és egy sereg más parancsnokot». Erdélyi ember volt és 20—30 évig szolgált «a császár» seregében, apját a törökök megölték s azért véres boszút állt a pogányokon «Regall» váránál, hol maga Smith levágta azt a három törököt bajviadalban, kiknek fejei még mai napság is ott diszlenek a kapitány családi címerében. «Regall» híres vára Erdély határában

feküdt, nem messze Toroczától (Esenberg) és az erdélyi fejedelem székhelyétől, «Zarkam» földjén, magas sziklák közt, oly helyen, hol többnyire csak tolvajok, haramiák és pribékek laktak, s azonkívül kevés török, tatár és zsidó. Régente a Meldritch grófok családi birtokát képezte e föld, de a török elvette azt a mi híres grófunk édes apjától. Tegyük még hozzá, hogy a vár ostroma 1602-ben ment végre, a Mercoeur herczeg halála (február 19.) és Székely Mózes esatavesztése (július 2.) közötti időközben. Mint látjuk tehát van itt elég adat a gróf személyazonosságának megállapítására és Regall vára hollétének kiderítésére. Ha azonban mindennek ellenére dr. Márki barátom előtt Erdélynek Smith-féle története épen olyan terra incognita, mint előttem és az akadémia azon bírálói előtt, kik a történettudományi szakosztály értekezéseit elfogadásra ajánlják és talán ő sem képes a Smith-féle rejtvényt megoldani, van még Kolozsvárott az erdélyi történelemnek akárhány alaposabb ismerője, kik képesek lesznek neki fölvilágosítással szolgálni. Nevöket megtudhatja az *Erdélyi Múzeum* szerkesztőségében.

Befejezésül egy-két komoly szó a kolozsvári üdvözlő irat küldőihez. Önök, Uraim, azt írták Newhavenbe, hogy Captain John Smith magyar- és erdélyi földön aratott érdemeiért erdélyi nemességet nyert, de akkor vagy nem tudták azt, hogy a vitéz kapitány okirathamisítással nyerte el nemességét, vagy pedig, ha igen, úgy készakarva elhallgatták ezt a körülményt és ily módon elég meg gondolatlanul a történehamisítás ügyét mozdították elő. Mert Smith kapitány állítólagos erdélyi nemességéről volt szó az üdvözlő iratban, nem pedig Virginia államának megalapítása körül szerzett érdemeiről.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Almanach, magyar tud. Akadémiai. Polgári és csillagászati naptárral MCMII-re. Budapest, 1902. Akadémia (8-r. 243. l.) 2 kor.

Andor József. Anyaföldön. Elbeszélések. (Családi regénytár 15. köt.) Budapest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 165 l.) 1 kor.

Arany László összes művei. I—V. kötet. Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest, 1901. Franklin-társulat. (8-r. 411, 415, 449, 304, {36. l.) 20 kor.

Balla Miklós. Költemények. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 119. l.) 2 kor.

Balics Lajos dr. A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. Budapest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 319 l.) 7 kor.

Bartal Antal. A magyarországi latinság szótára (Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae. A m. t. Akadémia megbízásából és költségén szerkesztette. — Franklin-társulat. (8-r. XXX, 723. l.) 50 kor.

Bartha József dr. A magyar művelődés története. (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 100. sz.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (16-r. 77 l.) 60 fill.

Bartha Miklós. Kazár földön. Kolozsvár, 1901. (8-r. 328 l.) 3 korona.

Berend Miklós dr. Gyermek-therapia. Szakok szerint csoportosítva. Budapest, 1902. Mai H. (8-r. VIII, 464. l.) 8 kor. 40 fill.

Breit József. A harcztéri szolgálatról. I. rész. Bevezetés, a parancsnokságról, a jelentőszolgálatról és a menetekről. Budapest, 1901. Grill K. (8-r. 120 l.)

— A harcztéri szolgálat körébe vágó harcászati feladatok alkalmazó megbeszélése. I. rész. A parancsadásra, a jelentőszolgálatra és a menetekre vonatkozó feladatok. Budapest, 1901. Grill. (8-r. 79. l.) A két füzet együtt 7 kor.

Bodnár Zsigmond. Események. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 239 l.) 3 korona.

Bozók Endre dr. Kis meteorologia. Meteorologiai észleletek, klimatologia és időprognosis. (Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár 99. sz.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (16-r. 76 l.) 60 fill.

Brehm Alfréd. Az állatok világa. P. A. «Tierleben» című korszakos nagy művének magyarba áttüzetett, ismereteink mai színvonalához és a hazai viszonyokhoz alkalmazott kiadása. Szerkeszti Méhely Lajos. II. köt. Emlősök. Budapest, 1901. Légrády testvérek. (8-r. XIII, 703 l.) 18 korona.

Buol M. A Mária-kép. Elbeszélés. Fordította Sziklay János. (Családi regénytár. 14. köt.) Budapest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 167. l.) 1 kor.

Comte Ágost socialphilosophiai értekezései. (Első fele). A francia eredeti után fordította Kun Sámuel. (Positivista könyvtár IV. füz.). Budapest, 1901. Révai L. (8-r. 164 l.) 1 kor. 20 fill.

Cseréy Adolf dr. Bogárhataározó. Vagyis hazánkban gyakorlatban előforduló bogárnemeknek és a gyakori, valamint monotyp fajoknak megismerésére szolgáló útmutató. (Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár 96—98. sz.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (16-r. 221 l.) 1 kor. 80 fill.

Csikó Gergely. Görög-római mythologia. 3. változatlan kiadás. Budapest, 1902. Franklin-társulat. (8-r. 240 l.) 3 kor.

Dedek Crescens Lajos. Szentek élete, különös tekintettel a magyar szentekre és azokra, kik Magyarországon ősrégi időktől fogva kiváló tiszteletnek örvendenek, valamint a különböző védőszentekre. II. köt. Budapest, é. n. Pallas. (4-r. 519 l.) 18 kor.

Emlékkönyv a görög szert. katolikus magyarok római zarándoklatáról. Kiadja a görög szert. magyarok országos bizottsága. Budapest, 1901. (4-r. 206. l.)

Endrődy Sándor. Isten felé. Költemények. Budapest, é. n. Athenæum. (16-r. XVI, 242. l.) 3 kor,

B. Eötvös József összes munkái. I—V. kötet. Budapest, 1901. Révai testv. (8-r. III, 520., 410., 448., 444., 418 l.) 20 kor.

Erdélyi Zoltán. Margitsziget és más kisebb költői elbeszélések. Budapest, 1901. Franklin-t. (8-r. 135. l.) 2 k.

Farkas Jenő dr. munkái. Összeállította Schächter Miksa. Kiadja a budapesti Orvosi kör. Buda-Pest, 1901. (8-r. VII, 569. l.)

Féjérpataky László, Magyar czimeres emlékek. (Monumenta Hungariæ Heraldica). I. füzet, 25 színes melléklettel. A m. t. Akadémia támogatásával kiadja a magyar heraldikai és genealogiai társaság. Budapest, 1901. Ranschburg G. (4-r. 87. l.) 25 k.

Finkey Ferencz dr. A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest, Politzer Zs. 1902. (8-r. XVI, 752. l.) 12 k.

Flammarion Camille. Csillagos esték. Ford. Tóth Béla. Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 68. l.) 80 fill.

Földes Béla dr. Közgazdasági értekezések. I. köt. Budapest, 1902. Politzer és fia. (8-r. 580. l.) A két kötet ára 14 k.

Gárdonyi Géza. A láthatatlan ember. Regény. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 437. l.) 5 kor.

— Karácsonyi álom. Bethlehemes-játék, 3 föl. Budapest, 1902. U. o. (8-r. 138 l.) 2 kor.

Gellért Jenő. Vörösmarty Mihály élete és költészete. Budapest, é. n. Lampel R. (8-r. 143 l.) 1 kor. 40 fill.

Gottier Lajos. Pusztuló gentry. Elbeszélések. Budapest, 1902. Révai L. (8-r. 179 l.) 3 kor.

Gyöngyösy László. Belső emberek. Regény. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 211 l.) 1 kor.

Helle Károly. Tanulmányok a nemzetközi magánjog köréből. I. rész. Budapest, 1902. Politzer és fia. (8-r. 106. l.) 2 k.

Herczey Ferencz. Pogányok. Regény. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 333. l.) 5 k.

Híres szerelmesek. Budapest, 1902. Franklin-társulat. (8-r. 328. l.) 6 k.

Horváth János. A közös ügyek előzményei és fejlődése (1526—1848). Az 1867. évi XII. t.-cz. szempontjából. Közjogi tanulmány. Budapest, 1901. Dobrowsky és Franke. (8-r. VIII, 164 l.) 3 kor.

Indali Gyula költeményei. Bevezetéssel sajtó alá rendezte Both István. Zilah, 1902. Seres S. (8-r. XVI, 320 l.) 4 kor.

Indokolás a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez. III. kötet. Kötelmi jog. (I—VI. czim). Budapest, 1901. Grill K. (8-r. V, 754. l.) 4 k. 60 fill.

Jakab Elek és Szádeczky Lajos dr. Udvarhely vármegye története. A legrégibb időkől 1849-ig. Budapest, 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. IV, 583. l.) 10 k.

Jelentés és statisztikai évkönyv, a m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló. Budapest, 1901. Kilián Fr. utóda. (4-r. XX, 793 l.) 10 kor.

Jókai Mór. Egetvivő asszonyszív. Történelmi regény. Budapest, 1902. Révai testv. (8-r. 264 l.) 3 k.

Karácsonyi János dr. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Az 1893-ki Péczeli-jutalommal kitüntetett pályamű. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 500 l.) 9 kor.

Kemechey Jenő. Magyarország Nagyasszonyai. Fiatal leányok számára. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 152 l.) 2 korona 50 fillér.

Kiss Albert dr. Az elévülés a magyar anyagi magánjogban. Tanulmány. Budapest, 1902. Politzer és fia. (8-r. VII, 244. l.) 5 k.

Kisfaludy Sándor összes költeményei. Magyar művészek rajzaival. Életrajzi bevezetéssel ellátta Zilahy K. Béla. I. köt. (Remekírók képes könyvtára. III. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. XXXI, 444. l.) 6 k.

Kmetty Károly dr. A magyar pénzügyi jog kézikönyve. Budapest, 1902. Politzer és fia. (8-r. XXIII. 637, XXIV. l.) 10 k.

Kovács János. Szeged és népe. Szeged ethnographiája. A «Dugonics társaság» által pályakoszorúzott mű. Szeged, 1901. (8-r. IV, 516 l.) 10 kor.

Közgazdasági Lexikon. Közgazdasági ismeretek tára három kötetben. Szerkesztették Halász Zsigmond dr. és Mandelló Gyula dr. III. Munkásvédelem—Zsellérek. Budapest. 1901. Pallas. (8-r. 824, XII l.) 24 kor.

Kretschmayr Henrik dr. Gritti Lajos. Budapest, 1901. Athenaeum. (8-r. 160 l.) 4 kor.

Kuthy Lajos munkái. Sajtó alá rendezte Badics Ferencz. I. II. kötet. Hazai rejtelmek. Regény. (1846.) 2 kötet. 2. kiadás. Budapest, 1901. Franklin-t. (8-r. XXIII, 370; 412 l.) 8 k.

Lampérth Géza. Pacsirtaszó. Újabb költemények. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 141 l.) 2 kor.

Löte József dr. Megjegyzések a középiskolai oktatásra. Kolozsvár. 1902. Stein J. (8-r. 28 l.) 40 fill.

Magyar Magánjog. V. kötet. Szerkeszti Fodor Ármin dr. (Kolosváry Bálint dr., Kern Tivadar dr., Baranyai Béla dr., Fodor Ármin dr., Szladits Károly dr., Reiner János dr., (Öröklési jog). Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. VI, 729. l.) 15 k.

Maurier George. Egy örült naplója. Regény. Budapest, 1901. Pallas. (8-r. 242 l.) 2 kor.

Mikszáth Kálmán. Almanach az 1902. évre (Egyetemes regénytár. XVII. évf. 4. 5. köt.) Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 281. l.) 2 k.

Mikszáth K. A szelistyei asszonyok. Budapest, 1901. Légrády testv. (8-r. 334 l.) 4 k.

Mikszáth Kálmán. A fekete kakas. Budapest, é. n. Légrády testv. (8-r. 311 l.) 10 k.

Mikszáth Kálmán. Öreg szekér, fakó hám. Újabb elbeszélések. Buda-Pest, 1901. Légrády testv. (8-r. 298 l.) 4 kor.

Molnár Ferencz. Egy gazdátlan csónak története. Regény. Budapest, é. n. Singer és Wolfner. (8-r. 135 l.) 2 kor.

Németh József. A magyar községi gazdasági igazgatás. Budapest, 1901. Pallas. (8-r. XVI, 324 l.) 4 kor. 50 fill.

O'Donnel grófné, született Tarnóczy Malvina legújabb költeményei. Budapest, 1901. Eggenberger. (8-r. 114 l.) 2 kor.

Óváry Lipót. A magyar tud. akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai. Ismerteti —. III. füzet. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 392 l.) 6 k.

Pongrácz Sándor dr. A magyarság keletkezése és hazája. Történeti, nyelvészeti és ethnológiai vázlatok. Budapest, 1901. Pfeiffer F. (8-r. XVIII, 490 l.) 12 kor.

Radó Antal. Firdusziból. Feridim és fiai. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. XXIII, 127 l.) 3 kor.

Thaly Kálmán. Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706—1709. Függelék: Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve. 1708. A m. t. Akadémia tört. bizottságának megbízásából közli —. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. XVIII, 1032 l.) 20 k.

